АЗӘРБАЈҸАН ХАЛГ ҸҮМҺУРИЈЈӘТИНИН
80 ИЛЛИЈИНИН КЕЧИРИЛМӘСИ ҮЗРӘ
ДӨВЛӘТ КОМИССИЈАСЫ
АЗӘРБАЈҸАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти

(әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуруҹулуғу)

"Елм" нәшријјаты
Бакы – 1998

251
KİTABXANASI

Редаксија heј'әти:

Ф. Магсудов, Ч. Гулијев,
Б. Нәбијев, К. Талыбзадә,
Ј. Гарајев, Ш. Алышанлы,
Ә. Мәммәдов

Мәс'ул редактор: ***Јашар Гарајев***

ISBN 5-8066-0893-X

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти
(әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу) -
"Елм" нәшријјаты, Бакы, 1998.

Диггәтинизә тәгдим олунан бу китаб Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси үчүн Азәрбајчан Республикасы Президенти Һејдәр Әлијевин 30 јанвар 1998-чи ил тарихли сәрәнчамы илә јарадылмыш Дөвләт комиссијасынын гәрары илә чап олунмушдур.

Китабда Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу мәсәләләри илк дәфә олараг системли елми-монографик тәдгигата чәлб едилир.

0503020907-683 / 655(07)-98 Сифаришлә

© *"Елм" нәшријјаты, 1998*

"Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси һаггында" Азәрбајчан Республикасы Президентинин СӘРӘНЧАМЫ

1998-чи ил мајын 28-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадылмасынын 80 или тамам олур. Бу тарихи күн Азәрбајчан халгынын һәјатына бөјүк вә әламәтдар һадисә кими дахил олмушдур. Шәргдә илк демократик дөвләт гурулушуну јаратмыш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти истиглалијјәтимизи е'лан едәрәк халгымызын мүстәгиллик әзмини нүмајиш етдирмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти өлкәнин дахилиндә вә харичиндә јаранмыш кәркин вә мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә фәалијјәт көстәрмишдир. Бу дөвләтин гыса бир мүддәтдә һәјата кечирдији тәдбирләр халгымызын тарихиндә бөјүк из бурахмышдыр. Миллијјәтиндән, сијаси вә дини мәнсубијјәтиндән, чинсиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашлара бәрабәр һүгуглар верилмәси, дөвләт сәрһәдләринин мүәјјән олунмасы, Азәрбајчан дөвләтчилији атрибутларынын гәбул едилмәси, ана дилинин дөвләт дили е'лан олунмасы Азәрбајчанын кәләчәк мүстәгиллији үчүн мөһкәм зәмин јаратмышдыр. Демократик дөвләт гуручулуғу, игтисадијјат, мәдәнијјәт, тәһсил, һәрби гуручулуг саһәләриндә атылмыш аддымлар Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 23 ајлыг фәалијјәтини әкс етдирән әсас истигамәтләрдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1920-чи илин апрелиндә сүгут етди, Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулду. 1922-чи илин декабрында Совет Сосиалист Республикалары Иттифағы јаранды вә Азәрбајчан бу иттифага дахил олду. ССРИ-нин тәркибиндә олдуғу дөврдә Азәрбајчан бир чох дөвләтчилик атрибутларыны сахлаја билмиш, игтисадијјатыны, елмини вә мәдәнијјәтини инкишаф етдирмишдир. 1918-чи илдә Азәрбајчанда јаранмыш республика мүстәгил дөвләт кими сүгут етсә дә, республика гурулушу јашамыш, мүстәгиллик һиссләри халгымызы һеч вахт тәрк етмәмишдир.

1991-чи илдә дөвләт мүстәгиллијини бәрпа едән халгымыз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин гысамүддәтли фәалијјәтинин зәнкин ән'әнәләриндән истифадә етмиш вә бу тарихи варислик үзәриндә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтини јаратмышдыр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасынын халгымызын тарих салнамәсиндә хүсуси јер тутдуғуну нәзәрә алараг гәрара алырам:

1. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллији республикада кениш гејд едилсин.

2. Јубилеј тәдбирләринин һазырланыб һәјата кечирилмәси мәгсәдилә Дөвләт Комиссијасы јарадылсын.

3. Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Кабинети бу сәрәнчамдан ирәли кәлән мәсәләләри һәлл етсин.

Һејдәр Әлијев
Азәрбајчан Республикасынын Президенти

Бакы шәһәри, 30 јанвар 1998-чи ил

РЕДАКТОРДАН

Дөвләт-мәдәнијјәт мунасибәтләринин классик тиположи модели бизим јахын милли тарихин реал керчәклијиндә артыг бир нечә дәфә олуб. XX әсрин әввәлинин бөјук истиглал һәрәкаты әдәбијјатда вә мәтбуатда, бөјук әдәбијјаты исә милли вә идеоложи мубаризәләрин сәнкәриндә јараныб. "Молла Нәсрәддин", *вә* "Фүјузат", "Ачыг сөз" *вә* "Дирилик", "Игбал", "Һәјат" *вә* "Иршад" *— аз гала һәрәси бир партија гәдәр бәдии вә идеја-сијаси иш көруб. Вә әслиндә, истиглалын фәлсәфәси вә идеолокијасы әдәби мәтбуатда јараныб, јајылыб, галиб кәлиб. Милли гуртулушун консепсијасы, азадлыг вә суверенлијин мәфкурә вә идеја тә'лими бөјук Мирзә Фәтәлинин, Мирзә Чәлилин вә Сабирин, Әли бәј Һусејнзадәнин вә Әһмәд бәј Агаоглунун, Мәһәммәд Һадынын вә Үзејир бәјин, Мирзә Бала Мәһәммәдзадәнин вә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин елми, әдәби вә тәшкилати фәалијјәти илә һазырланыб, бәргәрар олуб.*

Хусусән, 1918-20-чи илләрин Чумһуријјәт һәрәкаты әввәлчә "идеја һәрәкаты" кими формалашды. Мә'нәви бирлик вә һәмрә'јлик ахтарышларында әдәби-ичтимаи фикир бир нечә мәрһәләдән кечди, милли идеја, бәхтини исламчылыгда, туранчылыгда сынадагдан сонра, нәһајәт, өзүну азәрбајчанчылыгда тапмыш олду. Һәмишә олдугу кими, јенә дә халг доғма торпагдан, милли јаддашдан, кендән доғулан идејаны өз "мән"*и, өз шәхсијјәти, өз әхлагы илә ифадә вә тәмсил едәнин — Рәсулзадәнин ардынча кетди. Символикдир ки, мәһз ән јени Азәрбајчан идеолокијасынын өндәри олан Рәсулзадә илк Азәрбајчан Чумһуријјәтинин дә баниләриндән бири олду. Башга чур ола да билмәзди: "Азәр-*

бајчан идеолокијасы" јаранмадан муасир, азад, суверен Азәрбајчан милләти, дили, дөвләти јарана билмәзди. Бутөвлүкдә, там һалда милләтин бәтниндә доланан ган дովраны, ајрылыгда һәр әсәбдән, һәр синирдән кечән бәдии енержи, гапалы мә'нәви дөвријә ролуну ųсә о дөврдә әдәбијјат ојнады...

Көрдүјүмүз кими, гајнајыб-гарышан, бир бутөв олан дөвләт — мәдәнијјәт феномени һәјатын, тарихин өзүндә олмушдур. Белә бирлији бир идеја кими өз жанры, структуру, мәзмуну илә ифадә едән бир китабын — Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтиндә әдәбијјат, дил вә мәдәнијјәт гуручулугуна һәрс олунмуш јубилеј нәшринин дә мејдана чыхмасы ејни дәрәчәдә тәбиидир.

"Башлары истиглала һазырламаг" ишиндә әсрин әввәлинин әдәби хидмәтини, бу вә ја дикәр дәрәчәдә, әсрин ортасынын (алтмышынчы илләр) вә сонунун (сәксәнинчи вә доханынчы илләр) әдәбијјаты да ичра етди. Буну е'тираф етмәмәк олмаз. Фәрг јалныз көрулән ишин мигјасында, һәчминдә вә сәвијјәсиндә олду.

Милли дөвләтчилик вә милли әдәби-мәдәни "мән" шүурунун чагдаш суверен зирвәјә чатмасында јетмиш-сәксәнинчи илләрин мәхсуси тарихи ролуну ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Һәр ики он ил һәр ики саһәдә милли менталитети бәшәри ме'јарлар сәвијјәсиндә, о вахткы иттифаг мәканында, һәмчинин, ислам вә түрк ареалы, Јахын вә Орта Шәрг мигјасында е'тираф олунан дәјәрләр сәвијјәсиндә ифадә вә тәсдиг едән классик бәдии нүмунәләрлә зәнкиндир.

Доханынчы илләрин лап әввәли, һәр шејдән әввәл, тәзадларла, јүксәлиш вә бөһранларла, новбәләшән интибаһ вә фачиәләрин бир-бирини әвәз етмәси илә әламәтдар олду. Әдәбијјатын милли "мән"ә, әчдада, кокә, културдә суверенлијә глобал мигјасда гајытмаг чагырышлары артыг илк реал бәһрәләрини вермәјә башлады. Азадлыг бир стихија вә әмәл кими һәр саһәдә вүс'әт тапды. Латын әлифбасы бәрпа олунду, үч рәнкли бајраг, сәккиз кушәли улдуз, ән'әнәви милли дөвләт символикасы реал әмәли, һүгуги статус алдә етди. Бу јүз илдәки үчүнчү милли Республика — багымсыз Азәрбајчан јенидән һәмһүгуг дунја сәлтәнәтләри сырасына дахил олду. Милләтин "имзалар ичиндә имзасы" сечилмәјә, БМТ-дә бајрагы далгаланмага башлады.

Ејни заманда Вәтәнин торпагынын бешдә бири ишгал золагына, милләтин једдидә бири гачгына вә дидәркинә мәһз XX јүз илин сонунда чеврилди. Милли ифлас, дахили сијаси, һүгуги, мә'нәви һәрч-мәрчлик, һәрби хәјанәтләр, дөвләт вә парламан чеврилишләри, әбәди, әзәли дәјәр вә сәрвәтләрин гијмәтдән душмәси, һәтта мә'нәви, ичтимаи, әхлаги мунасибәтләрдә дә "базар дөвру"нун әламәтләри бу вахтдан башлады. Гара јанвар (1990), Ермәнистандан, һәмчинин, торпагынын бешдә бири шәһидә чеврилән Азәрбајчандан (Әскәрандан, Ханкәндиндән, Агдамдан, Лачындан, Шушадан...) Бакыја гачгынлар, Сумгајыт, Баганис-Ајрым, Агдабан, Хочалы, Шуша фачиәләри бу вахт баш верди. Беш илә сечилән, лакин бир ил дә дуруш кәтирмәјән игтидарлар, перманент һакимијјәт дәјишмәләри мә'нәви-әдәби-бәдии һәјатда да гејри-сабитлијә кәтириб чыхарды. Сијасиичтимаи һәјатын өзүндәки мурәккәблик, Дағлыг Гарабагда ермәни сепаратчылары вә Ермәнистанла чохиллик муһарибә, һәмчинин, Азәрбајчан әразисинин өзүндә кеосијаси марагы олан өлкәләрин дәстәклəдији ајры-ајры групларын рәјасәт вә һакимијјәт угрунда дахили мубаризәси, бунунла баглы игтисади, сосиал, идеоложи тәхрибатлар вә онларын нәтичәләри халгын тарихиндә вә талејиндә экс олунду.

Бир сөзлә, Азәрбајчанда бир-бирини әвәз етмиш һәр үч республиканын үчүнүн дә чанлы тәчрүбәси белә бир тарихи, мәнтиги ганунаујғунлугу бир даһа субут етди ки, бутүн иткиләр, торпаг вә јаддаш, елм вә мәдәнијјәт, демократија вә кузәран иткиләри дә, һамысы, дөвләтчиликдә иткиләрдән башлајыр. Гәдим Манна, Атропатен вә Атабәјләр, јахын Чүмһуријјәт вә советдән сонракы республика дөвләтләри дә әввәл дөвләтчилик, јалныз сонра әрази иткиләринә мә'руз галмышлар.

Милләт үчүн дөвләтдән вә милли дөвләтчилик шүурундан гијмәтли һеч нә јохдур. Чәмијјәт мигјасында сабит,

глобал ичтимаи әхлаг, тәфәккур вә идеолокија јалныз онда сабитләшир вә е'тибарлы олур ки, о, милли-мә'нәви дәјәрләрә кувәнир. Јерусту сәрвәтә (мә'нәви дәјәрләрә!) кувәнмәјәндә исә һәтта јералты сәрвәтләр истиглала јох, истиглалла да алверә, еһтикарлыг васитәсинә чеврилир. Бунсуз һәм суверенлијин, һәм дә торпагын әразиси, һәм чографи, һәм дә милли-мә'нәви мәкан өз бутөвлүјүну (бу бутөвлүјүн сабитлијини!) һәр дәфә јенидән итирир.

Јени јуз илин вә јени мин илин астанасында Азәрбајчанда мәһз глобал мигјасда сабитлик вә әмин-аманлыг учун халгын мудриклик көстәриб вахтында сечдији президентин — **Һејдәр Әлирза оғлу Әлијев** *адлы тарихи шәхсијјәтин мустәсна милли хидмәти бу һәгигәтләрин ишығында, мәһз белә фундаментал контекстдә хусусилә габарыг көрунур.*

Әлбәттә, доханынчы илләрдән әвәлләр дә, икинчи республика дөврундә дә Һејдәр Әлијев о заманкы Иттифаг мигјасында танынмыш рәһбәр-идеолог вә ичтимаи хадим иди: Сов. ИКП МК Сијаси Буросунун узву вә ССРИ Назирләр Совети Сәдринин биринчи муавини иди. Азәрбајчанын дөвләтчилик тәчрубәсини бутун совет мәканында јајмаг учун Ј. В. Андропов шәхсән Һ. Ә. Әлијеви Москваја, Кремлә дә'вәт етди. Бу акт өзу милли менталитетин (идарәчиликдә турк етник кенинин) бејнәлмиләл дөвләтчилик вә империја лидери сәвијјәсиндә е'тирафы вә тәсдиги иди. Лакин һәмин мөһтәшәм, мигјаслы он или јох, бөһранлы, агыр вә чәтин, локал сон беш или бир рәһбәр кими Һ. Әлијев өз тәрчумеји-һалынын вә өндәрлик фәалијјәтинин зирвә мәгамы һесаб едир. Тбилисидә, өз тәрчумеји-һал досту вә јахын һәмкары, Курчустан президенти Е. А. Шеварднадзенин 70 иллијинә һәср олунан тәнтәнәли јығынчагда јубилјарын шәрәфинә сөјләдији тәбрик нитгиндә о, өзу буну ачыг-ашкар е'тираф едир: "Едуард Шеварднадзенин тәрчумеји-һалынын ән муһум һиссәси, мән буну өзумә дә аид едирәм, она көрә белә дејирәм, Едуард Шеварднадзенин һәјат вә фәалијјәтинин ән парлаг һиссәси, ән муһум һиссәси Курчустанын сон дәрәчә чәтин шәраитиндә өз халгыны бу шәраитдән чыхармагы өз узәринә көтурдују дөврдур".

Өз сәмими вә һәрарәтли нитгиндә Һ. Ә. Әлијев нә учун мәһз сон илләри Е. А. Шеварднадзенин чох мигјаслы бир заман вә мәкан кәсијиндә кечән бөјук тәрчумеји-һалынын зирвә гаты һесаб етмәсинин сәбәбини дә ачыр вә бу ачымы да бутун пафосу, һәм һәрфи, һәм дә маһијјәти илә бирликдә Һ. Әлијевин шәхси биографијасына аид едиб, ејнилә тәкрар етмәк олар:

"Мән һесаб едирәм ки, Курчустана гајытдыгдан сонра Едуард Шеварднадзенин етдикләри, Курчустаны бу агыр вәзијјәтдән чыхармагы өз узәринә көтурмәси әсл гәһрәманлыгдыр. *О, бурада һәрч-мәрчлик вәзијјәти вә вәтәндаш муһарибәси вәзијјәти јаратмыш гуввәләрин һамысыны зәрәрсизләшдирмәк вә Курчустаны вә курчу халгыны бу агыр шәраитдән тәдричән чыхармаг учун* өз халгынын милли гәһрәманы кими *(сечмә бизимдир — Ј. Г.) дөјушә кирди, мубаризәјә башлады..."*

Мәһз "милли гәһрәман" иши вә мубаризәси нәтичә е'тибары илә милли дөвләтин (вә дөвләтчилијин!) мә'нәви-әхлаги бахымдан тә'минаты, идеја гаранты ролуну ојнамаг учун лазым олур. Нечә јуз ил, нечә мин ил тарихи олан ән гәдим өлкәләрдә сабитлијин әсас сәбәби елә о олуб ки, бурада милли мә'нәви дәјәрләр һәмишә довләтин вә довләт дә өз новбәсиндә милли-мә'нәви дәјәрләрин кешијиндә ајыг-сајыг дајаныб. Менталитет тәрбијәсинә, милли "мән" *јаддашына вә шууруна биканә галмамаг чәмијјәтдә әбәди, сабит мустәгиллијин, суверенлијин талејинә вә кәләчәјинә дә биканә галмамагын шәрти вә зәмини олуб...*

Мәһз менталитет тәрбијәсинә, сәнәтә, елмә һамилик — бутун тарихи мәрһәләләрдә Һејдәр Әлијевин довләтчилик фәалијјәтинин приоритет истигамәтидир вә нәзәри шәкилдә дә онун дунјакөрушундә оз биткин вә консептуал ифадәсини тапыр: довләт тәфәккуру мәһз милли шуурун, һуманитар тәфәккурун давамы вә зирвәси кими гуввәтлидир, елмин вә сәнәтин мә'бәди ејни вахтда һәм дә довләт мә'бәди олмалы вә Азәрбајчанын умум-милли марагларына чаваб вермәлидир!.. Дөвләт коалисијалы вә мухалифәтли ола биләр, довләтчилик шууру вә дунјакорушу исә — heч

вахт! Ҹари игтисадијјат да, сијаси идеолокија да ифласа уғраја биләр, милли јаддаш вә шуур исә һеч вахт! Чунки јалныз јаддаш вә шуур склерозу артыг һәр шејин вә һәмишәлик сону демәк оларды.

Одур ки, тарих боју һәмишә дөвләт вә елм (сәнәт, поезија...) һәмин шуурун вә јаддашын кешијиндә гоша дајаныб. Һәр јердә али елм вә сәнәт гурумларыны ән али довләт әрләри, умуммилли өндәрләр һамилијә көтүруб. Мәммәд Әмин Рәсулзадә јалныз елм вә мәдәнијјәт сәвијјәсинә јуксәлән сијасәти һәгиги-милли вә һәгиги-дөвләтчи тәфәккурун ифадәси һесаб едиб. Мустафа Камал Ататуркә гәдәр һәлә һеч кәс милли тарихдә вә таледә тутдуғу јерә, паја, чәкијә корә сәнәт - елм — дөвләт нисбәтинә бу гәдәр ајдын мөвге тәснифи, миссија, рол болкусу вә модели тәгдим етмәјиб: "Дөвләтин тәмәли – күлтүрдүр". Довләтчиликдә "күлтүр вә дил" консепсијасы бу тамлыгда вә бутөвлукдә өз ифадәсини бизим заманәдә Һејдәр Әлијевин әмәлиндә вә ишиндә тапыр.

Муасир Азәрбајҹанда мустәгиллијин дә, сабит дөвләтчилијин дә, културдә суверенлијин дә тәмәл мәгамы бу консепсијадыр.

Әлбәттә, "османлы", "иранлы", јахуд һун, огуз, гыпчаг, чыгатај, сәлчуг, гызылбаш ады илә аз гала Асијаны, Гәрби, Африканы ичинә алан мигјаслы, моһтәшәм етник империјалар Шәргин вә туркун тарихиндә чох олуб. Лакин әсасында ахыра гәдәр дәрк олунмуш мустәгил милли менталитет вә милли дөвләтчилик тә'лими дајанан, мәһз халис милли дөвләт, милли тә'сисат вә "мән" кими Азәрбајҹан дунјада вә тарихдә һеч заман индики гәдәр е'тираф вә тәсдиг олунмамышдыр. Әсасы вә әмәли тәмәли әсрин әввәлиндә — 1918-20-ҹи илләрин Азәрбајҹан Халг Ҹумһуријјәтинин нумунәсиндә гојулан бојук "азәрбајҹанчылыг" идејасы өз тарихи, ганунаујгун варисини учунҹу республиканын — чагдаш, суверен, демократик Азәрбајҹанын вә онун умуммилли өндәринин тимсалында тапмышдыр. Һәм мәдәнијјәт, һәм дә дөвләт өндәрләри шансымыз, угурумуз олан довләт — мәдәнијјәт бирлијини, бу вәһдәти бәс кәләҹәкдә, бәс јени јуз илдә

вә јени ерада нә гәдәр е'тибарлы шәкилдә горујуб-сахлаја биләҹәкләр? — истиглалын да, сабитлијин дә әбәдилијинин, дөнмәзлијинин тә'минаты, гарантијасы бундан сонра да, кәләҹәкдә дә мәһз бу мәгама сәдагәтлә шәртләнәҹәкдир. Бу һәгигәтин әјани, предметли ифадәси вә тәсдиги Азәрбајҹанда истиглал идејаларынын тәшәккулу вә бу идејаларын һәјата кечдији дөвләтчилик тә'сисатларынын бир әсрлик јолу барәдә бу китабда өз әксини тапмыш фактлар, сәнәдләр вә ганунаујгунлуглардыр...

"Азәрбајҹан Халг Ҹумһуријјәти (әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуруҹулугу)" китабы АХҸ-нин 80 иллијинә һәср олунан јубилеј нәшри кими Низами адына Әдәбијјат Институтунда һазырланмышдыр. Монографијанын мувафиг бөлмәләри ашағыдакы муәллифләр тәрәфиндән јазылмышдыр: Јашар Гарајев ("Ҹумһуријјәтә гәдәрки әдәбијјатда милли интибаһ вә истиглал идејалары", "Истиглал душунҹәси Халг Ҹумһуријјәти дөврундә: әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуруҹулугу" (әдәбијјат һиссәси), Агамуса Ахундов (һәмин бөлмәнин дил һиссәси); Расим Әфәнди (һәмин бөлмәнин мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт һиссәси); Рауф Садыгов (Һәмин бөлмәнин театр һиссәси); Әфлатун Сараҹлы ("Иҹтимаи керчәклик вә мә'нәви-идеоложи муһит", "Нәср" һиссәләри); Ислам Агајев ("Мәтбуат вә публисистика"); Ајбәниз Әлијева ("Поезија", "Әдәби тәнгид"), Һусејн Исрафилов ("Драматуркија").

Бакы, мај, 1998.

ЧҮМҺУРИЈЈӘТӘ ГӘДӘРКИ ӘДӘБИЈЈАТДА МИЛЛИ ИНТИБАҺ ВӘ ИСТИГЛАЛ ИДЕЈАЛАРЫ

Азәрбајчанда классик бәдии дүшүнчәнин тарихини һәм дә милли истиглал дүшүнчәсинин, халгын вә онун тарихи талејинин әкс олундуғу бәдии тарих һесаб етмәк олар. Ајры һеч јердә бу тале бу тамлыгда вә бүтөвлүкдә әкс олунмур. Милли тале үчүн *фәрди чавабдеһлијин, бәдии-фәлсәфи* мәс'улијјәтин камиллији илә үмумијјәтлә сәнәтин идеја вүс'әти, хәлгилик вә вәтәндашлыг јеткинлији шәртләнмиш олур. "Бөјүк әдәбијјат" һәмишә вә һәр јердә бөјүк тарихи мәгамда - инсанын вә халгын талеји ваһид бир проблем *кими дәрк* едиләндә вә ирәли сүрүләндә јараныр.

Бу тарихи *вә естетик ганунаујғунлуг* Азәрбајчан халгынын бәдии тәфәккүрүнүн милли инкишаф мәнтиги илә дә тәсдиг едилир. Бизим классик ше'рин, драматуркијанын, нәсрин, әдәби-нәзәри фикрин мәзмунунда мәһз азад Инсана, халга мәһәббәтдән вә онун тарихи талејиндә *ән јахындан иштирак етмәк* еһтирасындан јүксәк һеч нә јохдур. Милли бәдии дүшүнчә дүнјаны да, тарихи вә *танрыны да, һәр шејдән әввәл,* бу конкрет мәгсәд вә амал мөвгејиндән дәркә чан атыр, о, мифдән вә фолклордан, "Хәмсә"дәки садә адамлардан вә "Дәдә Горгуд"дан, Низаминин "идеал чәмијјәтиндәки", М. Ф. Ахундзадәнин "Тәмсилат"ындакы, Һ. Чавидин вә Ч. Чаббарлынын драматуркијасындакы "халг" анлајышына гәдәр зәнкин бир инкишаф јолу кечир. Хүсусән, реалист *милли нәсрин* вә драматуркијанын һәр мәрһәләсиндә истиглал вә онун талеји проблеми, гәһрәманларын талејиндә халгын кечдији вә һәлә кечәчәји јолу изләмәк ахтарышлары кет-кедә бүллурлашан вә ганунаујғун шәкилдә дәринләшән бир истигамәтдә давам етмишдир. Чәмијјәти ирәли апаран, онун мә'нәви-идеоложи имканларыны һәрәкәтә кәтирән бәдии фикир халгын, демәк олар ки, бүтүн зүмрәләринин нүмајәндәләрини мүсбәт гәһрәман кими сынамышдыр. Халгын өзүнү милли мөвчудлуғун әсас рәһни, милли истиглалын амили кими дәрк етмәси бу әдәбијјатын ән бөјүк мәфкурә - идеја уғуру олмушдур.

Милли вә бејнәлмиләл бәдии өрнәк ролуну Азәрбајчан әдәбијјаты бүтүнлүкдә түрклүк вә ислам мигјасында да ојнајыр. Јахын Шәрг мәчрасында бәдии-фәлсәфи инкишаф дөвријјәсиндән Авропа орбитинә кечид дә о дөврүн Асија вә Ислам - Шәрг мәканында әввәлчә Азәрбајчанда башлајыр. Бүтөвлүкдә Ислам Шәрги илә ән јени Гәрб мәдәнијјәти арасында бејнәлмиләл әдәби көрпү ролу бир гәдәр сонра јенә Азәрбајчанын талејинә гисмәт олур, "интеграсија" дејилән просесләрдә авангард ролуну Азәрбајчан, һәмчинин, совет јетмиш илиндә давам етдирир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда һәр ики просес - һәм милли идејанын (истиглал шүурунун), јени типли реалист милли әдәбијјатын јаранмасы, һәм дә гәдим ән'әнәләрә малик Азәрбајчан халгынын өзүнүн бир милләт кими тарихи тәшәккүлүнүн баша чатмасы ејни вахта тәсадүф едир. Дикәр ики тарихи - әдәби просес дә синхрон сурәтдә баш верир: бәдии тәфәккүрүн һәм јени милли чешидинин бәргәрар олмасы, һәм дә о вахта гәдәрки һаким, ән'әнәви бәдии системдән, бу системин рекионал чәрчивәсиндән кәнара чыхмасы јанашы давам едир. Даһа чох миллиләшән, мәхсусиләшән вә елә она көрә дә даһа чох "азәрбајчанлашан" Азәрбајчан әдәбијјаты һәм дә әввәлки мигјасда вә вүс'әтдә "үмумшәрг әдәбијјаты" олараг галыр.

Мәһз милли-бәдии менталитет, тәкрарсыз милли-реалист әдәбијјат кими М. Ф. Ахундзадә мәрһәләсиндә өзүнү, "мән"ини һәртәрәфли дәрк етдикдән вә камала јетдикдән сонра, тәзә әсрдә әдәби тәрәгги јенидән түрк, ислам, шәрг мәчрасында тәкрарсыз, фәрди, өзәл һәрәкәтин мигјаслы макистралына чыхыр.

Беләликлә, ислама гәдәрки, исламла башлајан вә Авропа илә бағлы олан үч әдәби дөврдән сонра бу дөврләрин һамысыны өзүндә бирләшдирән синтез дөврү - 20-чи јүзиллик кәлир вә бу әсрин өзүнүн үч дахили тарихи мәрһәләси формалашыр -

1905-20-чи илләр, 1920-1990-чы илләрин совет епохасы, 1990-чы илдән башлајан мүстәгил милли-әдәби инкишаф мәрһәләси.

Беләликлә, Азәрбајчанда милли идеја, милли әдәби-бәдии тәрәгги тарихиндә контекстләр М. Ф. Ахундзадәдән сонра белә радикал шәкилдә бир дә "Молла Нәсрәддин" мәктәбинин, "Фүјузат" әдәби чәрәјанынын (јени Азәрбајчанын романтизминин) бәдии-фәлсәфи бүнөврәсинин гојулдуғу дөврдә (20-чи әср) дәјишир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда мүасир мә'нада милли мәнлик шүурунун ојанмасы ишиндә мәтбуат бөјүк рол ојнајыр, о дөврләрин мәтбуатыны тәмсил едәнләрин әксәријјәти (Һ. Зәрдаби, Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағајев, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Һади, Чавид, Сабир, Шаиг, Һачы Зејналабдин Тағыјев, Әлимәрданбәј Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, Меһди бәј Һачынски, М.Ә.Рәсулзадә вә б.) јенича јаранан миллилик шүурунун интишары илә һәр күн, һәр саат мәшғул олмушлар. Бу чәһәтдән "Һәјат" гәзетинин вә "Фүјузат" дәркисинин индијәчән е'тираф олунмамыш хүсуси ролуну ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Мәһз "Һәјат" гәзетинин нәшри илә (ијун, 1905, нојабр 1906) милли өзүнүдәрк тә'лими артыг чидди елми-консептуал шәкил алмыш олур, "Азәрбајчан" сөзүнә милли анлајыш кими илк тә'риф бу гәзетин сәһифәләриндә верилир вә Азәрбајчаны мәһз милли бир идеја, мәфкурә сәвијјәсиндә халга вә дүнјаја дәрк етдирмәк милли мәгсәд вә вәтәндашлыг вәзифәси кими бәдии әдәбијјатымызда да ирәли сүрүлүр.

Әдәбијјатда истиглал мәфкурәси 1905 вә 1917-чи илләрин илк ингилабы вә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин тәшәккүлү әрәфәсиндә даһа да күчләнир. Һәтта үч рәнкли бајраг да чәмијјәтдән, дөвләтдән әввәл поезијанын сәмасында далғаланмаға башлајыр вә милли әдәбијјатда илк поетик "Азәрбајчаннамә" елә бу вахт јараныр.

Бәдии амилин идеоложи фикрә, ичтимаи тәрәггинин тарихинә ән күчлү тә'сири феномени баш верир вә демәк олар ки, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти (АХЧ) зијалылығын әсри олан бир гурум кими формалашыр. Онун рәһбәрләри һамысы али тәһсилли, јүксәк ихтисаслы елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт хадимләри, зијалылар идиләр вә әксәри билаваситә бәдии јарадычылыгла да мәшғул олурду.

Бә'зиләри бир нечә дил билирди вә Авропада, Шәргдә бир нечә университет гуртармышды. Тәсадүфи дејил ки, "Азәрбајчан" дүшүнчәси өз мә'нәви-фәлсәфи мигјасыны, әһатә һүдудларынын да чәрчивәсини бу дөврдә артыг чоғрафи јох... тарихи (!) мәканда дәјишир: вәһдәтә вә бүтөвлүјә гит'әтләрлә гит'әләр арасында јох, даһа чох епохаларла епохалар, көкләрлә зирвәләр, мәншә илә, әчдадла, етносла мүасир дөвр арасында наил олмаға чалышыр. Јенидән (бу дәфә артыг јени мәзмунда вә сәвијјәдә), даһа чох Шәрглә, түрклүк вә Ислам дүнјасы илә бағлылыгда өзүнү танымаг, ифадә вә тәсдиг етмәк јолу илә кедир.

Хатырлатдығымыз дөрд әдәби-тарихи мәрһәләдән биринчисинин ән бөјүк симасы, шүбһәсиз, М. Ф. Ахундзадәдир.

М. Ф. Ахундзадәнин бәдии вә фәлсәфи әсәрләринин гәһрәманлары һәлә дә, инди дә өзүндә түкәнмәз милли идеја күчүнү, милли шүур енержисини горујуб сахлајыр.

"Кәмаллүдовлә мәктублары"нда милли әдәби-бәдии фикрин бундан сонра хүсусилә сабитләшән вә күчләнән бир хүсусијјәти дә өз әксини тапыр: зијалынын, јазычы гәләминин сосиал-ичтимаи тәрәгги тарихиндә, дөвләтчилик дүшүнчәсиндә ән јахындан иштиракы ән'әнәси!

"Тәмсилат" вә "Кәмаллүддовлә..." илә башлајан, өз новбәти бөјүк зирвәсинә Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабирин јарадычылығында чатан вә инди дә давам едән модерн реалист бәдии инкишафын бешији башында, шүбһәсиз, јенә дә М. Ф. Ахундзадә дурур.

Азәрбајчан халгынын милли "мән"лик вә истиглал шүурунун тарихиндә Мирзә Фәтәли Ахундзадә ајрыча бир мәрһәләни тәшкил едир. Пешәкар милли театр сәнәтинин, реалист бәдии нәсрин, демократик фәлсәфи вә естетик фикрин, илк әлифба ингилабынын, үмумијјәтлә, мә'нәви мәдәнијјәтимизин бүтүн саһәләриндә "јени дөврүн" баниси олан Ахундзадәнин зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығы локал милли чәрчивәләри ашыб кечир, түрк, ислам халглары мигјасында үмумшәрг вә үмумбәшәри бир тарихи мә'на вә әһәмијјәт кәсб едир.

XIX әсрин орталарындан башлајараг Азәрбајчанда милли әдәби фикрин ирәлијә доғру һәрәкәтини там бир идеолокија,

мәфкурә системи, идеја-фәлсәфи чәрәјан сәвијјәсиндә мәһз Ахундзадәнин ады илә бағлы јени бир тә'лим - Маарифчилик шәртләндирир. Азәрбајчан маарифчилијинин идеја мәзмуну, методлары вә тәшәккүл тарихи белә бир тиположи ганунаујғунлуғу бир даһа доғрулдур ки, үмумијјәтлә маарифчилик һәмишә вә һәр јердә Милли интибаһын, гөвми өзүнүдәркин, истиснасыз бүтүн саһәләрдә вә чағдаш мә'нада етник менталитетин вә реалист милли әдәбијјатын ән гәти тәшәккүлү дөврүнүн идеоложи һадисәси кими јараныр, бүтүнлүкдә халгын тарихи, талеји илә бағлы мәсәләләр галдырыр вә онлары халг, милләт мигјасында да һәлл едир. Милли "мән" вә милли ичтимаи шүур - маарифчиликдә милли спесифика ән чох бу ики вурғуда гәрарлашыр вә бариз көрүнә билир. Миллилик бурада нәинки милли характерин, һәм дә форманын, үслубун вә поетиканын мәзмунунда өзүнү көстәрир. Јүксәк дәрәчәдә милли вә јүксәк дәрәчәдә реалист сәнәтә әдәбијјат ејни вахтда чеврилир.

Бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә күтләви бир һәрәкат кими Маарифчилијин нәинки илк бәдии вә естетик сәнәдләри, һәм дә идеоложи әсаслары М. Ф. Ахундзадәнин фәлсәфи ирси, алты комедијасы вә бир повестидир. Милли Ахундзадә маарифчилијинин үмумбәшәри вә үмумшәрг әһәмијјәти јалныз онунла шәртләнмир ки, о, мәһз классик маарифчилијин Вәтәни илә (Волтер, Монтескје ән'әнәләри илә) сәсләшир, һәм дә онунла шәртләнир ки, о өзү Шәрг үчүн классик нүмунәләр (Шәрг моделләри) верир. Маарифчилијин Авропа тәчрүбәсиндән, хүсусән, онун ән радикал-ингилаби чәһәтләриндән фајдаланан Шәрг халглары мәһз јени ичтимаи мүһитин (милли азадлыг уғрунда мүбаризәләрин) һәмин һәрәкат гаршысында ирәли сүрдүјү јени тарихи вәзифәләрә чаваб вермәклә ону даһа да зәнкинләшдирирләр.

Азәрбајчан маарифчилији А. Бакыхановун симасында маарифчи мүтләгијјәт идејасы илә мејдана атылыр вә чох аз бир мүддәт әрзиндә халг үсјаны јолу илә республикачы дөвләт гурулушуну гәбул вә е'лан едән Ахундзадә ингилабилијинә вә демократизминә гәдәр тарихи инкишаф јолуну кечирир.

Азәрбајчан маарифчилијиндә дә елми, маарифи јајмаг, шәхсијјәт азадлығынын тәблиғи, мөвһумат, десмотизмә гаршы мүбаризә мәсәләләри габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Азәрбајчан маарифчиләри дә белә үмид едирдиләр ки, мадди һәјат тәрзинин јахшылашмасынын әсас васитәси халг күтләләринин елмә, маарифә јијәләнмәсидир. Елм, маарифлә силаһланма јолу илә ичтимаи бәлалардан, о чүмләдән мәдәни кериликдән хилас олмаг олар. Әкәр дөвләт башчылары мүдрик маарифпәрвәр адамлар олсалар, инсан зәкасы һәр шејдә ме'јар олса, үмуми рифаһа говушмаг олар.

Үмумијјәтлә, Авропада, Русијада, Шәргдә вә еләчә дә Азәрбајчанда маарифчилик кениш халг күтләләриндә милли-ингилаби вә етник пассионарлыг енержисини һәрәкәтә кәтирмәк, ағла әсасланан идеал чәмијјәт јаратмаг мәгсәдини күдүрдү. Истәр М. Ф. Ахундзадә, истәрсә дә онун маарифчилик вә реализм ән'әнәләрини давам етдирәнләр - Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, Ү.Һачыбәјов, З. Марағалы, Ә. Талыбов, Ф. Көчәрли, И. Мусабәјов, С. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, еркән Чаббарлы... мәктәбин, мәтбуатын, елмин вә маарифин, кәнд тәсәррүфатынын, сәнаје вә тичарәтин мүасир мәдәни әсасларда јенидән тәшкилини вә инкишафыны халгын ичтимаи вә ингилаби тәрәггисинин әсас шәрти вә зәмини һесаб едирдиләр.

XVIII әсрин сонларындан мејдана чыхараг, XX әсрин әввәлләриндә өз тарихи-әдәби миссијасыны баша чатдыран бу һәрәкат Азәрбајчанда әср јарыма гәдәр бөјүк бир дөврдә үч тарихи инкишаф мәрһәләсиндән кечир. Еркән милли маарифчилик (XIX әсрин илк јарысы) орта әсрләрдән јени дөврә кечиди һазырлајыр. Өз илк классик камала чатма дөврүндә (50-60-чы илләр) о, феодализмә еркән буржуазијанын, ән кениш зәһмәткеш вә демократик тәбәгәләрин е'тиразы кими фәал ингилаби, реалист, материалист вә атеист мәзмун дашыјыр. Өз ингилаби руһу илә XVIII әсрдән (ислаһатчы Волтер, Монтескје маарифчилијиндән), дотәләб атеизми илә исә XIX әсрин әввәлинин Авропа маарифчилијиндән фәргләнир. Әсас һәрәкәтверичи ингилаби гүввә, әхлаги вә идеоложи тә'сир һәдәфи кими зәһмәткеш, садә халг адамыны сечмәси илә артыг онларын һәр икисиндән ајрылыб рус ингилаби маарифчилији илә (Радишшев вә Чернышевски) бирләшир.

Тарихи инкишафынын үчүнчү мәрһәләсиндә (1900-1920) Азәрбајҹан маарифчилији һәм маарифчи реализм, һәм дә маарифчи романтизм шәклиндә (Ә. Һүсејнзадә, Ә. Агаоғлу, М. Һады, Һ. Ҹавид, Сәһһәт, Шаиг...) гејри-ән'әнәви типолокија кәсб едир, ингилаби һәрәкатын, сосиал демократијанын фәал тә'сири шәраитиндә инкишаф едир вә ән мүтәрәгги ганадынын симасында һәм феодализмин галыгларына, һәм дә буржуазијанын гејри-демократик јениликләринә ичтимаи е'тиразы әкс етдирән тә'лим кими јени хүсусијјәтләр кәсб едир.

Милли әдәбијјатын талејинә вә тарихинә тә'сир бахымындан мәһз бир маарифчи кими XIX әсрдә Ахундзадәнин көрдүјү ишин һүдудларыны XII әсрдә Низами, XVI әсрдә Фүзули дүһасынын мигјаслары илә мүгајисә етмәк олар. Лакин онлардан фәргли олараг вә тарихи инкишафын јени мәрһәләсинә ујғун олараг Ахундзадә доғма әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләрә бөјүк бәшәри вүс'әтлә јанашы, даһа фәрди вә милли бир конкретлик дә кәтирир. М. Ф. Ахундзадәдән бир гәдәр әввәл, Авропанын башга бир гүтбүндә јашајан дикәр бөјүк маарифчи, мүтәфәккир вә сәнәткар - Фридрих Шиллер тарихи бир интизар вә нараһатлыгла јазмышды: "Әкәр милли театра гәдәр јашасајдыг, онда биз милләт олардыг", Ахундзадә, сөзүн мәһз муасир, професионал мә'насында милли театра гәдәр јашајыр, милли театры вә милләти јарадан сәнәткарлар сырасына дахил олур!..

XIX әсрин орталарында Азәрбајҹанда һәлә инкишаф етмиш милли мәтбуат јох иди - Ахундзадә өз дөврүнүн "Молла Нәсрәддин"и "Кәмалүддөвлә мәктублары" олур. Сонралар Зәрдаби вә Мирзә Ҹәлил мәһз бу мәктублардан доғулур, мәһз "Әкинчи" вә "Почт гутусу" бу мәктублары евбәев, мәнзилбәмәнзил "мүсәлман гардашлара" - новрузәлиләрә чатдырыр.

XIX әсрин мүстәмләкә Азәрбајҹанында һәлә сосиал әдаләти вә милли мәнафеји тәмсил едән ајрыҹа ичтимаи тәшкилат, зијалы, фәһлә, кәндли ҹәмијјәти дә јох иди - Ахундзадә дөврүнүн "демократ фиргәси" вә "Һүммәт" тәшкилаты да Ахундзадә өзү, онун епистолјар вә фәлсәфи ирси олур. Сонралар М. Ә. Рәсулзадә вә Н. Нәриманов мәһз бу ирсдән доғулур.

Ахундзадәнин јахындан таныдығы вә адыны еһтирамла чәк-

дији Ломоносов һаггында Пушкин демишдир: "Ломоносов бөјүк адам олуб. Биринчи университети о јарадыб. Даһа доғрусу, о, өзү бизим биринчи университетимиз олуб". Ахундзадә о дөврүн нәинки университети, һәм дә театры вә академијасы, милли енс́иклопедијасы, әдәбијјат вә фәлсәфә институту олуб. Сонралар бизим материалист елми, фәлсәфи, естетик фикир, һамысы "Тәмсилат"дан вә "Кәмалүддөвлә"дән доғулур.

Милли дилә, үмумхалг әдәби дилинин формалашмасына хидмәтдә дә Нәсимидән вә Хәтајидән, Фүзулидән вә Вагифдән сонра ән бөјүк иши Ахундзадә көрүр. Нәинки радикал-ингилаби вә азадхаһ-демократик идејалары, һәтта "ингилаб", "парламан" сөзләринин өзүнү дә бизим әдәби фикрә Ахундзадә кәтирир.

Мирзә Фәтәли Азәрбајҹанда әдәби-бәдии фикри һәрәката ардычыл реалист истигамәт верир вә бу истигамәт мүасир мә'нәви мәдәнијјәтимизин дә бүтүн саһәләрдә билаваситә зәмини, ән јахын идеја-бәдии башланғычы олараг галыр.

Бу елә бир дөвр иди ки, "һәјатын бир тәрфи сөкүлүр, дағылыр, о бири тәрәфи башга, там башга вә јени бир бичимдә тикилирди. Бурада Мирзә Фәтәли бир мүһәндис кими бу сөкүлән вә тикилән бинанын башы јанында дурмуш, амансыз гәләми илә бура сөкүлмәлидир, бура исә белә тикилмәлидир дејир" (Ҹ.Ҹаббарлы). Бу сөзләрдә сон ики әсрин милли әдәби просесиндә әксини тапан "Ахундзадә ишинин" мәзмуну вә гијмәти дәгиг ифадә едилиб.

Тәкҹә вәтәнинин јох, Ахундзадәнин өзүнүн талеји вә тәрҹүмеји-һалы да тәзадлы вә парадокслу мәгамларла ашыланмышдыр: бир тәрәфдән, ади "прапоршик" вә рәсми полковник рүтбәләри арасында кечилән өмүр јолу, дикәр тәрәфдән исә сырави руһанилик арзусундан доғма халг гаршысында вә бүтүнлүклә Шәрг мигјасында дашыдығы мә'нәви мәс'улијјәтин, фәрди ҹавабдеһлијин тарихи дәрки јолу - һәр икиси, онун һәјат вә өмүр јолунун ики гүтбү, ики саһили кими ејни вахтда, паралел јашанмышдыр; јахуд, империја полковникинин еполетләри вә чар мә'мурунун мундири алтында дашынан мәғрур бир виҹдан, ләкәсиз Прометеј үрәји - бу өзү тракик тәзад дејилми? Сон күнә гәдәр чар дәфтәрханасынын диварлары дахилиндә вә бу сөзүн

KİTABXANASI

һәрфи мә'насында чар сензурасының көзү гаршысында, гулағы дибиндә кечән һәјат... вә дөврүн сосиал-мә'нәви вичданыны, үсјан вә ингилаб фыртынасыны өз душүнчә вә еһтирасларында әкс етдирән мәғрур вә нараһат руһ!.. Ахы М. Ф. Ахундзадә јалныз Загафгазија вә Дағыстан үзрә јох, бүтүн Јахын вә Орта Шәрг мигјасында чар сијасәтинин һазырландығы вә һәјата кечирилдији Гафгаз чанишинлијинин лап көбәјиндә иди. Харичи дөвләтләрлә, Шејх Шамиллә вә үсјанчы дағлыларла јазышмалар, мүхтәлиф хаһишләр, арајышлар, мүгавиләләр, бир сөзлә, департаментә дахил олан һәр шеј онун әлиндән кәлиб кечирди вә дөврүн мүтәрәгги көрүшләри сәвијјәсиндә дуран бир зијалы кими онун дахили нараһатлыг вә душүнчәләр аләминә дахил олурду. Авропада башлајан ингилабларын әкс-сәдасы да, Загафгазијада боғдурулан уғурсуз үсјан вә гијамлар үчүн үрәк ағрысы вә изтираблар да, декабристләр, петрашевчиләр вә рус халгчыларынын әмәли вә талеји барәдә душүнчәләр дә, амансыз кенералларын - Сисианов, Јермолов, Паскевич вә Воронтсовун чәза експедисијалары, Асијада да, Авропада да милли-ичтимаи азадлыг һәрәкатынын һәр һансы тәзаһүрүнә гаршы чеврилән гәзәби - бүтүн бунлар һамысы онун һәјатына вә мә'нәви фәалијјәтинә тә'сирсиз галмыр, ондакы дахили ојанманы, шүур интибаһыны јахынлашдырырдыр. Мүбаризәјә сәсләмәк вә гәфләтдән ојатмаг! - Чаадајевин, Һертсенин, Огарјовун чағырышлары кәнч Фәтәлинин гулағында артыг тарихи лабүдлүјү - деспотизмин сүгутунун башладығыны хәбәр верән зәнк чинкилтиләри кими бир даһа һеч заман сусмур. Шәргин, Авропанын вә Русијанын ән габагчыл мәсләк адамлары илә идеја-мә'нәви үнсијјәтин тә'сири илә Фәтәлидә дахили өзүнү дәрк акты вә милли-ичтимаи шүур интибаһы кетдикчә даһа да гүввәтләнир. Белә бир тарихи һәгигәтә о, артыг дәриндән инаныр ки, рус чарынын өһдәсиндән франсыз вә инкилис јох, алман кајзери, фарс падшаһы, түрк султаны јох,.. Русијанын өзү кәләчәкдир, алчалдылан вә тәһгир олунан бүтүн Русија халгларынын өзү кәләчәкдир. Шејх Шамилин, мүрид һәрәкатынын сонралар "чечен феномени"ндә тәкрар олунан "чаһад" вә гәләбәләриндә о, белә кәләчәји артыг көрүрдү.

Ахундзадәнин тимсалы бир даһа тәсдиг едир ки, исте'дад нә гәдәр бөјүк олурса, сәнәткар талејиндә халгын талеји бир о гәдәр бүтөв әкс олунур. Шаһын вә чарын ирадәси илә Араз кечилмәз сәрһәдә чеврилəндә онун 16 јашы варды. Араз ушаглығын да дүнјасыны ики саһилә бөлүр: ата бир, ана дикәр саһилдә галыр. Сонралар о, илк кәнчлик хатирәләринин дә һәр парчасыны бир саһилдән јығыр: Тәбриздән вә Тифлисдән, Кәнчәдән вә Гарадағдан...

Вәтәнин јох, өмрүн ики саһили арасында даһа бир сәрһәд: Кәнчәдә о, Мирзә Шәфи илә расташыр, Мирзә Шәфи кечилмәз бир Араз кими Фәтәлинин кәләчәји илә кечмиш арасында дурур. Бу, милли әдәбијјата елә бир хидмәт иди ки, ону артыг һеч кәс, һәтта Ф. Боденштедт дә Вазеһин әлиндән ала билмәзди! О, кәләчәк Сәбуһијә каллиграфија вә һәгигәт елмини өјрәдән илк мүәллим олур.

Даһа сонра Фәтәлинин әлиндә "Шәрг поемасы" Пушкинин поезија нәһринә говушан башга бир саһилдә көрүрүк. 25 јашлы кәнч Сәбуһи 23 јашлы Лермонтовла бирликдә шаирин өлүмүнә иттиһам һимнини охујур. Поема јалныз мүсибәтнамә, јалныз бөјүк шаирә мәһәббәт анды дејилди, һәм дә трагик сәнәткар талејини көнүллү гәбула мә'нәви һазырлығын поетик е'тирафы иди. Вә чох символик иди ки, Ахундзадәнин сәнәт вә мүбаризә јолу, јазычы тәрчүмеји-һалы милли фәдакарлыға көнүллү һазырлыг е'тирафы илә башлајырды.

Милли вә сосиал истиглал идејасыны, ашкар антиколониал вә антифеодал руһу Ахундзадәнин һәм фәлсәфи, һәм дә бәдии әсәрләри ејни бир гүввәтлә ифадә едир. Молла Сәлман, Һачы Заман, Һачы Кәрим, Молла Ибраһим Хәлил, дәрвиш Мәстәли шаһ, Һатәмхан ağа, Хан, Вәзир, Шаһ Аббас, Сәрдар Заман - бунлар һамысы көһнә мүһитин имзалары, мөһрү вә титулларыдыр. Вә һамысы да артыг јени бир јол ајрычына чатан тарихин мәһв олан, кечмишә чеврилән саһилиндә дајанмышлар. Һәм "Тәмсилат"ын, һәм дә "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын ваһид пафосу илә ифадә олунан ејни бир иттиһамын һәдәфләридирләр.

Бүтүн "Тәмсилат"да һәлә гадын да милли-мәдәни вә сосиал-тарихи инкишафда трагик мәрһәләдән әввәлки дөврүн нумајәндәсидир, гадынларла бағлы севки сүжетиндә һәлә һеч бир

сосиал чыхылмазлыг; әдаләт вә һугуг проблеми, фачиә тохуму јохдур. Сона, Сәкинә, Шө'лә ханы, Шәрәфнисә - һәлә тале вә варлыг барәдә "инкисари-хәјалә" уграмыр, онларын өз һәјат вә талеји ајрылыгда мүстәгил мөвзу вә мәтләбдир, сосиал мүһити, чәмијјәти, ичтимаи керчәклији иттиһам вә ифша етмәјин васитәси дејилдир.

Үмумијјәтлә, һәр чүр бәдбинлик, халгын милли тарихинә вә кәләчәјинә инам бахымындан ганадсызлыг вә перспективсизлик Ахундзадә дүнјабахышына вә естетикасына јаддыр: натуралист сүжети, гејри-никбин милли финалы "Тәмсилат" рәдд едир. Онлары драмдан говмағы, о, һәтта башгаларына, Мирзә агаја да төвсијә едир. Сәчијјәвидир ки, сүжетдә заһирән нәфс, һакимијјәт еһтирасы, тамаһ вә мәнафе инстинкти әсас јер турур, амма конфликти һәлл едән - инсанын ичтимаи, мә'нәви, милли, шәхси сәадәтә һагты вә һүгугу барәдә мә'лум маарифчи идејадыр. Бурада һәтта "тале" ролунда да Ағыл чыхыш едир. Ләнкәран ханыны дәниздә гәза јох, маарифчи әхлагын ирадәси вә һөкмү батырыр. Вә шүбһәсиз, Париси дә әчиннәләр, дәрвиш чадусу, Мәстәли шаһын бәд дуасы јох, ингилаби маарифчилијин гәрары вә әгидәси "дағыдыр". Јахуд, Јусиф Сәррачы да улдузларын көјдәки дүзүму вә сәһманы јох, "гәзвинлиләр"ин јердәки фитнәси вә фәсады (наданлығы) мәһв едир. Нәинки фәләк вә дөвран, тале вә кәрдун инсаны идарә етмирләр, әксинә, һәтта гәзаны, көјләри вә "кәвакиб"и бурада инсанлар "алдадырлар". "һәр кәсин" өз әмәли өз ичзинә баис олур", өзүнүн ағлы өзүнә иксир ролуну ојнајыр.

Милли идеалы маарифчи Ахундзадә сәнәтдә һәм милли-реалист бәдии форманын, һәм дә мәзмунунун әсас шәрти вә зәмини һесаб едирди. "Халг идеалы" хүсусән "Алданмыш кәвакиб"дә Мирзә Фәтәлинин әсас гајәсинә чеврилир вә о, әслиндә "алданмыш улдузларын" јох, алданмыш халгын фачиәсини гәләмә алыр. Улдузларын фәлакәт вә бәла кәтирән јахынлашмасындан тачү-тәхти горумаг үчүн шаһ сарајынын "әһли-мә'рифәтләри", өз адәтләринә рәғмән, һәтта көјләрә вә улдузлара да бадалаг кәлмәк вә хәлвәтә салыб әсл, һәгиги шаһын әвәзинә күнаһсыз, "сахта шаһы" онлара сырымаг истәјирләр. Вә елә зәнн едирләр ки, халга, өз-өзләринә вә бир-бирләринә кәләк

кәлдикләри кими улдузлары да һијлә вә фитнә торуна сала биләрләр. Гафилләр, идраксызлар, ганадсыз, кор јаналаглар улдузлара күлүрләр. Әслиндә исә, онлар әлбәттә ки, улдузлары јох, өзләрини алдадырлар. Чүнки улдузларын мүдриклији онлара тамам јад вә јабанчыдыр. Елә буна көрә дә Ахундзадәнин дә, онун идеал ислаһатчы гәһрәманы Јусиф Сәррачын да ишыглы, улдузлу мүдриклији онлара бу гәдәр әчајиб көрүнүр. Ахундзадәјә вә Сәррача әчаиб көрүнән фикир исә одур ки, доғруданмы инсанлара бәланы улдузлар кәтирә биләр вә доғруданмы кимәкимә, һәтта онлара - улдузлара да "кәф" кәлмәк олар?!

"Идеал шаһ" мөвзусу алтмышынчы илләрдә Ахундзадә үчүн өтүлмүш мәрһәлә иди. Ону артыг "јахшы шаһ" јох, "јахшы халг" мәтләби нараһат едирди, елә халг ки, һәр чәһәтдән әлбир-дилбир олсун вә "залымын ("пис шаһын" - Ј. Г.) атасына од вурсун!" Чүнки әдиб белә әгидәјә гәлбән инанмышды ки, әкәр халг ојанмаса, јахшы шаһла да "бу дүнја башга чүр дәјишиклик тапмаз". Бугүн "Кәмалүддөвлә мәктублары"нда Ахундзадә "јахшы халг" мәтләбләри илә мәшғулдур. "Алданмыш кәвакиб"дә дә әсас мәсәлә шаһла јох, халгла бағлыдыр. Гафгазда, Дағыстанда вә Русијада халг үсјанларынын аләми бүрүдүјү бир вахтда "јахшы шаһ" идејасыны әдибин сосиал азадлыг ахтарышларынын зирвәси һесаб етмәк нә керчәклијин, нә дә повестин ифадә етдији тарихи вә бәдии һәгигәтләрлә үст-үстә дүшмәзди. Повестин сонунда јенидән "һәр шеј гәрари-сәбиг үзрә сурәт тапыр" вә Јусифин дә сәлтәнәти адилијин әбәдијјәтинә гарышан гејри-ади бир анын өмрү кими кечичи вә өтәри олур. Чүнки о, һәлә "бәсирәт вә камал кәсб етмәмиш" бир мүһитдә ислаһатлар апарыр. "Идеал маарифчи шаһын" фачиәсинин маһијјәтинин дә әсасында елә бу идеја дурур: идеал шаһ идејасы сүжетдә артыг һәјата кечмиш, лакин әглин һакимијјәтини һәјата кечирмәк үсулу кими өзүнү доғрултмамышдыр. "Кәвакиб" - насир М. Фәтәлинин шаһ әсәридир. Мәсәлә һеч дә онун "илк нәср әсәри јарадыб-јаратмамасында" дејил. Әкәр Ахундзадәјә гәдәрки дөврдә "Шикајәтнамә", "Китаби-Әскәријјә", "Рәшидбәј вә Сәадәт ханым" кими әсәрләр индикиндән гат-гат артыг олсајды белә, јенә дә мәһз Ахундзадә нәсрдә милли бәдии интибаһын, *"јени нәсрин баниси" кими гијмәтләндириләрди. Чүнки онла-*

рын һеч бири әдәбијјаты орта әсрләрин сәрһәдиндән кәнара чыхаран нүмунәләр дејилдир. Мәһз Ахундзадәнин драмы вә ше'ри кими, нәсри дә илк дәфә иди ки, тамамилә јени типли реалист бәдии дәјәр вә естетик кејфијјәт ифадә едирди: орта әсрләрин вә романтик естетиканын јох, маарифчилијин вә реалист естетиканын мәчрасында формалашырды.

"Алданмыш кәвакиб", һәр шејдән әввәл, ондакы тарихилијин мәзмуну илә бүтүн әввәлки тарихи мөвзулу бәдии әсәрләрдән фәргләнир. Ахундзадә дә, Низами дә Иран тарихи илә бағлы мәнбәдән сүжет көтүрмүшләр. Лакин Бәһрам Кур (Хосров, Искәндәр...) Низамијә, Шаһ Аббас исә Ахундзадәјә тамам башга-башга мәгсәдләр үчүн лазым олмушдур. Әдәбијјат, тарих, миф вә утопија арасында әлагәләр дә бу ики нүмунәдә тамамилә мүхтәлифдир.

Бәһрам да, Искәндәр дә Низами үчүн һәлә јалныз шәхсијјәтдир, фәрддир, "һаким вә шаһ образы"дыр, Шаһ Аббас исә Ахундзадә үчүн Шәрг деспотизминин емблеми, һәтта мүтләгијјәтин дә, тиранын да милли-етник символу, образыдыр. Бириничидә "јахшы" вә "пис" шаһ, икинчидә "јахшы" вә "пис" чәмијјәт, ичтимаи гурулуш гаршы-гаршыја гојулур.

Низамидә сосиал тәрәгги идејасы фәрд дахилиндә абстракт мә'нәви тәкамүлүн мәрһәләләри, "Алданмыш кәвакиб"дә исә конкрет сосиал вәзијјәтләрин бир-бирини әвәз етмәси шәклиндә реаллашыр. Биринчи һалда мүһити (философлар әһатәси, "бәрабәр адамларын" чәмијјәти, Нүшабә илә корүш сәһнәси) Искәндәрә һикмәт, мүдриклик, әдаләт дәрси верир, ону мүдрикләшдирир вә гәбул едир. Икинчи һалда ики шаһ, ики сосиал вәзијјәт бир-бири илә вә мүһитлә үз-үзә гојулур; антитиранı "кор" күтлә гәбул вә һәзм едә билмир, рәдд вә мәһв етмәјә исә һазырдыр. Тарихилик дә елә тиранла мүһит арасында мүнасибәтләрин бу јени мәзмунундадыр. Бурада тәкчә утопија јох, һәм дә утопијаја кинајә вар, мифә ләтифә (анекдот) мүнасибәти, тарихи мәнбәјә (Искәндәр бәј Мүншијә вә онун вулгар мәдһијјәнамәсинә - "Дүнјаны сүсләндирән Шаһ Аббас тарихи"нә) пародија вар. Әлбәттә, деспотун талејини улдузун мөвгејиндән асылы едән сүжет вә буну хәбәр верән астроном образынын һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә бәдии вә фолклор мәнбәләри дә вар.

Лакин Ахундзадәнин һәмин мәнбәләрә мүнасибәти дә конкрет милли-тарихи чалар, ашкар маарифчи "колорит" кәсб едир, һәр шејдән әввәл исә фәрг, бу мә'лум бәдии үсула, "естетик гәлибә" мүрачиәт едәркән Ахундзадәнин күддүјү мәгсәддәдир.

Гәшәнк јалан, өлү идеолокија, вулгар тәзкирә, аморф мәнтиг, сахта мәдһијјә - Ахундзадә бу азардан да сүн'и гафијә, сәфеһ мәчаз вә чејнәнмиш рәдиф кими бирдәфәлик хилас олмаг истәјирди. Комедијалары вә "Алданмыш кәвакиб" кими, Ахундзадәнин "Кәмалүддөвлә мәктублары" да мәһз бу мәгсәдә хидмәт едир.

Епик-тәсвир, нәгл үнсүрү, фабулада статиклик вә ачыг, бирбаша монолог үсулу повестин поетикасыны классик маарифчи реализмин нәсринә јахынлашдырыр. Резонерлик үнсүрү повестин гәһрәманыны да маарифчи гәһрәман кими шәртләндирир. Бу гәһрәман Ахундзадәнин маарифчи, зијалы, азадхаһ образлар силсиләсиндә Һачы Нуру илә башлајыр, Јусиф Сәррачла јүксәк зирвәјә учалыр. Ахундзадәдән сонракы реалист әдәбијјатымызын зијалы гәһрәманлары өз башланғычыны Һачы Нуру илә бәрабәр бир дә Јусиф Сәррачдан вә Кәмалүддөвләдән ("Кәмалүддөвлә мәктублары") алыр. Бөјүк мүтәфәккир "Тәмсилат"да ифадә вә тәблиғ етдији маарифчи идејалары сон ики әсәриндә давам вә инкишаф етдирир. Ахундзадәдә милли идеја өз идејамәфкурә зирвәләринә бу әсәрләрлә јүксәлир. Һәр јердә олдуғу кими, Азәрбајчанда да милли маарифчи-реалист вә публисист нәср Маарифчилик һәрәкатынын инкишафында хүсусилә бөјүк рол ојнајыр. Маарифчилијин новбәти - икинчи тарихи мәрһәләсинә мәхсус бир сыра јени тенденсијалар өз башланғычыны мәһз бу ики әсәрдән алыр.

"Алданмыш кәвакиб" - әслиндә алданмыш Сәррачын һекајәсидир. Тракик сүжет вә маарифчи мәтләб әсас гәһрәманла бағлы мөвгедә мејдана чыхыр. Мәзмун, структур модел вә естетик функсија хүсусијјәтләри бахымындан Јусиф Сәррач да Рахметов ("Нә етмәли", Чернышевски) типли сурәтләр силсиләсинә дахилдир. "О заман Иранда, гаранлыг вә позуг мүһитдә Јусиф Сәррачлар јетишә билмәзди... О, Мирзәнин идеализә етдији бир типдир. Даһа доғрусу, Мирзәнин өзүдүр" (А. Шаиг).

Ашкар маарифчи-расионалист хәтт, һәмчинин, сүжетин бү-

түн кедишини идерә едән бәдии мәнтиги шәртләндирир.

"Кимјакәр"дәки "нухулулар" кими "Кәвакиб"дәки "сарајлылар" да, "топлу", күтләви образлардыр. Онларын да һамысыны ејбәчәрләшдирән мәһрум олдуглары ејни кејфијјәтләрдир: маариф ишығы, вәтәндашлыг шүуру! Һачы Нурунун иксири "нухулулара", Јусиф Сәррачын иксири исә "сарајлылара" тә'сирсиз галыр. Һәр ики әсәрин әсасында мүштәрәк идеја вә аналожи сүжет дурур. "Нухулулары" "сарајлылар" әвәз етдији кими, кимјакәри дә мүнәччимбашы әвәз едир. Лакин "Алданмыш кәвакиб"дә бәдии идеја даһа бөјүк ичтимаи вүс'әт алыр: биринчидә һадисә бир кәндин "сүтунлары" мәчлисиндә, икинчидә бүтөвлүкдә дөвләти "идарә едән" ағаларын, дини вә дүнјәви мүтләгијјәтин "сүтунлары" чәмијјәтиндә давам едир.

Мәһз бу мә'нада Мирзә Фәтәлинин илк вә сон әсәри онун бир-биринә ән чох "тоһум" олан әсәрләридир. Әсас мәнфи гәһрәманларын "тоһумлуғуну" онун дикәр әсәрләриндә дә изләмәк олар: Нуха "чәмаәти", Гәзвинин али сарај чәмијјәти, Ләнкәранын "үрәфасы" вә Тәбризин "мәһкәмә-һүгуг" аләми - һамысы чәһаләт сәрһәдләри дахилиндәдир. Лакин бу сәрһәдди позмаға, көрүнмәјән бүллур чәрчивәдән, шәффаф диварлы зиндандан кәнара аддымламаға чан атанлар әмәлә кәлмишләр вә онларын ишыглы сабаһына никбин инам, һәмчинин, бу әсәрләрин һамысына аид мүштәрәк чәһәтдир.

Бәдии форма, характерләрини шәрһи вә сәчијјәләнмәси тәрзи бахымындан да һәр ики әсәрдә сәнәткарлыг "тоһумлуғу" вардыр: биринчидә хошбәхтлик иксириндән ејни дәрәчәдә узаг олан вә әслиндә иксири јох, бир инсан кими өз "мән"ләрини итирдикләри үчүн јаланчы кимјакәрин "иксир" сынағында бүтүн дахили һәгигәтләри (бошлуглары) мејдана чыхан "нухулулар"а шаир Һачы Нуру классик сәчијјәнамәләр верир; икинчидә исә "кәвакиб горхусу" гаршысында һәр кәсин өз мүдриклијини сынамасы (мејдана чыхармасы) үчүн јаранан тәбии, психоложи сүжетин фонунда "сарајлылар" өзләри-өзләрини характеризә едир.

Чаһил сарај әһлинә елә кәлир ки, һәтта улдузларын да ајры иши-пешәси јохдур, шаһын һәјатынын гәсдинә дурмагдан башга! Һалбуки Јусиф Сәррач онун тахтына да, һәјатына да һәр һалда улдузлардан даһа реал горху демәкдир. Буна бахмајараг вәзирләр һакимијјәти улдузлардан горумаг үчүн Сәррача верирләр. Беләликлә, улдузлары алдатдыгларыны күман едирләр. Вә улдузлара күләнләрә күлән Ахундзадәнин тәсвириндә ишыға вә учалыға онларын - һәшәратын күлмәси икигат икраһ доғурур. Лакин һәшәрат бир шејә дөғрудан да наил олур: көјләрин кәвакибини алдатмаса да, торпағын нурлу вә ишыглы улдузуну - Сәррачы мәһв едир вә елә билир ки, о, көјләрин бәласына мә'руз галды.

Бу мә'нада сүжет кәвакибин јох, повестдәки һәгиги ишыглы улдузун - Сәррачын доғрудан да алданмасы сүжети иди. Лакин алданмыш кәвакиб, алданмыш Сәррач вә алданмыш "халг" сүжетиндә ән тракик образ һеч дә Сәррач дејил: өз ишығыны танымајан, она кор галан авам күтләдир. Мәһз буна көрә дә нә Мәррихин (Марсын) Әгрәб бүрчүнә јахынлашмасы, нә дә Сәррачын вә "авам чамаатын" бир-биринә јахынлашмасы шаһын вүчудуна сәдәмә кәтирә билмир. "Бәсирәт вә елм һасил етмәмиш" бир чәмијјәтдә "нифтәнәләр" гәсд едиб Јусиф Сәррачы тахтдан кәнар едирләр. Фәрди маарифчи ислаһат төврү ичтимаи ислаһат үсулу кими өзүнү доғрултмур.

Беләликлә, Ахундзадә повестин јалныз жанрыны әдәби мүасирликлә бағламыр, милли идејаны, "халгын талеји" проблемини дә дүнјанын мүасир ичтимаи талеји вә тарихи проблемләри илә бағлајыр. Повестин идеја новаторлуғу ән чох бу нөгтәдә иди.

Әсәрин мәһз белә бир вәтәндашлыг мәзмуну, еффектли бәдии тә'сир күчү Азәрбајчанда бәдии дүнјачәнин, хүсусән азадлыг мәфкурәсинин бүкүн кәләчәк талејинә чох гүввәтли тә'сир көстәрди. "Амма пешиман олмушам, каш кәлмәјәјдим, каш бу вилајәтин әһлини ки, мәним илә һәммәзһәбдирләр, көрмәјәјдим вә онларын әһвалатындан хәбәрдар олмујајдым. Чијәрим кабаб олду" - бу сөзләри "Алданмыш кәвакиб" мүәллифинин дикәр гәһрәманы олан Кәмалүддөвлә һәлә өтән әсрин орталарында дејир: "Көзүмү ачыб бу дүнјаны гаранлыг көрмүшәм" - бу сөзләр исә Чәлил Мәммәдгулузадәнин гәләминә мәхсусдур. Там бир әср Азәрбајчан нәсри бу ики һөкмүн ики саһилинин арасы илә һәрәкәт едиб. Милли интибаһ вә истиглал үчүн бә-

дии-фәлсәфи изтирабын мөһтәшәм мајасы вә шиддәти милли классик бәдии нәсрә мәһз Мирзә Фәталинин мүгәддәс вәсијјәти вә ән'әнәси кими ирс галмышдыр.

"Алданмыш кәвакиб" повестиндә бәдии шәкилдә галдырылан сосиал проблемләр даһа әтрафлы шәрһини вә конкрет елми-фәлсәфи тәһлилини драматургун нәзәри-тәнгиди вә публисист әсәрләриндә тапыр. Онлардан ән мүһүмү "Кәмалүддөвлә мәктублары"дыр.

О, һәр чүр дини, руһани тә'сирдән азад бир елми вә материалист методоложи әсасда, мөвчуд рисалә вә чәридә доғмаларына јад руһда вә дилдә, Шәрг фәлсәфи фикри үчүн гејри-ән'әнәви форма вә үслубда јазылмыш әсәрдир. Феодализмин вә орта әсрин схоласт вә норматив идеоложи тә'сисатларына гаршы, һәр шејдән әввәл, өз реалист жанры илә вә үслубунун методоложи новаторлуғу илә чеврилмишдир. Даһа доғрусу, М. Ф. Ахундзадә бу әсәрлә миллијјәтчи публисистикада сәрбәст, буховсуз елми-фәлсәфи дүшүнчәнин тәрзиндә чағдаш үслубун әсасыны гојмушдур. Ичтимаи тәрәгги, демократик гурулуш, милли бәрабәрлик вә милли-мә'нәви азадлыг, дини-идеалист дүнјакөрүшүнүн тәнгиди вә материалист тәфәккүрүн тәсдиг вә тәблиғи... - "Мәктублар"ын мүхтәсәр проблематикасы беләдир. Мүәллиф Шәргин сијаси, игтисади вә довләт керилијинин ичтимаи вә мә'нәви-әхлаги сәбәбләрини сүбутлу-дәлилли бир шәкилдә ашкара чыхармаг јолу илә һәр бир шәргли ојадыб дүшүндүрмәк вәзифәсини гаршыја гојур.

Әсәрин бүтүн руһуну, фәлсәфи мәғзини - халг (кәндли!) ингилабы јолу илә мөвчуд ичтимаи гурулушу көкүндән дәјишмәк идејасыны повестин јени, новатор жанр, поетика хүсусијјәтләри дә габарыг ифадә едир. "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын жанр мүәјјәнлијини ајдынлашдырмаг ахтарышларында ону "фәлсәфи трактат", "сатирик памфлет", "публисист повест", "сијаси сатира", "повест-памфлет" е'лан едәнләр олмушдур. Ону бәдииликдән ајырыб, тамам елми-фәлсәфи жанра јахынлашдырмаг вә бу чүр тәһлил етмәк ән'әнәси даһа кениш јајылмышдыр. Онунла ән чох философлар мәшғул олмушлар. Лакин бу вә ја дикәр мүбаһисәләрә бахмајараг, "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын һәлә мәтбуат шәкли алмамыш вә мәтбуатлашмамыш мәтбуат жанры - сатирик памфлет олмасы шүбһә доғурмамышдыр.

Шүбһәсиз бу жанры бәдииликдән чох елмиликлә публисистиклијин вәһдәти характеризә едир. Бу әсәрин бәдии методундан, бир систем кими, јарадычылыг үслубу кими реализминдән данышмаг мүмкүн дејилдир. Лакин "Мәктублар"ы бәдиилик аләминдән, әдибин реализм естетикасындан там ајырмаг да онун һәгиги гијмәтини ахыра гәдәр үзә чыхармаг мәгсәдинә көмәк етмир.

Бурада мөвзу - халис ичтимаи-сијаси, һадисә вә образлар конкрет үнванлы, тенденсија - консептуал, ачыг вә публисист, тәһлил үсулу-мисаллар вә нүмунәләр кәтирмәк јолу илә фактлар вә сәнәдләр үзәриндә мүһакимәләр, дүшүнчәләрдир. Лакин онларын конкрет ичрасы, публисист реализәси просесиндә бир јазычы кими Ахундзадә сәнәткарлығынын, хүсусән сатирасынын бүтүн әсас әламәтләри мејдана чыхыр вә иштирак едир.

Күтләвилијә вә инандырычылыға, идеја-сијаси кәскинлијә, тә'сир вә нүфуз дәринлијинә о, мәһз бәдии арсеналын көмәји илә наил олур. Сатирик шәрһ вә езоп үсулу, бәдии кәскинләшдирмә вә үмумиләшдирмә сәнәткарлығы, тарихә мүрачиәт вә екскурслар, догмаларын фактларла јохланмасы, мүгајисәли вә тиположи аналокијалар, Шәрг вә Гәрб паралелләри вә бүтүн бунларын драматик антигүтбләр, антитеза вә тәзадлар шәклиндә ритмик тәкрары бүтүнлүкдә композисијанын структур әламәти сәвијјәсиндә үмумиләшир. Мүәллифин философ, полемист вә публисист сәнәткарлығына дәлаләт едир.

Повестдә елми-фәлсәфи вә дини-руһани аргументләр бәдии структурда да, формача да тәкбәтәк, үзбәүз мүбаһисә, диалог модели кәсб едәрәк баш-баша кәлир ки, нәтичәдә бунлардан икинчисинин мә'насызлығы, әчаиблији вә чәфәнклији јени заманда һәм елми, һәм дә сатирик-публисист мәнтигин көмәји илә ахыра гәдәр мејдана чыхарыла билир.

Гаршылыглы тәзад, гүтб, диалог моделини, биз јалныз повестин үмуми руһунда, ајры-ајры бәдии-публисист үсул вә васитәләрдә јох, һәм дә онун там һалда гурулушунда, композисијанын "Мәктублар" схеминдә көрүрүк. Шүбһәсиз, һәр ики шаһзадәнин дили илә данышан мүәллиф өзүдүр. Мәһз диалог вә поле-

мика формасынын интенсив тә'сир еффектиндән маарифчи идејаларын тәблиғи хејринә истифадә етмәк үчүн мүәллиф өз "мән"ини икијә бөлүб үзләшдирир. Вә ејни заманда да там һалда онлардан һеч биринә чеврилмир. (Бу, артыг өзү бәдии форма дејилми?) Бу форманын бәдиилији вә шәртилији әламәтләриндән бири дә одур ки, һәгиги диалог, әсл антитеза бурада Кәмалүддөвлә илә Чәлалүддөвлә арасында дејилдир: бүтүнлүкдә Ахундзадә илә Шәргин реал букүнү, јахын кечмиши вә схоласт орта әсрләри арасындадыр! Шәрг вә дүнја контекстиндә душүнән зијалы илә халис ортодокс ислам мүдәррисләри арасында, үмумијјәтлә, онларын фәлсәфи, тарихи, дини-мә'нәви миссијасы арасындадыр.

О да марағлыдыр ки, Шәргә ики нөгтеји-нәзәр бурада Шәргә ики мүхтәлиф мә'нәви мәдәнијјәт аләминин (Авропанын вә Шәргин) нүмајәндәсинин көзү илә салынмыр. О, Шәрги Авропанын јох, (өзүндән әввәлки вә сонракы бир сыра маарифчиләр кими) ики шәрглинин өз мүшаһидәләри, мәнтиг вә мүһакимәләри илә тәнгид едир. Чүнки өз "Шәрг идеалыны" Ахундзадә Шәргдән кәнарда ахтармыр. Маарифчи вә маарифсиз деспотизми, шәргли вә гәрбли деспотлар тәснифини "Кәмалүддөвлә" маарифчилији гәти рәдд едир. Үмумијјәтлә "Мәктублар"да мүсбәт авропалы образы, демәк олар ки, јохдур. Мәнфијә кәлдикдә исә Чәлалүддөвләнин ашағыдакы сөзләри илә мүәллиф Авропаја тәнгиди мүнасибәтини ашкар билдирир: "Мәкәр сивилизасијон тапан инкилис вә гәваин тапан инкилис Һиндустан әһли илә деспотдан јахшы мүамилә едәјир? Онлара нисбәтән мин мәртәбә кенә деспота рәһмәт". Авропалашмаг шәклиндә мәдәниләшмәк идејасы Ахундзадә маарифчилијини бу дөврдә там характеризә етмир.

Чәлалүддөвләнин чаваб мәктубу да бәдии-публисист вә ашкар шәрти-сатирик сәчијјә дашыјыр: куја оппонентә чаваб верир вә Шәргин (Иранын) әски гајдаларыны мүдафиә едир. Әслиндә исә мүһакимәләринин күлүнчлүјү вә әсассызлығы илә онлары тәсдигләјир вә бир аз да дәринләшдирир; гәдим Иран, Һинд ајинләринин, һәмчинин, христианлығын үзәриндә ибрәтли мүшаһидәләрини онлара әлавә едир вә әслиндә динләрин тәнгидини бир гәдәр дә тамамламыш олур. Чәлалүддөвләнин

чаваб монологу, һәмчинин, онун өз характерини, әхлаг вә дүшүнчәсинин өзүнәмәхсуслуғуну јахшы ачыр вә бурадакы гәнаәтләр јалныз елми вә тарихи јох, һәм дә фәрди, психоложи һәгигәтләр кими тә'сир бағышлаја билир. "Алданмыш кәвакиб"дәки еффектли бәдии тә'сир силаһыны - образлы мүгајисә, епитет вә өзүнүифшаны, ироник суал вә сатирик сарказмы бурада да һисс етмәк чәтин дејилдир. Чәлалүддөвлә Шаһ Аббасын сарај "әһли-мәчлиси"ндәки о "әһли-арифләрдән" бири кими данышыр: "Өзкәләри өләнләри тәзәдән дирилән (вә көјә учан) е'тигад едирләр. Аја, биз бир дирини өлмијән вә гаиб олан е'тигад етсәк, көј кишнәјиб, јерә зәлзәлә едәчәк?"

Чәлалүддөвлә "Мәктублар"ын әсас идејасы илә мөһкәм бағлы сурәтдир: ахы һадисәләр онун вәтәниндә чәрәјан едир. (Марағлыдыр ки, сонракы "сәјаһәтнамәләрдә" мәһз Чәлалүддөвлә әсас гәһрәмана чеврилир вә өзү өз вәтәнинә сәјаһәтә чыхыр). Бу мәктублар да јалныз Чәлалүддөвләјә јох, һәр бир охучуја (Иранлыја, шәрглијә) јазылмыш мәктублардыр. Кәмалүддөвлә даһа чох Ахундзадә өзүдүрсә, Чәлалүддөвлә һәм дә охучунун тимсалы вә сурәтидир. Әслиндә, објектив олараг елә о да Кәмалүддөвлә илә ејни иши корүр: онун чаваб кәтирдији дәлилләрдән "мөвчуд һалында" "дин јахшы шејдир" јох, "Һеч јәһуди дини дә бир шеј дејил" нәтичәси чыхыр. Ејни сөзләри "Шаһнамә"дә сөјләнән бејтләрә онун вердији тәфсир һаггында да демәк олар: Чәлалүддөвлә Фирдовсинин "ич үзүнү" ачмагла, әслиндә онун дахили бөјүклүјүнү, мә'нәви һүнәр вә чәсарәтини үзә чыхармыш олур. Бурадакы инкар да мәһз "бәдии инкардыр", тәнгид едә-едә тәсдигләмәк үсулудур.

Јалныз әсәр әтрафында мүбаһисә доғурмаг нијјәти илә јох, һәм дә тәбиилијә вә бәдии реаллыға наил олмаг үчүн мүәллиф нәинки Чәлалүддөвләни, һәтта әсас мүсбәт гәһрәман Кәмалүддөвләни өзүнәмәхсус зиддијјәтләри, мәһдудлуг вә сәһвләри илә бирликдә вермишдир.

Бүтүн утопик игтисади, сосиал вә һүгуги мәдәнијјәт програмы илә бирликдә Кәмалүддөвлә озү дә халис реалист бир сурәтдир. Онда ән'әнәви бир ојаг вә ајыг Шәрг душүнчәси вә мүдриклији вар. Һәм дә Авропа тәфәккүрлү вә мә'луматлы бир зијалыдыр. Онун бүтүнлүкдә Шәргин вахты кечмиш мә'нәви

тə'сисатларына гаршы чеврилмиш радикал көрүшлəри тəкчə јерли "типик шəраитлə" јох, һəм дə рус вə Авропа мүһитинə, *классик Шəрг мəдəнијјəт* вə елминə танышлығы илə шəртлəнмишдир вə буна көрə дə гејри-тəбии сəслəнмир.

Идрак вə варлыг, билик, ағыл вə хурафат, һəгигəт вə иксир, о дүнја вə бу дүнја, əбəдијјəт вə нисбилик, Заман, Чаһан, чəмијјəт, əдалəт, истиглал, азадлыг вə һүгуг, өлүм вə һəјат - əслиндə Кəмалүддөвлəни дə бу Һамлет суаллары вə проблемлəри дүшүндүрүр. Бөјүк мəзһəкəнəвис фачиə вə драм əсəри јазмамыш, лакин трагик вə фəлсəфи гəһрəманы бəдии публисистикада - "Мəктублар"да јаратмышдыр.

Бу əбəди, мүчəррəд əхлаг вə əдалəт һəгигəтлəри һаггында Кəмалүддөвлə Фауст кими кабинетдə - тəкликдə дүшүнмүр, Һамлет кими сарајда, дахили дүшүнчəлəринин сəссизлијиндə тəнһа галмыр. Јох, о, Одиссеј кими сəјаһəтə чыхыр. Сəјјаһ Кəмалүддөвлə Тəбризин "ичи" вə чөлү илə, кизли вə ачыг кушəлəри, һүчрəлəри, һамамлары, мејханəлəри илə һəрəкəт едир вə өз сəфəрини Иранын јахын вə узаг кечмишинə, тарихинə апаран јолларда баша чатдырыр. Онун нараһат, еһтираслы дахили алəми, əдалəт вə һəгигəт тəшнəлији, мүбаризə, ифша, үсјан стихијасы да јолларда раст кəлдији *конкрет адамлар, һадисəлəр* вə һəгигəтлəрə мүнасибəтиндə, онларла ачыг полемика вə диалогда мејдана чыхыр.

Повестин заһири схеминдəки диалог моделини бу јолларда Кəмалүддөвлə илə она гаршы чеврилəн һəр һансы экс гүтб, экс тəрəф вə чинаһ арасында корүрүк. Кəмалүддөвлə бүтүн бу гүтблəрə гаршы ваһид идеја чинаһы, фəлсəфи "тəрəфи-мүгабил" тəшкил едə билир.

Характер, мəнтиг вə ағыл нүмајиш етдирмəси үчүн драматик мејданы гəһрəмана мəһз полемика - диалог тə'мин едир. Ади тарихи мə'лумат вə биографик епизод да бу заман экс идеја мөвгејинə доғру əгли-мəнтиги зəрбəнин дəгиг һəдəфи сəвијјəсиндə кəскинлəшир. Тəнгид олунан хурафат бу кəскинлəшмə мəгамында, əн чылпаг, ифрат мəнтиги тəзаһүр кəскинлији илə корүнə билəр. Јалныз белə бир ифшадан - мүлаһизəнин идеалист, схоласт, догматик гојулушунун методоложи маһијјəтинə енəндəн, ону бүтүн чəфəнклији, мə'насызлығы вə ејбəчəрлији илə

көстəрəндəн сонра о, рəгибиндəн əл чəкир. Һəм дə бу ифша конкрет дəлиллəр, деталлар, тəфəррүатлар, бəдии лөвһəлəр, мисаллар, сүжетлəр вə сəнəдлəрлə ичра олунур. Бүтүнлүклə "Мəктублар" - фактларын тəфсири сəчијјəси дашымыр, бəлкə фактларла сөјлəнəн монологлар тə'сири бағышлајыр.

Өзү дə бүтүн бу һалларда драматизм вə тəзад формадан чох маһијјəтдəдир: полемика, диалог мүəллифə һəр јердə вə һəр шејдəн əввəл зидд фикирлəрин тоггушмасы, кəркин һəддə галхмасы вə һəлли формасы кими лазым олур.

Нəһајəт, полемик тəзадлар гəһрəманын мараг вə билијинин əһатə вə вүс'əтиндə дə вардыр: франсыз фəлсəфəси вə əрəб мəнбəлəри, Əла-Зикри-һиссəлам вə Волтер, Шəрг орта əсрлəри вə Авропа јени дөврү - Кəмалүддөвлəдə бирлəшəн вə јекпарəлəшəн ваһидин зидд гүтблəри бунлардыр.

Ејни заманда полемик форма "Мəктублар"ын дилинə чанлы данышыг, шифаһи нитг, трибуна вурғусу вə əдасы ашылајыр, онун күтлəвилик вə тə'сир күчүнү артырыр. Тəсадүфи дејил ки, М. Ф. Ахундзадə һəтта мəгалəлəрини дə бə'зəн диалог формасында јазыр вə буну башгаларына да мəслəһəт көрүр.

Азадлыг стихијасына, милли "мəн" шүуруна гаршы чеврилмиш мөвһуматын вə схоластиканын əмəли, тə'сирли ифшасы үчүн Кəмалүддөвлə бир гајда оларааг əввəлчə схоластик мəнтигин өзүндəн чыхыш едир. Гəдим, мистик рисалəлəрдəн ајры-ајры епизодлара верилəн шəрһлəр, Кəмалүддөвлəнин тəфсирлəри реалист пародијалар тə'сири бағышлајыр. Лакин "Мирзə Фəтəли-Фүзули" мүнасибəтлəриндə тəсбитини тапан əдəби-тарихи парадокс "Мирзə Фəтəли-дин" антитезасында өз тəкрарыны вə типолокијасыны тапыр.

Кəмалүддөвлəнин (М. Ф. Ахундзадəнин) үмумијјəтлə бүтүн динлəрə вердији гијмəтдə ифрат мəгамлара, мəһдуд-биртəрəфли маарифчи-пассажлара тарихи јанашмалы, она XVIII-XIX əсрлəрин јахын вə орта Шəргинин сијаси-игтисади вəзијјəти, ичтимаи гурулуш вə дөвлəт кериличи, Авропа вə дүнја империализм системиндəн асылылығы, һəр чүр тəрəгги вə јенилијə, елми-техники мүасирлијə гаршы сəддə чеврилмиш мөвһуматын вə хурафатын контекстиндə нəзəр салмаг лазымдыр. Нəзəрə алмаг лазымдыр ки, објектив тарихи шəкилдə мејдана чыхан вə бир шү-

ур формасы кими мөвчуд олан һәр һансы дини шәрг вә бәшәр мигјасында тарихи ролуна, бу ролун маһијјәтинә вә мухтәлиф мәрһәләләринә елми гијмәт вермәк маарифчи М. Ф. Ахундзадәнин гаршысында дајанан идеоложи-публисист вәзифәләрин сырасына дахил олмамышдыр. "Мәктублар" бу вә ја дикәр ичтимаи (дини) шуур формасынын маарифчилик чәбһәсиндән елми тәһлили јох, хурафатла маарифчилик мәфкурәси арасында јени дөврдәки (мәһз XIX әсрдәки!) үзбәүз, тәкбәтәк идеја мубаризәсинин кәскинлији илә гүввәтли көрүнмүшдүр. Мүәллифин ән бөјүк мәгсәди - мәһз елмин, маарифин, мә'нәви тәрәггинин гүввәтләнмәси јолунда чидди манеә сајдыгы схоластика вә догматизмин, еһкамчылыг вә фанатизмин, мөвһумат вә хурафатын нүфузуну гырмаг олмушдур.

Елмлә хурафат арасындакы бу мүбаризәдә М. Ф. Ахундзадә дә бөјүк авропалы маарифчи сәнәткарларын ингилаби ифратларына күзәштә кетмишдир. Вә сонралар бу тактики әјриләрә, фәлсәфи күнаһлара да мәһз Ахундзадәнин өз варисләри тәсһиһ вермишләр.

Азәрбајчанда бәдии тәрәггинин Ахундзадә мәрһәләсиндә кәсб етдији јени кејфијјәт милликлә вә сөзүн кениш мә'насында истиглал идејасы илә јанашы, бир дә һәгиги демократизм иди. Мә'нәви вә "мали", милли вә ичтимаи бәрабәрлик тәләбләрини Ахундзадә диалектик вәһдәтдә вә гаршылыглы әлагәдә алыр, азадлыг вә һүгуг, һакимијјәт вә мaариф проблемини һәм фәрд, шәхсијјәт, һәм дә чәмијјәт вә халг мигјасында ирәли сүрүрдү. Философ кими дә, јазычы кими дә Ахундзадәнин бүтүн бәдии вә фикри ислаһатлары чәмијјәтин ичтимаи тәркибини вәһдәтдә әһатә едирди: "Елм вә маариф бүтүн халг арасында, ашағыдан тутмуш јухарыја гәдәр, истиснасыз олараг һамынын арасында јајылмалыдыр: чобан да, әкинчи дә, тачир дә, әттар да назирләрин әлиндә олан игтидара малик олмалыдыр". Јахуд: "Театр падшаһдан тутмуш ән ашағы тәбәгәләрә гәдәр һамынын үзүнә ачыг олдуғу үчүн "о, драма үстүнлүк верирди. Хүсуси гејд едирди ки, кәрәк елә јазасан ки, "хас вә авамын хошуна кәлсин".

Истинасыз олараг һәм бәдии, һәм дә фәлсәфи әсәрләриндә галдырдығы бүтүн проблемләри Ахундзадә милли истиглал вә интибаһ мөвгејиндән, демократик тәбәгәләрин сосиал-милли мәнафеји бахымындан һәлл едирди. Бөјүк маарифчи Ахундзадә феодал шүуруна вә әхлагына, демократик һүгуг вә бәрабәрлик идеалларына мүнасибәтдә һәмишә милләтчи вә ингилабчы иди: "Сән әдәддә вә итаәтдә деспотдан бәмәратиб артыгсан. Сәнә анчаг јекчәһәтлик вә јекдиллик лазымдыр ки, револјусија едиб үсулијјәтдән ничат тапасан". Бүтүн милли вә ичтимаи бәлаларын көкүнү дә Ахундзадә мәһз халгын әгл вә маариф ишығына олан бөјүк еһтијачында көрүрдү: "Милләт нә үчүн о гәдәр ачиз олур ки, һәр јердән баш гавзајан ит-гурд онун үстүндә ағалыг eләсин?"

Халгын милли тарихи вә сосиал талеји проблеминә Ахундзадә мигјаслы фәлсәфи бахымыдан, вүс'әтли, глобал мигјасда нәзәр салыр, ону душүнүлмүш, һәртәрәфли, доктринал бир фикир вә фәалијјәт програмы шәклиндә, өзү дә чәмијјәт, өлкә чәрчивәсиндә ирәли сүрүрдү.

Мәһз бу бөјүк мәгсәдләр јолунда о, өз әмәли ислаһатларына манe олан һәр шеји көрүнмәмиш чәсарәтлә, ифрат ингилаби бир максимализмлә рәдд едир: хурафаты, мөвһуматы көкүндән силмәк үчүн, һәтта, "күлли-әдјаны пуч" е'лан едир. Фүзулинин бир нечә әсрлик "тилсими" вә нүфузу әлејһинә чыхыр вә јени ше'рин, драмын вә нәсрин әсасыны гојур. Өз бәдии вә фәлсәфи душүнчәләриндә нәинки Азәрбајчаны, бүтүнлүклә мәһкум вә мәзлум Шәрги вәһдәтдә көтүрүр. Јалныз дин јох, схоластик дил, үслуб ән'әнәсинә гаршы чыхыр, Данте вә Пушкин ишини тәкрар едәрәк, јени дөврүн үмуммилли әдәби дилини јарадыр; нәһајәт, јенә дә илк дәфә олараг, әски әрәб әлифбасы ән'әнәсинә гаршы чыхыр вә "Шәргдә ингилаб" олан әлифба һәрәкатынын башында дурур. Комедијаларында һәр бир проблеми Азәрбајчанын бир шәһәриндә һәлл едир: Тәбриздә вә Шәкидә, Ләнкәранда вә Гарабағда. Парис ингилабы һагында хәбәри сәһнәдән өз халгына нә гәдәр бөјүк тәбиилик вә усталыгла чатдырыр.

Кетдикчә күчләнән ән'әнәви антиеһкамчы руһ Мирзә Фәтәлинин һәм бәдии, һәм дә фәлсәфи јарадычылығынын истиснасыз, бүтүн мәрһәләләрини сәчијјәләндирир вә онун јетмишинчи илләр публисистикасында ашкар ингилаби мотивләр сәвиј-

јәсинә галхыр. Онун һеч бир әсәрини "мүрәккәблә ингилаб" (Ф. Шиллер) еһтирасларындан, архаика вә хурафат әлејһинә ән гәти, радикал, антиеһкамчы мүбаризәнин контекстиндән кәнарда тәсәввүрә кәтирмәк олмаз.

Епоханы дәрк етмәк, халга, милләтә азадхаһ сөз демәк, дөврә мә'нәви, әхлаги вә фәлсәфи дәјәр кими гијмәт вермәк - әдибин тәкчә публисистикасынын јох, әдәби тәнгидинин дә әсас идеја-бәдии ме'јары вә мәгсәди будур. Классик рус естетик фикрини мәһз Русијанын талејинә мүнасибәтдә Толстојун зиддијјәтләри, Достојевскинин идеја бөһраны, Гоголун сәһвләри нараһат едиб. Онун өз сәһви, өз зиддијјәти дә мәһз бу бөјүк дүшүнчәләрин өзү илә кәтирдији нараһатлыгдан јаранан сәһвләр вә зиддијјәтләр олуб. Ахундзадә естетикасынын наилијјәтләри вә зиддијјәтләри дә, онун Фүзулијә, Сә'дијә, Шаһ Аббаса, дүнјәви вә дини-руһани өвлијалара мүнасибәтиндәки ајры-ајры мәгамлар да мәһз belә сәчијјә дашыјыр, маарифчилијин вә ингилаби јениликчилијин өз ахтарышлары вә өз мәнтиги илә шәртләнир.

Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин Шәргдә Интибаһ парылтылары вә Авропа Интибаһы һагтында фикирләри дә онун динә мүнасибәтдә өһдәјә көтүрдүјү тарихи вәзифәнин, милли миссијанын маһијјәтини (онун ифратларыны јох) ахыра гәдәр анлаја билмәјә көмәк көстәрир. Әдиб алтынчы әсрин[1] көркәмли дин ислаһатчысы Һәсән ибн-Мәһәммәд Бүзүркү хатырлајараг јазыр: "Афәрин сәнә еј Әла-Зикри-Һиссәлам ки, тарихи-һичринин мүддәтиндә бир сәнин кими ә'гәл вә һаким вә зифәзл вә саһиби-һиммәт, саһиби-әзм, падшаһ милләти-ислам арасында пејда олмады ки, бу милләтин сивилизасјонуна баис олајды вә бу милләти һәмагәтдән, чәһаләтдән вә бәдбәхтликдән азад едәјди.

Әкәр милләт сәнин мәталибини анласајды, инди тәваифи-инкилис вә Јенки Дүнја сәнә хушәгин һесаб олурдулар. Зира ки, сән елә бир әсрдә протестантизми ичад етдин ки, онлар һәлә инквизисјон диванларынын атәшкаһларында јандырылырдылар. Јә'ни олар мүддәти мәдид сәндән сонра сән ичад едән протестантизми анлајыб револјусија етдиләр вә протестантизм ихтијар еләдиләр".

1. һичри.

Беләликлә, Ахундзадәнин динин инкарчысы јох, ислаһатчысы(!) ролунда рәһбәр тутдуғу гајә бу мөвгедә ән али мәгамы, доминанты ифадә едән гајә вә мәгсәддир.

Ахундзадәнин Кәмалүддөвләси бу мәгсәдлә јалныз исламын јох, пантеизмин дә фәлсәфә вә дүнјакөрүшү әсасларына тохунур, маарифчи-материалист бир мөвгедән онун тәһлилини верир.

Ахундзадәнин ишләјиб-һазырладығы маарифчи-милли идејанын тарихи ролунун рекионал һүдудларындан данышаркән марагы бир хүсусијјәт дә диггәти чәлб едир. Милли идеологун, драматург вә мүтәфәккир Ахундзадәнин ән јахын һәммәсләк муасирләри арасында да (Мирзә Аға), көркәмли хәләф вә давамчылары арасында да (Әбдүррәһим Талыбов, Зејналабдин Марағаји, Шејх Мәһәммәд Хијабани) Јахын Шәргин - Иран Азәрбајчанынын сәнәт вә фикир хадимләри хүсуси јер тутур. "Әлифба ислаһаты" идејасынын да, "Тәмсилат"ын да (Мирзә ағанын пјесләри), "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын да ("Сәјаһәтнамеји Ибраһим бәј", "Сәјаһәтнамә") тә'сирилә илк ичтимаи вә әдәби фәалијјәт орада башлајыб. Марагылдыр ки, Шимали Азәрбајчанда өзүндән сонракы јени дөврә дә Ахундзадә ән чох өзүнүн чәнублу давамчыларынын васитәсилә тә'сир едиб. Мә'лумдур ки, "Кәмалүддөвлә мәктублары" илә Ч. Мәммәдгулузадә таныш олмајыб. Билавасигә "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын ән'әнәләри мәчрасында јазылмыш "Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј"лә исә "Молла Нәсрәддин" журналынын публисистикасы арасында идеја-форма әлагәси һеч бир шүбһә доғурмур.[1] Чүнки һәлә М.Ф.Ахундзадәнин өз дөврүндә "Кәмалүддөвлә..." Шәргдә, хүсусән, Иранда чох јајылмышды: "Теһранын ариф адамлары ичәрисиндә "Кәмалүддөвлә" тәсвирәкәлмәз бир һәјәчан јаратмышдыр. Теһран арифләринин һамысы онун сурәтини көрмүшләр" (Ахундов М. Ф. Әсәрләри. III ч., Б. 1955, с. 191-192).

"Кәмалүддөвлә" илә ондан сонракы "Иран сәјаһәтнамәләри"

1. Фелјотонларындан бир нечәсиндә (Мәсәлән, "Сәјаһәт") Ч. Мәммәдгулузадә "Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј"дән кениш истифадә едир. "Һәмшәри" фелјетонунда исә ("Молла Нәсрәддин", 19 јанвар, 1907, N 3) о, охучулары Мирзә Мәлкүм ханы охумаға чағырыр.

арасында бәдии форма-үслуб бағлылығы да вардыр. Әслиндә Кәмалүддөвләјә чаваб јалныз Чәлалүддөвләнин мәктубу дејил, бәлкә бүтүн сонракы сәјаһәтнамәләрдир.

М. Ф. Ахундзадәнин иранлы варисләри "Кәмалүддөвлә мәктублары"ны јалныз идејача јох, сәнәткарлығча, һәтта заман вә мәканча да давам етдирирләр. Кәмалүддөвлә өз мәктубларынын үчүнү дә Тәбриздән Мисирә - Чәлалүддөвләјә јазмышды. Инди исә Чәлалүддөвлә өзү Ибраһим бәјин симасында ("Сәјаһәтнамеји Ибраһим бәј") Мисирдән Ирана, Исфаһана, Рәштә, Тәбризә кәлир вә һинд шаһзадәсинин јаздығларына вәтәниндә шәхсән шаһид олур. Мәликүл-Мүтәкәллиминин "Иран сәјјаһынын бир һинди илә мүсаһибәси"ндә исә артыг һинди Ирана јох, иранлы (Иран шаһзадәси) Һиндистана јола дүшүр вә демәк олар ки, Һинд шаһзадәсинин Иранда кәрдүкләри ејни шејләри о да орада көрүр. Јахуд, Мирзә Әбдүррәһим Талыбовун "Мәсаликул-Мөһсин"индә иранлы Мөһсүн сәјаһәти артыг кәнардан Теһрана доғру јох, лап мәркәздән Теһрандан Дамәвәндә доғру давам етдирир. Нәһајәт, сәфәрин мәканча тәкрарыны, фәгәт заманча давамыны, ирәли апарылмасыны Мирзәағахан Кирманинин "Се мәктуб" вә "Сәд хитабә"синдә көрүрүк.

Һамысы бирликдә бүтүн бу сәфәр јоллары мәһз Мирзә Фәтәлинин, мәһз маарифчи интибаһ еһтирасларынын һәрәкәт етдији әдәби маршрута чеврилирләр.

Мараглыдыр ки, әдибин маарифчи ичтимаи идеалы - Конститусијалы монархија гурулушу да илк дәфә Иранда һәјата кечмиш, 1905-1911-чи илләрин Иран мәшрутә ингилабы Конститусијалы шаһлыг үсули-идарәсинин тә'сиси илә баша чатдырылмышдыр.

М. Ф. Ахундзадәнин Шәргдәки сәләфләри, мүасирләри вә хәләфләри илә әлагәләри һаггында хүсуси тәдгигатын мүәллифинә көрә"... Ахундзадә јарадычылығынын тә'сири јалныз Иранла, һәм дә онун үч көркәмли симасы илә (Мирзә Мәлкүм хан, Мирзә Әбдүррәһим Талыбов, Зејналабдин Марағајн - Ј. Г.) мәһдудлашыб галмамышдыр. Түркијә, әрәб өлкәләри, Һиндистан, Әфганыстан вә с.-дә биз бу көзәл вә мүсбәт идејаларын тә'сири, давамы вә инкишафынын шаһиди олуруг". Мүәллиф мәһз бу бахымдан бөјүк маарифчинин Мирзә Јусиф хан Мүсәшаруддөвлә, Чәлаләддин Мирзә, Мирзаға Тәбризи, Мәһәммәдчәфәр Гарачадаги, Маникчи Мимчи, Мүниф Әфәнди, Әлигулу Мирзә Е'тизауссәлтәнә, Мирзәхан Кирмани, М. Н. Мәликүл-Мүтәкәллимин илә варис-ирс мүнасибәтләрини конкрет фактлар вә сәнәдләр әсасында нәзәрдән кечирир. Мәһз бу фактлар вә сәнәдләр бизи дәриндән инандырыр ки, "М. Ф. Ахундзадә XIX әсрин икинчи јарысында Иран маарифчиләринин мәфкурәви атасы олмуш, онларла бирликдә мүтләгијјәт вә чәһаләт әлејһинә мүбаризә етмиш, конститусијалы монархија илә нәтичәләнән 1905-1911-чи илләр Иран мәшрутә ингилабынын идеоложи зәминини һазырлајанлардан олмушдур" (Һ. Мәммәдзадә. Мирзә Фәтәли Ахундов вә Шәрг. Б., 1971, с. 341).

Сонракы дөврләрдә дә Ахундзадә Јахын Шәргдә ән чох јајылмыш миллијјәтчи, чағдаш дүнја, Авропа мә'насында инсан вә инсан һүгугу дәјәрләри илә ән чох бағлы маарифчи, әдәби хадим иди. Чүнки Шәрг (Иран) Ахундзадәнин өзүнә тә'сир едән Авропа амилләриндән нисбәтән кәнарда иди вә онлар үчүн Ахундзадә Авропа тә'сир амилләрини дә ифа вә ичра едән мәнбә иди. Дикәр тәрәфдән, Ахундзадәдән сонракы Шимали Азәрбајчан даһа сүр'әтлә дәјишмиш, "Әкинчи"дән "Молла Нәсрәддин"ә јол һәм дә рус вә Авропа ингилаби мәтбуатынын тә'сириндән кечиб кәлмишди.

Өмрүнүн сон илләриндә М. Ф. Ахундзадә милли вә сосиал әдаләт идејасы уғрунда маарифчи мүбаризәнин јени үсулларыны вә формаларыны ахтарыр.

О, "Кәмалүддөвлә"јә бағладығы үмидләри инди дә Әлифбаја бағлајыр вә өз әлифба идеалына "Кәмалүддөвлә" сәвијјәсиндә әһәмијјәт верирди. Бәдии јарадычылыгдан "Кәмалүддөвлә"јә вә "Кәмалүддөвлә"дән әлифба уғрунда мүбаризәјә! - мәдәни интибаһ уғрунда фәрди-маарифчи мүбаризәнин формаларыны, онун Ахундзадәјә мәхсус схемини belә ифадә етмәк олар...

М. Ф. Ахундзадәнин "Кәмалүддөвлә мәктублары"на инамы вә үмиди хүсусилә гүввәтли иди. Мәһз поезија, драм вә нәср саһәсиндә мүәјјән һазырлыгдан сонра өмрүнүн сон беш илини әдиб бәдии публисистикаја һәср етмишди. О, "Кәмалүддөвлә мәктублары"ны өзү фарс вә рус дилинә чевирир. Онун әлјазма нүсхәләрини бүтүн бөјүк ислам пајтахтларына, Асија вә Авро-

па шәһәрләринә јајыр. Петербург, Парис, Лондон, Теһран, Тәбриз, Бомбеј, Истамбул, Брүссел... - һәлә чап олунмамыш "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын нүсхәләринин јајылдығы шәһәрләрин там олмајан сијаһысы беләдир. Бу мәктублар "Шәргин ојанмасы" дөврүндән һәлә чох-чох әввәл Шәргин ојанмасы һаггында гејри-ади дәрәчәдә чылғын бир идеја, еһтираслы арзу вә тәшәббүс иди, өзүндә һәлә дә һәр бир шәргли ојадан, һәјәчана кәтирән түкәнмәз бир мә'нәви енержи гүввәсини горујуб сахламышдыр. Әсәр о вахта гәдәрки фәлсәфи-елми наилијјәтләри өзүндә әкс етдирир, реалист вә маарифчи фикрин Шәргдә чох бөјүк вә тәкрарсыз бир нүмунәси кими тарихи әһәмијјәт дашыјыр. Кәмалүддөвлә илә бағлы бөјүк арзуларыны вә онун идеја гијмәтини һамыдан әввәл вә һамыдан јахшы М. Ф. Ахундзадәнин өзү вермишдир: "...Елә бир бөјүк сијаси вә ја дини мәсәлә јохдур ки, Кәмалүддөвлә өз әсәриндә она тохунмамыш олсун... Мән сизи инандырырам ки, һал-һазырда, јә'ни фикирләрдә сијаси чошғунлуг әмәлә кәлдији бир заманда Түркијәдә, Һиндистанда вә Асијанын һәр јериндә бу әсәр... фанатизми мәһв етмәк ишиндә јүз мин нәфәрлик бир ордудан даһа чох иш көрә биләр".

Өзү дә "Кәмалүддөвлә мәктублары" јалныз дөрд мәктубдан ибарәт дејил: Ахундзадәнин бүтүн публисистикасы, бүтүн мәктублары (фактларла вә сәнәдләрлә сөјләнән бу еһтираслы монологлар) һәр бир вәтәндаша, зијалыја, шәрглијә, сонракы нәсләә јазылан нараһатлыг мәктубларыдыр.

"Кәмалүддөвлә мәктублары" Иранда, Түркијәдә, Әфганыстанда, Әрәб өлкәләриндә мүтәрәгги-ичтимаи-сијаси фикирдә бөјүк әкс-сәда ојадыр. Һәмчинин, онун әдәби-тәнгиди әсәрләри Азәрбајчанда, Јахын Ислам Шәргиндә мүасир типли профессионал әдәби тәнгидин әсасыны гојур.

"Тәмсилат"ын ән бөјүк әкс-сәдасы исә Јахын Шәргдә М. Ф. Ахундзадәнин драм ән'әнәсинин јајылмасы олур. Јетмишинчи илләрин әввәлиндән башлајараг Иранда Мирзә аға Тәбризинин билаваситә "Тәмсилат" тә'сирилә јаздығы дөрд мәзһәкәси мејдана чыхыр: "Әшрәф ханын сәркүзәшти", "Заман ханын Буручүрдә һакимијјәти", "Шаһгулу Мирзәнин Кирманшаһда сәркүзәшти" вә "Аға Һашым Халхалынын ешгбазлығы" (фарсча).

Әсрин сонунда Чәнуби Азәрбајчанда јени типли (миллијјәтчи вә демократик руһлу) нәср дә Ахундзадә ән'әнәләри зәмининдә вүс'әт тапыр (Әбдүррәһман Талыбов, "Китаб јүклү ешшәк", 1888; "Сәфинеји-Талиби, ја Китаби-Әһмәд", I-II чилдләр, 1894-1895, III чилд - "Мәсаил-үл-һәјат", 1906; Зејналабдин Марағаји, "Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси", I чилд, 1892, II-III чилдләр, 1906-1909; "Хејирхаһларын јолу", 1905-1906). Бу иримигјаслы маарифчи романларда тәрбијәви-педагожи (Ә. Талыбов) вә сәјаһәт формасында (З. Марағаји) публисист-сијаси роман ән'әнәси давам етдирилир. Әбдүррәһман Талыбов "Китаб јүклү ешшәк" вә "Талибинин кәмиси", Зејналабдин Марағаји исә "Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси" романы илә әсрин сонунда Чәнубда нәср просесинә јекун вururлар.

"Талибинин кәмиси" романы нәсримиздә илк маарифчи-педагожи роман жанрында вә кичик јашлы Әһмәдлә онун атасы арасындакы мүсаһибә шәклиндә гәләмә алынмышдыр, чағдаш әхлагы вә дүнјакөрүшүнү дини-мистик схоластикадан вә елми-мәдәни тәкамүл јолуна чыхармаг идејасыны ифадә вә тәблиғ едир, мәһз бу үсулда тәһсил алмыш Әһмәдин һәмин истигамәтдә вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик фәалијјәтиндән бәһс ачыр.

"Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси" (Гаһирә, 1897) романы исә классик маарифчи нәсрин фәлсәфи-публисист сәјаһәтнамә жанрында (Ш. Монтескје, Р. Радишчев, М. Ф. Ахундзадә үслубунда) гәләмә алынмышдыр, Иран халгларыны дини-феодал кеçрилијин мәнкәнәсиндән чыхмаға гојмајан сијаси, сосиал, мәдәни сәбәбләрин шәрһинә вә милли-сосиал интибаһа кәтириб чыхара биләчәк ислаһатларын тәһлилинә һәср олунмушдур. Һәр үч романда мүштәрәк маарифчи идеал тәдрис системинин, идарәчилик вә дөвләт гурулушунун, маарифчилик вә вәтәндашлыг һүгугларынын о заманкы Авропа (Инкилтәрә!) нүмунәси иди. Шүбһәсиз, һәр үч романын бүтүнлүклә реалист Иран нәсринин тарихинә дә дәхли вар (романлар фарс дилиндә вә о вахткы Иран керчәклијинин материалында јазылмышдыр). Она көрә дә милли-әдәби мәканда М. Ф. Ахундзадә ән'әнәсинин давамы вә инкишафы кими мејдана чыхан бу романлары һәм дә, һаглы олараг, јени Иран (фарс) әдәбијјатынын әввәли, бүнөврә дашлары һесаб едәнләр һаглыдырлар.

"Кәмалүддөвлә мәктублары"нда ифадәсини тапмыш истиглалчы вә миллијјәтчи шүурун шималда (гузејдә) Ахундзадәјә ән јахын илк бөјүк давамчысы XIX јүз илдә Шимали Азәрбајчанда поезија саһәсиндә милли-маарифчи вә сатирик-реалист истигамәтин ән бөјүк нүмајәндәси, шүбһәсиз, Сејид Әзим Ширванидир.

Әсрин сонларында Ахундзадә ишини тәдрисдә вә мәтбуатда, сатирада вә публисистикада, хүсусән маарифчи поезијада давам етдирән илк универсал сима, һәртәрәфли маарифчи шәхсијјәт кими Сејид Әзимин истиглал вә интибаһ шүуру тарихиндә ојнадығы ичтимаи-тарихи ролун мәзмунунда, һәмчинин, шаирин шәхси тәрчүмеји-һалында Ахундзадә илә билаваситә сәсләшән, јени мә'на кәсб едән конкрет мәгамлар да вардыр.

Белә ки, һәлә әсрин әввәлиндә Мирзә Шәфи Вазеһ халга бәлкә дә ән бөјүк тарихи-әдәби хидмәтләриндән бирини көстәрир: руһанилијә һазырлашан Ахундзадәјә философлуғун вә вәтәндашлығын үнванын нишан верир! Ејни хидмәти әсрин сонунда Сабирә мүнасибәтдә Сејид Әзим тәкрар едир: еһкам вә һәгигәт, е'тигад вә елм гүтбләрини онун дәгиг, сәһвсиз ајыра билмәсинә бир устад вә мүәллим кими вахтында наил олур.

С. Әзимин Сабирин талејиндәки бу ролу онун бүтүнлүкдә XIX әср поезијасындакы хидмәтинин мәзмуну үчүн дә чох символикдир. Бу поезијанын тарихинә о, Фүзулинин давамы, Сабирин әввәли олан бир шаир кими дахил олур. Даһа доғрусу, о, ики јол ајрычында дајаныр вә мәһз тарихи кечиддә дајананларын фикир вә мә'нәвијјатыны ше'рә кәтирир. Бу елә бир мә'нәвијјат иди ки, һәм һәјатда, һәм дә сәнәтдә һәм милли мәдәни, һәм дә сосиал-игтисади тәрәггидә јени кејфијјәтә әсаслы кечидин тәбии етдији бир мәзмунла шәртләнмишди. Ширвани буну дөврүнүн вә ајрылығда шәхси фәалијјәтинин әсас мәзмуну кими белә е'лан едир:

Өзкә нә'в илә дөвр едир аләм.

Јахуд:

Кәтирмәк тазә үслуба кәрәкдир көһнә дүнјаны.
Кәрәк тазә үсул илә ачылсын бүтүн мәктәбләр!

Бүтүнлүкдә Ширвани ше'ри, Ширвани талеји вә тәрчүмејиһалы мәһз бу еһтирасларла аңыланан вәтәндашлыг вә сәнәткарлыг амалынын ифадәсидир.

Ширванинин мүасирләри вә сәләфләри илә үнсијјәтини ифадә едән бир деталы да хатырламаг јеринә дүшәрди. Мә'лумдур ки, о, Шәргин бүтүн дини мәркәзләрини кәзир - Бағдаддан Исфаһана вә Гаһирәјә гәдәр. Лакин ән мүгәддәс зијарәт үчүн түрбә ахтараркән доғма Кәнчәни, Низами мәгбәрәсини сечир. Низамини о, бир дә севимли шакирди Сабир илк уғурлу ше'рини охујанда хатырлајыр вә бу мүнасибәтлә балача Сабирә - ше'рин сабаһына ән мә'налы төһфә ахтараркән, јенә дә баба вә әчдад Низамини - "Хәмсә"ни сечир.

Марағлыдыр ки, суст, ләнк техники тәрәгги мөвзусунун өзү Ширвани ше'ри үчүн сәчијјәви бир мотивдир. Милли, дүнјәви, дини мөвһуматдан, "көһнә"дән сүр'әтлә тәмизләнмәк, јенилијә гәтијјәтлә, сычрајышла јијәләнмәк идејасы, техники инкишаф вә она лагејдлик проблеми онун хүсусән мәктәб вә маариф ше'рләриндә чох гүчлүдүр. Үмумијјәтлә, елмдә, тәһсилдә схоластика вә әталәт әлејһинә халис маарифчи вә демократик е'тираз, јенилијә һәр шејдән әввәл тәһсилин истигамәтиндә вә тәрзиндә, үслубунда наил олмаг ахтарышлары бир шаир вә мүәллим кими онун фәалијјәтинин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Бир шаир, педагог вә мүтәфәккир кими Сејид Әзимин поезијасында һуманизм вә бејнәлмиләлчилик идеаллары даһа мүасир, јени вә мигјаслы мәзмун алыр:

Демә ол кафир, ол мүсәлмандыр,
Һәр кимин елми вар, о, инсандыр...

Сејид Әзим Ширвани јарадычылығда да, әмәли фәалијјәтдә дә Русија илә бирләшмәдән сонра доғулан вә јетишән илк милли зијалы нәслин нүмајәндәсидир вә тәзәчә формалашан маарифчилијин бешији башында дуранлардандыр. Бөјүк Авропа мәдәнијјәтинә, рус дилинә, Гәрб поезијасына бәдии әсәрләри Ахундзадәдән сонра Ширвани һәср етмишдир. Әдәби тәзкирә вә тарихләр јаратмаг тәшәббүсләриндә дә биз ону Авропаја бөјүк марағын бешији башында дуранларын чәркәсиндә көрүрүк.

O, классик Шәрг даһиләри илә јанашы Пушкинә ше'р вә тәдгигатлар һәср едир, ибтидаи мәктәбләр үчүн мәхсуси бир рус дили програмы һазырлајыр. Мараглыдыр ки, бир сыра тәдгигатчылар ону хилас "милли шаир" адландырмыш вә мәһз бу бахымдан Пушкинлә мүгајисә етмишләр.

Ширванинин милли тарихлә, милли мәншә вә мүһитлә бағлајан телләр хүсусилә күчлү вә зәнкиндир. Поезијамызда чох шејләр Ширвани илә башлајыр вә Ширвани илә гуртарыр. Доғрудур, бир сәнәткар вә идеолог кими Сејид Әзим мә'нәви естафети бирбаша Ахундзадәдән алмамышдыр. О, "Кәмалүддөвлә"ни јох, еһкам вә шәриәт китабларыны охујараг мә'нәви һәјата гәдәм басмышдыр. Лакин Сејид Әзим дөврүндә маарифчилијин јалныз итирдији јох, газандығы мәгамлар да олмушдур.

Бу тарихи бир ганунаујғунлугдур ки, Ахундзадә комедијаларында милли маарифчилијин никбин тәсдиги вә ишыглы тәрәннүмү әсас јер тутур. Драматик вә тракик чалар кәсб едән милли асылылыг, көләлик вә наданлығын билаваситә сосиал бәла кими бәдии фикрин даһа әсас диггәт һәдәфинә чеврилмәси исә Сејид Әзимин јашајыб-јаратдығы дөврдән башлајыр.

Наданлар вә наданлыг анлајышы илк дәфә мәһз Ширвани сатирасынын ајнасында дурулур, мәһз тракик тале вә ичтимаи-сосиал һадисә, просес кими өз әламәтләри илә көрүнмәјә башлајыр. Јалныз бундан, белә бир һазырлыгдан сонра Мирзә Чәлил наданлығы "мә'нәви өлүлүк" сәвијјәсиндә үмумиләшдирир, бу сөзү һәтта өз мәзһәкәләриндән биринин сәрлөвһәсинә чыхарыр.

Јахуд: "Молла Нәсрәддин"ин илк нөмрәси Ч. Мәммәдгулузадәнин бу сөзләри илә башлајырды: "Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым". Халга мүрачиәтлә дејилән бу бөјүк хитабын да илк әламәтләринә (әлбәттә, башга чаларда вә авазда) "Молла Нәсрәддин"дән әввәл "Әкинчи"дә, Мирзә Чәлилдән әввәл Сејид Әзимлә раст кәлирик: "Гафгаз әһлинә хитаб", "Гафгаз мүсәлманларына хитаб". Әлбәттә, заһидә, арифә, залимә, мәзлума, үмумијјәтлә, фәрдә хитаб һәмишә олуб. Амма милләтә хитаб бу сәвијјәдә вә шәкилдә, бәдии жанр кими бу дөврдә формалашыр.

Бир мараглы чәһәт дә диггәти чәлб едир: Сејид Әзимин сатирасында һаким вә авам, мүчтәһид вә күтлә, аға вә рәнјәт чох вахт бир јердәдир, синфи јох, милли чәрчивә дахилиндәдир вә һәр икиси дә мүәјјән тәнгиди мүнасибәт һәдәфидир. Бу ән'әнә дә сонра даһа кениш јајылыр. Мәһз "Хан вә деһган" ше'ри илә јаранмыш бир зәминдән сонра, әлбәттә, јени бир мәрһәләдә вә јени кејфијјәтдә, "Хан вә Новрузәли", "Бәј вә әкинчи", "Саһибкар вә фәһлә" силсиләси поезијада, нәсрдә, драматуркијада кениш вүс'әт тапыр.

Әсрин сонларына доғру Ахундзадәнин милли шүур вә миллијјәтчилик ән'әнәләриндә, маарифчилијин бүтүнлүкдә методолокжи мовгејиндә дәјишикликләр баш верир.

Әсрин орталарында милли-реалист драматуркијанын вә милли маарифчи-фәлсәфи-естетик фикрин тарихиндә, үмумијјәтлә, Азәрбајчанын әдәби-мәдәни һәјатында үч мүһүм һадисә баш верир: 1873-чү илин мартында Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзировун рәһбәрлик етдији илк театр труппасынын ифасында костәрилән "Сәркүзәшти вәзири-хани Ләнкәран" тамашасы илә биринчи дәфә олараг реалист милли-профессионал театрын пәрдәси галдырылыр, 1875-чи илин апрелиндә Һ. Зәрдабинин редакторлуғу илә нәшр олунмуш "Әкинчи" (1875-1877) гәзетинин илк нөмрәси илә Азәрбајчанда дөври демократик мәтбуатын илк сәһифәси ачылыр, 1877-чи илдә јени типли илк рус-мүсәлман мәктәби (С. Гәнизадә вә М. Маһмудбәјов) јараныр. Реалист әдәбијјатын инкишафында јени истигамәтләр вә мејлләр, жанрлар вә формалар өзүнү костәрмәјә башлајыр.

М. Ф. Ахундзадәнин комедијада вә публисистикада илк дәфә галдырдығы ејни милли проблемләрә маарифчи әдәбијјат сон дәфә Нәриман Нәримановун драматуркијасында вә нәсриндә гајыдыр. Лакин бу ики мәрһәлә арасындакы тарихи мәсафә дә (60-90-чы илләрдә формалашан әдәбијјат да) бүтөвлүкдә өзүндән әввәлки дөврүн давамыдыр: әсасы М. Ф. Ахундзадә тәрәфиндән гојулан маарифчи тә'лимин вә маарифчи жанрларын - драмын, повестин, һәмчинин, дикәр сатирик вә дидактик ше'р шәкилләринин күтләвиләшмәси, сөзүн һәгиги мә'насында тәмајүл, истигамәт, чәрәјан вүс'әти алмасы дөврүдүр. Мәһз бу заман маарифчи реализм бир нәфәрин ("бир күлүн!") јох, һамынын, јазычы күтләнин методу олур. Дөврүнүн әдәби үфүгләрин-

дә өз бөјүк, универсал, фәгәт тәнһа әзәмәти илә парлајан М. Ф. Ахундзадәнин зәнкин ән'әнәләри зәмининдә инди артыг һазырлыглы, мүтәшәккил әдәбијјат кадрлары, әдәби мүһитләр, бәдии чәһәтләр вә естетик системләр мүәјјәнләшмәјә башлајыр. Ичтимаи-әдәби фәалијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә - драматуркија, нәср, фәлсәфә, тәнгид, публисистика, мүһәррирлик вә с. - М. Ф. Ахундзадә ишинин пешәкар давамчылары јетишир. Бүтүнлүкдә мүтәрәгги милли мәтбуат вә театр, мәктәб вә педагожи фикир, тәрчүмә, тәнгид вә естетика әдәби дирчәлишин - маарифчи-идеоложи вә идеја-тәшкилати ишин фәал чәбһәханасына чеврилир. Һ. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин, Н. Вәзировун, Ә. Һагвердијевин, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Н. Нәримановун, С. С. Ахундовун, Р. Әфәндијевин, Һ. Вәзировун, Ф. Көчәрлинин, С. М. Гәнизадәнин, М. Т. Сидгинин, Е. Султановун, Ә. Коранинин, С. Вәлибәјовун әдәби, публисист, јахуд, педагожи фәалијјәтинин мүәјјән дөврү мәһз бу илләрә тәсадүф едир.

Әдәби һәрәката вә бәдии инкишафа мәхсус тәзадлы, диалектик мүрәккәблијин тиположи спектрини вә онун јени гүтбләринин артыг јалныз јени типли маарифчи-реалист тәмајүллә һәлә әсрин әввәлләриндә дә гәзәл, гәсидә, новһә, мәрсијә, синәзән јазанларын (Шәмси, Руһи, Рачи, Гүдси, Чакәр...) дәјишмәјән ән'әнәви әдәбијјаты арасында јох, һәм дә вә даһа артыг маарифчи-демократик әдәбијјатын өз дахили голлары вә истигамәтләри арасында рәгабәт тәшкил едир. Јухарыда адларыны садаладығымыз реалист классикләрлә јанашы, Сәид Үнсизадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әһмәд бәј Агајев кими тәзә кејфијјәтли маарифчи-романтик мүһәррир вә публисистләринин илкин фәалијјәти дә мәһз бу дөврә тәсадүф едир.

Азәрбајчанда миллијјәтчи-маарифчи әдәби һәрәкатын бу икинчи дөврү өз күтләвилији вә идеја, жанр, форма полифонизми илә јанашы, үчүнчү бир хүсусијјәти илә дә әввәлки мәрһәләдән фәргләнир: Ахундзадә дөврүнүн милли маарифчилији даһа чох нәзәри сәчијјә дашыјырдыса, сәксән-дохсанынчы илләр маарифчилијин чанлы, әмәли вә интенсив тәшкилати фәалијјәт дөврү иди. Көһнә һәјат, мәишәт тәрзи, фәлсәфә, әхлаг вә мә'нәвијјатын нәзәри тәнгиди, идеоложи дәф'и саһәсиндә М. Ф. Ахундзадәнин бөјүк әдәби, фәлсәфи вә публисист фәалијјә-

тиндән сонра әсл, әмәли бир мәтбуат, мәктәб вә театр һәрәкатынын да јетишмәси үчүн објектив-тарихи шәраит артыг кәлиб чатыр. Ислаһатчы идеологун вә јазычынын идејалары вә нәзәри вәсијјәтләри инди бир-бир һәјата кечмәјә башлајыр. Бунлардан ән бөјүјү халгы маарифләндирмәк, "бәсирәт саһиби етмәк" идејасы иди: "Әкәр халг тәрбијә едилмәзсә вә бугүн чамаат саваддлы олмазса, чәкдијимиз бүтүн зәһмәтләр һечә-пуча чыхачагдыр". Ахундзадәнин ардычыллары ону да доғру вә вахтында дәрк едирләр ки, ислаһата лап башдан - патриархал мәишәт әхлагынын, дини схоластиканын јајылдығы вә халгы јолухдурдуғу әсас мәркәздән - көһнә, орта әср типли мәдрәсә-моллаханадан башламаг лазымдыр. Мәдрәсә вә мәктәби - бу ән күтләви мә'нәви-әхлаги тәрбијә, идеоложи тә'сир силаһыны ортодокс, мүһафизәкар руһанилијин әлиндән тамамилә алмадан, ону керилијин вә мүһафизәкарлығын әсас тәшкилати органындан дүнјәви елмин вә мүасир биликләрин јајылдығы јени типли тә'лим вә тәдрис очағына чевирмәдән истиглалчы вә маарифчи мәгсәдләрә наил олмаг гејри-мүмкүн иди. Дикәр тәрәфдән, "дүнјәви мәктәб" проблеми маарифчилијин "авропалашмаг" идејасы илә дә билаваситә бағлы иди: көһнә мәдрәсә јенә дә үзүнү јалныз бир гүтбә, бир чинаһа тутуб фәалијјәт костәрирди. Ориентасијаны мәктәбдә дә бүтөвләшдирмәк вә јениләшдирмәк лазым иди.

Әлбәттә, ән'әнәви Шәрг мәдрәсә ән'әнәси вахтилә өз бөјүк тарихи ролуну ојнамышды. Гәдим вә орта әсрләрдә шәргдә Әл Фәраби, Әл Бируни, ибн Сина, ибн Рүшт, Ә. Гәззали, Фирдовси, Низами, Хәјјам, Сә'ди, Руми, Нәваи, Фүзули кими даһиләр дә мәһз мәдрәсә типли һүчрәләрдән елмин бөјүк дүнјасына адддымлаја билмишдиләр (халис Шәрг тәһсили Ахундзадәнин өзүнүн дә сивилизасијаны дәриндән өјрәнмәсинә, дүнјаны бүтөвлүкдә гаврамасына чох көмәк етмишди). Лакин мәсәлә онда иди ки, јени дөврдә дә гәдим мәдрәсә дәјишмәз вә сабит дурур, XIX әсрдә дә мәктәб орта әсрләрин "органы" олараг галырды. Јад дилдә илаһијјәт вә шәриәт дәрсләри, тәдрисдә вә методикада орта әср гајдалары, фәнләрин тә'лиминдә схоластика вә ибтидаилик дөзүлмәз бир архаизм кими кетдикчә даһа ајдын дәрк едилирди. Ашкар иди ки, көһнә мәдрәсә јени маарифчи-

лијин идеја вә тәшкилати мәркәзи - һәрәкәт вә фәалијјәт органы ола билмәз. Одур ки, "Үсули-чәдид" һәрәкатынын гаршысында ону дәјишмәк, јени дөвр мәктәбинә чевирмәк вәзифәси дурурду. Һәм тәдрисин, һәм дә тәркибин демократикләшмәсини (мәктәбин бүтөвлүкдә милләтин балаларынын үзүнә ачылмасыны), дүнјәви елмләрин, ана дилли өрнәкләрин програма дахил едилмәсини нәзәрдә тутан мәктәб ислаһаты уғрунда мүбаризә чаризмин вә јерли руһани иртичанын гаты мүгавимәти шәраитиндә давам едир.

Халгын тарихинә вә мәдәнијјәтинә, онун истиглал шүурунун талејинә артан марагла мәктәб һәрәкатынын бағлылығы бир дә онда иди ки, бу мәктәбләрдә милли дил, онун тарихи, грамматикасы вә абидәләри өјрәнмәјә башлајыр. Ана дилли дәрслик үчүн бәдии әдәбијјата еһтијач маарифчи ушаг нәсринин, ше'ринин вә драматуркијасынын сүр'әтли јүксәлишинә стимул олур. Бу чари еһтијача мүмкүн гәдәр тез чаваб вермәк ахтарышлары исә маарифчи мәктәб вә мәтбуат хадимләринин диггәтини шифаһи халг әдәбијјатына, һәмчинин, маарифчи дүнја (Авропа вә рус) әдәбијјатындан тәдбил вә тәрчүмә ишинә чәлб едир. Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда јени типли реалист ушаг әдәбијјатынын әсасы гојулур (Ә. Корани, Р. Әфәндијев), мүасир педагожи принсипләр әсасында ана дилли илк дәрслик јарадылыр (А.Чернјајевски, А. Шанг, даһа сонралар С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә), рус дилиндән ән сәчијјәви бәдии дәрслик нүмунәләри (ше'р вә һекајәләр) тәрчүмә олунур. Сәһнә, мәтбуат, дәрслик — милли әдәби шүуру инкишаф етдирән ән тә'сирли стимуллар бунлар олур вә маарифчи шаир вә насирләрин јени мүәллим-јазычы-мүһәррир типи хүсусилә кениш јајылыр. Һәмчинин, милли фолклора мараг күчләнир, халг әдәбијјаты нүмунәләринин күтләви вә низамлы бир шәкилдә топланмасы иши дә бу замандан башланыр. Мәһз маарифчилик тә'лими илә вә маарифчи фәалијјәт үсуллары илә о илләр әдәбијјата гәдәм басанларын һамысы - Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов... сәһнә иши илә мәтбуатчылығы, мүәллимликлә јазычылығы, фолклорчулугла мүтәрчимлији өз симасында бирләшдирир.

Бу дөврүн әдәби просеси үчүн ән сәчијјәви, спесифик чәһәт

дә елә одур ки, мәктәб вә әдәбијјат, педагожи вә бәдии фикир һәлә һеч заман олмадығы гәдәр сых, үзви бир рабитәдә, гаршылыглы тә'сир вә әлагә просесиндә инкишаф едир. "Авропасајағы мәктәби сахламаг үчүн Авропа руһлу әдәбијјат јаратмаг" ("Кафказ" гәзети, 1882, N 48) чағырышы бу дөврүн әдәби һәрәкаты илә маариф вә мәктәб арасындакы мүнасибәтләрин мәзмунуну чох јахшы ифадә едир. Театрдан вә мәтбуатдан сонра инди дә мәктәб Маарифчилијин үчүнчү әсас идеја-әмәли иш силаһына чеврилир вә милли тәдрис һәрәкаты милли әдәби вә сосиал инкишафа күчлү тә'сир костәрмәјә башлајыр.

Әсрин сону Азәрбајчанда ушаг әдәбијјатынын јарандығы вә сүр'әтлә инкишаф етдији, бәдии тәрчүмә ишинин професионаллыг вә мүтәшәккиллик бахымындан камала чатдығы илләр олур (Ф. Көчәрлинин, С. М. Гәнизадәнин, А. Шангин вә башгаларынын Крыловдан, Пушкиндән, Лермонтовдан, Толстојдан тәрчүмәләрини мисал көстәрмәк олар). Беләликлә, Ахундзадәнин маарифчи интибаһ идејалары маариф вә мәктәб һәрәкатына илһам вердији кими, сонрадан бу һәрәкат да оз нөвбәсиндә маарифчи милли шүурун инкишафы үчүн јени тәкан олур.

Тәбиидир ки, интибаһ дөврү мәтбуаты да бу үмуми һәрәкатдан кәнарда галмыр. "Әкинчи" илә ону әвәз етмиш "Зија", "Зијаји-Гафгазијјә", "Кәшкүл" гәзетләринин һәтта адлары арасындакы фәрг дә тәсадүфи дејилди вә онларын мәншәтә вә маарифә марағынын нисбәтини бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләндирирди. Белә ки, билаваситә милли дил, мәншә, мәишәт, маариф вә мәктәб проблемләри вә музакирәләри (Бах: "Кәшкүл", 1890, N 115 вә 118; "Каспи", 1891, N 93; "Кавказ", 1892, N 148; "Баку", 1902, N 10 вә с.) сон ики гәзетин идеја-мөвзу мүндәричаты үчүн хүсусилә сәчијјәви иди.

Јалныз мәктәб вә маарифин истигамәти проблеми јох, үмумијјәтлә, формалашмагда олан милли-ичтимаи шүурун мүрәккәб, зиддијјәтли гајғы вә јол ахтарышлары, "милли интибаһ" дүшүнчәләри публисист мәтбуатда даһа габарыг ифадәсини тапырды. Милли вә дини мәнсубијјәтин фәрги кими чох мүһүм идеоложи, мә'нәви вә әхлаги амил маарифчи фикри хүсусилә чидди душүндүрүр. "Загафгазија мүсәлманлары"нын ады, тарихи вә милли талеји барәдә "Кәшкүл"дә, "Каспи", "Кавказ",

"Баку" гэзетлэриндэ актуал публисист чыхышлар бунун ифадэси иди. 1876-чы илэ аид мэгалэлэринин бириндэ "Экинчи" јазырды: "Бизим халгын ишлэринэ баханда бир эмэли камил көрмэк олмур ки, миллэт тээссүбүнү чэкэн гардашлар онунла фэхр етсин. Либасдан тугмуш бэ'зи јемэли шејлэрэчэн харичи дөвлэтдэн кэтирдирик. Пэс һеч олар ки, бу јохсуллуғумуздан данышанда онун сэбэби елмсиз галмағымыз олдуғуну бэјан етмэјэк?" (14 апрел, 1976, N 7, с. 1).

М. Ф. Ахундзадэ, С. Э. Ширвани, Н. Вэзиров, Эһсэнул-Гэваид, Э. Корани, Э. Һејдэри, М. Элизадэ кими дөврүн эн габагчыл ичтимаи-эдэби гүввэлэрини башына топлајан "Экинчи" өз сэһифэлэриндэ гэдим ислам вэ Шэрг дэјэрлэрини инадла дэстэклэмэклэ јанашы, мэдэнијјэт вэ эдэбијјатын, елмин, кэнд тэсэррүфатынын, сэнаје вэ техниканын бүтүн саһэлэриндэ ислаһат идејасыны, мүасир, модерн бир дүнјакөрүшүнү тэблиғ едир вэ буну бир програм кими дэ ирэли сүрүрдү: "Бизим зэманэ дэјишилмэји тэлэб едир... О кэслэр ки, һэмишэ е'тибар едиб бизим сөзлэримизэ эмэл едиблэр, зэманэ дэјишилмэјинэ көрэ кокүндэн тэрэгги едиб бизим сөзлэримизэ эмэл едиблэр, зэманэ дэјишилмэјинэ көрэ кокүндэн тэрэгги едиб, ирэли кедирлэр ("Экинчи", 22 ијул, 1875, N 1).

Чағдаш сосиал шуур, хэлги дил, ирсилик проблеми, милли-демократик дэјэр вэ эн'энэлэрэ садиглик — "Экинчи"нин сэнэт саһэсиндэ програмы исэ белэ иди. Дөврүн мэшһур "елми-эбдан" (дүнја, тэбиэт елмлэри), јохса "елми-эдјан" (схоластик-дини елмлэр) мүбаһисэсиндэ, о, бирмэ'налы вэ гэти олараг "елми эбдан"ы сечмишди.

Дүз үч ил "Экинчи"нин һэр нөмрэсини Зэрдаби, демэк олар ки, тэк (мүрэттибсиз, наширсиз вэ корректорсуз) чыхарды: "Еј бизэ диггэт едэнлэр, бу гэзетин кэсрини көрэндэ күлмэјин, күлмэк јери дејил. Сиз аглајын ки, бизим мүсэлманларын бирчэ гэзети дэ басдырмаға адамы јохдур" ("Экинчи", 21 август, №3, 1875). Шэргдэ илк модерн мүсэлман гэзетинин, илк түрк милли мэтбуатынын эсасы белэ гојулду. Вэ ермэни сензорунун доносуна ујмуш рус губернаторунун фитвасы илэ сон нөмрэси мүсадирэ олан гэзетин фэалијјэти дајандырылды, редактору исэ Бакыдан узаглашдырылды...

"Экинчи"нин идејалары өз давамыны вэ инкишафыны "Зија" (1880-чи ил декабрдан "Зијаји-Гафгазијјэ", 1879-1884, редактору Сэид Эфэнди Үнсизадэ) вэ "Кэшкүл" редактору - Чэлал Үнсизадэ, 1883-1891) кими новбэти новатор мэтбуат органларында тапыр. Адларын ифадэ етдији символик чалар фэрги (мэнтиги вурғунун экиндэн вэ экинчидэн зијаја вэ зијалыја кечмэси) һэмин гэзетлэрин мөвзу-идеја истигамэтиндэ дэ өзүнү көстэрирди.

"Зија" - бэдии формада вэ мэзмунда, эсасэн "үсули-чэдид" јолуну мүдафиэ едир, һэм С. Э. Ширвани, С. Вэлибэјов, И.О.Чернјајевскинин мүасир маарифчи корүшлэр јајан эдэбипублисист јазыларына, һэм дэ "дини-исламын", "Гур'ани-Кэрим"ин мүгэддэс идејаларына, Бихуд Гумри, Фазил Дэрбэнди кими ше'рдэ "атаб-баба јолуну" давам етдирэн мэрсијэ шаирлэринэ кениш јер ајырырды. "Кэшкүл" исэ Авропа рус эдэби эн'энэсинэ, милли-бэдии мүэјјэнлијэ, маарифчи-реалист өзэллијэ мејлинин ачыг-ашкар үстүнлүјү илэ сечилирди.

Н. Вэзиров, С. Э. Ширвани, Ф. Көчэрли, С. М. Гэнизадэ, Р.Эфэндијев, К. Кэнкэрли кими зијалыларын "Кэшкүл"э јахындан комэјинин нэтичэсидир ки, Ислам дини, ана дили вэ милли "мэн" анлајышлары илэ бағлы илк изаһат сэчијјэли елми јазылар о дөврдэ эн чох бу гэзетин сэһифэлэриндэ ишыг үзү кормүш, бир истилаһ кими "Ана дили", "Азэрбајчан миллэти" сөзлэри дэ илк дэфэ "Кэшкүл"дэ елми мэтнэ вэ башлыға чыхарылмышды: "...оз миллэтини эбэди сахламаг истэјэнлэр өз ана диллэрини сахламаға чалышмалыдырлар" вэ ким "өз ана дилиндэн башга нечэ дил билмиш олурса, о гэдэр дэ гэдрини артырар лап јарымадам олдуғу кими, чох дил билэн дэ чох адам сајылмалыдыр" (Бир шэхс. "Ана дилимиз". "Кэшкүл", 1887, №51) Гэзетин 1890-чы ил, јүз он беш нөмрэли сајында "Азэрбајчанлы" имзасы илэ дэрч олунан вэ "милли мэнсубијјэт" анлајышыны охучуја баша салан мэгалэси дэ бу бахымдан хүсусилэ сэчијјэви иди.

"Кэшкүл"үн бағланмасындан та "Шэрги-Рус"ун (1903-1905) ачылмасына гэдэрки он илдэн артыг бир мүддэтдэ милли зијалыларын эксэријјэти гејри-ана дилли (рус, татар, фарс, османлы түркчэси) мэтбуат органларында чыхыш етмэјэ мэчбур ол-

дулар. М. Шаһтахтлы, Ә. Чаванпир, Ф. Көчәрли, Е. Султанов, Т. Бајрамәлибәјов, С. Меһмандаров, Н. Нәриманов, С. Агамалыоғлу вә Ә. Агајевин "Кавказ", "Новое обозрение" (Тифлис), "Каспи" (Бакы), "Һәтлул-мәтин" ("Кәлкүттә", "Әхтәр" (Истанбул), "Әдәб", "Насири", "Сүрәјја" (Тәбриз, Теһран), хүсусән "Тәрчүман" (Бағчасарај, түркчә вә русча) гәзетләриндә чыхышларыны ајрыча гејд етмәк олар. Мәркәзи рус мәтбуатында да ("Современник", "Россија", "Отечественные записки", "Санкт-Петербургские ведомости"...) М. Ч. Топчубашов, Мирзә Казымбәј имзаларына тез-тез раст кәлмәк оларды.

Дөврүнүн һәртәрәфли һазырлыға малик, универсал билидикли габагчыл зијалысы олан, Тифлисдә, Лејпсигдә, Парисдә вә Петербургда тәһсил алан Мәһәммәдаға Шаһтахтлынын (1846-1931) Тифлисдә чыхардығы "Шәрги-Рус" "молланәсрәддинчи"ләрин (Ч. Мәммәдгулузадә, Өмәр Фаиг, М. Ә. Сабир, Р.Әфәндијев, Һ. Зәрдаби, А. Тофиг...) дә "Молла Нәсрәддин"ә гәдәрки хитабәт күрсүсү олду. Дәркинин әлифба, дил, мәдәнијјәт саһәсиндә милли интибаһ консепсијасы һәлә бу гәзетин сәһифәләриндә јетишмәјә башламышды. А. Сәһһәт ("Еј көнүл"), М. Ә. Сабирин ("Шүкр лиллаһ..."), һәтта Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн ("Почт гутусу", "Кишмиш ојуну") илк мәтбу әсәрләри "Шәрги-Рус"да ишыг үзү көрмүшдү. Әкәр кәләчәкдә бүтүн тәнгиди-реалист нәср "Почт гутусу"ндан чыхдыса ("Биз һамымыз "Почт гутусу"ндан чыхмышыг" - Мир Чәлал), "Почт гутусу" да "Шәрги-Рус"дан чыхды. Лакин бу сон мәтбуат органлары да узун мүддәт јашаја билмир. "Зијаји-Гафгазијјә"нин (1891), "Кәшкүл"үн (1894) нәширинин дајандырылмасындан сонра әсрин 90-чы илләриндә габагчыл фикирли Азәрбајчан зијалыларындан бир чоху (Ч. Үнсизадә, Ә. Агајев, К. Үнсизадә, М.Шаһтахтлы, Н. Нәриманов, С. Гәнизадә, М. Маһмудбәјов) ајры-ајры вахтларда дөвләт идарәләринә, сензура комитәсинә вә башга инзибати јерләрә рәсми мүрачиәт едиб ана дилиндә гәзет, јахуд журнал чыхармаға ичазә истәјирләрсә дә наил ола билмирләр.

Беләликлә, мәтбуат да бу дөврдә милли идеала хидмәт истигамәтиндә мәһз маарифчи мәктәбин ишини вә ролуну мүдафиә вә давам етдирир.

Нәһајәт, бу дөврдә мәтбуатла јанашы театрын да милли шүур тәһсилиндә "мәктәб ролу" вә әһәмијјәти өн плана кечир вә маарифчиләр мәһз бу мөвгедән чыхыш едәрәк уғурлу театр тамашасыны "мәктәбләрдә охунан дәрсләрдән зијадә вә мүтәәссир" (С. М. Гәнизадә) һесаб едирләр. Әсл театр да "мүаличәханадыр". Она көрә дә "нечә ки, ушаглар мәктәбдә көзәл шејләр әхз едирләр, елә дә бизләр театрдан көзәл сифәтләр әхз едирик" (Н. Нәриманов).

Мәһз маарифчи Ахундзадәнин әсас жанры илә - драмла сәнәтә гәдәм басанларын һамысы - Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев вә б. Азәрбајчанын бүтүн әсас шәһәрләрини әһатә едән театр һәрәкатында драматург, режиссор, актјор кими һәртәрәфли фәалијјәт көстәрир, милли актрисанын олмадығы бир шәраитдә, һәтта гадын ролларында белә чыхыш етмәкдән чәкинмирләр.

Сәксән-доханынчы илләрин маарифчи әдәбијјат вә театр хадимләри јалныз әввәлки мәрһәләнин комедија ән'әнәсини давам етдирмәклә кифајәтләнмирләр. М. Ф. Ахундзадәнин сәндији дикәр нәзәри тохумлар" да көјәрир: XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә артыг илк фачиә (Н. Вәзиров. "Мүсибәти-Фәхрәддин" вә Ә. Һагвердијев "Дағылан тифаг"), илк милли роман (Н. Нәриманов. "Баһадур вә Сонра"), илк реалист повест (Ч.Мәммәдгулузадәнин "Данабаш кәндинин әһвалатлары"), публисист бәдии нәср нүмунәси (С. М. Гәнизадә. "Мәктубати - Шејда бәј Ширвани"), тарихи роман (Ә. Корани. "Гара ил") мејдана чыхыр.

Беләликлә, бир "банији - кар" кими М. Ф. Ахундзадәнин маарифчилик һәрәкаты гаршысында ирәли сүрдүјү бүтүн перспектив вәзифәләр програмы - "Күлүстан" вә "Зијнәтүл-мәчалис" жанрларынын драм вә романла, көһнә схоластик мәктәбин "үсули чәдидлә", мејдан вә шәбеһ театрынын професионал сәһнә илә, мәтбуат идејасынын реал милли мәтбуатла әвәз едилмәси, һамысы бу икинчи тарихи инкишаф мәрһәләсиндә һәјата кечир. Бу фәалијјәт саһәләринин, истиснасыз олараг, һәр биринин гијмәти вә ләјагәти исә онун халг үчүн, вәтән үчүн мәктәб ролу вә әһәмијјәти илә өлчүлмәјә башлајыр.

Сәксән-дохсанынчы илләр әмәли ишдә, тәчрүбәдә сүбут едир ки, милли шүур вә ичтимаи - мәдәни фикир тарихимиздә "Ахундзадә мө'чүзәси"нин бүтүн әламәтләри - формалашмыш профессионал театр олмадан драматуркија, мәтбуат олмадан мәтбуат нәзәријјәси, гәрарлашмыш милли буржуазија олмадан милли ингилаб, интибаһ вә демократија идејалары бүтүн бунлар һеч бир һәјати әсасы вә реал перспективи олмајан гәрибә парадокслар дејилмиш, ән јахын тарихи кәләчәјин бүнөврәсини, тәмәл дашларыны вахтында гојмаг нүмунәси демәк имиш...

Маарифчилијин "Күлүстан" вә "Зинәтүл-мәчалис" дөврү кечиб" идејасы өз давамыны нә әсл әдәбијјатла, нә дә әсл руһани сивилизасија илә һеч бир әлагәси олмајан вулгар, чаһил епигончулуг, ифрат схоластика, гафијәли карикатура сәвијјәсинә енән "күл-бүлбүл", "ешгбазлыг", "һәчвкулуг", "мәдһијјәкулуг" әлејһинә нәзәри фикирдә башланан фәал идеја мүбаризәсинин (Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, М. Шаһтахтлы, Е. Султанов) тимсалында да тапмыш олур. Һәмчинин, јухарыдакы тезисин икинчи һиссәси - "инди замана мүгајир вә милләт үчүн кәрәкли олан - роман вә драмдыр" һөкмү дә өз әмәли ичрасыны тапыр: бу илләр Азәрбајчан әдәбијјатында илк драм, фачиә, роман, повест нүмунәләри дә јаранды вә әсрин сонуна доғру хүсусилә инкишаф етди. Мәтбуат, сәһаһәтнамә, мемуар, беллетеристика кениш јајылды.

Үмумијјәтлә, јени шүурла бағлы јени мәктәб, јени театр, јени мәтбуат уғрунда мүбаризә бүтүнлүкдә бәдии фикрин - әдәбијјатын өзүнүн предмет вә истигамәтини јениләшдирмәк мәгсәди илә билаваситә бағлы иди вә она хидмәт едирди. Она көрә дә јени мәрһәләнин маарифчиләри билаваситә әдәби мүбаризәләрә ән вачиб вәзифәнин һәлли илә - милли симасыз, ниһилист епигончулуг әлејһинә һүчумла башладылар. Бу стратежи мүбаризәнин һәлә "Әкинчи" сәһифәләриндән башлајараг (бах: "Әкинчи", N 7, апрел, 1876; N 5, 15 март, 1978; N 24, 22 декабр, 1876; N 10, 12 мај, 1877 вә с.) та Сабирин мәшһур сатирик ше'ринә вә Ч. Мәммәдгулузадәнин "Ше'р бүлбүлләри" һекајәсинә гәдәр давам етдијини көрүрүк:

Дејин ол шаирә чох да чүрүтмә Гејсү, Фәрһады,
Онлар сәһранишин олмушдулар ејни сәфаһәтдән...

Мин илдир ејләдүз мәхлуги ләғвијјат илә мәшғул,
Нечә бу милләти-бичарә чыхсын зири-төһмәтдән?..

(М. С. Ордубади)

Беләликлә, һаггында данышдығымыз дөврү милли-әдәби шүурда вә нәзәри-фәлсәфи фикирдә универсал Ахундзадә фәалијјәтинин һәртәрәфли давамы, һәјата тәтбиги, күтләвиләшмәси вә чәрәјанлашмасы, бүтүнлүкдә макистрал әдәби инкишафын әмәлдә, ишдә "ахундзадәләшмәси" дөврү кими характеризә етмәк олар.

Бу дөврдә "Ахундзадә ишини" артыг ајрылыгда бу вә ја дикәр тәк адам јох, һамы чәм һалда, бүтүн "коллектив" бир јердә көрүр.

Әлли-алтмыш вә сәксән-дохсанынчы илләрин реалист маарифчи әдәбијјатынын милли-сосиал шүуру јалныз мәрһәлә јох, тип хүсусијјәтләри илә дә бир-бириндән фәргләнир. Онлары, һәр шејдән әввәл, классик ән'әнәјә бағлылығынын, һәмчинин јени типли миллилијин вә демократизмин мүхтәлиф сәвијјәләри, милли ниһилизмә, әдәби мүһафизәкарлыға вә дини хүрафата мүхалифәтин мүхтәлиф дәрәчәләри ајырыр. Белә ки, "әмәли һәрәкат" дөврү јени, конкрет-әмәли гајғылар да ирәли сүрүр. "Јолумуз һајанадыр?", "Ничат нәдәдир?" - суалына чәмијјәтин һәр тәбәгәси бир чүр чаваб верир вә "ганадлара ајрылма", ичтимаи-сијаси тәсниф идеолокијадан әввәл мүхтәлиф тәбәгәләрин (биринчи нөвбәдә мүлкәдарлығын) өзүндә әмәлә кәлир: Нәчәф бәј, Рүстәм бәј, Һачы Сәмәд аға вә Фәхрәддин, Фәрһад ("Дағылан тифаг", "Мүсибәти Фәхрәддин" әсәрләри).

Маарифчилијин биртәрәфли, ваһид вә гәти "авропалашмаг" чағырышы (бир гәдәр сонра о, артыг "түркләшмәк, исламлашмаг, авропалашмаг" шәкли - тамлыг, бүтөвлүк кәсб едәчәк) да инди артыг суал-дилемма шәклини алыр: кимә һансы даһа хејирлидир - авропалашмаг, јохса һәјатда да, мәишәтдә дә Шәрг вә орта әср ән'әнәләрини модернизә етмәк? - "Бу дүнја дәјишиклик тутмаса бәрабәрлик олмаз", "...Олмаз ки, дүнјада һәмишә бир гајда илә рәфтар олсун. Бизим заманә дәјишилмәји тәләб едир" - М. Ф. Ахундзадәнин вә Һ. Зәрдабинин "Әкинчи"дәки бу гәнаәтләриндән сонра инди "Зија" гәзети еһтијач һисс

едир ки, јенидән "кечән күнләри" - Шәрг вә ислам орта әсрләрини јада салсын вә ачыг-ашкар јазыр ки, "Бир белә гијасдан өтрү мәним фикрим будур ки, өз милләтимизин тарихинә, јә'ни, кечән күнләрә гајыдаг" ("Зија" гәзети, N 7, 1879).

Динә мүнасибәт дә бу мәрһәләдә мүрәккәбләшир. М.Ф.Ахундзадәнин маарифчилији јалныз Ағлы танıјырды, онун мөвгејини вә ролуну һеч кимлә вә һеч нә илә бөлүшдүрмүрдү. Онун гәһрәманларындан һеч бири сәһнәдә динә вә Аллаһа мүрачиәт етмир. Онда мүсбәт бәј, мүлкәдар, зијалы, нөкәр сурәти вар, лакин руһани сурәти јохдур. XIX јүзилин сон рүбүнүн маарифчиләри исә Ағылла јанашы, һәм дә е'тигады гәбул едир, көмәјә чағырыр, дини фанатизмә гаршы мүбаризәдә әсл, һәгиги динин өзүнүн ән мүтәддәс силаһы илә - "Гур'ан"ла да силаһланырлар. Фәхрәддин, Фәрһад вә Баһадур кими ән сәчијјәви, реалист маарифчи гәһрәманлар белә, кәлмә башы худаја, ислама мүрачиәт едирләр. Һәмчинин, даһа сонракы дөврүн - XX јүз илин маарифчи әдәби фикри дә дини тәрбијәни үмумијјәтлә тәрбијәнин тәркиб һиссәси кими е'тираф вә гәбул едир.

Азәрбајчан маарифчилијинин "диндарлашмасы" да онун тарихиндә руһани-әхлаги интибаһ вә конкрет әмәли һәрәкат дөврүнүн әламәтләриндән бири иди. Әввәлән, бу, хурафатдан азад олан али илаһи тә'лим иди, икинчи тәрәфдән, мөвчуд шәраитдә авамлығын күтләви шәкилдә јајылдығы чәмијјәтә халис маарифчи мәтләбләрин нәтичәли, сәмәрәли тә'сири үчүн "динлә тәрбијә" зәрури маарифчилик үсулларындан бири иди. Мә'лумдур ки, Лессинг, Һөте, һәтта Руссо, Волтер (һәмчинин, Радишшев) маарифчиликдә дини тә'лимә кениш јер вермишдир.

Динлә силаһланмаг, хүсусән, орта әсрләрдә ортодокс дини идеолокијаја, мөвһумата вә хурафата гаршы чыха билмәјин дә оптимал формасы иди. Азәрбајчанда XIX-XX јүзилләрин шәраитиндә дә белә формаја еһтијач она көрә галырды ки, мәишәтдә дә мә'нәви һәјатын ајры-ајры саһәләриндә "орта әсрләр" өзү һәлә галырды. Мәһз бу бахымдан, дини "мүасирләшдирмәк", диндә ислаһат идејасы вә буна мүәјјән һазырлығын мәгсәдјөнлүјү Ахундзадәдә дә вар: "Бир дә мүәллиф истәмир ки, халг атеист олсун, динсиз вә имансыз олсун. Бәлкә мүәллифин мәгсәди ислам дининин әср вә заманәјә мувафиг олараг протестантизмә мөһтач олдуғуну көстәрмәкдир" (М.Ф.Ахундов. Әсәрләри, II ч., Бакы, 1961, с. 151).

Чәлалүддөвлә илә халис елми-нәзәри мүбаһисәсиндә М.Ф.Ахундзадәнин Кәмалүддөвләси өз мүтләг маарифчи мөвгејини мүчәррәд фәлсәфи мүһакимә вә мүбаһисәләр сәпкисиндә ифадә вә е'лан едирди. Һәјатын, керчәклијин өзүндә, "Әкинчи" гәзетиндә руһани "оппонентләрлә" үзбәүз, ачыг мүбаһисә шәраитиндә исә М. Ф. Ахундзадә (еләчә дә һәмин гәзетин "елми әбдан", јохса, "елми әдјан" мүбаһисәсинин дикәр иштиракчылары - С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Ә.Корани, Һејдәри гаршыја конкрет-тәчрүби, емпирик мәгсәдләр гојур, билаваситә авамлыға, мәсчид вә минбәр хурафаты әлејһинә чыхыш едирдиләр.

Әсрин әввәлләриндә "Бизә һансы елмләр лазымдыр?"[1] мөвзусунда аналожи мүбаһисә дә (руһани Әбутураб Ахундоғлунун мәгаләси вә Ә. Һүсејнзадә, Ө. Ф. Не'манзадә, Ч.Мәммәдгулузадәнин она чаваблары) елмин динлә әлагәләринә методоложи мүнасибәтдә маарифчи-деист бахышларын сәчијјәсини әкс етдирирди. Хурафаты вә мөвһуматы һәгиги диндән фәргләндирмәк вә биринчиләрә гаршы икинчијә әсасланмаг маарифчи һәрәкатда (онун либерал вә мүһафизәкар голларында) бу дөврдә һәлә фәал шәкилдә давам едир. Ортодокс диндарлығы вә орта әсрләрин архаик тәригәтләри әлејһинә мүбаризәдә ислама әсасланан маарифчиликлә ифрат ингилаби маарифчилији бирләшдирән үмуми нөгтәләр дә вар иди. Онлар Ағлы динин әсасларына гаршы јох, онун догматик вә схоластик тәфсирләринә, заһири, сүн'и формал шәриәтә гаршы гојурдулар, ахундларын, моллаларын "корладығы" ислама гаршы чыхырдылар. "Загафгазија мүсәлманларынын" һәгиги диндән вә дүнјадан нә гәдәр кери галдығыны бунунла әсасландырмаг вә бурадан да чыхыш јолу кими елми динлә "бирләшдирмәк" истәјирдиләр. Бундан мәгсәд јалныз динин өзүнү "мүасирләшдирмәк" дејилди, бәлкә, чәмијјәти мүасирләшдирмәк үчүн "Гур'ан"ын чәмијјәтдәки бөјүк тә'сир күчүндән истифадә етмәк иди. Орта әсрләр теолокијасына гаршы үмуми мүбаризәдә бунун објектив мүтәрәгги әһә-

1. Бах: "Һәјат" гәзети, 1906, N 106 вә "Бизә һансы елмләр лазымдыр?" китабчасы, Тифлис, 1907.

мијјәти вар иди вә бүтүнлүкдә исламчы маарифчилик дә јахынлашан ингилаби һәрәкатын мүхтәлиф һүдуд вә сәвијјәләрдә чәмијјәтдә ојатдығы, һазырладығы антимистик вә антиеһкамчы мухалифәтин тәзаһүр мүхтәлифликләриндән бири иди.

Шүбһәсиз, мүәјјән истиһалә, ислаһат вә јенiләшмә билаваситә бәдии тәчрүбәнин, о чүмләдән, "Тәмсилат"ла әсасы гојулан классик драм ән'әнәсинин өзүндә дә баш верир.

Ахундзадәнин ән јахын мә'нәви вариси - Нәчәфбәј Вәзиров (1854-1926) артыг онун һәм милли маарифчилик програмына, һәм дә реалист драм поетикасына јени бәдии нотлар вә сосиал-фәлсәфи чалар кәтирир. Милли мәишәт вә сәчијјә анлајышынын тәкчә әһатә һүдудларыны јох, һәм дә фәлсәфи идрак чәрчивәсини кенишләндирир, сәһнәдә ичтимаи керилијин тәнгидини вә реалист-маарифчи дидактиканын һүдудларыны бөјүдүр. Бунлардан биринчисинә о, мүлкәдар-ağа, икинчисинә зијалы-бәј сурәтләринин нүмунәсиндә наил олур: рәдд олунан вәрдиш, психолокија вә адәтләрдә көһнәлик инкар едилир, мүсбәт-резонар сурәтләрин сәһнәдә бирбаша бәјан етдији шикајәт-лә'нәтләрдә вә монолог-нәсиһәтләрдә тәблиғ олунан јенилијин мәзмуну изаһ олунур. "Далдан атылан даш топуға дәјәр" (1890), "Сонракы пешманчылыг фајда вермәз" (1890), "Ады вар, өзү јох" (1891), "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк" (1895) - һамысы һәјат вә мәишәтин ән мүхтәлиф саһәләриндә өзүнү көстәрән "мүсәлман авамлығынын" милли шүур ракурсундан тәһлилинә һәср едилмишдир.

Н. Вәзиров милли шүурда, адәт вә мүнасибәтләрдә, әхлаг вә мәишәтдә орта әсрләрин галығы олан авамлығын гәними иди. О, бу наданлығын мәзһәкәләрини, драмларыны јаратмышды, онун илк фачиәси "Мүсибәти-Фәхрәддин" исә бу ичтимаи дәрдин, шәрин вә бәланын мүсибәти иди. Мүсибәтлә јахылараг, хар вә зәлил олан шәр әсәрдә милли фачиә кими, шүур көләлији кими, иттиһам вә тәһлил олунмушдур. Мүәллиф наданлығын дәһшәтләрини она көрә тәсвир етмишдир ки, мәһз өз милли-маарифчи, өз әхлаги гајәсинин үстүнлүјүнү сүбут етсин. Бу әхлаги гајәнин даһа габарыг тәсдиги үчүн мүәллиф бүтөв чәмијјәтин, үмуми әхлаги бөһранын фонунда милли зијалынын - Фәхрәддинин вә онун арзуларынын фачиәсини вермишдир. Әсәрдә

Фәхрәддинин һәлакы чәмијјәтдә һөкм сүрән көһнәлмиш әхлаг вә рәфтар нормаларына ән бөјүк гурбан кими мә'наланыр. Драматург бүтүн милли гејрәтпәрвәрлик вә инсанпәрвәрлик дујғулары илә һәјәчана кәлмиш, бу нәчиб гәһрәманын вәһшичәсинә өлдүрүлмәси факты илә һарај чәкәрәк фәрјад етмишдир.

Доғрудур ки, "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә кәскин дахили зиддијјәтләрлә чапалајан, һамлетвари тәрәддүдләр, бөһранлар вә фыртыналар кечирән ајрыча бир сурәт, образ вә характер јохдур, бурада Һамлет - чәмијјәт өзүдүр! Мүсибәтлә мәһв олан вә изтирабла, јенидән доғулан бу чәмијјәт тракик бир сурәт, Һамлет типли бир сурәт мисалындадыр. "Елмдә, сәнәтдә кери галан милләт!" — баш верән бүтүн фачиәләрин бөјүк мәнбәји вә һәгиги мәзмуну будур вә маарифчи шүур да мәһз интибаһ, маариф әсриндә керидә галмыш бир чәмијјәтин милләтин фачиәсини тәсвир едир.

"Мүсибәти-Фәхрәддин" һәлә халис бир маарифчи дүнјакөрүшү иди. Бурада Рүстәм бәји дә, Фәхрәддини дә мәһв едән бир бөјүк бәла көрүрүк: наданлыг! Милилик савадынын јохлуғу! Елмсизлик вә маарифсизлик! Кимдир мүгәссир? - Мәһз милли "мән" кими өзүнү, бүтөвлүјүнү дәрк етмәјән "мүсәлман гардашын вәһши наданлығы" - тракедија һәр сөзү илә вә бүтөвлүкдә өз пафосу илә бу һөкмү тәсдиг едир.

О дөвркү ичтимаи-бәдии фикримиздә белә бир әсәр, милли шүурсузлуг сәвијјәсиндә конкретләшән наданлыға гаршы бу гәдәр *гүввәтли бир сәс тәсадүфи идими? Гәтијјән јох! Милли ин*тибаһа тәшнәлик вә һәсрәтлә ашыланан түғјанлы, еһтирaслы фикир, е'тираз өз ифадәсини фәлсәфи трактатларда тапмышды, комедијаларда, нәсрдә вә поезијада сәсләнмишди. О, өз јени, даһа гүввәтли әксини бир дә драматуркијамыздакы илк фачиәдә тапырдыса мәкәр бу тәбии, һәтта ганунаујғун дејилдими? Бүтүн XIX-XX әср зијалыларымызын фәалијјәт вә јарадычылығында, бүтүн Сејид Әзим, Зәрдаби вә Сабирдә олдуғу кими, "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә дә "Кәмалүддөвлә"дән "бир дуз" вардыр. "Мүсибәти-Фәхрәддин" - мәишәтдә, шүурда наданлыға гаршы, бүтүн башга силаһлардан сонра бәдии фикрин ағыр топлары илә атылан атәш иди. Сонралар драматуркијамызда бу ән'әнә һәлә чох өмүр сүрмүшдү. Мәкәр "Шамдан бәј" вә "На-

данлыг" (Н. Нәриманов), "Дәли јығынчағы" вә "Өлүләр" (Ч.Мәммәдгулузадә) ејни мөвзуда вә тәхминән ејни епохада јазылмамышдымы? Мәһз милли "мән"ини, өзүнү дәрк бахымындан "авамлар", "дәлиләр" вә "өлүләр" мөвзусу лап Чавидә вә Чаббарлыја гәдәр давам етмишди. Бу мөвзу чох габарыг вә чох парлаг өксини "Мүсибәти-Фәхрәддин" әсәриндә дә тапмышдыр.

Әхлаг вә аилә-мәишәт мәтләбләри, ән'әнәви милли шүур касыблығы вә она гаршы мүбаризә мөвзусу, Шәргдә вә Русијада милли-ичтимаи һәрәкат, бејнәлмиләллик вә халглар достлуғу идејасы, гадын азадлығы мәсәләси Нәчәф бәјин о дөврдә јаздығы мәгаләләрин дә әсас предметини тәшкил едирди. Һәссас һуманитар сәнәткар өз бөјүк мүасирләри — Н. Нәриманов, Ч.Мәммәдгулузадә, Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев, Ф.Көчәрли илә бирликдә Гафгазда гардаш гырғыны әлејһинә өз һәрарәтли сәсини учалдыр. Аразын о тајында да ичтимаи вә милли-мә'нәви зүлмә гаршы ајаға галхмыш Тәбриз ингилабчыларына өз вәтәндаш вә сәнәткар хејир-дуасыны публисист гәләмлә, мәтбуатдан е'лан едирди.

Дөврүн милләтчилик шүурунда, маарифчи публисистикасында бу сонунчу мотиви ајырыб хүсуси гејд етмәк истәрдик: Аразын о тајы илә, Чәнубла һәмрә'јлик вә һәмдәрдлик мотивини! Чәнуб дәрдиндән данышанда маарифчиләрин гәләми елә бил хүсуси кәсәр вә сирајәт күчү кәсб едирди. Үмумијјәтлә о илләрин бүтүнлүкдә сијаси публисистикасында ики ән нараһат, сејсмик мәркәздән бири - Чәнуб вә Араз мөвзусу иди. Башыны көтүрүб Аразы кечән, бир парча чөрәк үчүн Бакы мә'дәнләринә пәнаһ кәтирән о тајлы гардашларына өз үрәк јанғысыны әдиб һәрарәтлә е'тираф едирди: "...Һалыныз јадыма дүшәндә чијәрим одланыр... Хараба галсын Иран, нечә ки, галыбдыр. Вәзирләриниз әлимә дүшсәјдиләр, сизләри гәтрәбәгәтрә дүзәрдим, гардашларым, әрз едәрдим чәнаба: бујуруз тамаша едиз бу һала, бу рузикара! Бичарә, сәркәрдан, көмәксиз гардашлар! Вәтәниниздә инсаф, вичдан, рәһм, мүрүввәт..., јох, милләт тар-мар олуб, вилајәтиниз виран..." Хүсусән Ираны виран, милләти зар гојан руһани һакимләрә Нәчәфбәјин јағдырдығы лә'нәт бу тај үчүн дә ибрәтли вә мүасир сәсләнир: "Тирјакыныза лә'нәт, әфсун кәздирән дәрвишләринизә лә'нәт, јаланчы сејидләринизә, сиғәханларыныза лә'нәт..."

Вәзировун әли силаһлы чәнублу сәрбазлары нәзәрдә тутараг сөјләдији сәтирләр исә артыг шикајәт вә фәрјад јох, чағырыш вә сәфәрбәрлик нидасы илә гүввәтли сәсләнир: "...Фәрамуш етмәјин, гардашларым, Вәтән јолунда өлмәкдән көзәл өлүм јохдур... Сәһралары ган илә сираб един ки, сүнбүлләр узун битсин!"

Јүз илин сонунда милли бәдии шүурда Маарифчилијин нөвбәти мәрһәләсини Н. Вәзиров вә Ә. Һагвердијев баша чатдырыр. Мәһз бу мә'нада "Мүсибәти-Фәхрәддин"и тамамлајан вә давам етдирән икинчи маарифчи фачиә Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин "Дағылан тифаг" әсәридир. Мүлкәдар дудманларынын дағылмасы бу әсәрдә дә сосиал вә әхлаги фачиә кими, мәһз маарифчи идеаллара хәјанәтин тәбии, зәрури чавабы вә чәзасы кими тәсвир вә тәһлил олунур. Наданлыг - бу әсәрдә дә гачылмаз бәла, һәм Нәчәф бәјин, һәм дә Сүлејман бәјин милли, шәхси вә сосиал фачиәсинин сәбәби вә мотивидир. Һәр ики әсәр милли маарифчи фачиәнин ики бөјүк зирвә мәгамыны тәшкил едир. Драматуркијамызын сонракы инкишафында әсасында маарифчи мәфкурә дајанан белә мөһтәшәм сосиал фачиәләрә даһа раст кәлмирик.

Һәм тәрчүмеји-һалынын, мәишәтинин, һәм дә јарадычылығынын бүтүн тәфәррүаты илә илкин Һагвердијев дә, Нәриман Нәриманов да, Үзејир Һачыбәјов да Н. Вәзиров кими, милли јазычынын вә ичтимаи хадимин халис маарифчи типини ифадә едирләр. Һәр үчү семинарија гуртармыш, Петербургда тәһсил алмыш, әдәби, елми, педагожи, публисист фәалијјәтлә ардычыл, фасиләсиз мәшғул олмушлар. Һәр үчүнүн драматуркијасы милли маарифчи мәфкурәнин вә реалист бәдии-естетик моделин классик ифадәсидир. Лакин онларын јарадычылығы (хүсусән, 1905-1907-чи илләрдәкиндән сонракы дөвр) милли шүурун инкишафында тәнгиди-реалист мәрһәләјә (вә маарифчиликдән ингилаби демократизмә!) кечидин мәзмунундан данышмаға хүсусилә бол вә мүнбит материал да верир. Шүбһәсиз, бу әламәтләр һәлә бир тә'лим, консепсија сәвијјәсиндә јени бәдии-естетик системә радикал дөнүшүн, кечидин әламәтләри дејил, һәлә

маарифчилик шүурунун һүдудлары дахилиндә ирәлијә һәрәкәтин әламәтләридир.

Нәриман Нәриманов, Үзејир Һачыбәјов, С. С. Ахундов, Р.Әфәндијев XIX әсрин сону, XX әсрин илк илләриндә хүсусән реалист драматуркијамызын материалында милли-ингилаби шүурун сәрһәдләрини зәнкинләшдирирләр. Бу әсәрләр ичәрисиндә "Надир шаһ" (1898), "О олмасын, бу олсун" (1916), "Аршын мал алан" (1918), "Лачын јувасы" (1922) кими сәнәт инчиләри вардыр.

Нәһајәт, ики әсрин кечидиндә милли маарифчи шүур һәрәкаты дөрдүнчү, сонунчу габарыг тәзаһүрүнү ушаг мәтбуатынын - "Добистан" (1906-1907), "Рәһбәр" (1906), "Мәктәб" (1911-1918) дәркиләринин, ушаглар үчүн дәрсликләрин (Ф. Көчәрли, С. Һүсејн, М. Маһмудбәјов, Ј. В. Чәмәнзәминли, Р. Әфәндијев...), ајрыча ушаг әдәбијјатынын (М. Ә. Сабир, А. Шаиг, А.Сәһһәт, С. С. Ахундов, С. М. Гәнизадә...) јаранмасында тапыр...

Беләликлә, XIX-XX јүзилләрин кечиди милликлик вә истиглал шүурунун инкишафы бахымындан да бүтүнлүкдә әдәби кечмишин јени дөврлә шәртләнән инкишафынын гануни давамы иди. Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда миллијјәтчи маарифчи әдәби һәрәкат һәм кадр тәркиби, һәм дә мәзмунунун әһатә вә мигјасы бахымындан јени һүдудлар кәсб едир. Авропада вә Русијада, һәмчинин Гафгазын Гори, Тифлис, Ирәван шәһәрләриндә али тәһсил алыб Азәрбајчана гајытмыш кәнч зијалы нәсил Һ.Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими ағсагталларла чијин-чијинә әдәбијјат, тәдрис, театр вә мәтбуат чәбһәсиндә гызғын фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр.

Ә. Һүсејнзадә (1864-1940), Ә. Ағаоғлу (1869-1939), Ф. Көчәрли (1863-1920), Е. Султанов, Ә. Һагвердијев (1870-1933), Н.Нәриманов (1870-1925), С.М. Гәнизадә (1866-1937), М. Шаһтахтлы (1863-1920), Һ. Маһмудбәјов (1864-1928), Р. Әфәндијев (1863-1942), Һ. Бајрамәлибәјов (1862-1937) дөврүн артыг нисбәтән күтләвиләшән милли шүур, милли маариф интибаһында (онун чешидли идеја тәмајүлләриндә) ән јахындан иштирак едирләр.

XX әсрин әввәлләринин дә һәм реалист, һәм дә романтик

маарифчи әдәбијјатында миллијјәтчи тәмајүлләр өз әсасыны бу өрнәкләрдән көтүрүр.

Бүтүн дөврләрдә мә'нәви мәдәнијјәтин тарихи миссијасы бир дә милли-маарифчилик олуб. Бәшәријјәти тәрәггијә вә һуманитар ингилаблара һәмишә маарифчиләр һазырлајыб. Истиглал вә суверенлик идеалы һәмишә әввәлчә әдәби-нәзәри фикирдә формалашыб, јалныз сонра дөвләт тәфәккүрү, сосиал-инзибати гурум вә сијаси режим керчәклијин кәсб едиб. Индики суверен Азәрбајчанын да мә'нәви ме'марлары Ахундзадәләр вә Зәрдабиләр, Әлибәјләр вә Ағаоғлулар, Сабирләр вә Чавидләр, Нәримановлар вә Үзејирбәјләр, Чаббарлылар вә Вурғунлар олмушлар. XX јүзиллијин ән бөјүк шүарыны да һәлә әсрин әввәлиндә һамыдан әввәл онлар - бөјүк азәри-түрк маарифчиләри е'лан едибләр: "Вәтән, вәтән, вәтән! Милләт, милләт, милләт! Дил, дил, дил!" Һәлә әсрин әввәллиндән башлајараг, һәтта "кичик адамлары" вә "артыг адамлары", "өлүләри" вә "дәлиләри", "сагталлы ушаглары" милләтә чевирән, халга өз "мән"ини кенетик јох, милли сәвијјәдә дәрк етдирән ибрәтли әсәрләри сон јүз илдә һамыдан чох вә һамыдан кәскин маарифчиләр јазыб: "Бир милләт кәрәк бир китаба, бир амала тапынсын", бир "атамын китабына" ("Китаби Дәдә Горгуд"а, Фүзули "Диваны"на), бир "Анамын китабы"на (ана дили вә ана сүдү әдәбијјата, Сабирә, Шәһријара...) тапынсын — әсрин әввәлинин бу милли тә'лими әсрин сонунун да актуал фәлсәфи-елми тә'лими, маарифчилик идеолокијасы олараг галыр...

Милли мүстәгиллик шүуруна Азәрбајчан бәдии дүнјачөсини маарифчи идеја вә фәлсәфә кәтириб-чыхарыр. Лакин Азәрбајчан маарифчилији әср јарымлыг бир мүддәтдә дүзхәтли бир орбитдә һәрәкәт етмир. Ичтимаи-фәлсәфи вә бәдии фикримизин гә'т етдији јолларда чызылан ән парадокслу әјри, зиддијјәтли вә енишли-јохушлу хәтт бәлкә дә маарифчилијинкидир. Чүнки о, ејни заманда ики әкс гүтбүн - "һәм орта әсрләрин", һәм дә буржуа "јени дөврү"нүн тә'сири алтында инкишаф етмәкдә давам едир вә бунлардан биринчисиндән икинчисинә тарихи кечиди һәјата кечирир.

XIX әсрин орталарында Русијада буржуа зиддијјәтләри һәлә ачыгланмамышды вә чылпаг шәкилдә дејилди. Ингилаби-демок-

ратик истигамәт вә тәнгиди реалист шүур исә бу зиддијјәтләрин ачыгланмасы функсијасыны тарихи бир миссија кими билаваситә өз үзәринә көтүрүр.

Икинчи тәрәфдән, капитализмин зиддијјәтләри кими, мүстәмләкәчилијин дәһшәтләри дә Ахундзадә дөврүндә һәлә там чылпаг вәзијјәт алмамышды. XX әсрин әввәлиндә бу бахымдан да вәзијјәт дәјишир. Мирзә Чәлил вә Сабир дөврүнүн реал ичтимаи керчәклији артыг ачыг-ашкар бир "икигат зүлм керчәклијинин" типик шәраити иди. Әсрин әввәлләриндә милли-ингилаби шүурун хүсусилә сүр'әтлә јүксәлмәси мәһз бунун дәркинин нәтичәси иди.

Милли "мән" шүуру, һәр шејдән әввәл, "өзүнү дәрк" шәклиндә (көк, мәншә, әчдад проблеминә мараг шәклиндә) өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

Әслиндә милли вә дини мәнсубијјәт проблемини дә илк дәфә һәлә М. Ф. Ахундзадә галдырмышды. "Кәшкүл"дә даһа да конкретләшдирилән бу проблем "Каспи", "Шәрги-Рус", "Һәјат" кими мүхтәлиф идеја истигамәтли гәзетләрдә мүхтәлиф мөвгеләрдән вә даһа кениш сәпкидә давам етдирилир.

Бу һәрәкат да ики чәбһәјә гаршы мүбаризә вә мүгавимәт шәраитиндә апарылырды; һәм чаризмин идеолокија вә мәдәнијјәт саһәсиндә көләлик сијасәтини, һәм дә дини-мүһафизәкар чәбһәнин халгы вахты чохдан кечмиш хурафатын тә'сири даирәсиндә сахламаг сијасәтини ејни нијјәт бирләшдирирди: халгда мәхсуси бир Азәрбајчан, вәтән вә милләт һиссини өлдүрмәк, чағдаш бир вәтәндашлыг вә милли гүрур дујғусуну мәһв етмәк! Русијада әһалинин бешдә үчүнүн, даһа дәгиги - 57 фаизинин милли зүлмә мә'руз галдығы бир сосиал-сијаси шәраит, әлбәттә, белә бир мүбаризәни чәтинләшдирирди, амма милли-ичтимаи азадлыг шүурунун ојанмасына күчлү тә'сири бахымындан бүтүн Русијада азадлыг һәрәкатынын милли учгарларда мүсбәт ролу да тарихи әһәмијјәт кәсб едирди.

Азәрбајчан дилинин ше'р вә нәср, әдәбијјат вә елм дили кими имканларыны ишдә вә әмәлдә, өзү дә даһа кениш вә күтләви һүдудларда тәсдиг едәнләр дә маарифчиләр олдулар.

Бүтүн бунлара јени маарифчилији објектив олараг әдәби һәјатда демократик имканларын да артмасы кәтириб чыхармышды. Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундзадә нашир А. А. Исакова мәктубунда "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын мүәллифи кими онун адынын кизли сахланмасыны инадла хаһиш едирди. Һәмчинин, белә бир гејд-шәрти мүтләг нәзәрә чарпдырмаға М.Ф.Ахундзадәјә мәнзум мәктубунда Гасым бәј Закир дә еһтијач һисс етмишди:

Кәрчи вилајәтдә чох иди әһвал
Мүјәссәр олмады шәрһ едәм әлһал.
Бир парасын јаздым, еjләдим ирсал
Бу шәрт илә нә дил билсин, нә додаг...

Үстәлик, Гасым бәј Закир нәинки еһтијатлы тәрпәнирди, ону ачыг-ашкар објектив ичтимаи сатираја сөвг едәнләрдән һәтта шикајәтләнирди:

Буду хаһишләри ким бахмајыб ағы бозуна
Еjләјим һәчв тамам бәји-кәдаву хани...

Бүтүн бу "еһтијат тәдбирләриндән" нисбәтән азад Сабир исә артыг она "көзүнү бәрәлдән"ә һеч мәһәл дә гојмур, һәм охучуја, һәм дә өзүнә бөјүк бир инам вә әминликлә е'тираф вә е'лан едирди ки:

Шаирәм чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Кәрдүјүм нику бәди еjләјим изһар јазым,
Бәди бәд, әјрини-әјри, дүзү һәмвар јазым,
Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре көзүнү?
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?..

Көрүндүјү кими, Закирин һәјатын, заманын бир сифариши кими дујдуғу, лакин әмәл вә ичра етмәјә чәкиндији тәләбә чаваб вермәји бир шаир вә вәтәндаш кими Сабир өз гануни борчу сајырды.

Маарифчилик идеолокијасынын вә *маарифчи естетик тә'лимин* ән'әнәләри Ахундзадәдән сонракы нәсрдә, ше'рдә, драматуркијада, онларын сүжет, үслуб, бәдии гәһрәман структурунда

вә системиндә һәлә узун мүддәт јашајырды. Һәтта конфликтин драматик һәлли үсулунун (бәдии финалларын) типолокијасы да, әсасән, дәјишмәјән естетик ачарда вә идеја-әхлаги мәхрәҹдә галырды.

Әкәр Фәрһады истисна етсәк, демәк олар ки, Ч. Мәммәдгулузадәјә гәдәрки бүтүн драматуркијада кәнардан, гејри-милли (гејри-мүсәлман!) мәнбәдән кәлән гәсд, јахуд, дахили, шәхси (!) интиһар акты јохдур: һамыны милли шүурун гәними, дахили дүшмәни - наданлыг күлләләјир. Өзү дә дүшмәнин јох, атанын вә гардашын, јолдашын вә достун өз әли илә күлләләјир. Бу бахымдан "Наданлыг" мәзһәкәсинин ады кими, онун тракик гәһрәманынын сон сөзләри дә символикдир: "Мәни наданлыг күлләләди"; "Тәгсир Өмәрдә дејил, тәгсир һеч кәсдә дејил. Авам вә надан, мө'мин вә итаәткар мүсәлман гардашдадыр". Мирзә Ҹәлилдән сонра исә маарифчи гәһрәманларын "Ахундзадә галерејасы" артыг јалныз сосиал тәбәгә, пешә-әһатә даирәси е'тибарилә дәјишмир. Дәјишмә һәм дә милли мараг, сосиал дүшүнҹә, идеја конфликти, сүжет вә композисија саһәсиндә өзүнү кәстәрир. Онун илк әламәтләри озүнү һәлә Мирзә Фәталидән сонракы илк нәслин јаратдығы мүсбәт гәһрәманларын нүмунәсиндә бирузә вермәјә башлајыр.

Авропа Ахундзадә дөврүндә һәлә бир идеал олараг галырды. Шүбһәсиз, Мүсје Жорданын монархист сөзләринә драматургун мүнасибәтиндә һисс олунан ришхәндли тенденсија вар, еләҹә дә һатәмхан ағанын Парис мәнишәтинә вердији гијмәтләр дә һәлә "капитализмин тәнгиди" демәк дејилди. Бурада һәлә гәрарлашмамыш милли буржуанын сосиал вә игтисади әсасларына ишарәни ахтармаг чох тездир. Сөһбәт Авропа мәишәти илә ән'әнәви Шәрг әхлагы арасында бә'зи тәзадлардан кедир. Даһа чох халис милли-әхлаги сәчијјә дашыјан бу тәзадлар буржуа дөврүндән әввәл дә вар иди, һәтта мүәјјән дәрәҹәдә (милли фәрг сәвијјәсиндә) инди дә галыр.

М. Ф. Ахундзадәнин Авропаја чан атан Шаһбаз бәји һәлә "Тамышлыг"дан чыха билмир. Авропада тәһсил көрүб гајыдан кәнҹләрин нараһат вә ахтаран гәлби исә Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими маарифчи мүәллифләрин диггәт вә тәһлил һәдәфинә чеврилир. Өз маарифчилик сә'јләриндә вә ахтарышларында бу гәһрәманлар бир гәдәр дә ирәли кедирләр. Беләки, Ахундзадәнин гәһрәманы һәлә кениш ичтимаи-етик вә милли вәзифәләр гаршыја гојмур, дәрин ичтимаи әдаләт ахтарышлары, Фәхрәддин, Фәрһад идеалы Шаһбаз бәји һәлә јормур. Шәрәфнисә илә, Һатәмхан ағa илә, Шәрәбаны ханымла о, һәлә бир тәһәр дил тапмалы олур. Авропа тәһсилли Фәрһад вә Фәхрәддин исә артыг башга мүһитин јетирдији, тәрбијә етдији Рүстәм бәј, Мәлејкә ханым, һәтта Шаһмар бәј кими дүшүнә, јашаја вә һәрәкәт едә билмир. Јени ситуасија илә көһнә дүшүнҹә арасында зиддијјәт әввәлҹә аилә ихтилафы - "аталар-оғуллар" конфликти шәклиндә јараныр. Өзү дә "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә, "Бәхтсиз ҹаван"да артыг аилә әхлагына, дини тә'лимә, гәбилә-тајфа дөврүндән кәлән һәр һансы адәтә вә мәишәт ән'әнәсинә сөзсүз, мүти табелијә јох, аглын тәсдиг етдији бир истигамәтдә шәхси е'тираза, фәрди мүгавимәтә раст кәлирик.

Лакин маарифчи зијалы гәһрәманын идеја-мәфкурә мәзмунунда вә бәдии-естетик симасында баш верән белә бир дәјишиклијин ифадәсинә садә халг нүмајәндәләринин сурәти тимсалында раст кәлә билмирик. М. Ф. Ахундзадәнин ән јахшы маарифчи хәләфләри өз илк јарадыҹылыглары дөврүндә "тамышлыг" сакининин тәсвирини дәринлијинә догру давам етдирә вә ирәли апара билмирләр. Һәтта Н. Вәзировда кәндлинин бә'зән һәлә садиг нөкәр, лакеј мәзмунунда верилир. Кәндлинин милли шүуру, маарифләнмәси гајғысы илә онун әвәзинә Фәхрәддин бәј мәшғул олур. Үмумијјәтлә, Н. Вәзировда, Ә. Һагвердијевдә, Р. Әфәндијевдә, Н. Нәримановун илк јарадыҹылыг дөврүндә ајылан халг образыны кормүрүк. Әвәзиндә, бүтүнлүкдә талеји чыхылмаз фаҹиә шәклиндә тәсвир олунан ваһид бир "милләти" көрүрүк. Онларын әсас гәһрәманлары задәкан вә мүлкәдарлығын - "өлән синфин"(!) нүмајәндәләридир. Онларын чоху елә сәһнәдә дә өлүр.

Маарифчи әдәбијјатда синфи тәбәгәләр, сосиал гатлар јох, "јахшы" вә "пис" бәјләр үз-үзә кәлир.

Керчәклијин сосиал мәзмунуна верилән маарифчи вә маарифсиз бәј тәснифи вә типолокијасы нәинки Закирдә вә Ахундзадәдә, һәмчинин, С. Ә. Ширванидә, Н. Вәзировда, Ә.Һагвердијевдә вә Н. Нәримановда да вардыр. С. Ә. Ширвани-

нин "Бәј вә деһган" ше'ри маарифчи конфликтин сосиал маһијјәтини ифадә етмәк бахымындан чох сәчијјәвидир. "Бәј вә деһган" - көрүнә биләр ки, белә бир ше'р билаваситә бәј-кәндли мүнасибәтләринин сосиал-синфи тәһлилинә һәср олунмушдур. Лакин белә дејил. Бурада бәјин, јохса деһганын даһа кәскин тәнгид едилдијини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин бир шеј шүбһәсиздир: онлар һәр икиси ејни маарифчи мәгсәд вә нијјәт мөвгејиндән тәнгид олунур: бәјдәки габалығын да, кәндлидәки наданлығын да сәбәби ејнидир, ејни бәладыр: маарифсизлик! Синфи-сосиал сәбәб дә етик-әхлаги проблемин көлкәси архасындадыр. М. Ф. Ахундзадәнин кәндлиси, С. Ә. Ширванинин деһганы, М. Ә. Сабирин әкинчиси, бунлар һамысы һәр һансы ичтимаи тәбәгәнин нүмајәндәси кими һәртәрәфли сосиал јох, әхлаги шәрһини тапыр.

Илкин маарифчи драматуркијадан фәргли олараг, инди ичтимаи зүмрәләрин нүмајәндәләри даһа бөјүк тип вә чешид әлванлығы илә сәһнә әсәрләринә дахил олур. Намүнасиб никаһ, пис аилә тәрбијәси, әски мәктәб мөвзусу, мә'мур, чадукәр, тачир, баггал, молла сурәтләри комедија да кениш јајылыр. Ә.Һагвердијевдә вә Нәчәфбәј Вәзировда Нәчәф бәјдән ("Дағылан тифаг") Чәннәтәлијә гәдәр ("Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк") мүлкәдарларын мүхтәлиф силсиләси илә таныш олуруг. "Наданлыг", "Пәһләванани-заманә", "Дилин бәласы" исә артыг мүлкәдар вә буржуа аиләләринин вәһдәтдә тәнгидидир.

Доғрудур, феодализм галыгларынын ифшасындан буржуа зиддијјәтләринин тәнгидинә кечид һәлә "Пәһләванани-заманә" пјесиндә баш верир. Лакин бу да даһа чох предмет-мөвзу даирәсиндә кечид иди, көһнә поетика дахилиндә јени проблематикаја кечид иди. Үслуб, структура, тип кечиди исә тәнгиди реализмә кечид шәклиндә баш верир.

"Дағылан тифаг" вә "Бәхтсиз чаван" мүәллифи дә Н. Вәзиров кими өз ифшасыны "чәмијјәтин милли сүтунлары әлејһинә" јөнәлтмирди. Елә буна көрә дә маарифчи реалистләрин "халгы тәрбијә етмәк" програмы вә үсулу тәнгиди реалистләринкиндән фәргләнирди: икинчиләр билаваситә "ашағы"ларын, халг тәбәгәләринин дахили имкан вә гүввәләринә әсасланырдылар.

М. Ф. Ахундзадә вә онун хәләфләри өз мәнфи гәһрәманыны мөвчуд чәмијјәтин, бүтүнлүкдә халгын, милләтин, әфкарүмумијјәнин мәнафеји бахымындан лә'нәтләјир вә сөзүн һәгиги мә'насында ичтимаи иттиһам мәһкәмәсинә чәкир. Тәсадүфи дејил ки, әдибин бир сыра көркәмли тәдгигатчылары (А. Шанг, Ч. Чаббарлы, Әли Султанлы) ону "мүһәндис", "мүстәнтиг", "мәһкәмә рәиси", "мүнәггид", "чәмијјәтчи", "јол костәрән", "гафиләсалар" вә "рәһбәр" кими епитетләрлә характеризә етмишләр. Лакин дүнјаја чар чәкдији Зәка вә Әхлаг монологу илә белә бир иттиһам курсусу архасында дураркән дә бөјүк маарифчи идеологун әлиндә тутдуғу компасын әгрәби һәмишә ејни үнваны вә гүтбү костәрир; хәтанын вә күнаһын даһа чох Шәрг, мүсәлман чинаһыны нишан верирди...

Нәинки фәлсәфи-елми, һәтта бәдии әсәрләриндә дә М.Ф.Ахундзадәнин рәсми чар һакимијјәтинин нүмајәндәсинә мүнасибәти онун бүтөвлүкдә Авропаја вә Русијаја маарифчи мүнасибәтинин үмуми контекстиндән ајрыча һәдәф кими ајрылмырды, "Тәмсилат"ын сәһифәләринә Гәрбдән вә Шәргдән кәлиб-чыхан емиссарлар бурада ваһид бир контекстин јох... конфликтин гүтбләри кими јан-јана дурурдулар.

Јени дөврдә милли шүурда "Ики Русија" вә "Ики Авропа" тә'лиминин Русијаја вә Авропаја мүнасибәтдә бир-бириндән фәргини әјанилә шдирмәк үчүн Мирзә Фәтәлинин вә Мирзә Чәлилин драм ирсиндән ики нүмунәнин мүгајисә етмәк марағлыдыр. Һеч олмаса милли бәдии дүшүнчәнин бу ики мәрһәләсинин ики күзкүсүндә ики мүхтәлиф шәкилдә көрүнән әчнәби сурәтләринин бир-бири илә мүгајисә едәк. Бүтүн тәнгиди ејһам вә ишарәләри илә бирликдә М. Ф. Ахундзадәнин Мүсјө Жордана мүнасибәти мүсбәт, рәғбәтли бир мүнасибәтдир: о, мүәллифин Шаһбаз бәји ("Мүсјө Жордан") сәсләдији, хејир-дуа вериб нүмунә костәрдији бир мүһитин нүмајәндәсидир. Һәтта Шәрәфнисә ханым дејир ки, "Мән өзүмү өлдүррәм, гојмарам Мүсјө Жорданын бојну вурулсун!" Һәр һалда драматургун она тәнгиди мүнасибәтиндә јалныз јумор вар. Харичдән кәлмиш доктор Лалбјуз исә ("Дәли јығынчағы") халис карикатур вә сатирик бир сурәтдир. Мирзә Чәлил ону "дәлиләр" аристократијасынын бүтүн "сүтунлары" илә бир чәркәдә гамчылајыр. (Ады да сатирикдир вә символикдир: - Лалбујз! Бу лал вә буз тәбиәт-

ли адам һеч бир исти вә ишыг шүасы кәтирә билмәз).

Одур ки, Мүсјө Жордан сурәтини маһијјәт вә функсијача аз гала Мәстәли шаһла ејниләшдирмәк, бирини динлә, дикәрини исә "елмлә еһтикарлыг" едән бир адам кими гијмәтләндирмәк әдаләтсизлик оларды. Нәинки әсәрин идеја мәзмунунда, сүжетин структурунда вә конфликтиндә, һәтта сәрләвһәдә дә бу ики ад јан-јана јох, гаршы-гаршыја гојулур: Мүсјө Жордан - һәкими-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ - чадукүни-мәшһур! Парисдән кәлән Мүсјө илә Ирандан кәлән дәрвиш Гарабағдакы "гамышлыг"да көрүшүр (гијаби! Әсәрдә онлар билаваситә растлашмыр) вә бу ики јад тә'сирин туш кәлмәсиндән, Руссонун тәбиәт идиллијасына бәнзәјән "гамышлыг" да поетик сүкут позулур: Һатәмхан аға "гамышлыгында" бир күләк әсими башлајыр. Әлбәттә, бу күләк әсими һәлә "Парижин јыхылмағынын зәрбиндән" јаранан ингилаби зәлзәләдән "бәрбад олмағын" јели, күләји дејил. Лакин һәр һалда о, мәһз "Париж зәлзәләси"нин баш верә билдији бир мүһитдән вә керчәкликдән кәлән адамын шүурларда ојатдығы интибаһла билаваситә бағлыдыр. Маарифчи Ахундзадәни "һансы синифдән кәлән" јох, һансы милли мүһитдән, "һансы дүнјадан кәлән" адам проблеми марагландырыр вә о, дүнјанын "бу тајына" вә "о тајына" һәлә синифләр бөлкүсүнә әсасән тәснифат вермир. Мүсјө Жорданы Гәрбин, Мәстәли шаһы исә Шәргин "рәмзи" кими үмумиләшдирәнләр дә, Мүсјө Жорданы франсыз монархијасынын рәмзинә чевирәнләр дә тәхминән ејни характерли сәһвә јол верирләр. "Мүтләгијјәт тәрәфдары", "сијаси мүһафизәкар" олан Мүсјөјә драматургун мүнасибәтиндәки ејһамлы вә тәнгиди мәгамлары мүтләгләшдирмәк дүз олмаз. Ахундзадәнин Мүсјөјә мүнасибәти онун Мәстәли шаһа мүнасибәтини характеризә едән мүстәгим бирхәтлиликдән гат-гат мүрәккәбдир, чохчәһәтлидир вә Ахундзадәнин үмумијјәтлә Авропаја мүнасибәтиндәки мүрәккәблијин өзүнүн ифадәсидир. Алим, өзү дә ботаник-алим, бүтүнлүкдә маарифчилијин публисистикасында, нәсриндә вә драматуркијасында ән рәғбәтли сурәтләрдән биридир (тәсадүфи дејил ки, комедијада Карл Линнеј, Жозеф Литтон де Турнефор, Джон Бертран кими тәбиәтшүнасларын да адларына раст кәлирик). Е'тираф едәк ки, драматургу бизим милли әдәбијјатымызда бу илк

Мүсјөнүн - Гәрби Авропа халгларынын бу илк нүмајәндәсинин пешә мәнсубијјәти, милли мәнсубијјәти, онун синфи мәнсубијјәтиндән даһа артыг марагландырмышдыр (ахы бүтүн комедија боју о, монархизмин(!) тәблиғи илә јох, Гарабағын надир дағ чичәкләринә вә әтирли шәфа биткиләринә өз һејранлығыны ифадә етмәклә мәшғулдур!...).

Нәинки "ики Русија" вә "ики Авропа"нын, һәтта "ики Шәргин", "ики Азәрбајчанын" өзү дә Азәрбајчанда милли шүурун ики мәрһәләсинин вә ики сәвијјәсинин күзкүсүндә ики мүхтәлиф шәкилдә көрүнүрдү.

Азәрбајчан мүһитинин моделиндә чар вә империја Русијасыны Мирзә Фәтәли дә көстәрир, Мирзә Чәлил дә. Чар мә'муру илә јерли әһалинин гаршылашдығы сәһнәләр "Хырс гулдурбасан"да да вар, "Данабаш кәндинин мәктәби"ндә дә. Һәр ики мүәллиф халгы - мәһәк дашы кими верир: һәр кәс бу даша - халга дәјиб, өз һәгиги гијмәти илә көрүнә билир. Вә һәр ики әсәрдә "милләт аталары" өз "чиновник ағалары" илә бирликдә көрүнүр: јерли һакимләр вә чиновник ағалар кабинетдә, стол далында јох, ачыг мејданда - кәндин дүзүндә чамаатла бирбаша, үзбәүз гаршылашдырылырлар. Мәһз бу "үзбәүзлә" онларын халгдан нә гәдәр узаг олдуғу даһа ајдын һисс олунур.

Лакин бу охшар сәһнәләрин мәзмунунда принсипиал ичтимаи мә'на фәргләри дә вардыр. Һәм кәндлилијин, һәм дә бәјлијин вә зијалылығын М. Ф. Ахундзадәдән сонракы бир нечә он илдә кечдији тарихи јолун "бәһрәләри" Данабаш кәндиндән верилән мәишәт сәһнәләриндә өз ифадәсини тапыр. М.Ф.Ахундзадәнин икид, дағ гарталларына бәнзәјән мәгрур вә "екзотик" кәндлиләри "Данабаш кәндинин мәктәби"ндәки "өлүләр" кәндинин сакинләри шәклиндә дүшүрләр. Һачы Нуру кәлиб мараглы бир интелликент типи - мүәллим Һәсәнов олур. Һәмчинин, бәјлик бир задәканлыг тәбәгәси кими өз гәти мә'нәви, әхлаги вә синфи мүфлислијини Мирзә Чәлилин әсәрләриндә кечирир вә Һејдәр бәј кәлиб олур Пирверди бәј - начальникин сағ әли. Онда Һејдәр бәј һәлә сөздә дејирди ки, начальникә "чанла-башла гуллуг еләмәјә" һазырдыр, инди исә Пирверди бәј әмәлдә, ишдә чар режиминә "чанла-башла" гуллуг етмәкдәдир. Һаким милли "бәјлик" онда "гачаг мал" ("фирәнк чити") алыш-вери-

ши едирди, инди "миллəт" алыш-вериши! Онда Һачы Гара бəјə дəллалыг едирди, инди бəј начальникə! Бəјлик хасијјəтчə дə башгалашмыш, ловғалыг вə күбарлығы мə'мур чанфəшанлығына, чəркəз папағы исə мундир кепкасына дəјишмишдир.

Гафгазын артыг "там сијаси вə игтисади фəтһи" ичтимаи-тарихи просес кими Мирзə Чəлилин тəмсил етдији милли шүурда өз əксини белə бир деталда да тапыр: миллəтə догмалыг бахымындан "милли ағалар"да чар чиновниклəриндəн һеч нə илə сечилмирлəр: пристав, јүзбашы, инспектор, газы, молла ("јад"диллилəр!) бир-биринин "дилини билир", амма ејни бир миллəтин зијалысы, "аға"сы вə кəндлиси бир-бирлəринин "дилини" баша дүшмүрлəр! Əдиб дə бу əчнəби вə милли "дилбилмəзлəри" "Данабаш"да она көрə тошлајыр ки, əсл, һəгиги "данабашлары" бизə натурада костəрə билсин.

Милли дилə вə миллəтə мүнасибəт мəсəлəси халгын варлығына, азадлыг вə мүстəгиллијинə мүнасибəт сəвијјəсиндə һəлə һеч бир əсəрдə бу кəскинликлə ирəли сүрүлмəмишди. Бурада артыг əсас проблем маарифчилик проблеми дејилди. Тəнгидин əсас һəдəфи - мəктəблəн горханлар јох, кəндə "мəктəб" кəтириб кəлəнлəр өзлəри иди...

Ики сəнəткар вə ики үслуб арасында бу дəрəчəдə "мəзмун вə форма јенилији" милли бəдии шүурун тарихинə мүнасибəтдə мəһз етап вə тип сəвијјəсиндə бир јенилик иди! Бу иллəр бəдии фикрин һəр тəрəфə - һəм јүксəјə (јени романтизм), һəм дəринə вə маһијјəтə (тəнгиди реализм) догру гəт етдији сүр'əтли инкишаф вə һəрəкəт иллəридир. Тəнгиди реализм вə романтизм бу заман мəһз 1905-1907-чи иллəр ингилабынын далғаларында тəмəл тапан јени ичтимаи, мə'нəви епоханын ики мүхтəлиф əдəби гүтблəри кими јүксəлир вə доврүн мүрəккəблик вə тəзадларыны вəһдəтдə ифадə едир. ЈЕНИ ингилаби идеолокијанын тə'сири илə маарифчи реализмин мəһдудлугларыны дəф етмəк ахтарышларында əдəби просес һəм тəнгиди реализмин, һəм дə јени романтизмин бəдии тəчрүбəси илə растлашыр. Мирзə Чəлил вə онун тəмсил етдији əдəби мəктəб бир дə бу јени романтизмин сəнəт нəзəријјəлəри, идеја вə əхлаг тə'лимлəри илə сəнəт јарышында бəркијиб камала чатыр вə тəнгиди реализм мəһз ијирминчи əср романтизминин "мүасири" олан бир реализм кими формалашыр.

Бу заман артыг маарифчилијин хəјал вə иллүзијалары 1905-1907-чи иллəр ингилабынын сəрт һəгигəтлəринə дəјиб парчаланмышды. М. Ф. Ахундзадəнин комедијаларында маарифчилик һəлə тəзə түлу едəн ишыглы бир мəфкурə, никбин бир чағырыш вə програмдыр. Н. Вəзиров вə Ə. Һагвердијев бу идеалын артыг тракизмини тəсвир едирлəр (Фəхрəддин вə Фəрһад сурəтлəри). Маарифчилик иллүзијаларынын бир комедија кими дəрки исə милли бəдии шүурда јени мəрһəлəнин - Мирзə Чəлил сатирасынын мөвзусуна чеврилир. "Мə'нəви өлүлүк" проблеми мəһз тəнгиди реализмин проблеми кими мејдана чыхыр. Ахундзадəдə маарифчи ағлын вə шүурун ингибаһы, Вəзировда вə Һагвердијевдə фачиəси, Мирзə Чəлилдə вə Сабирдə комедија кими дəрки əсас јер тутур.

Мəктəб маарифчилијин милли шүур тə'лиминин һəр јердə вə һəмишə мүтəддəс идеалы олуб. "Данабаш кəндинин мəктəби" исə артыг мəктəб идеалынын тахтдан салынмасы демəкдир. Зијалы - идеал маарифчи гəһрəман типидир. Мирзə Чəлилин интелликент Рүстəм бəји, јахуд схоласт Һүсејн Шаһиди вə Сəмəд Ваһиди исə белə зијалы "идеалынын" тахтдан салынмасы демəк иди. Ахундзадə бөјүк үмид вə инамла Шаһбаз бəји Авропаја охумаға, тəһсил алмаға дə'вəт едир. Мирзə Чəлил исə артыг охујуб кəлмиш Искəндəри вə онун "өлүлəр" мүһитиндə күчсүзлүјүнү тəсвир едир. Марагльдыр, Искəндəрə гəдəрки зијалы сурəтлəринин, демəк олар ки, һамысы мүсбəтдир, Искəндəрдəн сонра исə (Рүстəм бəј, Аслан бəј, интелликент Һəсəн) һамысы мəнфи. "Романтик мəктəб" мүстəмлəкəчи үсул-идарə вə мүтлəгијјəтчи гурулуш үчүн чиновник јетишдирəн мүəссисə кими дəрк олунанда комик "ушкола" чеврилир. "Фирəнк дили" проблеми ана дили проблеми илə əвəз олунур вə милли зијалынын Шаһбаз бəј типини артыг "Анамын китабы" гəбул етмир. "Нағанлығын бəласы" мөвзусунун јерини инди "зијалылығын бəласы", "образованнылығын" вə "интелликентлијин бəласы", сатириклəшəн бир "ушкол" вə "учтел" бəласы тутур. "Мəсчид" дəрдини "кафе-шантан" дəрди, "заһид" дəрдини "образованны" дəрди үстəлəјир. Халг - "интелликент" конфликти зијалы вə авам күтлə арасындакы кечмиш конфликтдəн принсипиал шə-

килдә фәргләнир. Ахундзадәнин "руһани" вә "чисмани" азадлыг идеалларыны инди милли бәрабәрлик, мә'нәви-милли бирлик вә иттифаг үчүн мәс'улијјәт проблеми шәклиндә көрүрүк. Халгдан узаглашмаг, милли "мән"сизлик, симасызлыг бәласы маарифчилијин "авропалашмаг" чағырышларына гаршы әкс мәтләбләр кими ирәли сүрүлүр.

"Тәмсилат"да саф, бүллур вә халис күлүш рәнкләри, шән јумор бојалары вар. Бу күлүш көз јашы илә исланыб ләкә-ләкә олмамыш, она һәлә гүссә вә фачиә халы дүшмәмишдир. Бу күлүш һәлә өз фачиәсини дәрк етмәмиш маарифчилијин күлүшү вә никбинлијидир, онун "ғајғысызлығы" вә фәрәһи, илк кәнчлик чағларыдыр. Тәлашлы бир гајғыкешлик, нараһатлыг дөврүнү Һагвердијевдә вә Вәзировда кечирән реалист бир бәдии-естетик тәфәккүр тәрзи Мирзә Чәлилдә мүдриклик вә агсаггаллыг дөврүнү јашајыр (Мирзә Чәлил реализминдәки бәдии тракизми Мирзә Фәтәлинин нәсриндәки вә фәлсәфи әсәрләриндәки тракизмлә мүгајисә етмәк олар).

Саф, мүстәгим вә никбин Ахундзадә реализминдән сонра Мирзә Чәлилин үслубча сәрт, гејри-мүстәгим, иронијалы, еһамлы вә тәзадлы, тенденсијача кизли, дәрин, "дахили" мә'налы, "мүрәккәб" реализми кәлир. Бу, әдәбијјатын естетик инкишаф ганунауј ғунлугларындан биридир. Рус реализми дә Пушкиндән сонра "чох шеј кәсб етмәклә бәрабәр, Пушкинә мәхсус һармоник бир ајдынлыгдан узаглашыр" (Чудаков А. П.).

Ахундзадәдә бәдии тәһлил, тәсдиг вә тәнгид үсулу бирбаша, бүллур вә позитивдир: дахили тәзад, кизли тенденсија, диалектик мүрәккәблик һәлә бурада јохдур. О, һәлә ағлы "дәлилик"дә, мә'нәви бир ојаглығы "сәрхошлуг"да, фәрјады вә көз јашыны күлүшдә, гәһгәһәдә тәсвир етмир. Онда ичтимаи символика бәдии систем сәвијјәси алмыр. Мирзә Чәлилин тәнгиди реализм методуну исә мәһз естетик инкарла ифадә олунан долајы бир бәдии тәсдиг үсулу шәртләндирир.

Мүәллиф "мән"и илә бәдии сурәтин "мән"и, објектив керчәкликлә керчәклијә мүәллиф мүнасибәти бурада нәинки ајрылыр, фәргләндирилир, бә'зән там бир зиддијјәт тәшкил едир. Онун тенденсијасы дедикләриндә јох, демәдикләриндә, демәјиб сахладығы мәтналты мә'нада ифадә едилир. Бу реализм маа-

рифчилик идеалларынын сарсылдығы, иллүзијаларын һәгигәтләрлә әвәз олундуғу бир дөврү вә просеси әкс етдирир.

М. Ф. Ахундзадә маарифчи милли дүшүнчәнин типик бәдии ифадә васитәси олан ән'әнәви сәфәр гејдләринә - сәјаһәтнамәјә мүрачиәт едир вә ики шаһзадәнин (!) "одиссејасыны" јарадыр. Сонракы дөврләрдә биз даһа шаһзадәләрин сөјләдији иттиһамнамәләрә раст кәлмирик: Ә. Һагвердијев артыг "хортданын сәјаһәтиндән" бәһс ачыр; Сабир Һопһопун, Мирзә Чәлил исә Мәһәммәдһәсән әминин "одиссејасыны" јарадырлар!...

М. Ф. Ахундзадәдә, Н. Вәзировда Сона илә Һејдәр бәјин, Фәхрәддинлә Сәадәт ханымын поетик, шаиранә севкиси, Мирзә Чәлилдә исә мәзлум, мүсәлман гадынын көнүллү олараг, "чәннәт нәф'и үчүн" шејхә "сиғә олунмасы", доггуз јашлы Назлынын һејвәрә Мир Бағыр ағаја нишанланмасы кими билаваситә ичтимаи ифша вә иттиһам мәзмунлу, сатирик "севки сүжетләри... Маарифчи поезијада һәлә ән'әнәви "мә'шугә", Сабирдә "фатма-түкәзбанлар", "анјалар вә сонјалар" мовзусу! Мирзә Чәлилдә шәрин тәнтәнә етдији уғурсуз, перспективсиз сонлуг, типик новелла финаллары (Новрузәлинин һәбси, Зејнәбин фачиәси, Искәндәрин мә'нәви мүсибәти, Мәһәммәдһәсән әминин зијарәт һәсрәти) вә Мирзә Фәтәлидә хејрин һәмишә галиб кәлдији типик финаллар (Сәкинәнин, Һејдәр бәјин, Тејмур ағанын јалныз маарифчи поетиканын бәраәт вердији "хиласкар тәсадүфлә" тә'мин олунан уғурлу, никбин талеләри).

Мирзә Чәлилә гәдәр бүтүн "дағылан тифаглар" феодал тифагларыдыр. "Данабаш" исә артыг Новрузәлинин, Мәһәммәдһәсән әминин "дағылмыш тифағы"нын тәсвир едилдији аләмдир. Бу аләмин тәсвириндә һеч бир сәркүзәшт вә әјләнчә сүжети, тәсадүфи финал, енг интригасы јохдур.

Елә бүтүн бунлара көрәдир ки, Ахундзадәдә Шаһбаз бәјин доғулдуғу "Гамышлыг" вә Мирзә Чәлилин "Данабаш кәнди" чографи чәһәтдән јахын олса да, естетик чәһәтдән тамамилә башга-башга "әразиләр" кими мејдана чыхыр. Һәтта символик "Данабаш" образы өзү реалист милли әдәби шүурда тамамилә тәзә бир образ кими доғулур. О, милли нәсрә өзүнүн бүтүн әһалиси илә бирликдә кәлир вә "Гамышлыг"дан фәрги дә биринчи новбәдә мәһз орадакы кәндли образларынын тәсвириндә

өзүнү көстәрир. Бу вахта гәдәр һамыда, һәтта Һагвердијевдә дә ("Бәхтсиз чаван") кәндли мәсәләси зијалы-мүлкәдар маарифчилијинин ислаһатлары илә әлагәләндирилир вә "кәндли дә адамдыр" принсипи һүдудларында һәлл едилирди. Кәндли мәнафеји проблеми бәдии шүурда мүстәгил милли вә ичтимаи проблем кими илк дәфә тәнгиди реализмдә ирәли сүрүлүр. Бу заман, әдәбијјатын һәр шејдән әввәл, гәһрәманы дәјишир. Ади, садә, зәһмәткеш халг адамы олур вә Мирзә Чәлил муасирлијин әдәбијјат "Кә'бәсинә" Азәрбајчан кәндлисинин "чарыглары илә кирир" (Әли Назим). Бу да тәсадүфи дејил: тәнгиди реализми бөјүк әдәбијјата һәмишә, һәр јердә, адәтән, бу "балача адам" кәтирир. Сәнәтин зирвәсинә, әрининә вә фовгүнә јүксәлмәк үчүн һәјатын дибинә, чамырына, чөкәјинә енмәјин јолу илә кедән бу реализм өз мә'насында садәлик вә бөјүклүк, учалыг вә дәринлик кејфијјәтләрини бирләшдирир.

Доғрудур, бәдии шүурун тарихини сәһифәләсәк, балача адамын да илк сәләфини һәлә М. Ф. Ахундзадәдә тапмаг олар. Лакин ади адам инди тәнгиди, реалист милли шүурун вәзифәләри вә програмы бахымындан тәһлил едилир вә бәдии дүшүнчәнин ән әсас предметинә чеврилир. Елә бил Мирзә Чәлил реализминин ишығыны Һејдәр бәјин, Һачы Гаранын үзүндән чевириб Залханын, Бајрамын үзүнә салыр.

Нәһајәт, гадын сурәтләри милли бәдии дүшүнчәнин бу мәрһәләсиндә ән муасир мә'нада милли вә ичтимаи һүгуг бәрабәрлији мөвгејиндән тәһлил вә тәсвир олунур. М. Ф. Ахундзадәдә севки сүжетиндә һәлә һеч бир сәһв вә фачиә үнсүрү јохдур: Сона, Сәкинә, Шө'лә ханым, Шәрәфнисә - һеч бири сәһв етмир, "инкисари хәјалә" уграмыр вә онларын севки талеји ичтимаи иттиһам вә ифша васитәсинә чеврилмир. Бурада һәлә мәһәббәт чәмијјәтә тәһлил вермәјин үсулу дејил: Бәһрамын пула ујуб, Сараны атмасы кими, Марија Андрејевнанын Чатскини көзләмәмәси вә ағлы шөһрәтә дәјишмәси кими, Лизанын Каренини Протасова дәјишмәси кими вә с. Гадын - чәмијјәтә гијмәт вә тәһлил вермәјин символуна Мирзә Чәлилдә, Сабирдә, даһа сонра Чаббарлыда чеврилир. Авамлыг, дин вә чәһаләт бу реализмин дә хаммалы вә материалыдыр. Лакин бурада дин дә артыг гејд етдијимиз кими, даһа муасир ичтимаи бәлаларын көкү, зәмини олмасы мә'насында күнүн актуал вә үмуммилли проблемләри вә фәал ингилаби демократија мөвгејиндән тәнгид олунур. Милли реалист әдәби-бәдии фикирдә мүлкәдара, бәјә, ағаја, чиновникә күлмәк, комедија, һәчв һәср етмәк гәдим ән'әнә иди. Анчаг халгын өз мәнафеји чәбһәсиндән халгын өзүнә күлмәк, кәндлини, фәһләни чох чилди тәнгиди мүнасибәтин предмети етмәк, халгын өз эталәтинә, садәловһлуғуна, мүтилик вә авамлығына, мөвһумат вә фанатизминә күлмәк - мәһз сәнәтдә вәтәндашлыг вә муасирлијин даһа фәал бир демократизми, нә заман нәјә күлмәк лазым олдуғуну дујмаг һәссаслығы демәк иди. Чәмијјәтин әсас сүканчысыны кимдә көрмәк мәсәләси јалныз "кими тәрәннүм етмәји" јох, "кими тәнгид етмәк", инкар етмәк, јахуд милләти нечә тәрбијәләндирмәк принсипини дә мүәјјән етмиш олур. Наданлығын зијалыда, мүлкәдарда јох, кәндлидә тәзаһүрүнә фәал марағын сәбәби бу иди.

Милли әдәби шүурун М. Ф. Ахундзадә дөврүнүн бәдии күзкүсүндә ири планда көрүнән - һаким ичтимаи тәбәгәләрин өзүдүр: "Сарајлыларын", "нүхулуларын" ичтимаи тәркибинә бахмаг кифајәтдир. Ахундзадә, әсасән, надан, јекәбаш "јухарылары" тәнгид едир. Мирзә Чәлилдә исә "ичтимаи јухарылара вә ашағылара" ајрылан дилтәтин нисбәти дәјишир. Мәһз "ашағыларын" һәјат тәрзини тәнгид етмәк јолу илә "јухарыларын" тарихи талејинә дә һөкм охумаг! - бу, милләтин тарихинә вә талејинә мүнасибәтдә муасир милли марағын, мәнафејин бөјүк тәләби вә реалист, новатор бир һәгигәти иди. Азәрбајчанда реалист - милли әдәби фикрин ики бөјүк тарихи мәрһәләси арасындакы ичтимаи-естетик фәрг бир дә елә бу ики күлүшүн мәзмуну вә һәдәфи арасындакы фәргдә иди! Онун елми-нәзәри мүшаһидәси вә гијмәти әдәбијјатшүнаслыгда артыг өз ифадәсини тапмышдыр. Поезија тарихимиздә чылпаг, емпирик фактлары јох, ганунаујғунлуглары, просесләри мүтәлиә едә билмәк кејфијјәтинин јахшы нүмунәси олан ашағыдакы һөкм буна мисалдыр: "Өз бөјүк сәләфләриндән фәргли олараг, Сабир дүшмәнә јох, доста күлүр, залимә јох, мәзлума мүрачиәт едир" (М. Чәфәр). Бу доғру мүшаһидәни бүтүнлүкдә тәнгиди бәдии шүур вә әдәби метод мигјасында үмумиләшдирмәк олар.

Чәмијјәти һәрәкәтә кәтирә биләчәк гүввәләрин сорағында

реалист милли дүшүнчә чәмијјәтин бүтүн зүмрәләрини әләк-вәләк едир, милләтин зијалысы јатыбса ону сөјүр, авамы, кәндлиси, фәһләси јатыбса, данлајыр, ајылмаға чағырыр.

Лакин онун милли интибаһа чағырышларынын мәркәзиндә јенә дә һамыдан чох авам кәндлинин - Новрузәлинин сурәти дајанмышдыр. Әдиб Новрузәлијә милли шүур тәлатүмү вә һәрәкәти дөврүндә мә'нәви дурғунлуғун вә ифличин сәбәбини, сиррини ахтараркән раст кәлдији бир образ кими мүрачиәт едир, Новрузәли - милли нәсрдә садә, "кичик" гәһрәманын модели, еталону сәвијјәсиндә бир сурәтә чеврилир вә тәнгиди реалист типли милли шүурун програм гәһрәманы олур.

Тарихин, ичтимаи инкишафын һәрәкәт орбитиндән кәнарда галан Новрузәли әдәби-естетик фикрин, тәнгиди милли шүурун ән әсас дүшүнчә орбитинә дахил едилир...

"Зәманәнин гәһрәманы" кими сечилән Новрузәлидә мәһз милли "мән" вә шүур бахымындан заманын интеллектуал вә ичтимаи һәјатындан бир из, әсәр-әламәт белә јохдур. Мәһз әсрлә Новрузәли арасында әлагә вә тәзад бахымындан Мирзә Чәлил Новрузәлијә дахили бир нәзәр салыр, бир һәмәср, һәмвәтәндаш кими онун малик олдуғу мә'нәви чәкијә, ичтимаи вәзнә гијмәт верир вә мә'лум олур ки, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә Новрузәли чохдан "чәкисизлик шәраитиндә" јашајыр.

Әдиб бу гәһрәманын варлығында сағлам, нормал милли вә фәлсәфи-сијаси мә'нада "шәхсијјәт" ахтарыр вә тапмадығы бу кејфијјәтин олмадығы бир бошлуғу тәһлил едир.

Новрузәли үмумијјәтлә мүсбәт инсани кејфијјәтләрдән мәһрум дејил: ичтимаи-сијаси, һүгуги кејфијјәтләрдән мәһрумдур. Һәтта онун билаваситә игтисади касыблығы да (зәрури олан һәр шеји вар, кәтирдији пајдан, совгатдан да көрүнүр) әдиби аз нараһат едир, ичтимаи-сијаси, һүгуги чәһәтдән касыблығы исә һекајәдә һәртәрәфли бәдии тәһлилин предмети кими сечилир.

Бу дөврдә Азәрбајчанда "халгчылыг" һәтта ичтимаи-фәлсәфи фикирдә дә ајрыча тәмајүл шәклиндә олмаса да, ајры-ајры тәзаһүрләр сәвијјәсиндә өзүнү көстәрир. Бу мејл рус халгчылығындан фәргләнирди вә онун маһијјәтиндә тәһкимчилијә гаршы јох (Азәрбајчанда тәһкимчилик јох иди) милли асылылыға гаршы е'тираз вә халгы кериликдән хилас етмәк идејасы дурурду

ки, бу да ону истиглал вә чүмһуријјәт идејасына јахынлашдырырды.

***

XIX әсрин сону, XX әсрин әвәлләриндә Русијаны бүрүјән азадлыг һәрәкатынын гүввәтли әкс-сәдасы Азәрбајчандан ешидилир. Артыг әсрин сонунда мејдана чыхан бир сыра әсәрләр, хүсусән Ч. Мәммәдгулузадәнин "Данабаш кәндинин әһвалатлары" повести милли дүшүнчәдә јени бәдии мәрһәләдән - јени типли реалист әдәбијјатын јаранмасындан данышмаға әсас верир. Сәксән-доханынчы илләр - ики әсрин кечиди олан бу дөвр Азәрбајчанда милли естетик фикрин вә бәдии тәфәккүрүн ики бөјүк тарихи мәрһәләси арасындакы кечиди дә тарихән һазырлајыр. Мәһз һәмин илләрдә XX јүз илин ингилаби-демократик бәдии һәрәкаты, классик тәнгиди реализми вә јени романтизми үчүн зәмини артыг көрүрүк.

Реалист милли шүур вә милли әдәби ән'әнә гаршысында дуран шәртләрә бир вәһдәт вә систем һалында биз Балзак вә Толстој, Мопассан вә Диккенс, Гогол вә Островски, Достојевски вә Чехов, Мирзә Чәлил вә Сабир кими классикләрин јарадычылығында раст кәлирик. Охшар, ујғун вә ја идентик чизкиләри һәмин классикләри јетирән тарихи-ичтимаи епохаларын өзүнүн типолокијасында да изләмәк олар: Авропада классик реалист ән'әнә (Балзак, Стендал, Мопассан) - Франса ингилаблары вә коммуна дөврүнә, Русијада белә ән'әнәнин илкин тәшәккүлү - декабристләр һәрәкаты вә ингилаби демократијанын јүксәлиши илләринә тәсадүф едирсә, Азәрбајчанда јени дөврдә реалист милли дүшүнчәнин талеји 1905-1907-чи илләр ингилабы, Сәттархан вә Хијабани һәрәкатлары илә мүәјјән олунур.

Ән бөјүк ингилаби фәаллыг вә нараһатлығын бу тарихи әрәфәси илә ирәли сүрүлән естетик вәзифәләрә чаваб вермәјә Азәрбајчанда милли бәдии фикир артыг һазыр иди. Ики ингилаб әрәфәсинә о, бош вә јалын әллә кәлмәмишди: кәтирдији - милли интибаһ шүуру, сәнәт вә мәфкурә нанлијјәтләри иди. Беләликлә, јени әсрин әввәлләриндә һәм ичтимаи, објектив-тарихи инкишафын, һәм дә әдәби просесин өзүндә дахили-естетик

инкишафын үмуми сәвијјәси илә тәнгиди реализмин гәти гәләбәси үчүн лабүд, зәрури зәмин вә шәраит һазырланмыш олур: “Авропа култу” тахтдан дүшүр; ичтимаи бөһраны Авропа вә Русијанын өз јерли, милли зијалы вә мүтәфәккирләри дә кет-кедә даһа дәриндән дәрк етмәјә башлајырлар.

Дикәр тәрәфдән, кечмиш Русија Шәргинә мүтәрәгги “Русија тә’сири” ичтимаи-фәлсәфи вә тарихи бахымдан инди даһа ајдын дәрк едилир, милли истиглалчы шүурун нәзәриндә “ики мүхтәлиф Русијанын” ики мүхтәлиф тә’сири кими фәргләндирилирди. Бу тә’сирдә Пушкин вә Белински Русијасына мәхсус објектив тарихи-мәдәни ролун мәзмуну илә јанашы, Николај вә Љјахов Русијасынын фәалијјәтиндәки милли-мүстәмләкәчилик мәзмуну да реал тарихи факт кими ојанан, тәрәгги едән ичтимаи-бәдии фикри дүшүндүрүрдү. Даһа доғрусу, бу ики бөјүк тә’сир амилләриндән дә елә биринчиси икинчисини дә шәртләндирирди: рус ингилаби демократијасынын јерләрдә тапдығы әкс-сәда ичтимаи, синфи, һәм дә милли әсарәтә мүхалифәт һиссини күчләндирир, мә’нәви-мәфкурәви мүбаризәјә идеја-нәзәри *мүсәлләһлик кәтирирди. Авропаја һәр һансы “алудәлик” тәзаһүрләри әвәзинә инди ајыг вә ојаг тәнгиди мүнасибәтә* тарихи еһтијач әмәлә кәлир. Објектив ичтимаи амилләрлә шәртләнән вә һәм дә мәһз маарифчи фикрин идеоложи наилијјәтләрилә һазырланан бу бөјүк тарихи еһтијача тәнгиди реализм чаваб верир. Бүтүн халгларда тәнгиди реализмин маһијјәтини ифадә едән естетик критерија вә принсипләрлә ән бөјүк тиположи ујғунлуг Азәрбајчанда XX әсрин әдәби һадисәләрилә мүтајисәдә өзүнү көстәрир. Јени дөврдә Азәрбајчанда реалист әдәби үслубун үмумхалг вә үмуммилли бир дүшүнчә сәвијјәсиндә ән мүасир дүнја естетик просесиндә иштиракы мәһз бу һадисәләрлә тә’мин олунур. Мәһз “Уста Зејнал”ын, “Почт гутусу”нун тимсалында бәдии јарадычылығын Шәрг ганунаујғунлуглары ваһид дүнја естетик просеси илә ән јүксәк сәвијјәдә гајнајыб-гарышыр. Азәрбајчан әдәбијјатында милли реализмин мүәссиси бөјүк М. Ф. Ахундзадә сосиал-мә’нәви керчәкликдә феодал әлагәләринин һәлә чох гүввәтли олдуғу ичтимаи-тарихи бир дөврүн бөјүк маарифчи реалисти олурса, Мирзә Чәлил вә Сабир үслубу ики ингилаб әрәфәси олан јени тарихи дөврүн классик тәнгиди реализми кими формалашыр.

Һәр ики классикин ашағыдакы сөзләри онларын јашајыб-јаратдыглары епоханы, ики мүхтәлиф сијаси вә мә’нәви-әхлаги мүһити дә фәргләндирмәк бахымындан мә’налыдыр: “...Мәним халгым һәлә фикир азадлығыны баша дүшмүр” - о вахт бу сөзләри М. Ф. Ахундзадә *шәхси мәктубда* јазыр вә имзасыны кизли сахламағы наширдән инадла хаһиш едирди. “Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!” - Мирзә Чәлил исә бу сөзләрлә ејни мәтләби конкрет үнвана, өзү дә ачыг имза, бирбаша хитабла чатдырыр вә “о кәсләри ки,” дејәрәк, “фикир азадлығы”ндан мәһрумлары бүтүн нешә, шүур вә мәишәтә гәрибәликләри илә бир-бир садалајырды.

Әдәби-естетик полифонизми, һәмчинин, мөвзу, мотив, тәсвир васитәләри саһәсиндә дә көрүрүк. XX әсрин маарифчи тәһлил ме’јары феодализмлә јанашы, һәм дә буржуа әхлаг тәрзинин тәзадларына гаршы чеврилдији кими, тәнгиди реализм дә онларын һәр икисини өз ифша пафосунун үмуми һәдәфи кими бирләшдирмишди. Әкәр “Пәһләванани зәманә” (Н. Вәзиров), “Чәһаләт фәдаиләри”, “Нефт вә милјонлар сәлтәнәти” (И. Мусабәјов), “Студентләр” (Ј. В. Чәмәнзәминли), “Кәлинләр һәмајили” (С.М. Гәнизадә), “Әһмәдин гејрәти” (Аббас Сәһһәт), “Мәктуб јетишмәди” (А. Шаиг) мөвзуча буржуа-ичтимаи керчәклијинин тәсвири, методча маарифчи реализм (јахуд, романтизм) идисә, тутаг ки, “Өлүләр”, әксинә, мөвзуча феодал-патриархал мәишәтин тәсвири, фәгәт методча тәнгиди реализм иди. Методларын бүтүн типләри вә силаһлары илә үмуми бәлалара атәш ачылырды. Белә бир шәраитдә тәбиидир ки, шәһәр һәјаты вә фәһлә сурәти маарифчи реализмин күзкүсүндә көрүнүр, феодализм вә мөвһумат исә тәнгиди реалист дүшүнчәнин дә сатира гамчысына һәдәф ола билирди.

Бурада башга бир ганунаујғунлуг да өзүнү көстәрир: Данабаш кәнди, јахуд Иттапаллы артыг феодализм дөврүнүн феодал-патриархал кәнди дејилди, империализм вә ингилаби мүбаризәләр дөврүнүн (үмумрусија вә дүнја мигјасында) феодал-патриархал кәнди иди. Одур ки, о, бу јени, мүасир дөврүн реализм типинин - тәнгиди реализмин һәдәфинә чеврилирди. Ејнилә маарифчи реалист үслуб да јени керчәклијин - буржуа-капиталист керчәк-

лијинин тәнгидинә даһа чох диггәт ајырмалы олурду.

Белә бир сосиал полифонизм ичтимаи керчәклијин өзүндәки мүрәккәбликлә (һәм "орта әсрләрин", һәм дә буржуа јени дөврүнүн ејни вахтда, бир јердә олмасы факты илә) шәртләнирди. Белә ки, артыг дохсанынчы илләрдән Азәрбајчанда капитализмин сүр'әтлә инкишаф етмәси вә милли буржуазијанын формалашмасы Бакыны дүнја әмтәә тәдавүлү дөвријјәсинә дахил едир. Милли буржуазија, һәр јердә олдуғу кими, бурада да, өз тарихи миссијасыны јеринә јетирир: милли "мән" шүурунун вә милли мәдәнијјәтин, онларын һәр икисинин бирликдә нәтичәси олан милли һәрәкатларын епохасыны башлајыр. Илк милли мәтбу орган - "Шәрги-Рус" (М. С. Шаһтахтински, 1903-1904) бу заман јараныр, "Молла Нәсрәддин" вә "Фүјузат"ла јүксәк сәвијјәјә чатыр, сон дәрәчә зәнкин, мүрәккәб, тәзадлы јол кечир вә јекуну Мүсават мәтбуатынын ("Ачыг сөз", "Истиглал", "Азәрбајчан"...) мејдана чыхмасы фактында тапыр.

Бакыда башланан милли һәрәкат үмумазәрбајчан мигјасы алыр вә өз экс-сәдасыны Иран мәшрутә һәрәкатында тапыр. Теһранда мәшрутә е'лан олунур, мәчлис ачылыр вә "Ганунизсаси" гәбул едилир (1906). Мәшрутә һәрәкатына вә јүксәлән Иран ингилабына "сәрдари-милли" - Сәттархан башчылыг едир.

М. Ә. Рәсулзадә Тәбриздә вә Теһранда онунла көрүшүр, бурада фиргә јарадыр вә гәзет бурахыр. Бүтүнлүкдә Иранда Мәшрутәнин бәргәрар олмајачағы тәгдирдә Азәрбајчанын мүстәгиллији идејасы ирәли сүрүлүр. Шаһлыг истибдады (Мәһәммәдәли шаһ) иртича илә чаваб верир вә Русијадан дә'вәт олунан Лјахов Теһранда Мәчлиси топа тутур (1908).

Икинчи мәчлис Сәттарханы Теһрана данышыглара дә'вәт едир (1909). Бурада хәстәханада ону зәһәрләјиб өлдүрүрләр.

Беләликлә, Азәрбајчанда әдәби һәрәкатын, јени милли әдәби шүурун истигамәтини шәртләндирән кениш ичтимаи фон, објектив-тарихи "контекст" ролуну Русија мүһити илә јанашы, һәм дә бүтүнлүкдә Јахын Шәрг ојнамаға башлајыр. Әсрин әввәлләриндә мәһз үмумшәрг мигјасында ингилаби тә'сир амилләри хејли күчләнир. Чәнуби Азәрбајчанда милли азадлыг һәрәкаты (1906-1911) даһа бөјүк вүс'әт алыр. Түркијәдә исә "Кәнч түркләр" һәрәкаты (1908-1909) баш галдырыр. Чәмијјәтдә, сосиал тәрәггидә инкишаф ингилаби сәчијјә алмаға башлајыр. Бу ингилаби руһ мүхтәлиф чешидлә (сахта вә һәгиги, сүн'и вә тәбии) маһијјәти илә сечилир, даһа чох публисист вә бәдии-естетик формаларда өзүнү көстәрир.

Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда ингилаби демократија идејалары тәшәккүл тапмаға башлајыр. Шүбһәсиз, Азәрбајчанда белә бир "ингилаби демократија" тә'лим кими, милли ән'әнәнин тәбии, ганунаујғун инкишафында мәрһәлә кими онун гејри-милли, рус моделиндә бу милли ән'әнәнин өзүндән доғулмур: гәдим вә орта әсрләрә хас классик идеја-фәлсәфи ән'әнәнин маарифчи вә ингилаби-демократик әгидәјә, бурадан да марксизмин тә'сири илә болшевизмә кечмәси барәдә мөвчуд "консепсија" һеч бир тәнгидә дөзмүр. Марксизм гносеоложи мәнбә кими јох, кәнар, јад идеоложи тә'сирин милли-әдәби-тарихи просесдә әламәти, тәзаһүрү кими көтүрүләндә, јалныз бу заман Азәрбајчанда естетикада вә бәдии фикирдә "пролетар" вә "болшевик" идеолокијаја мејлин тәшәккүлү проблеми өз елми изаһыны тапа билир. Классик ирфани кәләнәјин вә тәсәввүфүн мүтәрәгги тенденсијаларынын, милли маарифчилијин, Ахундзадә башланғычынын мәнбә вә мәнинә ролу, етник јаддашын, кен вә ган кодунун, ирсилијин ганунаујғунлуғу бу просесдә иштирак етмир.

Сосиалист реализми феномени вә "пролетар әдәбијјаты", РАПП, Аз.АПП, ЛЕФ-чилик, конструксивизм вә вулгар сосиолокизм һәм естетик, һәм дә идеоложи бир һадисә кими Азәрбајчанда јалныз кәнардан, гејри-милли зәминдән (Русијадан!) механики идхал шәклиндә баш верә вә мөвчуд ола билмишдир.

Нечә ки, Азәрбајчанда һеч үмумијјәтлә, сөзүн классик мә'насында "пролетар һәрәкаты" вә "сосиалист ингилабы" да олмамышдыр. XI Ордунун өзү илә Русијадан кәтирдији Апрел чеврилиши вә суверен милли Республикаја гаршы кәнардан дөвләт "гәсди" олмушдур. Азәрбајчанда синфи јох, милли, мәһдуд "болшевик" јох, мигјаслы үмумхалг һәрәкаты вә дүшүнчәси - "азәрбајчанчылыг"(!) идеолокијасы олмушдур вә о, өз тәзаһүр вә јекуну "Мүсават" (1914-1920) фиргәсинин програмында, һәјати, әмәли керчәклијини исә илк Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин јаранмасы актында тапмышдыр. Дүнја әдәбијјат тарихләри һәм дә сијаси-ингилаби фикрин шүурлары ингилаба һазырлама-

сындан бәһс едир, јалныз ингилаби һәрәкатла һазырланан јох, һәм дә ингилаби һәрәкаты һазырлајан(!) әсәрләрдән вә сималардан да бәһс едирләр (шүурлары јахынлашан ингилаба һазырлајан бөјүк Авропа маарифчиләринә верилән классик гијмәтләри хатырлатмаг кифајәтдир).

Азәрбајҹанда да XX јүз илин әввәлинин милли-әдәби интибаһы објектив олараг, һәм дә Јахын Шәрг вә Русија мигјасында истиглал һәрәкаты илә һазырланмыш, үмуммилли шүур АХҸ истиглалы илә нәтиҹәләнән милли һәрәкаты һазырламышдыр. Үстәлик о өзү Иран, Түркијә ингилабларынын түлусунда иштирак етмишдир.

Јени јүз илин үзү сабаһа, тәрәггијә сәмтләнмиш милли дүшүнҹәсинин ваһид нәзәри-естетик фикрини вә әдәби тәнгидини дә һәр ики әдәби тәмајүл (реалист вә романтик) вәһдәтдә ифадә едирди. Әлибәј Һүсејнзадә, Фирудин бәј Көчәрли, Әһмәд бәј Ағаоғлу, Сејид Һүсејн (Казымоғлу), Абдулла Сур, Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Һачы Ибраһим Гасымов, Јеһәли бәј Султанов, Һүсејн Минасазов, Сәнәтулла Ибраһимов... Һамысы ејни бир бөјүк мүгәддәс, милли, бејнәлмиләл әдәбијјатын идеја шәрәфи вә бәдии-естетик ләјагәти кешијиндә дајанмышды, онда милли-бәшәри дәјәрләрин, ислама вә түркчүјә күвәнән идеја сәрвәтинин гаранты ролунда чыхыш едирдиләр. Әдәби тәнгидин бирмә'налы, сабит идеја пафосу әсасән ики һәдәфә, ики схоластикаја гаршы чеврилмишди: орта әсрләрин артыг чохдан өзүнү түкәтмиш, епигон, патриархал мистикасына, мәзһәб фанатизминә гаршы вә... һәлә тәзәчә башлајан әсрин ән јени, новатор, модерн синиф, диктатура, фиргә ("болшевизм!") фанатизминә гаршы. Ашкар заһири фәргләри илә бәрабәр, онларын һәр икисини ејни бир вулгар әјри, әјинти бирләшдирирди: үмумбәшәри бәдии фәлсәфә бунларда мәзһәб, јахуд синфи мәнафеји чәрчивәсиндә чылпаг идеолокија, сијасәт сәвијјәсинә ендирилирди.

Белә бир әдәби "болшевизм" бәдии ән'әнәјә нә гәдәр јол алса вә милли мүһитә сүн'и јолла кәнардан кәтирилсә дә артыг формалашырды (С. Ағамалы оғлу, А. Б. Јусифзадә, Т.Шаһбази вә с.).

Азәрбајҹанда болшевик сәпкили јерли мәтбуатын нүмунәси

олан "Һүммәт"лә (1904) јанашы, әсрин әввәлләриндә Бакыда чыхан "Дә'вәт-Гоч" (1906), "Призыв", "Бакински рабочи", "Тәкамүл" (1906), "Јолдаш", "Ріадавој", "Гудок" кими билаваситә болшевик гәзетләри дә јајылыр, сол радикал идеја тәблиғатынын тә'сири вә ролу артырды. Бу вахта гәдәрки Азәрбјачан әдәбијјатшүнаслығында там јени типли "пролетар әдәбијјаты"нын илк габарыг нүмунәләри һесаб едилән "Тәзә һәјатын түлуунда", "Чак-чук" һекајәләри вә "Мис мә'дәни" пјеси (Сејид Мусәви) әсәрләринин мәһз болшевик мәтбуатында - "Дә'вәт-Гоч" вә "Тәкамүл" гәзетләриндә мејдана чыхмасы тәсадүфи дејилди.

Лакин бу ифратлара там зидд гүтб тәшкил едән икинчи әкс чағырышлара вә һадисәләрә дә бу доврдә раст кәлирик. Гумри, Дәхил, Дилсуз кими шаирләр өз нәғмәләрини артыг охујуб гуртарсалар да, онларын јени давамчыларынын сәси ешидилмәјә башламышды. Бунлар мүасирлијин тә'сириндән тамам кәнарда, еколожи консервасијада галан "орта әср сәдалары" идиләр. Һәмчинин, "Баһар", "Шәгајиг", "Нилуфәр", "Мәзлумнамә", "Күлзари-баһар", "Нәләр лазым", "Бир јетимин наләси", "Чәннәтүл-куша" типли јени "әдәбијјат ахыны"нын әдәби аләмә јол тапа билмәси дә характерик иди.

Бәдии шүурун ичтимаи һәјаты идрак вә ин'икас фәаллығы јалныз тәнгиди реалист үслубда хүсуси вүс'әт алыр. Ҹәмијјәтин һәртәрәфли сосиоложи хәритәси бәдии-психоложи тәһлилин билаваситә предмети олур. Һәјати фактларын бир-бири илә әлагәдә, бағлылыгда, вәһдәтдә ифадә етдији үмуми тенденсијаны, конкрет тарихи вә ичтимаи маһијјәти "мүталиә" етмәјин јени естетик принсипләри мүәјјәнләшир. "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин јени типли реализми тәкҹә милли бәдии шүурда јох, һәм дә бүтүнлүкдә милли-ичтимаи шүурда бөјүк интибаһ акты кими доғулур.

Тәнгиди реализмин мәфкурә әсасыны артыг буржуа епохасынын јаратдығы демократик идеолокијанын вә камала чатан милләтчи мәфкурәнин наилијјәтләри тәшкил етмәјә башлајыр. Фәрди үнванлары јох, мүфлис бир ичтимаи һәјат вә гурулуш тәрзинә е'тираз вә үсјаны бүтөв бәдии бир програм кими мәһз бәдии шүурун бу јени мәрһәләси е'лан едир. Тарихи епоханын, ичтимаи керчәклијин өзү тәнгиди реалист әдәби фикрин клас-

сик тәшәккүлү әрәфәси, тәдгиг вә тәһлил, инкар вә үсјан һәдәфи кими "формалашыр".

Бүтүн бунлары нәзәрә алмадан милли бәдии фикирдә һәјатын реалист тәсвиринә доғру һәрәкәтин мәнтиги ганунаујғунлуғуну вә өзүнәмәхсуслуғуну баша дүшмәк вә изаһ етмәк гејри-мүмкүндүр. Белә ки, бөјүк Франса ингилабындан сонракы реализм просесләри 1905-чи ил ингилабындан әввәлки Азәрбајчан мүһитиндә ола билмәзди. Нәинки 1905-чи илдән сонракы Сабирлә һәмин ингилабдан әввәлки Ахундзадә арасында, һәтта 1905-чи илдән әввәлки вә сонракы Сабирләр арасында да чидди метод, дүнјакөрүшү вә образлы тәфәккүр фәрги вардыр: гәзәлханла, мәрсијә јазанла ингилаб нәғмәкары арасында дөнүшүн "мүәллифи" мәһз биринчи рус ингилабы дөврүнүн истиглал һәрәкаты иди!.. XX әсрин бүтүнлүкдә демократик әдәби фикрини артыг үмумијјәтлә маарифчилик јох, онун ичтимаи-милли гејрәтлә вә ингилаби вәтәндашлыг идеаллары илә бағлы мотивләри чәлб едирди.

"Маариф бизә нә үчүн лазымдыр?" - суалына Үзејир Һачыбәјовун чавабы XX әсрин демократик наилијјәтләри шәраитиндә маарифчилик тенденсијаларынын ролу вә мөвгеји мәсәләсини баша дүшмәкдә бизә ачар верир. Бөјүк бәстәкар, публисист вә драматург белә гәрара кәлирди ки, буржуа-демократик ингилабларда иштирак едә билмәк үчүн әввәлчә милли-дахили һазырлыг, "өз ичимиздә хүсуси бир ингилаб" лазымдыр: "Биз буну анламаг истәмәјирик ки, бу саат саирләрдән өтрү бир үмуми ингилаб јетишдији вахт, бизим чамаат үчүн ики ингилаб вахты јетишибдир ки, онлардан бири һаман үмуми Русија ингилабыдыр вә дикәри исә өз хүсуси ингилабымыз олмалыдыр; јә'ни: индики заман о замандыр ки, бизим чамаат үмумрусија ингилабында иштирак етмәјә мәчбурдур, лакин бу Русија ингилабында иштирак едә билмәк үчүн өз ичимиздә бир хүсуси ингилаб төрәтмәјә мәчбуруг, чүнки әсарәти һүрријјәт билә-билә, зүлмәти нури-маариф билә-билә, мазијә рич'әти тәрәгги билә-билә - Русија һәрәкәти-азади чүјанәсиндә иштирак етмәк мүмкүн дејилдир" (Үзејир Һачыбәјов, Әсәрләри, III ч., с. 135). Һәмчинин, "Н. Нәриманов Азәрбајчан халгынын мәдәни керилијини нәзәрә алараг, һәмишә ингилаби вә мәдәни-маариф ишләринин апарылмасына бөјүк әһәмијјәт верир, маарифчилији халгы ингилаби һәрәката һазырламағын мүһүм васитәси һесаб едирди" (Ф. Көчәрли. Нәриман Нәриманов, Б., 1965, с. 75). Бу чәһәт тәнгиди реалистләр (Мирзә Чәлил) үчүн даһа сәчијјәвидир: "Һәзәрат, бизә нә мәктәб, нә елм лазымдыр... Елм артдыгча забастовка да олар вә саир фәсадлар да олар. Һәркаһ о әмәләләр һејванлыгларында баги галсајдылар, белә шејләр олмазды вә шәһәримиз сәламәт галарды".

Азәрбајчанда маарифчи милли шүурун јени мәрһәләсинин вә демократизмин јүксәлишинин ејни вахта дүшмәси өз нәтичәсини јалныз бунлардан биринчисинин артыг "ичтимаи фикрин һәлледичи амили олмагдан" галмасында вә арха плана кечмәсиндә тапмыр. Даһа әһәмијјәтли вә тиположи базымдан даһа орижинал нәтичә о олур ки, милли маарифчиликдә ән мүтәрәгги тенденсијаларын интенсив бир ингилабиләшмәси просеси башлајыр вә ингилаби-демократик фикир идеоложи мүбаризәдә ингилаби маарифчилијин әдәби-публисист арсеналы илә дә силаһланыр.

Методларын сүр'әтли тәшәккүлү, мөһкәмләнмәси вә бир-бири илә гаршылыглы әлагәси истигамәтиндә интенсив һәрәкәтләр Азәрбајчанда ән чох мәһз XX әсрин әдәбијјатында баш верир. Лакин бу һәрәкәтләрин истигамәтиндә, ваһид кедиши просесиндә вә ганунаујғунлуғунда охунан, ифадә олунан мәнтиг онлары бир-бириндән асанлыгла фәргләндирмәјә, гијмәт вә термин дәгиглијинә наил олмаға көмәк едир.

Артыг гејд етдијимиз кими, 1905-1917-чи илләрин тарихи әрәфәсиндә буржуа мүнасибәтләринин инкишаф мәрһәләләри Азәрбајчанда оз нормал, классик формаларыны јашаја билмир. Лакин бу әлагәләрин вә әјриләрин рәдд олунмалы олан бәдии-сијаси, фәлсәфи вә естетик бахымдан дәрки, белә тарихи мә'нәви просес үчүн објектив зәмин мәһз бу илләрин мәнзәрәсиндә артыг мүшаһидә едилир.

Азәрбајчанда да бөјүк реализм - бүтүнлүкдә халг вә онун талеји бәдии дүшүнчәнин әсас һәдәфи кими сечиләндә јаранып. Пушкинин дедији кими, "ХАЛГЫН ТАЛЕЈИ - ИНСАНЫН ТАЛЕЈИ" ваһид проблем кими дәрк едиләндә вә ирәли сүрүләндә јараныр.

Мәишәт һәгигәтәбәнзәрлији, керчәклијин заһири тәфәррүаты илә емпирик охшарлығын дәрәчәси јох, халгын тарихи талеји үчүн мәс'улијјәт дујғусунун дәрки вә бәдии-фәлсәфи јеткинлији бу реализми вә онун хәлгилик кејфијјәтини мүәјјән едир. Бәдии шүурун јеткинлији исә халгын өзүндә, онун чешидли тәбәгәләриндә милли шүур вә менталитет проблемини галдырмағы әдәбијјатын вәзифәсинә чевирир: "Бизим халг күтләринин бәдбәхтлијинин әсас вә үмдә сәбәби бизчә ондан ибарәтдир ки, онда бу бәдбәхтлији дәрк етмәк шүуру һәлә зәифдир" (Салтыков Шедрин).

Милли "шүур јохсуллуғу" проблеми XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан зијалыларыны да ән дәриндән дүшүндүрән ичтимаи мәтләбләрдән бири иди. Јалныз реалист бәдии фикрин јох, үмумијјәтлә ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәнин әсас нараһатлыг һәдәфи иди: "Русијада һеч бир милләт јохдур ки, биз мүсәлман кими хар вә зәлил олмуш ола вә һәмчинин, һеч бир синиф јохдур ки, бизим кәндчи синфимиз кими, һүгуги-мүлкијјә о јанда дурсун, һүгуги-инсанијјәтдән мәһрум олуб, һәгиги мәзлум адыны кәздирмәјә лајиг олмуш ола!.. Бизим кәнд әһалимиз өјлә бир һала галыбдыр ки, һәр бир тәрәфдән нарәва мүнасибәтләр, залиманә рәфтар вә һәрәкәтә сәбр вә тәһәммүл етмәјә мәчбурдур... Бизим бәдбәхт кәндчиләримиз исә һеч бир шејдән хәбәрдар дејилдирләр. Онлардан өтрү һамы саһиби-ихтијардыр вә бу саһиби-ихтијарларын ихтијарынын һәдд вә һесабы јохдур" (Ү.Һачыбәјов) - будур Новрузәлинин вә Мәһәммәдһәсән эминин һәјат вә мәишәт тәрзинин конкрет - сәнәдли ифадәси!

"Зүлмә вә ситәмә, бир гисим әдаләтсизлијә бизим кими сәбредичи, табкәтиричи, гәзасына разыолучу башга бир тајфа тапылмаз... Бәдәстури-суд мәһкәмәләрин сәһниндә, силистчиләрин гапысында, приставларын һәјәтиндә мүсәлманлар гојун сүрүсү кими дөшәнибләр... Биринин чүр'әти јохдур ки, диван әмәләсиндән өз тәгсирини хәбәр алсын, нә ишин хатирәси үчүн дә'вәт олунмасыны билсин. Һамы үстүндә ағалыг едир, һамыдан горхуб еһтијат еләјир... Дәмир јолларда дәхи јазыг мүсәлманларын башына кондукторлар кәтирдији бәланы Аллаһ һеч кәсин башына кәтирмәсин" (Ф. Көчәрли). Јахуд "...бүтүн кәндин ағасы ја јүзбашыдыр вә ја бир нәфәр јасавул! Бүтүн кәнддә бунларын һөкмү чаридир, бир нәфәрин бунлара е'тираз етмәјә вә ја әмрләринә гулаг асмамаға һаглары јохдур. Һәр кәндлинин бәхти вә талеји бу мә'мурларын кефинә бағлыдыр. Бунлар истәсәләр кәндлини "хошбәхт" едәрләр, истәсәләр "бәдбәхт" едә биләрләр" (Ү. Һачыбәјов) - будур Худајарбәј һаггында сөјләнән бәдии һәгигәтин сәнәдли-публисист мүшаһидә вә фактларла тәсдиги! Ејни кәнд һаггында мүшаһидәнин ики мүхтәлиф жанрлә ифадәси!..

Ашағыдакы сөзләри исә конкрет, реал һәјати фактларын јаратдығы фәрди вәтәндашлыг әһвал-руһијјәси јох, "Ешшәјин итмәклији" повестинин бәдии-идеја пафосунун Н. Нәриманова хас публисист тәфсири һесаб етмәк олар: "...ишдән белә көрүнүр ки, давасыз вәтән јүз илләрлә бәсләдији мәгсәдинә чатмајачагдыр...

Јүз илләрлә чан чәкишиб ахырда јенә дә ихтијарсыз гул олмагданса, мәһв вә набуд олмаг, чан вериб кетмәк, лакин һүррријјәт вә мүсават кими шанлы, мүгәддәс бир јолда өлмәк, шәһид олмаг, әлбәттә, даһа мәсләһәтдир! Јохса бу јашајыш дејилдир". "Мәһәммәдһәсән эми дәрди", "Новрузәли проблеми" милли нәсрин мәһз демократизмини, бу ики компонент арасындакы бирлијин зәифлијини јох, күчүнү ифадә едән проблем иди. Шүбһәсиз, өз маһијјәти илә, мәгсәди вә формасы илә Мирзә Чәлил вә Сабир тә'лими дә "аваны севмәк" (М. Чәфәр) демократизми иди, амма даһа "авама мәдһијјә" демократизми дејилди, ону јаландан идеализә етмәк, "мүгәддәсләшдирмәк" сүн'илијиндән азад иди. Новрузәлини Акаки Акакијевичлә дә (бу рус "хырда адамы" илә дә) ејниләшдирмәк олмаз; о, тамамилә итмиш, мәһкум, мәһв олмуш артыг адам дејил, Некрасовун вә Шедринин "тәһкимли кәндлиси" дә дејил, Достојевскинин "заваллы адамлар"ындан бири дә дејил.

"Зијалы", "артыг адам" вә онун фачиәси!" - XX әсрин Азәрбајчан керчәклијиндә һәгиги милли бәдии әдәбијјат бу схемлә јарана билмәзди. Конкрет ичтимаи шәраитин дигтә етдији "типик адам" - "хырда адам" иди.

"Јатан халг" вә "ојанан зијалы" проблеми зијалы илә халг арасындакы мүнасибәтләри һәлә јалныз бир чәһәтдән характеризә едир. Тәнгиди реалист милли шүурда зијалы - халг муна-

сибәтләринин дикәр бир типи дә вардыр. "Мәдәнијјәтин" ејбәчәр етдији, артыға, лазымсыза, һәтта зәрәрлијә чевирдији Рүстәм бәј, Һүсејн Шаһид, Сәмәд Ваһид вә... һәлә "мә'нәви ушаглығын мәрһәләсиндән чыхмамыш" халг нүмајәндәси - чобан!...

Бәдии әдәбијјатда милли өзүнүдәрк просесинин ики хәттини, ики истигамәтини бу зидд гәһрәманларын инкишафы тимсалында да изләмәк олар. Лакин бу "артыглар" да "артыг адам"ын классик реалист типиндән фәргләнир: онлар өз "артыглығыны" дәрк едән вә бунун фачиәсини јашајан "авара" интеллектуаллардан дејилләр. Онларын һәм заһири, һәм дә дахили "фәалијјәтсизлији", бошлуғу, пучлуғу арасында там бир һармонија вардыр. Одур ки, бунлар "ӘЗАБКЕШ ДАҺИЛӘР"дән дејил, ади, сырави комик вә САТИРИК ТИПЛӘРДӘНДИР; ИНТЕЛЛЕКТУАЛЛАР јох, "ИНТЕЛЛИКЕНТЛӘРДИР". Ејни бир заманда һәм јерли феодал-мүсәлман, һәм дә "император һөкумәти мә'муруна чеврилән" симасыз зијалылардыр. Мәһз бу чәһәт онларын бәдии талејини "ЗИЈАЛЫ ФАЧИӘСИ"ндән фәргли бир "ЗИЈАЛЫ КОМЕДИЈАСЫ" кими мүәјјәнләшдирир вә һәмин гәһрәманлары Онекин, Печорин гәбиләсиндән олан адамлар һесаб етмәјә бизә һагг вермир. Сабир демишкән:

Бу интеликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға,
Онлары көрмәк истәсән шәрабы көр, гумары көр.

Шүбһәсиз, "артыг адам" (Печорин) өз реал интеллектуал имканлары илә "хырда"дан (Новрузәлидән) гат-гат үстүндүр; лакин о, түкәнмиш, битмиш, ифличлијә мәһкум "бир һеч", үмидсиз, сабаһсыз, кәләчәксиз бир "дүнән"дир. (Мәғлуб олмуш декабризм әһвали-руһијјәсиндән јаранмыш бәдбинлик!) Ондан нә исә уммаг чәтиндир; кизли, дахили, еһтијатда сахланан бир "дирилмә" вә "ојанма" перспективи, ингилаби енержи вә имканлар онда јохдур. Новрузәлидән исә Мирзә Чәлил һәләлик "јатмыш фил" кими бәһс едир: ојанса, һәрәкәтә кәлсә чијниндә торпағы, дүнјаны тәрпәдәр. "Хырдалар"ын "артыглар"дан үстүнлүјү бундадыр!..

Одур ки, Новрузәли мөвзусунун материалында "артыг адам" проблеми дәјишиб "артыг шәраит" проблеми шәклиндә өзүнү

көстәрир: Новрузәли јох, шәраит тәгсиркардыр вә "артыг"дыр! Шәраитлә мүбаризә "артыг адам"ын һеч ағлына да кәлмирди, Новрузәли проблематикасынын исә әсас, "мәтналты" маһијјәтини Мирзә Чәлил реализминә мәхсус тенденсијанын мәзмуну тәшкил едирди. Шәраитлә шәхсијјәт арасында әлагәләрин дәјишән мәғзи дә өз ифадәсини елә бунда тапырды...

Халгын нүмајәндәсинә вә зијалыја тәнгиди реалистин марағы бунлардан биринчисинә марағын там үстүнлүјү илә тамамланыр: халгын милли-тарихи талејиндә иштиракы вә ролу бахымындан ӘН'ӘНӘВИ ЗИЈАЛЫНЫН (Фәрһадын, Фәхрәддинин) күчсүзлүјү дәрк едилдикдән сонра бәдии фикрин диггәт һәдәфинә "ХЫРДА АДАМ" өзү - чобан, әкинчи, фәһлә, дәлләк, арабачы... чеврилир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда тәнгиди реалист әдәбијјатын гәһрәман консепсијасынын әсасында дајанан ән сәчијјәви сурәт кими мәһз "ХЫРДА АДАМ"ын сурәтини көрүрүк. Мәһз һәмин сурәтин шәрһи милли реалист дүшүнчәнин өзүнәмәхсуслуғуну ачмаға ән чох көмәк едир.

"Ағадан мужикә" (Л. Толстој), "Ингилабчы кәндлидән ингилабчы фәһләјә (Г. В. Плеханов) схеми Азәрбајчанда тәнгиди реалист әдәбијјатын тәчрүбәсиндә "авам кәндлидән вә фәһләдән фәал вәтәндаша" шәклини алыр. XX әсрин әввәлләриндән башлајан илк ики он ил мүддәтиндә поезијада, нәсрдә, драматуркијада идеја-мәфкурә һәрәкәти, бәдии фикрин интибаһы вә ингилабиләшмәси истигамәтиндә чанланма мәһз бу истигамәтдә давам едир. Милли вә ичтимаи шүура мә'нәви тә'сирин ән фәал мәнбәји, естетик вә идеоложи амил кими тәнгиди реализмин ичра етдији ән бөјүк вәтәндашлыг вә сәнәткарлыг иши мәһз бу вәзифәнин һәлли олур. Халг нәһрини һәрәкәтә кәтирмәк, ичтимаи вә милли мүстәгиллик уғрунда азадлыг мүбаризәләринә чәлб етмәк! Һәм дә јени реализм бу проблеми һәјат, дирилик вә мөвчуд ола билмәјин әсас шәрти кими ирәли сүрмүшдүр. "Олумму, ја өлүммү? - бу бөјүк интибаһ суалы милли реализмин бајрағында бу шәкилдә јазылмышдыр: "Ја кәрәк бу дәһрдә Молла Нәсрәддин галсын, ја Молла Хәсрәддин!"

Парадоксалдыр ки, үмумијјәтлә сонралар да, даһа јени мәрһәләдә дә бәдии фикрин ојанышы, дирилик вә интибаһ дөврү

"КИЧИКЛƏР", "НОВРУЗƏЛИЛƏР", "ӨЛҮЛƏР" тематикасы илə əламəтдар олду. "ӨЛҮЛƏР" мөвзусу ДИРИЛМƏ вə ДИРИЛƏР дөврүнүн өзү илə кəтирдији əн сəчијјəви бир мөвзу олду. "МƏ'НƏВИ ӨЛҮЛҮК" - тəнгиди реализмин, Мирзə Чəлил реализминин əсас мүбтəдасына чеврилди.

"Өлүлəр" сөзүнə биз Мирзə Чəлилдəн əввəлки əсəрлəрдə дə раст кəлирик. Лакин "өлүлəр" сөзү онлардан һеч бириндə чағырыш, хитаб вə иттиһам шəклиндə дејилдир. Бизим ичтимаи вə əдəби фикирдə бу вахта гəдəр һəлə һеч кəс миллəтə вə халга сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабы илə сəнəт сəһнəсинə кəлмəмишди. Һəм дə бу хитаб тəсадүфи бир епизод, өтəри бир һајғырты дејилди: бүтүнлүкдə бу сатира, бу нəср мəһз миллəтин дирилији наминə миллəтə сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабынын давамы иди!... Вə миллəт илк дəфə иди ки, она "өлүлəр" хитабы илə күрсүјə галхан гəрибə, "əчаиб" натигə гулаг кəсилирди.

Мəһз миллəтин наминə миллəтə сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабы əслиндə она дəһшəтли бир "Е'ЛАНИ-ЕШГ" иди! Һəлə бөјүк бир нитгин, монологун əввəли иди: "Сизи дејиб кəлмишəм, еј мəним мүсəлман гардашларым! - бу хитабда күлəн вə һəм дə күлдүјүнə күвəнəн бир естетик мүнасибəтин мүрəккəблијини һисс етмəмəк гејри-мүмкүндүр. Лакин бу мүрəккəблик һəм дə "зиддијјəт" əлaмəти дејилдир: бу јалныз "күлə-күлə ағламаг" јох, һəм дə "күлə-күлə севмəк" үсулу иди!...

"ӨЛҮЛƏР"! - шүбһəсиз, бурада шиширтмə дə вар, лакин бу - "ејбəчəəрлији даһа да ејбəчəр костəрмəк" принсипи дејилдир. Ејбəчəрлијин доғурдуғу кəдəри, үрəк јанғысыны, нараһат мə'нəви, əхлаги реаксијаны даһа фəрјадлы ифадə етмəјин принсипидир.

"ЈАЗЫГ БИР МИЛЛƏТ, КӨЛƏЛƏР МИЛЛƏТИ, БАШДАН-АЈАҒА ҺАМЫ КӨЛƏДИР" - бу сөзлəри кечмиш Русија һаггында һəлə Чернышевски ("Пролог") е'лан етмишди. "Сојуг мејитлəр", "УШАГ КҮТЛƏ", "ГОЈУН СҮРҮСҮ" ифадəлəринə артыг Пушкиндə дə ("Јевкени Онекин") раст кəлирик. "ГУЛЛАР ВƏ АҒАЛАР ӨЛКƏСИ!" - бу исə бүрократ-полис идарəсинə кəнч Лермонтовун хитабы (""Шаирин өлүмүнə") иди.

Гогол јарадычылығында "мə'нəви өлүлүк" мотиви даһа ардычыл шəкилдə, классик бир реализм проблеми сəвијјəсиндə "Өлү

чанлар"ын идеја-мəзмунунда əкс олунур. В. Г. Белинскијə вə А.И. Кертсенə көрə "Өлү чанлар"ын милли-тарихи мə'насы вə əһəмијјəти онда иди ки, о, бүтүн чəмијјəт үчүн "ӨЗҮНҮ ИДРАК АКТЫ" кими сəслəнə билмишди: "Мүасир Русијаја белə бир иттиһам ирəли сүрмəк зəрури иди", елə бир əдəбијјат зəрури иди ки, "о, јалныз садə адамын јашадығы шəраитлə бизи таныш етмəсин, һəм дə бу садə адамын бу шəраитə нечə дөздүјү илə, һəмин шəраитин бу шəраитдə јашајан адамын əхлаги алəминə нечə тə'сир костəдији илə бизи таныш етсин" (С. Шедрин).

"Гуллар вə ағалар өлкəси" һаггында дејилəн бүтүн бу сөзлəри "гуллар вə ағалар өлкəсинин" мүстəмлəкəси һаггында демəјə даһа чох ичтимаи, тарихи вə əдəби əсас вар иди. Чүнки күтлəнин вəтəндашлыг пассивлији илə јазычынын, шаирин вəтəндашлыг фəаллығы вə нараһатлығы арасында дəһшəтли учурум бурада даһа кəскин шəкилдə өзүнү бүрузə верирди вə даһа фəрјадлы мə'нəви јанғынын, дахили-əхлаги е'тиразын ифадəси кими сəслəнə билирди.

Н. Г. Чернышевскинин мəшһур "јазыг бир миллəт, көлəлəр миллəти, башдан-ајаға һамы көлəдир" - сөзлəри илə бөјүк Азəрбајчан маарифчиси вə демократы Һəсəнбəј Зəрдабинин ашағыдакы сөзлəри нə гəдəр дə сəслəшир: "Биз өз хаһишимиз илə бир-биримизə гул олмушуг. Рəијјəт падшаһа, өврəт кишијə, ушаг атаја, нокəр ағаја, шакирд устаја вə гејри мəкəр гул дејил?... Бəли, биз һамымыз гулуг"...

Марағлыдыр, əдəби вə ичтимаи-əхлаги бир проблем кими "мə'нəви өлүлүк" мөвзусу мотив вə əн'əнəлəр шəклиндə реалист əдəбијјатда һəлə узун мүддəт давам етдикдəн сонра тəнгиди реалист дүшүнчəнин билаваситə тə'сири кими ХХ јүз илдə Азəрбајчанда романтик милли шүурун ајнасында да өзүнү костəрир:

Дирилдирлəр əкəрчи сурəтдə,
Өлүдүрлəр вəли һəгигəтдə.

(Аббас Сəһһəт, "Өлү шəһəр")

Дәрдә бах, нијјәтә бах, милләтә бах,
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг!

(Һүсејн Чавид, "Иблис!)

Сөзүн чанилә дирилсин һәјати өлмүшләр,
Дири-дири кәзијоркән мәзарә дөнмүшләр.

(Мәһәммәд Һади, "Дүшүнчәләр")

Үмумијјәтлә "ӨЛҮЛӘР" мөвзусу о заман бүтөвлүкдә милли шүуру, милләт мигјасында фанатизмә гаршы мүбаризәнин зәрурәтини даһа габарыг тәсәввүр едә билән гәләм саһибләрини дүшүндүрүрдү. Кечән әсрин ахырларында "Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј" әсәрини јазан Марағалы Зејналабдин дә бу мөвзудан бәһс етмишдир. Әдибин гәһрәманы феодал Иранынын кәзәрәк көрдүјү адамлары, мүнасибәтләри гәләмә алыр вә дәһшәтли мәнзәрәләри тәсвир едәрәк јазырды:

Мүрдә әнд вәли зиндә,
Зиндә әнд вәли мүрдә!

М. Ә. Сабирин сатираларында, М. С. Ордубадинин "Гәфләт" адлы ше'рләр мәчмуәсиндә, Н. Нәримановун "Наданлыг" драмында, А. Сәһһәтин "Өлү шәһәр" вә бир чох башга әсәрләрдә "өлүләр аләминдән" сәһнәләр вардыр. Бу ајры-ајры сәһнәләрдән бүтөв бир ичтимаи ловһә-мәнзәрә јарадан вә... тарихимиздә көрүлмәмиш бир чәсарәтлә дәһшәтли "өлүләр" сөзүнү сөјләјән" (М. Чәфәр) исә Чәлил Мәммәдгулузадә олур...

XX әср керчәклијиндә поезијада милли шүурун, истиглал дүшүнчәсинин ән бөјүк акты вә һадисәси исә, шүбһәсиз, Сабир иди.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәлә о "мүсәлман гардашы", "мө'мин бәндәни" тәсвир едирди ки, зүлм лап евинин ичиндә, мәишәтдә, аиләдә әршә дајананда да "јарәб, мәни Худајар бәјдән гору!" — демирди, "бары, пәрвәрдикара, сән мәни шејтандан сахла" — дејирди вә гаршыја гојдуғу мәгсәд дә һәлә јалныз

ондан ибарәт иди ки, "Молла Нәсрәддинин борчу кечәл гардашлары хәбәрдар еләмәкдир ки, душмәнләрини танысынлар".

Мирзә Әләкбәр Сабирин әсас гәһрәманлары исә артыг душмәнини таныјан вә ајылмагда олан "кечәл гардашлар" — Вәтән өвладлары иди.

Принсипиал јенилији биз јалныз "Уста Зејнал" вә "А башы бәлалы фә'лә", "Почт гутусу" илә "Адә, екинчи" арасында көрмүрүк. Сабирин мүсбәт гәһрәман консепсијасынын мәзмунунда, һәмчинин, милли зијалы сурәтинин дә тәнгиди реализмдә кечдији инкишафын јени мәрһәләси илә растлашырыг: "Һопһопнамә"дәки "УРУС БАШДЫЛАР" артыг сатирик вә карикатур "ИНТЕЛИКЕНТЛӘР"ин ән'әнәви сурәтләри дејил, кәләчәк милләтчи-демократ вә азадхаһ, ингилабчы зијалыларын илк сәләфләридирләр.

Сабирә гәдәрки әдәбијјатда "Сабир гәһрәманы" адланмаға һагты олан сурәтләри һеч мәнфи гәһрәманларын арасында да тапмаг мүмкүн дејил. Һәтта руһанилијин дә Сабирә гәдәрки типи Азәрбајчан руһанисинин Сабирдәки типиндән әсаслы шәкилдә фәргләнир: Сабирдә о, дүнјанын дәјишдијини көрүр, һарај салыр, мә'рәкә гопарыр вә кечмиш дөврләрин руһанисинин "әјјамына" һәсәд апарыр ки, "АХ! НЕЧӘ КЕФ ЧӘКМӘЛИ ӘЈЈАМ ИДИ, ОНДА КИ, ӨВЛАДИ-ВӘТӘН ХАМ ИДИ!"

Сабирин "нүчәбасы" бәлкә дә məһз "Новрузәли әјјамынын" һәсрәтини чәкир вә "АЈ КЕЧӘН ӘЈЈАМ, ОЛАСАН ИНДИЛӘР", — дејәркән Новрузәлинин Вәли хана, Мәммәдһәсән әминин Худајар бәјә, Кәрбәлаји Гасымын Гурбанәли бәјә мүнасибәтләрини нәзәрдә тутурду. Һәр һалда, һәм "нүчәбанын", һәм дә кәндли сурәтинин ики типи арасында ачыг-ашкар бир фәрг — "1905-1907-чи илләр" адлы ара дөврү, кечид мәрһәләси дурур...

Сабирлә јаранан јени мәнфи гәһрәман — мүсбәтин дә функсијасыны өз бәдии мәзмуну, "икинчи планы", "мәтналты" мә'насы илә ифадә вә ичра едән ифшачы сурәт, ифша едиләнлә едәнин вәһдәти, өзү дә билмәдән өз мә'нәви мүфлислијини, тарихи агибәтини аләмә чар чәкән гәрибә персонаж! Әслиндә јенилијин гүввәтли атрибуту кими мејдана чыхан комик көһнәлијин тәзаһүрү! Сабирин ән сәчијјәви гәһрәман типләриндән

олан бу сурәт — орижинал милли сатира типидир, халис милли бәдии тәфәккүр мәһсулудур вә онун бу дәрәчәдә чанлы тиположи вариантлары да Сабирдән әввәлки әдәбијјатда јохдур.

Лакин мәсәлә сөзү кедән мәзијјәт вә үнсүрләрин кәмијјәт көстәричисиндә дә дејил: даһа әсас вә принсипиал чәһәт одур ки, истиглал идејасынын өз дахилиндә јени кејфијјәтли мәрһәләјә кечид епохасынын ән сәчијјәви әламәтләри Сабир поезијасында өзүнү БИР ЈЕРДӘ, ВӘҺДӘТДӘ нүмајиш етдирир: һәм ән јүксәк ичтимаи инкар, һәм билаваситә әмәли мүбаризәјә чағырыш; һәм дә тәсдигедичи еһтирас вә пафос — һамысы Сабирдә синтез тәшкил едир...

Лакин бөјүк поезија новатору вә поетика ислаһатчысы ролунда Әләкбәр Сабирин милли-әдәби-тарихи хидмәтини јалныз ше'рин һүдудлары дахилиндә локал бәдии-ингилаби јениликләрдән ибарәт һесаб етмәк дә доғру олмазды. Бу ислаһат глобал мигјасда, бүтөвлүкдә милли ојанышын, мә'нәви интибаһын ваһид бәдии мәканында баш верән һадисә иди.

Милли-поетик шүурда Фүзулинин бојүклүјүнә гајытмаг дөврү Сабирлә керчәкләшир. Тамамилә јени тәркибдә, јени нисбәтдә вә кејфијјәтдә Фүзули илә гајнајыб-гарышмаг вә синтез баш верир.

Реалист естетиканын романтик Фүзулијә мүнасибәтдә јол вердији тарихи сәһвә дә Сабир "тәсһиһ" верир: о, бәлкә дә илк дәфә олараг поезијада Фүзули орбитини вә Фүзули пејкләринин орбитини бир-бириндән ән гәти шәкилдә фәргләндирир. Сабир — тәглидчи ше'рин гәһрәманына, мөвзу вә мотивләринә нәинки бүтүн јарадычылығы илә күлүр, она ајрыча пародија да һәср едир ("Еј алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын каман!"), саф, халис Фүзули сәнәтинин идеја-форма сәрвәтиндән исә бәһрәләнир. Классик лирик вә романтик ше'рин сынагдан чыхан бәдии нүфуз вә енержи еһтијатыны да билаваситә чағдаш милли тәрәггинин хидмәтинә Сабир сәфәрбәр едир.

Нәһајәт, Сабир феномени бејнәлмиләл мигјасда, бүтүнлүкдә Асија вә Шәрг контекстиндә баш верән һадисә олду. "Асијанын ојанмасы" вә Шәргдә сосиал ингилаблар дөврүнүн бөјүк трибуну олан Сабир планетар мигјасда азадлыг вә истиглал шаиридир, һәтта о дәрәчәдә ки, Гафгазда вә бәлкә дә бүтүн Јахын вә

Орта Асијада илк "Бејнәлмиләл"ин, илк Шәрг интернасионалынын мүәллифи одур. Марагль вә символик фактдыр: Авропада Франса ингилабы дөврүнүн бөјүк "Бејнәлмиләл"ини Ежен Потје, Шәргдә үч ингилаб (түрк, Иран вә рус ингилаблары) дөврүнүн бөјүк "Бејнәлмиләл"ини исә Сабир јарадыр! Јалныз әсл милли шаирләр һәгиги "Бејнәлмиләл"ләр јарада билирләр. Сабир мәһз белә бир "Бејнәлмиләл" шаири иди!

***

Азәрбајчанда милли шүурда јени јүз илин әввәлинин ән бөјүк һадисәси ики бөјүк мәтбуат органынын — "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" (1906, апрел) вә "ФҮЈУЗАТ" (1906, нојабр) дәркиләринин фәалијјәтә башламасы олур. Әдәби һәрәкатын апарычы истигамәтләри — тәнгиди реалист вә ингилаби-романтик үслублар һәр икиси мәһз бу дәркиләрин әтрафында, онларын ичтимаи-әдәби мәктәбләри кими формалашыр. Тамамилә тәбиидир ки, һәм идеја-мәфкурә програмы, һәм дә бәдии-естетик систем бахымындан тәнгиди реализм чәрәјаны илә "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәби (Чәлил Мәммәдгулузадә. Өмәр Фаиг Не'манзадә, Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Гәмкүсар, Мә'чүз, М.С.Ордубади, Ә. Нәзми...) вә романтизм чәрәјаны илә "Фүјузат" әдәби мәктәби (Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәд бәј Ағајев, М.Һади, Һ. Чавид, А. Сәһһәт, А. Шаиг, А. С. Дивапбәјоғлу, С. Сәлмаси...) тамамилә үст-үстә дүшүр.

Јени әсрдә Азәрбајчанда ингилаби милли шүур артыг һәм МААРИФЧИ РЕАЛИСТ, һәм дә МААРИФЧИ РОМАНТИК дүшүнчә шәклиндә өзүнү көстәрир. Әксәр Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, маарифчилик идеолокијасы Азәрбајчанда (о чүмләдән дә Түркијәдә вә бир сыра дикәр Шәрг өлкәләриндә) романтик естетик консепсија илә ујуша билир вә адәтән (маарифчи "Фауст"ла романтик "Манфред" арасындакы мүнасибәтләрин классик нүмунәсини јада салаг) олдуғу кими, "МААРИФЧИЛИЈӘ ГАРШЫ" јох, "МААРИФЧИЛИК ЗӘМИНИНДӘ" јаранан романтизм типини әмәлә кәтирир (јәгин ки, һәм маарифпәрвәрлик вә расионализм нотларынын, һәм дә романтик ән'әнәнин классик милли әдәбијјатда әввәлләр дә бир јердә "јашамасы" вә сон дәрәчә давамлы, сүрәкли олмасы нәтичәсиндә).

Беләликлә, үмумилик одур ки, јени дөврдә милли романтизм чәрәјаны Азәрбајчан мәканында да маарифчиликдән сонра јараныр; фәрдилик исә одур ки, классик романтизмин бир сыра милли Авропа типләриндән фәргли олараг Азәрбајчан романтизми илк мәрһәләдә һәлә маарифчилијин идеаллары зәмининдә формалаша билир. Бу вәзијјәт бә'зи Авропа халгларынын әдәби тәчрүбәсиндә дә өзүнү көстәрир вә "КЕЧИКМИШ МААРИФЧИЛИК"лә "КЕЧИКМИШ РОМАНТИЗМ" арасындакы әлагәләрә мәхсус тиположи ганунаујғунлуглардан бирини ифадә едир.

Әкәр тәнгиди реалист бәдии дүшүнчәнин әлдә етдији јени наилијјәтләр АХЧ дөврү әдәбијјатынын мејдана чыхмасыны тарихән һазырлајан вә мүмкүн едән биринчи әдәби вә фәлсәфи-естетик амил олурса, бу амилләрдән икинчиси ХХ јүз ил Азәрбајчан романтизминин ахтарышлары илә һазырланыр (Азәрбајчанда мүстәмләкә асылылығы әлејһинә гүввәтли е'тираз, милли вә ичтимаи азадлыг һәрәкатынын күчләнмәси 1905-1907-чи илләр ингилабы әрәфәсиндә бу маарифчилијин өз тарихи никбинлијини Азәрбајчан романтизминин тимсалында бир даһа јенидән јашамасына сәбәб олур). Заманы дәрк вә ин'икас етдирмәк ахтарышларында әдәби просес һәјаты романтикчәсинә әкс етдирмәк методу илә дә гаршылашыр. Шүбһәсиз, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1905-1907-чи илләрин Азәрбајчан романтизми орта әсрләрин романтик поезијасы, онун ејни демәк дејилди: о, јени дөвр (XIX әср) романтизминин шәрг чизкиләри илә дә зәнкинләшән, "шәргләшән" милли тәзаһүрү формаларындан бири иди, даһа доғрусу, дүнја романтизминин һәрәкәт вә инкишафында мүәјјән милли мәрһәлә иди.

Лакин XVIII-XIX јүз илләрин Авропа романтизминин классик тарихи вәзифәләри илә Азәрбајчан романтизминин конкрет милли-әдәби функсијасы да бир-биринә мүвафиг кәлмир. Азадлыг һәрәкаты вә милли-демократик идеалларын тәнтәнәси дөврүнүн романтик һәрәкаты артыг һәм буржуа, һәм дә чәмијјәтин гејри-буржуа тәбәгәләринин үмидләрини вә әһвал-руһијјәсини ифадә едир.

ХХ јүз илин Азәрбајчан романтизми һәм дә феодал әлагәләринин вә колониал асылылығын һәлә давам етдији вә бир дә

елә мәһз буна көрә милли буржуазијанын (өз објектив-тарихи миссијасынын зиддинә олараг) нисбәтән зәиф вә еһтијатлы ичтимаи мөвге сечдији бир мүһитин мәһсулудур. Белә бир вәзијјәт конкрет Азәрбајчан шәраитиндә романтизмин гаршыја гојдуғу вә һәлл етмәли олдуғу вәзифәләрин програмыны тә'јин етди вә һәтта мүәјјән дөврдә бәдии фикирдә интибаһ вә маарифчилик мотивләринин бирләшмәсинә кәтириб чыхара билди. Антифеодал, антиколониал вә антиклерикал әһвали-руһијјәнин ајры-ајры антибуржуа мотивләр илә бирләшә билдији јени дөврдә үмуммилли демократик идеаллар Азәрбајчан керчәклијинин бизим романтикләр гаршысында ирәли сүрдүјү милли әдәби вәзифәләрин сырасына даһа мигјаслы шәкилдә дахил олду.

Тарихи-хроноложи мүхтәлифлик, јени естетик вә фәлсәфи чәрәјанларын тә'сири она сәбәб олду ки, маарифчи реалистдән фәргли олараг, романтик мүрәккәб вә бә'зән һәтта тәзадлы дүнја көрүшү илә силаһланды. Бу романтизмдә бүтөв бир систем вә тә'лим сәвијјәсиндә "саф" маарифчиликдән јох, ваһид романтик метод дахилиндә маарифчи тәмајүл, тенденсија вә мотивләрдән данышмаг даһа доғру олар. Бу милли романтизм, мәһз тәнгиди реалист вә ингилаби демократик һәрәкатын "мүасири" олан романтизм кими хилас маарифчи тәбиәтли бир романтизм ола билмәзди. Бурада тәнгид едилән гафиллијин вә авамлығын мәзмуну дәјиширди: о, ичтимаи авамлыг, вәтәндашлыг гафиллији, билаваситә милли-ингилаби шүур наданлығы шәклиндә ирәли сүрүлүрдү. Маарифчилик мәгсәдләри бурада да изләнилирди, лакин јени, даһа мүасир објектив-тарихи вәзифәләрә ујғунлашдырылмыш бир шәкилдә вә тәнгиди реалистләрин, Сабирин дедији мә'нада: "Һагы халга билдириб, дәф'и-зәлаләт етмәли!" Маарифләндирмәк — јә'ни халгы силаһландырмаг: ичтимаи мүбаризә идеаллары илә! Милли гејрәт, бејнәлмиләлчилик, мүбаризлик вә һәмрә'јлик "САВАДЫ" илә! Инсаны "ишыгла саваддандыран" Прометеј кими! Сабирин фәрди ичтимаи намус, һејсијјәт вә мәрдлик саваты илә! Мирзә Чәлилин дирилик, фәаллыг вә ајыглыг саваты илә! Үзејир Һачыбәјовун вә Нәриман Нәримановун һәмрә'јлик, бејнәлмиләлик, һүгуг вә әхлаг саваты илә! Саватланмаг! — лакин әлифба өјрәнмәк мә'насында јох, милли хилас вә гуртулуш елмини, ичтимаи азадлыг вә мүбаризә

фәннини өјрәнмәк мә'насында!.. Бунлар һамысы кениш мә'нада истиглал шууру демәк дејилдими?!

XX әср Азәрбајчан романтизминин тәбиәтини бүтүнлүкдә вә ән дәриндән характеризә едән халг, милләт мигјасында күтләләрин азадлыг һәрәкаты илә бағлылыг вә милли-мә'нәви мүстәгиллик уғрунда мүбаризә пафосу иди. Јени романтизмин истиглал мәфкурәси дә, ондакы интибаһ үнсүрләринин әһәмијјәти дә онларын мәһз бу ваһид мәгсәдә нә дәрәчәдә хидмәт едә билмәләри илә өлчүлүрдү. Дөврүн өзүнүн бир сыра објектив нәзәри тәлгигләриндә бу романтизм халгын бәдии фикир тарихи илә ифадә олунан вәтәндашлыг тарихинин парлаг сәһифәләриндән бири кими характеризә олунур.

Өз ичтимаи тәбиәти е'тибары илә гејри-сабит, динамик бир характер дашыјан Азәрбајчан романтизми, тарихи шәраитә ујғун олараг гыса, лакин кур вә динамик инкишаф дөврү кечирир. Маарифчилијин "ағыл" култу бир мүддәт һәлә романтикләрин дә шүбһәләриндә сынаг вә мәһәк дөврү кечмәли олур. Лакин "руһун" вә "ағлын" да "пул" кисәсиндән "асылылығы" дәрк олунанда бу дөвр битир. Романтикләр корүрләр ки, ағлын вә әхлағын тәнзим етмәли олдуғу бир чох шејләри инди пул вә гызыл тәнзим едир. Тале гәдәр, гәза гәдәр инди банк вә сејф, гәбз вә чек тә'сир костәрир. МӘЧНУНЛА БАНКИР арасында там бир ичтимаи вә мә'нәви-әхлаги епоха, мәрһәлә фәргинин бәдии-фәлсәфи ифадәси јени дөврүн романтизмини орта әсрләрин романтик поезијасындан ајырыр. Романтизм һәтта өз нисби "маарифчилијиндә" дә ахыра гәдәр сабит вә ардычыл ола билмир. Хүсусилә ингилаби епоханы әвәз етмиш иртича илләриндә вә дүнја мүһарибәси дөврүндә онун маариф вә ағыл идеалларына инамы сарсылыр. "Һәр шејә гадир" ағлы "Иблис"дә (Һ. Чавид) артыг "Һәр шејә гадир" шәр — Иблис әвәз едир. Мүасир тәрбијә алмыш Авропа тәһсилли, зијалы буржуа кәнчлијинин фачиәси мөвзусу романтик нәсрдә кениш јајылыр. Бајрон кәдәри, тракик бәшәри бәдбинлик даһа да гүввәтләнәрәк маарифчилијин сарсылмаз тарихи никбинлијини әвәз етмиш олур.

Зиддијјәтли, мүрәккәб, наһамвар инкишафы чәтинликләринә бахмајараг, бүтүнлүкдә Азәрбајчанда романтик фәлсәфи дүшүнчә *фәал вәтәндашлыг сәчијјәсини горујуб сахлајыр*; һәјатда

вахты чохдан өтмүш феодал орта әсрләринин галыгларына, мүстәмләкәчи чаризмә вә буржуа әхлагынын тәзадларына гаршы идеја-бәдии мүбаризәдә, ичтимаи керчәклијә е'тираз, үсјан руһунда ән мүтәрәгги романтикләрин дә дилиндән реалистләрлә бир сырада "ојанан Шәргин" сәси ешидилир.

Лакин романтизмин дә азадлыға чан атан мүсбәт гәһрәман вә шәхсијјәт проблемини һәлл едә билмәмәси, лакин ону даһа кәскин шәкилдә ирәли сүрәрәк, бу проблемин һәлли зәрурәтини сүр'әтләндирмәси јени јарадычылыг ахтарышларынын мејдана чыхмасы үчүн објектив еһтијачы вә шәраити даһа бир бахымдан да тамамламыш олур. Ики буржуа ингилабынын әрәфәси олан кәркин ичтимаи бир шәраитдә вә бу зәнкин милли ән'әнәләрин зәмининдә јени типли романтик ән'әнә артыг әдәби просесин өз дахили ганунаујғунлуғу вә тарихи тәчрүбәси кими, "милли тенденсија" кими доғула билир.

ИСТИГЛАЛ ДҮШҮНЧӘСИ ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ: ӘДӘБИЈЈАТ, ДИЛ, МӘДӘНИЈЈӘТ ГУРУЧУЛУҒУ

"ЧҮМҺУРИЈЈӘТ ДӨВРҮ" (1918-1920) — XX әсрин әввәлинин ики ингилаб (1905-1907-чи вә 1917-чи илләрин рус ингилаблары) дөврү илә сонракы јетмиш ил арасында ара мәрһәләни тәшкил един.

Һәлә ислама гәдәр нечә јүз ил тарихи олан, исламла өзүнү јенидән дәрк едән вә XIX әсрин Гәрб-Шәрг мәчрасында тәзә мәрһәләјә јүксәлән Азәрбајчан әдәбијјатында үч әввәлки әдәби дөврдән сонра онларын һәр үчүнү өзүндә чәмләјән јекун дөврү (XX јүзил) кәлир вә өзүнүн зирвә мәгамына мүстәгил Азәрбајчан дөвләти илләриндә чатыр — 1918-20-чи илләрдә. Мәһз бу дәфә "Молла Нәсрәддин" вә "Фүјузат" әдәби мәктәбинин, тәнгиди реализмин вә ијирминчи әср романтизминин бәдии-фәлсәфи бүнөврәси зәмининдә әдәбијјат өз мә'нәви-фәлсәфи мигјасыны, әһатә һүдудларыны вә чәрчивәсини артыг чоғрафи јох... тарихи(!) мәканда дәјишир: вәһдәтә вә бүтөвлүјә гит'әләрлә гит'әләр арасында јох, даһа чох епохаларла епохалар, көкләрлә зирвәләр, мәншә илә, әчдадла, етносла мүасир нәсл арасында наил олмаға чалышыр. Јенидән (бу дәфә артыг јени мәзмунда вә сәвијјәдә) даһа чох Шәрглә, түрклүк вә ислам дүнјасы илә бағлылыгда өзүнү танымаг, ифадә вә тәсдиг етмәк јолу илә кедир.

АХЧ-нин сүгутундан сонракы довр, XX әсрин сон үч рүбү; милли әдәби тәрәгги үчүн јенидән емпирик, гапалы бир мәчрада мәһдуд һәрәкәт чәрчивәсинә дүшмәк горхусу јарадыр. Даһа доғрусу, мин иллик глобал, үмумбәшәри бәдии тәрәггинин тарихиндә јени епоха социалист реализми вә онун дәјәрләри дахилиндә локал һәрәкәт мәрһәләси башлајыр.

1920-чи илин болшевик чеврилиши, онун елми-әдәби дүшүнчәдә, идеолокијада ифадәси олан вулгар сосиолокизм милли интибаһын өзүндән әввәлки сон ики илинин нәинки ирсинин, һәтта өзүнүн бир тарих кими үстүндән гара хәтт чәкмишди. Белә ки, бизим бу вахта гәдәрки елм вә тәдрис тәчрүбәмиздә бир мәрһәлә кими онунчу илләр 1918-чи илин 28 Мајында тамамланмыш, ијирминчи илләр исә 1920-чи илин 28 апрелиндән башламышдыр. Ортадакы ијирми үч ај ики тарихи дөврү бирләшдирән јох, ајыран чәрәк кими, аз гала бошлуг кими бир кәнара атылмышдыр. Азәрбајчанда ән јени, сон, мүасир әдәби интибаһын тарихини чар режиминин, монархијанын вә империјанын дејил... илк мүстәгил, суверен милли республиканын сүгут етдији(!) вахтдан һесабламаға башламышлар. Бу артыг вулгар-сијаси сосиолокијанын, риторика-еһкам, графоман-робот фанатизминин, "пролетар-күтлә-синиф" мөвһуматынын јалныз идејада, јалныз тә'лимдә јох, һәм дә хронолокијада, тәснифдә, рәгәмдә ифадәси вә әламәти иди.

Һалбуки Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти, бүтүн ислам аләминдә јени типли илк сосиал-инзибати гурум кими, үмумшәрг вә үмумтүрк әһәмијјәти кәсб етмишди, һәтта совет федерасијасы дахилиндә дә Азәрбајчанын нәзәри истиглалы, әрази бүтөвлүјү вә республика статусу үчүн тарихи әсасы, тәшкилат моделини Азәрбајчан Чүмһуријјәти вериб. Тотал режимин империја галыблары илә, вулгар синфилик вә диктатура схоластикасы илә тәфтиш олунанда јох, һүгуги дөвләт, үмумбәшәри дәјәрләр, реал, суверен демократија ме'јарлары илә сынананда онун һәм тарихи маһијјәти, һәм дә бу күнкү, мүасир Азәрбајчан үчүн мә'нәви дәјәр вә мәдәни-әхлаги сәрвәт ролу бүгүн ајанлијы илә ашкар көрүнүр.

"Ән јени довр" илә бағлы һәләлик сон милли-тарихи вә әдәби-мәдәни интибаһын ајларынын вә илләринин һесабыны АХЧ илә башламаг сојумуза, адымыза, өзүмүзә доғру јолда ән дәгиг старт мөвгејинә чыха билмәк үчүн лазымдыр. Милли тәфәккүрүн, тарихи өзүнүдәркин тамлығына, ајдынлығына, бүтөвлүјүнә наил олмаг үчүн лазымдыр. Башга сөзлә, бу милли әдәбијјаты вә онун тарихини мә'нәви-мәдәни бир вәһдәт вә бүтөвлүк һалында, бүтүн (јахын вә узаг!) тарихи нәсилләрин, чоғрафи гүтб-

ләрин, ики Азәрбајҹанын вә дүнјадакы бүтүн азәрбајҹанлыларын мә'нәвијјат вә дүшүнҹәсинин тәрҹүманы кими, Асијаны вә Авропаны, Шәрги вә Гәрби, Ираны вә Тураны бирләшдирән бүтүн әразиләрдәки сојдашларымызын мүштәрәк ирси кими өјрәнмәк үчүн (өзү дә идеоложи јасагларсыз, ҹоғрафи чәпәрләрсиз, еһкамчы галыбларсыз өјрәнмәк үчүн!) бир тәҹрүбә, өрнәк, мәктәб, ән'әнә кими лазымдыр.

Суверенлик дөврүндә, азад Халг Ҹүмһуријјәтиндә мүстәгиллик — шүурда, идеолокијада мүстәгилликдән башлады. Мүстәгиллик идејасы е'лан олунмушду, мә'нәви-идеоложи тә'сисатлар фәалијјәт көстәрирди, дөвләт гурумунун мәһз милли мүстәгиллик бахымындан инзибати-әрази статусунун керчәкләшмәси, сосиал-сијаси вә игтисади, һәрби вә дипломатик тә'минаты исә бир вәзифә кими һәлә гаршыда дururду.

Ән бөјүк уғур мәһз әрази бүтөвлүјү вә онун тохунулмазлығы илә бағлы сијаси-дипломатик мүнасибәтләр саһәсиндә әлдә едилди. "МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈҸАН" статусу, түрк етник керчәклији һәм Бакыда, һәм дә Гафгазда горунуб-сахлана билди. Күрҹүстанла (Борчалы проблеминин мөвҹудлуғуна бахмајараг), Араз Түрк Республикасы вә Ҹәнуб Гәрби Гафгаз Республикасы, Гарагалпак Ҹүмһуријјәти илә әлагәләр хүсусилә сәмәрәли истигамәтдә инкишаф етмәјә башлады. Һәмишә олдуғу кими, бу кәркин тарихи мәгамда да ән ҹидди һәрби-дипломатик драматизм ("фасиләли мүһарибә шәраити") Гарабағда, Азәрбајҹан-Ермәнистан мүнасибәтләри саһәсиндә баш верди.

Марагльдыр ки, түрк (АЗӘРБАЈҸАНЛЫ!) Гаҹар сүләләсинин һәлә һакимијјәтдә олдуғу о заманкы шаһлыг Ираны илә конфедерасија тәклифи рәдд олунду. Султан Түркијәси илә дә илһаг, бирләшмә идејасы баш тутмады, мүстәгил дөвләтчилик һүгуғу зәмининдә һәрби-сијаси иттифаг исә реал-әмәли нәтиҹәләрини верди: Нуру пашанын башчылыг етдији Гафгаз Ислам Ордусунун көмәјилә Бакыда ермәниләрин башладығы кеносидин гаршысы алынды. Беләликлә дә ислам вә түрк халглары тарихиндә јени чәшидли илк демократик дөвләт гурумунун јаранмасында һәлледиҹи ролу дини-етник јох, сосиал-һуманитар амил ојнады. Түркијә дә, Иран да сонра һәмин јолу тә'гиб етди.

Иттидарын сабитлији истигамәтиндә ән бөјүк иш — Ҹүмһуријјәт һакимијјәтинин "МИЛЛИ ИСТИГЛАЛ ШҮУРУ" бахымындан тә'минаты саһәсиндә көрүлдү: "Русија идарәсиндәки мүсәлманлара "түрк" дедиртмәк артыг газанылмыш давадыр. Јалныз "түрк" кәлмәси дејил, "Азәрбајҹан" ады да газанылмышдыр" (М. Ә. Рәсулзадә. Истиглал мәфкурәси вә кәнҹлик. Б., 1991, с. 65). "Мисли Авропада тәтбиг олунмајан һәгиги бир халг ҹүмһуријјәти гурулушуна" (М. Ә. Рәсулзадә) милли әдәби-мәдәни ән'әнә вә менталитет артыг һазыр иди. Тәсадүфи дејил ки, мәшһур "ИСТИГЛАЛ БӘЈӘННАМӘ"СИНДӘ (28 Мај, 1918) бунун әксини иддиа едән бәјаната М. Ә. Рәсулзадә һәлә о заман өз гәти тәкзибини билдирмишди: "Бу бәјаннамәдән ашкар көрүнүр ки, Азәрбајҹан истиглалы тәәссүфлә" "она гәрк олунан вә анаршијә гәрг олан" милләти һәлак олмаг тәһлүкәсиндән гуртармаг үчүн әл атылмыш бир нов чарәдир. Дөвләт парчаланмыш, кәдәрли бир вәзијјәт һасил олмуш... биз дә истәрнстәмәз өзүмүзү идарәјә башламышыз, нә едәк, мүстәгил олмушуз" ("Истиглал мәфкурәси вә кәнҹлик", с. 6).

Демократик ҹүмһуријјәт — Азәрбајҹанда һуманитар милли ән'әнәнин, әдәби, һүгуги, фәлсәфи фикрин, милли "МӘН" вә милли дөвләт шүурунун, бүтөвлүкдә халгын азадлыг һәрәкатынын тарихән ганунаујғун вә мәнтиги јекуну кими тәшәккүл тапмышды. "Аазәрбајҹан халгынын өз руһундан доған бир үмуммилли һәрәкат, һадисә иди" (М. Ә. Рәсулзадә).

Демократик ҹүмһуријјәтин тәшәккүлүнүн тарихи ганунаујғунлуғуну шәртләндирән амилләрдән ән мүһүмү дә елә онун мәһз милли-тарихи ән'әнәнин јекуну вә нәтиҹәси кими мејдана чыхмасы фактыдыр. Демократик республика она көрә аз мүддәтдә чох иш көрә билди ки, фәалијјәт көстәрдији 23 ајы нә ондан әввәлки 23 илдән, нә дә сонракы 70 илдән ајырмаг мүмкүн дејилдир.

Ҹүмһуријјәт идејасы, үмумијјәтлә, Азәрбајҹанда мүасир мә'нада милли мәнлик шүурунун ојанмасы, хүсусән кечән әсрин сонларындан вүс'әт алыр. Дүздүр, Азәрбајҹанда мүстәгил дөвләт ән'әнәләринин, "АЗӘРБАЈҸАН" сөзүнүн тарихи чох гәдим әсрләрә кедиб чыхыр (IX әсрә, Хәтиб Тәбризијә гәдәр). Лакин чар истиласы илә јенидән бу сөзүн һәјатдан вә хәритә-

дән силинмәси просеси башлајыр вә Кәнчә дөнүб "Јелизаветпол" оланда "Азәрбајчан" сөзү дә "татар" сөзү илә әвәз олунур. Шүбһәсиз, әввәлләр дә азәрбајчанлылара онларын әслини — түрк мәншәјини анлатмаг чәһдләри олмушдур ("Әкинчи", "Зија", "Кәшкүл" вә б.). Лакин Азәрбајчаны мәһз милли бир анлајыш сәвијјәсиндә халга вә дүнјаја дәрк етдирмәк һәлә милли мәгсәд вә вәтәндашлыг вәзифәси кими галмагда давам едирди. Чүнки һәлә дә дахилдә вә харичдә әфкари-үмумијјә "Азәрбајчан — дејә бир мөвчудијјәт танымырды" (М. Ә. Рәсулзадә) вә иш о јерә чатмышды ки, "КӘШКҮЛ"дән отуз ил сонра инди дә "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" милләтин ады, дили, әразиси барәдә мә'луматы бәдии публисистикада, һекајә вә фелјетонларда халга чатдырмаға (Ч. Мәммәдгулузадә. "АЗӘРБАЈЧАН" мәгаләси) еһтијач һисс етмишди. Јухарыда адлары чәкилән мәтбуат органларынын вә онларын мүһәррирләринин ичтимаи фәалијјәт мејданына атылмасы илә бу мәсәлә хүсусилә күчләнмишдир. Милли ән'әнәләрә гајыдышын ифадәси Әли бәј Һүсејнзадәнин "Һәјат" гәзетиндә һиссә-һиссә дәрч олунмуш мәшһур "ТҮРК КИМДИР ВӘ КИМЛӘРДӘН ИБАРӘТДИР" адлы әсәриндә габарыг шәкилдә әкс олунур. Гәзетин үмуми истигамәти мә'лум "ТҮРКЛӘШМӘК, ИСЛАМЛАШМАГ, МҮАСИРЛӘШМӘК (АВРОПАЛАШМАГ)!" шүарында ифадә олунурду. Лакин "Исламлашмаг" дејәндә, сөһбәт әсла ортодокс дини доктринанын дирчәлдилмәсиндән кетмирди, бүтөв бир һәјат тәрзи олан ислама мәхсус үмумбәшәри мә'нәви-әхлаги дәјәрләрин интишарындан кедирди. "ҺӘЈАТ", "ФҮЈУЗАТ" мүһәррирләри милли тәкамүлдә мә'нәви-етик систем кими, әхлаги-вичдани дәјәр вә сәрвәт кими исламын ролуну гәбул вә тәсдиг едирдиләр. Онлар "МӘҺКУМ СИНИФ" вә "МӘҺКУМ МИЛЛӘТ" ифадәләрини һәмишә јанашы ишләдир, онун мәһз әзилән синифләрлә көлә милләтләрин мәнафејини өзүндә бирләшдирмәсиндә чагдаш демократик ингилабын Авропа ингилабларындан әсас фәргини көрүрдүләр. Белә бир тарихи гәнаәт о дөврүн милли зијалыларынын ичтимаи-сијаси дүшүнчә сәвијјәсинин јүксәклијини көстәрән мүһүм бир наилијјәт иди вә өз реаллығыны, һәјатилик күчүнүн тәсдигини Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасы фактында тапды.

Үмумијјәтлә, әсрин әввәлләриндә "АЗӘРБАЈЧАНДА МИЛЛИ ҺӘРӘКАТ", "МИЛЛИЈЈӘТ ВӘ ҺҮРРИЈЈӘТ", "МӘШРУТИЈЈӘТ ВӘ МҮСАВАТ" идејалары кениш вүс'әт алыр. Артыг "халгын дүшүнчәсиндә Азәрбајчан мәфһуму чоғрафи бир мә'надан зијадә фикир вә әмәл шәклиндә тәчәссүм едир" вә милләт, гәти инаныр ки, даһа бундан белә "ИСТИГЛАЛ ХАРИЧИНДӘ ОНУН ҮЧҮН БИР АЗӘРБАЈЧАН ЈОХДУР" (М. Ә. Рәсулзадә).

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин "ҺӘЈАТ" — "ФҮЈУЗАТ" истигамәтли мәтбуатла варис-ирс әлагәси өзүнү бир дә онда көстәрди ки, "ҺӘЈАТЧЫЛАР" вә "ФҮЈУЗАТЧЫЛАР" (М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Меһди бәј Һачынски, Ә. Агаоғлу, Әли бәј Һүсејнзадә вә б.) сонралар һәмин республиканын һөкумәтинә дахил олдулар, јахуд, онун фәалијјәтиндә јахындан иштирак етдиләр.

Әкәр әсрин әввәлләриндә милли истиглалијјәт һәрәкатынын биринчи (мә'нәви-идеоложи һазырлыг) мәрһәләсиндә истиглал идеалынын әсас дашыјычыларындан бири "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" әдәби мәктәби олдуса, дикәри милли мәтбуатын "ҺӘЈАТ" — "ФҮЈУЗАТ" истигамәти илә тәмсил едилди.

Азәрбајчанда Чүмһуријјәт дөврүнүн өз бөјүк поезијасы, нәсри, драматуркијасы вә театры олмушдур. Дөврүн мәтбуаты мәдәнијјәтин вә елмин бүтүн саһәләриндә башланан сосиал-мә'нәви интибаһын пафосу илә ашыланмышдыр. Тәдгигат көстәрир ки, һәтта ај да, улдуз да рәмз вә образ кими рәсмиләшән милли символикаја — үч рәнкли бајраға вә кербә поезијадан, романтик нәсрдән вә ингилаби публисистикадан кечәрәк кәлмишдир. Лакин, узунмүддәтли еһкам вә јасаг илләриндә мәтбуатын вә зијалыларын бу дөвр фәалијјәтинин үстүндән гара хәтт чәкилмиш, һәтта Һадинин, Үзејир бәјин, Чаббарлынын истиснасыз, бүтүн нәшрләриндә онларын бәдии ирси натамам, зәдәли һалда әһатә олунмушдур. Өзү дә о нүмунәләр вә мәтнләр ихтисар олунмушдур ки, бу күн мүстәгиллик дөврүндә халга хүсусилә лазымдыр.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда милли мүстәгиллијә гәдәрки сон јетмиш ил демократик республиканын тәшәккүл вә сүгутуну шәртләндирән сәбәбләр силсиләсини, Чүмһуријјәт барәдә һә-

гигəти гəсдəн, шүурлу олараг јаланлы вə тəһрифли шəкилдə изаһ едиб. Јахын милли тарихимизин тəдгигиндə субјектив, конјуктур, əјинтили мүлаһизəлəрин сајы бəлкə дə башга һеч бир саһəдə бурада олдуғу гəдəр "зəнкин" олмајыб.

Бүтүнлүкдə Азəрбајчан тарихинин сон ики əсрини марксист елм бу вахта гəдəр чар империјасы дахилиндə бир рекионун тарихи кими өјрəниб, мүстəгил милли тале вə тарих бахымындан јох.

Азəрбајчанын мə'нəви мəдəнијјəтинин нəинки милли тəкрарсызлығы, һəтта Шəргин, Асијанын бир парчасы олдуғу да чох вахт јаддан чыхыб. Авропаја Пјотрун'ачдығы пəнчəрəни дə Сталин бағладыгдан сонра исə рəсми совет һуманитар фикри ваһид, гапалы, локал контекстдə һəрəкəт етмəјə башлады. Ајры-ајры рекионларда бу һал хүсусилə ифрат вə вулгар мигјаслар алды.

Һəтта Азəрбајчанда мүстəгиллик дөврүнүн əрəфəсиндə мејдана чыхан бир сыра јазылар да[1] демократик республикаја мүнасибəтдə məһз елми əхлаг вə мə'нəви вичдан тəравəти илə мүасир көрүнə билмəди.

Елə күнаһлар вар ки, онлара бəлкə дə 1937-дə бəраəт вермəк оларды, амма 1980-дə, 1990-да бу мүмкүн дејил. Мүгəддəс јалдаша, доғма анаја, ана Азəрбајчана силаһ вə əл галдырмаг күнаһ сајылыр, јалдаша "тəлəм галдырмағы" да анаја силаһ вə əл галдырмаг кими ағыр хəталарын сырасына дахил етмəк олар.

Əлбəттə, Азəрбајчан Халг Чүмһуријјəтинин тəдгигиндə бу вахта гəдəрки əјинтилəрə чаваб кими əкс ифрата — елликлə, күтлəви ејфоријаја јол вермəк дə јенə биртəрəфлилик демəк оларды. Сөһбəт һəр чүр (истəр мəнфи, истəр мүсбəт ишарəли) стереотипə јол вермəјин гејри-елмилијиндəн кедир. Чүмһуријјəтин ики илдəн дə аз сүрмəсини шəртлəндирəн харичи (бејнəлмилəл) објектив сəбəблəрлə јанашы, дахили-субјектив мəгамлары да ачыг тəһлилə чəлб етмəдəн проблемин елми тарихини вə гијмəтини вермəк мүмкүн дејил.

Азəрбајчан тарихинин Чүмһуријјəт дөврүнүн тəдгигиндə тотал инкардан башга даһа ики мејл өзүнү көстəрир. Бир сыра

1. Бах: 1990-чы илин 23-24 мајында Азəрбајчан Елмлəр Академијасы Рəјасəт Һеј'əтинин кечирдији елми сессијанын материаллары ("Коммунист" гəз. 28 мај, 1990).

һалларда демократик республиканын јалныз монархија илə, чар режими илə мүгајисəдə үстүнлүјүндəн бəһс олунур. Дикəр һалларда исə о, өзүндəн сонракы Азəрбајчан Совет Республикасы илə мүгајисəдə тəнгиди мүлаһизəлəрин һəдəфи едилир. Һəр икиси һəгигəтдəн ејни дəрəчəдə узаг гəнаəтлəрə кəтириб чыхарыр. Демократик республиканын јалныз бајрағы вə керби јох, суверенлик вə истиглал тəчрүбəси дə Азəрбајчан халгынын милли-мə'нəви сəрвəтидир. Ағылы вə енержини бу сəрвəтə гаршы чевирмəкдəнсə, истиглал вə суверенлијин əбəдилији угрунда мүасир мүбаризəдə дə она күвəнмəк, ондан даһа чох фајдаланмаг јолу бу Чүмһуријјəтин милли-тарихи дəрслəринə јеканə доғру зијалылыг вə вəтəндашлыг мүнасибəтинин ифадəси демəк оларды.

Чүмһуријјəтə мүнасибəтдə тотал инкар мөвгеји əввəллəр кифајəт гəдəр олмушдур. Бу, бəлкə дə, онда вачиб иди: истибдада (Бағыров режиминə!) "истиглал" дејə билмəк үчүн, əввəлчə Интибаһа (Чүмһуријјəтə!) "иртича" демəк лазым иди. Лакин һələ алтмышынчы иллəрдəн (хүсусəн, "ашкарлыг" дејилəн дөврдəн) башлајараг Азəрбајчанда елми-əдəби фикир Сталин вə Бағыров режимини, бүтүнлүкдə "ленинсајағы сосиализм" дөврүнү артыг тəхəллүсү илə јох, өз ады илə тəһлилə чəлб едəмишдир.

Əкəр тиположи гаршылашдырмалар ("демократик" вə "сосиалист" республикалар арасында мүгајисəлəр) мүтлəг лазымдырса, онда демəк кəрəкдир ки, һəр һалда, Азəрбајчан Чүмһуријјəти сосиалист партија вə дөвлəт гуручулуғу саһəсиндə тарихи тəчрүбəнин зəиф вə мəһдуд чəһəтлəриндəн, өлкəдə ифрат унитар вə тотал режимин мə'лум моделинə вə гəлыбларына кəтириб чыхара билəн һүгуги вə тəшкилати əјинтилəрдəн чох узаг олмушдур. Јахын кечмишин, совет дөврүнүн вулгар синифилик вə диктатура схоластикасы илə тəфтиш олунанда јох, һүгуги дөвлəт, сосиал плүрализм (чох партијалылыг!), үмумбəшəри дəјəрлəр вə реал, суверен демократија ме'јарлары илə "сынанында" онун маһијјəти вə үстүнлүклəри бүтүн зəнкинлији вə əјанилијилə, ашкар көрүнүр. Һалбуки, чох узун бир мүддəт милли елми фикир Азəрбајчанда *"демократик республика"* илə "сосиалист республикасынын" тимсалында ики мүхтəлиф гуруму — классик Авропа əн'əнəлəри сəвијјəсиндə əн мүасир милли-һү-

гуги дөвләтлә авторитар гурулушу, "култ вә казарма режимини", "орта әсрләр вә феодал социализмини" бир-бири илә мүгајисә етмиш вә ...үстүнлүјү гејдсиз-шәртсиз онлардан икинҹисинә вермишдир. Нәтиҹәдә бир елм кими тарихчилијин о заманкы парадоксларындан бири әмәлә кәлмишдир.

Ахы, сон бир әсрдә милләтин нәсиби олан илк милли дөвләт - "Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти о заман бүтүн Шәргдә (вә Авропада) ән демократик парламан моделинә малик иди вә сағлам бир миллијјәт фикри вә түрклүк шүуру үзәриндә гурулмушду... Ејни заманда, Азәрбајҹан чағдаш бир ҹәмијјәт гурмаға, Авропа зеһнијјәти илә чалышмаға әзм етмишдир. Бајрағынын үч рәнки (мави, гырмызы, јашыл) бу үмдәнин тимсалыдыр" (Үзејир Һаҹыбәјли).

Милли бирлик вә истиглал һакимијјәти "Халг республикасы" вә сосиал-демократија истигамәтиндә үмумбәшәри тәрәггинин һәм Гәрб, һәм дә Русија вә Шәрг мејлләрини өз мәзмунунда бирләшдирирди. Милли дөвләт гурумуну филиал, структура објекти, автономија сәвијјәсиндә јох, там мүстәгил, классик республика сәвијјәсиндә дирчәлтмәк ҹәһдинә Шәргдә реал, конкрет-тарихи тимсал вә нүмунә иди.

Бир ҹәһәт дә чох мә'налы вә ибрәтлидир: Азәрбајҹанда Ҹүмһуријјәтин тулусу да, гурубу да ҹәбрсиз вә зорсуз, гансыз вә гадасыз баш вериб. Онун мә'нәви вә һүгуги тә'сисиндә тәмәл дашы — һүҹум вә орду, силаһ вә сүркүн јох... милли дөвләт тәфәккүрү, зәка вә мүдриклик олуб. Бејнәлмиләлчи парламаны, һүгуги дөвләт тә'сисаты вә әхлаг кодекси онун бүтүн сонракы гыса, чәтин, лакин тарихи фәалијјәтинин маһијјәтини дә ачыгламаг: "Һәр шејдән әввәл, Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин әсас идарәси бүтүн вәтәндашларын бәрабәр бир һүгугда јашамасы үзәриндә гурулмушду. Бурада һәр бир инсанын мөһтәрәм шәхс, Азәрбајҹан вәтәндашы олдуғу үчүн һүгугу горунурду, еркәк-гадын, мүсәлман-христиан, түрк-түрк олмајан, ҹинс вә миллијјәт фәрги көзләмәдән, зәнкин-фәгир, мүдир-ишчи, торпаг саһиби — күнәмуздчу, өјрәтмән-тәләбә, мөһтәрәм-ҹаһил, синиф, мәсләк, тәбәгә, рүтбә, мәгам, нәсил, билки имтијазы арамадан бүтүн вәтәндашлар мәмләкәт идарәсиндә иштирак едир, ганун јапан гурулушлара кирмәк һаггына дәхи саһиб идиләр. Бурада бир синиф дикәр синфә һаким дејилди. Инсан нә варына көрә һаглы, нә дә јохсуллуғуна көрә һагсыз көрүнмүрдү. Бунун кими она нә јохсуллуғу үчүн сајғы едилир, нә зәнкинлији үчүн ашағыланырды... Бурада мисли Авропада тәтбиг олунмајан һәгиги бир халг ҹүмһуријјәти гурулмушду" (М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сәјавушу", Анкара, 1989, сәһ. 44-45).

Илк Азәрбајҹан милли мәҹлисинин башчысы, Мүсават (бәрабәрлик!) фиргәсинин лидери ијирминҹи илләрдән чох-чох ирәлијә, габаға бахыр, синиф вә диктатура режиминин, хүсуси мүлкијјәтин зоракы шәкилдә ләғв олунмасынын сонрадан һансы нәтиҹәләрә кәтириб чыхара биләҹәји барәдә бу күн өзүнү тамамилә доғрултмуш мүдрик гәнаәтләр сөјләјир: "Азәрбајҹанлылар дүшүнүрдүләр ки, мүлкијјәти тамамилә ортадан галдырмаг, индики вәзијјәтдә инсанларда шәхси тәшәббүс гүввәтини (!-Ј.Г.) зоракы олараг ортадан галдырыр. Бу гүввәт олмадыгча дүнја нә дүзәләр, нә дә көзәлләшәр. Сосиал һәјат ирәлиләмәдән дүшәр, инсанлар бәсит бир ибтидаилијә доғру донәрләр, дүнјанын низамы позулар" (јенә орада, сәһ. 46).

Елә бүтүн бунлара көрә дә Азәрбајҹанда Совет јетмиш илинин һаким идеоложи еһкамы АХҸ илә бағлы сосиал дәјәрләри килидли гапы архасында сахламышдыр. Әвәзиндә тотал јасагдан ирәли кәлән бошлуғу әдәби-тарихи тәһрифләр, вулгар сосиаложи схоластика, "ПАНТҮРКИСТ" вә "ПАНИСЛАМИСТ" кими вулгар терминолокија вә фразеоложи ибарәләр долдурмушдур (онларын нә гәдәр әсассыз олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн Ҹүмһуријјәтин тәкҹә бир сәнәдини — динин сијасәтә гарышмасы барәдә гәтнамәни хатырлатмаг кифајәтдир. О да чох ибрәтли вә мә'налы фактдыр ки, о доврдә дини вә гөвми тәәссүблә бағлы ән мүхтәлиф "илһаг вариантлары" "Иранла конфедерасија" "Түркијә илә илһаг" тәклифләри) һамысы рәдд олунмуш, мәһз гејдсиз-шәртсиз суверен дөвләт ваһиди (МИЛЛИ РЕСПУБЛИКА) сәвијјәсиндә Азәрбајҹанын истиглалы горунуб - сахланмышдыр. Бу — талејин өзүнүн Азәрбајҹанын онун кәләҹәјинә бәхш етдији мүстәсна тарихи шанс иди.

Мүстәгил Азәрбајҹан бу тарихи шансы әввәлләр дә, өзүнүн бүтүн јахын вә узаг кечмиши боју һәмишә чешидли етник вә кеосијаси һүҹум вә тәзјигләрдән горумалы олмушду. Јенә дә белә олду. Өлкәдә бејнәлмиләл сәвијјәдә вә маһијјәтдә милли

гуручулуг ишләри кенишләндикчә ортаг болшевик-дашнак гәсдинин даирәси дә даралды. Азәрбајчан Чүмһуријјәти өзүнүн мүстәгиллији әлејһинә чеврилмиш бу гәсдләрдән биринчисинин гаршысыны алды — Гарабаға (Шуша, Ханкәнди, Әскәран, Дилижан, Зәнкәзур) сохулан (18 март, 1920) ермәни ордусуну дармадағын едә билди. Лакин даһа глобал вә бирбаша гәсдин алтмыш минлик һәрби зәрбә гүввәсинә — болшевик Русијасындан һүчума кечән (16 апрел, 1920) XI Ордунун тәзјигинә гаршы дура билмәди. Дөврүн ән бөјүк тарихи парадоксу да елә о олду ки, Азәрбајчанын милли суверенлијинә вә дөвләтчилик истиглалына гаршы сијаси-һәрби мүхалифәтдә Азәрбајчан вә Түркијә "болшевикләри" рус XI Ордусу илә ејни чәбһәдә бирләшдиләр: түрк коммунистләри Хәлил паша, Рүфәт бәј, Јагуб бәј, д-р Фуад Сабит "Мустафа Кәмала көмәјә тәләсән" руслары Азәрбајчана бурахмајан Чүмһуријјәт һөкумәтини девирмәјә чағырдылар.

Һәлә бу да аз имиш ки, Бакы нефт мә'дәнләриндә чалышан бүтүн иранлылар (Азәрбајчанын Чәнуб јарысынын нүмајәндәләри вә онларын "Әдаләт" адланан "коммунист тәшкилаты" да дөвләт чеврилиши тәшкил етмәк вә мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтини девирмәк үчүн Шимали Азәрбајчанын болшевик "Һүммәт"и илә вә Русија Коммунист (болшевик) Партијасынын Бакы Комитәси илә ваһид бир чәбһәдә бирләшди! "Әдаләт", "Һүммәт" вә болшевик "Бакы Комитәси" Бакыда кечирилән (11 феврал, 1920) мүштәрәк Гурултајда тәшкилатча да рәсмән бирләшдиләр вә ваһид гәрар гәбул етдиләр: "Азәрбајчанын фәһлә-кәндли күтләләри танынмамыш (сөһбәт Чүмһуријјәтин бир дөвләт кими Русија тәрәфиндән танынмасындан кедир — Ј. Г.) әлејһинәдирләр". Беләликлә, һәм "ӨЗ"ләрин, һәм дә "ӨЗКӘ"ләрин бу ваһид, "бејнәлмиләл" (рус, Анадолу түркү, Иран азәриси...) чәбһәсинә гаршы Азәрбајчан Парламаны дуруш кәтирә билмәди. Азәрбајчанын милли истиглалынын горунуб-сахланмасы, рус ордусунун Бакыја кирмәдән кечиб Ататүрк һәрәкатына (Анадолуја) јардыма кетмәси вә ган төкүлмәмәси шәрти илә АХЧ-нин рәһбәрлији һакимијјәти Азәрбајчан болшевикләринә тәслим етмәјә мәчбур олдулар.

Тәсадүфи дејил ки, тәхминән ејни вахтда Чәнуби Азәрбајчанда да милли истиглала гаршы гәсд баш верди: Сәттар хандан, Бағыр хандан сонра Шејх Мәһәммәд Хијабанинин Демократик һөкумәти мәһв едилди.

Азәрбајчан Чүмһуријјәти — шүбһәсиз, 1917-1920-чи илләрдә Аврупа, Русија вә Гафгаз мигјасында өзүнү көстәрән кеосијаси марагларын објектив олараг шәртләндирдији тарихи һадисә иди. Лакин о, даһа әввәл Азәрбајчанда јахын ики әсрин вә хүсусән АХЧ-јә гәдәрки сон үч он илин сосиал-ичтимаи вә әдәби-мәдәни һәрәкаты илә һазырланмыш милли-мәфкурәви, мә'нәви-идеоложи бир феномен иди. Олур ки, ондан сонракы чағдаш вә кәләчәк тарих јалныз онунла бүтөвләнән мәчрада, контекстдә инчәләнә биләрди: "Чағдаш Азәрбајчан тарихи анчаг бу бөјүк һадисәнин ишығы алтында һәгиғәтән тәдгиг едилә биләр. Чүнки бу тарих чағдаш тарихимизин кечмишини вә кәләчәјини мүшаһидәјә јарајан јүксәк бир бахыш нөгтәсидир" (М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сәјавушу", Б., 1991, с. 89). Бу сөзләр АХЧ-нин биринчи новбәдә әдәбијјатына, онун кечмишинә вә кәләчәјинә аид иди.

Демәк олар ки, АХЧ-нин рәһбәрләри һамысы һәм дә АХЧ әдәбијјатыны вә мәдәнијјәтини јарадантара өзләри идиләр: М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ә.Агаоғлу, Ү. Һачыбәјли, Н. Нәриманов, Н. Јусифбәјли, Ә. Һүсејнзадә, Ч. Һачыбәјли... Азәрбајчанда XX әсрдә милли вичданы, мә'нәвијјаты ифадә едән адлар вә имзалар һамысы, һәм дә бу Чүмһуријјәти үрәкдән дәстәкләјән вә алгышлајанлар иди: М. Һади, А. Шаиг, Ф. Көчәрли, Ә. Һагвердијев, Ә. Чавид, Санлы, С. С. Ахундов, Р. Әфәндизадә, М. Т. Сидги, С. М. Гәнизадә, А. Диванбәјоғлу, Ө. Фаиг, С. Мүмтаз, Е. Султан, Һ. Минасазов, Н. Вәзиров, Ј. Вәзир, кәнч Чаббарлы...

"ДИНДӘ, ӘГИДӘДӘ БИРЛИК" (Ч. Әфгани), "ДИЛДӘ, ДИНДӘ, ФИКИРДӘ БИРЛИК" (И. Гаспыралы), "ТҮРКЛӘШМӘК, ИСЛАМЛАШМАГ, МҮАСИРЛӘШМӘК" (Ә. Һүсејнзадә) — АХЧ-нин бүтүнлүклә түрк дүнјасы, мә'нәви Туран мигјасында гәбул етдији вә рәһбәр тутдугу бу мә'нәви ме'јарлар, ислам вә түркчүлүк дәјәрләри илк дәфә иди ки, рәсми-идеоложи доктрина, дөвләт сијасәти сәвијјәсиндә әмәл, иш програмы кими е'лан олунурду.

Шүбһәсиз, АХЧ бүтөвлүкдә објектив-мәдәни тәрәггинин ке-

диши илә һазырланан вә јекуну кими доғулан, о ҹүмләдән, бәдии әдәбијјатын "әсәри" олан вә бир инзибати гурум, дөвләтчилик системи кими дә онун лидерләри тәрәфиндән керчәкләшдирилән һадисә олуб. Бәс әвәзиндә АХҸ дөврүндә бәдии әдәбијјатын, милли-мә'нәви мәдәнијјәтин хүсуси тарихи јүксәлишиндән, *1918-1920-чи илләрдә* милли дүшүнчә вә сәнәтдә ајрыҹа бир "ҸҮМҺУРИЈЈӘТ ИНТИБАҺЫНДАН" данышмаға әсас вармы? Шүбһәсиз, вар.

Бу интибаһын, бу Ҹүмһуријјәтин салнамәсини совет јетмиш илинин тарих дәрсликләриндән јох, о дөврүн өзүнүн поезија китабларындан тәртиб етмәк олар: "ҸАН, ҸАН АЗӘРБАЈҸАН", "АЗӘРБАЈҸАН ОРДУСУНДА", "АЗӘРБАЈҸАН, АЗӘРБАЈҸАН" (Һимн, Ә. Ҹавад), "АЗӘРБАЈҸАН БАЈРАҒЫНА", "СЕВКИЛИ ӨЛКӘМ", "АЛ БАЈРАГ" (Ҹ. Ҹаббарлы), "АҺ, ВӘТӘН" (А. Шаиг), "АЗӘРБАЈҸАН" (Ә. Мүзниб), "АЗӘРБАЈҸАНЛЫЈА" (Әли Јусиф), "ВӘТӘНИМ" (Әли Шөвги), "ВӘТӘН ГАЈҒЫСЫ" (Ә. Даи) — бунлар интәһасыз ахындан, сонсуза гарышан бүтөвдән һәлә јалныз фрагментләр иди.

Әкәр Һ. Санылы белә фрагментләрдән бириндә ("Азәрбајҹан") вәтәнин һүснүнә маһны гошурдуса ("Дағларынын башы гарлы, синәси јашыл орманлы, Дәрәләрин ширин чарлы, Азәрбајҹан, Азәрбајҹан"), Ҹ. Ҹаббарлынын ше'ри ("Ал бајраг") үч рәнкли (КӨЈ ЈАРПАГЛАР, АЛ ЧИЧӘКЛӘР, ЈАШЫЛ ОТЛАР) бајрағын ше'рлә бәдии ачымы иди: КӨЈ алтында "бир түрк оғлу олмалы", ЈАШЫЛЛА "үрәкләрә долмалы", АЛ илә "мәдәнијјәт булмалы".

Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гүн кими
сәһәрләрә учмушдур,
Шу һилалда түрк билкиси, үзкүн севки нишаны
јурдумуза гучмушдур.

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти Азәрбајҹанда Ҹүмһуријјәтдән әввәлки јетмиш иллик (1850-1918) милли-мә'нәви инкишафын әсәри вә өвлады олуб. Ејни мигјасда вә сигләтдә дикәр әсәрдән — Ҹүмһуријјәтин өз әсәри вә өвлады олан милли Интибаһдан исә кениш мә'нада Ҹүмһуријјәтдән сонракы јетмиш илин (1920-1990) сәнәт вә мәдәнијјәтинин тимсалында данышмаг

олар. Совет федерасијасы дахилиндә дә Азәрбајҹанын милли истиглалы, әрази бүтөвлүјү вә республика статусу үчүн потенсиал тарихи әсасы вә инзибати модели Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти вердији кими, ејни сосиал-сијаси мәканда милли-мә'нәви јалдашын горунмасы, тәзаһүрү вә јүксәлиши үчүн фәлсәфи-естетик тәмәли, нәзәри әсасы да елә һәмин АХҸ-нин милли тәрәгги тә'лими вә консепсијасы верди. Азәрбајҹанда совет дөврүндә дә истиснасыз олараг бүтүн бәдии формаларда — поезијада, рәссамлыгда, мусигидә, театрда... ән бөјүк уғура чеврилән шедеврләр мәһз бу јалдаш кодундан чыхан, онунла тәзад тәшкил етмәјән әсәрләр олдулар.

Азәрбајҹанын ән јахшы алимләри, елм вә билик адамлары сонралар һәм милләтин, һәм дә онун әдәбијјатынын тарихини бу јүксәк нөгтәдә дурараг јаратдылар (шүбһәсиз, бу сөзләр һәмин јетмиш илдәки рәсми-директив тарихчилијә, боз јекрәнк, "елми"-"бәдии" ахына, графоман-догмат мәһсулуна, конјуктур макулатураја аид дејил). Азәрбајҹанда сон 150 илдә әдәби нәсил вә бәдии ән'әнә арасында милли әлагә, варислик естафети хәлвәтдә, алт гатда һеч вахт гырылмамыш, дахилдәки ана дамарда, артеријада дөвријјә фасиләсиз давам етмишдир. Вә бунун да тамамилә мәнтиги нәтиҹәси олараг суверенликдән сонракы дөвр — 1990-2000-ҹи илләрин әдәби просеси дә һәмин дөвријјәјә әввәлки тәбиилик вә ганунаујғунлугла гошула билмишдир (дәјишән сијаси укладларла бирликдә һәр дәфә сәнәтә вә сәнәткара да мүнасибәти дәјишән, мәдәнијјәтин мәрһәләләрини гаршы-гаршыја гојан вулгар-синфи конјуктуранын, сијаси тәснифатын бу ганунаујғунлугла һеч бир әлагәси јохдур).

Лакин бүтүн бунларла бирликдә о да һәгигәтдир ки, АХҸ дөврү илә бағлы әдәби ирс, шүбһәсиз, јалныз АХҸ-дән сонракы әдәбијјатын бөјүк нүмунәләри дејил. Һәмин әдәбијјаты илк дәфә араштыранлар вә дәјәрләндирәнләр дә елә Ҹүмһуријјәти вә онун мәдәнијјәтини јарадынларын өзләридир.

Мә'лумдур ки, М. Ә. Рәсулзадә Ҹүмһуријјәт дөврүнү нәзәрдә тутараг јазмышдыр: "Јени дөврә кечид — әдәбијјатын дурғуну бир дөврдүр". Мирзәбала Мәммәдзадә дә ејни мүшаһидәјә шәрик олараг һәмин натамам ики илин әдәбијјатында "гурулушла бағлы дәјәрли әсәрләрин" олмадығыны е'тираф етмишдир.

Шубһәсиз, һәр ики мүәллиф бу сөзләри дејәркән, билаваситә Чүмһуријјәтин образыны, өзү дә бүтүн мөһтәшәмлији вә әзәмәти илә, јарадан классик *сәнәт шедевринин* о заман һәлә јаранмадығыны нәзәрдә тутур.

Елә бир бөјүк шедевр ајрылыгда јаранмаса да, Чүмһуријјәти јарадан вә Чүмһуријјәтин идеалларыны һәмин дөврдә дә инчәләјиб тәрәннүм едән зәнкин бир поезија, нәср, драматуркија вә тәнгид мәһсулу, фәал әдәби вә сосиал-мәдәни һәрәкат АХЧ илләриндә мөвчуд олмушдур.

Азәрбајчан әразиси бәрпа олунмуш, мүсәлләһ милли орду јарадылмыш, Азәрбајчан дили дөвләт дили е'лан едилмиш вә беләә е'тибарлы зәминдә һөкумәтин ијирми үч ајда мүмкүн олан ән бөјүк тәдбирләри дә демократија, елм вә милли мәдәнијјәт саһәсиндә олмушдур: БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ (1919), АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ТЕАТРЫ (1919), "ТЕАТР ХАДИМЛӘРИ ЧӘМИЈЈӘТИ", "МҮСӘЛМАН МҮҺӘРРИР ВӘ ӘДИБЛӘР ЧӘМИЈЈӘТИ", "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" *әдәби бирлији* ачылмыш, милли символика — керб, бајраг, һимн мүәјјән едилмишдир. М. Ә. Рәсулзадә өзү шәхсән БДУ-да "Османлы әдәбијјаты тарихи"ндән мүһазирәләр охумушдур. Рәсми статистикаја көрә, Азәрбајчанда һәлә 1919-чу илдә артыг 700 мәктәб, ачылмыш вә бу мәктәбләрдә 48780 шакирд тәһсил алмышдыр.

Дөвләт театры И. Ашурбәјлинин Азәрбајчан истиглалы мөвзусунда јаздығы "АЗӘР-БАЈЧАН" драмы илә ачылмыш, А.М.Шәрифзадә, Ч. Зејналов, Һ. Әрәблински, Һ. Сарабски, С. Руһулла, М. Әлијев, М. Казымовски кими шөһрәтли актјорларын ифасында, һәмчинин "ҺАЧЫ ГАРА", "ӨЛҮЛӘР", "БӘХТСИЗ ЧАВАН", "АРШЫН МАЛ АЛАН", "ӘДИРНӘ ФӘТҺИ" тамашалары сәһнәјә гојулмушдур. Бәдии репертуар, ејни заманда "ЗОРӘН ТӘБИБ" (Молјер), "Гачаглар" (Шиллер), "Әлмәнсур" (Һејне), "Мүфәттиш" (Гогол), һәмчинин "Әнуширвани-адил" (Халид ибн-Валид), "Сә'ди ибн ВӘГГАС", "ЈЕЗИД ИБН МҮАВИЈӘ", "ТҮРКИЈӘ ОҒУЛЛАРЫ", "КӨҺНӘ ТҮРКИЈӘ", "ӘБҮЛ-ҮЛА" пјесләрини әһатә едирди.

Суверен дүшүнчә интибаһы бәдии тәфәккүрдә хүсусилә габарыг иди.

М. Ә. Рәсулзадә өзү, һәмчинин, С. Һүсејн, Һ. И. Гасымов, Ч.Һачыбәјли, Әли Паша Һүсејнзадә... јенчә јаранмыш мүстәгил бирлијин идарә һеј'әтинин үзвләри сечилмишдиләр. Символикдир ки, "ӘДӘБ ЈУРДУ", "ӘДӘБИ КЕЧӘ", "МҮСӘЛМАН ӘДИБЛӘРИ ДӘРНӘЈИ", "НИЧАТ ЧӘМИЈЈӘТИ" вә "ТҮРК ОЧАҒЫ" кими чешидли группары да өз ичинә алан вә "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" адланмаға башлајан әдәби чәмијјәтин мәхсуси ичласы Парламанын бинасында кечирилмишди. Парламанын рәһбәри шәхсән бурада иштирак вә чыхыш еләмишди.

Әдәбијјат тарихи, фолклор топлулары јарадылмасы, әдәби просесин тәшкили, милли тарихә вә ән'әнәјә даир мүнтәзәм, чешидли нәшрләрин чари вә перспектив планларынын ичрасыны мүәјјәнләшдирмәк бу чәмијјәт гаршысында дуран вәзифәләр програмы кими мүәјјән едилмишди.

Бәдии просеси тәнзим едәнләр вә јарадањлар — бунда М.Ә.Рәсулзадә, идеолог Мирзәбала, парламентин сәдр мүавини Ә.Агаоғлу парламентин сәдри Ә. М. Топчубашов, С. Мәммәдзадә, Ү. Һачыбәјли, Ә. Һүсејнзадә, һабелә Ч. Мәммәдгулузадә, М.Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг, Ә. Мүзниб, С. Мүмтаз вә б. иди. Хүсусән "ЧҮМҺУРИЈЈӘТ ШАИРИ" Ә. Чавад, Әлијусиф Раи, Умукүлсүм ханым (М. Ә. Рәсулзадәнин гардашы гызы, С. Һүсејнин һәјат јолдашы), Әмин Абид (Күлтәкин), Ч. Чаббарлы, Давуд, Әли Шовги кими кәнчләрин онларла еһтирaслы ше'ри елликлә јајылыр вә охунур, марша, һимнә, нәғмәјә чеврилирдиләр.

Нәзирә, гәзәл, гәсидә, мәрсијә, мәдһијјә ән'әнәсини исә даһа чох Ә. Чәннәти, И. Таһир, А. Мүнири кими јашлы шаирләр давам етдирирдиләр.

Үмумијјәтлә, Мәһәммәд Һади вә Һүсејн Чавид, Һачы Кәрим Санылы вә Әһмәд Чавад, Абдулла Шаиг вә Әмин Абид, Чәлил Мәммәдгулузадә вә Үзејир Һачыбәјли, Сејид Һүсејн вә Чәфәр Чаббарлы, Абдулла Сур вә Тағы Шаһбази Симург, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли вә Фирудин бәј Кочәрли, Үмукүлсүм вә И.Ашурбәјли билаваситә Азәрбајчан истиглалына, милли дөвләтә, бајраға вә кербә, түркчүк идеалына вә үмумбәшәри ислами дәјәрләрә һәср етдикләри ән јахшы әдәби-бәдии, елми-публисист, фәлсәфи-тарихи әсәрләри бу илләрдә јазмышлар. Онларла итһафлар, һимнләр вә маршлар: "АЗӘРБАЈЧАН" вә "КӨЈ КӨЛ", "ШҮҺӘДАЈИ-ВӘТӘН", "МӘФКУРЕЈИ-АЛИЈӘ-

МИЗ" вә "ШҮҺӘДАЈИ-ҺҮРРИЈЈӘТИМИЗИН КИТАБЫ" вә "КАМАНЧА", "ҺҮРРИЈЈӘТ КҮНӘШИ" вә "АЗӘРБАЈЧАН", "ТРАБЛИС МҮҺАРИБӘСИ" вә "АЗӘРБАЈЧАН БАЈРАҒЫ", "ШЕЈДА" вә "АЈДЫН", "НАДИР ШАҺ" вә "БАКЫ УҒРУНДА МҮҺАРИБӘ", "СЫНЫГ ГАНАД" вә "ҺӘЗИН БИР ХАТИРӘ-ИСЛАМИЈЈӘ", "ХЕЈИР-ДУА" вә "БИНӘСИБЛӘР", "КОНСУЛУН АРВАДЫ" вә "ЗЫРРАМА", "АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНА БИР НӘЗӘР" вә "АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ ОЧЕРКЛӘРИ", "ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИ", "ТҮРК ЧӘЛӘНКИ", "МИЛЛИ ГИРАӘТ", "АЗӘРБАЈЧАН ТҮРКЛӘРИНИН ӘДӘБИЈЈАТ ТАРИХИ" — һамысы бу дөврүн бары-бәһрәсидир.

Бәдии мәһсул мәзмунча бир нечә әсас, апарычы сосиал мөвзу әтрафында мәркәзләширди; бајрагдакы рәнкләрин — түрклүк, ислам вә мүасирлик идеалынын мәдһи, түрк вә ислам тарихинин тәрәннүмү, чағдаш моделдә илк мүстәгил, суверен милли дөвләтин дәстәкләнмәси, онун јаранмасы салнамәсинин, милли дөвләтчилик идеолокијасынын ифадәси, тәсбити, ордунун һәрби уғурларынын бәдии тә'минаты; ермәниләрин Гарабағ үсјаны, Азәрбајчанда динч әһалинин вәһшичәсинә гәтли вә әразиләрин талан олунмасы, дашнакларын Бакыда тарихи абидәләри, елм вә мәдәнијјәт очагларыны јандырмасы, 18-21 март һадисәләри, милләтин түрк кечмишинин вә ислам тарихиндә шәһидлик вә гәһрәманлыг сәһифәләринин мәдһи вә јада салынмасы; шималдан јахынлашан гара думандан вә вәтәнин башы үстүнү алмагда олан тәһлүкәдән доған һәјәчан вә тәшвишин ифадәси.

Әдәби-бәдии вә мә'нәви сәсләшмәни бу илләр ән чох ингилаби-романтик түрк вә азәри поезијалары арасында көрүрүк. Әбдүлһәг Һамид, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт, Мәммәд Әмин Јурдагул... милли азәри шаири гәдәр јахындан танынып, охунур вә севилирди:

Ган гардашы, чан гардашы, шан гардашыјыз биз

(Тофиг Фикрәт)

Алты да бир, үстү дә бирдир јерин
Чәбһәдә јарә шәнидир әскәрин

(Намиг Камал)

јахуд:

Өјлә бир әзм илә чыхдым ки, јола,
Гаршыма чыхса, мәзарым, дөнмәм –

(Әбдүлһәг Һамид)

јахуд:

Һајды, оғлум, һајды, кет,
Ја гази ол, ја шәһид –

(М. Ә. Јурдагул)

Бу бејтләри Азәрбајчанын Чүмһуријјәт романтизминин поезијада лејтмотиви, епиграфы олан мисралар һесаб етмәк олар.

Онун ән јахшы давамы вә чавабы М. Һадинин ше'р рүбабындан ешидилирди:

Чыхсын диләрсә гаршымыза һәп мәзарымыз
Дөнмәз мәзаридән бу дили-әзмкарымыз...
Вичдани-милләтә јазылыбдыр бу ајәмиз,
Ән шанлы, ән шәрәфли һәјат иштә гајәмиз.

("Мәфкурәји-алијәмиз")

Милли интибаһ, һүррийјәт дүшүнчәси вә истиглал овгаты Һадинин бу вахта гәдәр јасагда галан дикәр ики чүмһуријјәт дөврү ше'риндә — "ЗӘФӘРИ-НАҺИЈЈӘЈӘ ДОҒРУ" вә "ӘСКӘРЛӘРИМИЗӘ, КӨНҮЛЛҮЛӘРИМИЗӘ" мәнзумәләриндә, һәмчинин, "АЈДЫНЛЫГ БИР КЕЧӘДӘ ТӘФӘККҮР ДӘГИГӘЛӘРИ", "КОР СОГУР", "БАҺАРЫН ИЛҺАМЛАРЫ ВӘ ИЧТИМАИ РӘМЗЛӘР", "ҺӘРАРӘТЛИ ШЕ'Р ВӘ ЈАХУД ГЫЗДЫРМАЛЫ ҺАЛЫМДА САЧМАЛАРЫМ" ше'рләриндә давам еләјир. Мүсават вә истигбал тәранәси, һәмчинин, А. Шаигин јасагдан чыхан "ИНТИЗАР ГАРШЫСЫНДА", "АРАЗДАН ТУРАНА", "ЈЕНИ АЈ ДОҒАРКӘН", "ВӘТӘНИН ЈАНЫГ СӘСИ", "ТҮРК ӘДӘМИ-МӘРКӘЗИЈЈӘТ ФИРГӘСИ" ("Мүсавата итһаф", марш) ше'рләриндә давам едир:

Илдырымлар курласын,
Булутларым һазырлансын туфана!
Дағым, дашым бојансын һәп ал гана,

Шимшәкләрим парласын...
"Өлүм!" дејә, "Вәтән" дејә гошарыз.
Бу торпаглар ганымызла бојанса,
Нәфәсимиз галынча өч аларыз.

Түрклүк-гардашлыг мөвзусу Шаигин дә, Һадинин дә ше'риндә хүсусилә күчлүдүр.

Ејни мотив, һәмчинин, о дөврдә нәшр олунмуш "Милли шәргиләр" адлы сечмә ше'рләр топлусунда әсас мөвзуну вә мүндәрәчәни, ваһид идеја-бәдии пафосу тәшкил едир:

Түркүстан елләри өпүб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым!
Үч рәнкли әксини Гузғун дәниздән
Әрмәған јолла сән, јара бајрағым!
(Ә. Чавад. "Азәрбајчан бајрағына")

Кәнч Чәфәр Чаббарлынын истиглал мөвзулу дөрд трибун ше'ри узун мүддәт иди ки, зорән унутдурулмушду. Һалбуки онлар 1918-1920-чи илләрин ингилаби вә романтик әдасыны хүсусилә габарыг ифадә едән фәлсәфи-символик нүмунәләрдир: — "СЕВДИЈИМ", "АЗӘРБАЈЧАН БАЈРАҒЫНА", "СЕВИМЛИ ӨЛКӘМ", "САЛАМ" ше'рләри. Романтик ашиг "ЈАШЫЛ ДОНЛУ, АЛ ЈАНАГЛЫ, МАВИ КӨЗЛҮ СЕВДИЈИМ" дедији мә'шугәјә ешг е'лан едир вә онун тарихи символикасыны белә ачырды:

Бу көј баба көј моғолдан галмыш бир түрк нишаны,
бир түркоғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
үрәкләрә долмалы.
Ал боја да азадлығын, тәчәддүдүн куманы,
мәдәнијјәт булмалы.
Сәккиз һәрфли бу улдуз да сәккиз һәрфли
өз јурду,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш кими
сәһәрләрә учмушдур.

Чүмһуријјәтин сабаһа учуш вә дөјүш чәнкисини, фәтһ олунан сәма вә шимшәк шәргиси кими сәсләнән ән коврәк бәдии нотлары јеничә ачылан поезија сәһәринин илк гадын шаирәси УМУКҮЛСҮМҮН фәрди ше'р әдасы ифадә едир. Онун "ӘСКӘР АНАСЫНА", "ЧӘКИЛ, ДӘ'Ф ОЛ", "БИР МАЈИС КҮНҮНДӘ" — ким ше'рләри үзәриндә ән зәриф нискилдән, һүркәк тәшвишдән бүрүнтү вә түл, хүсусән "ШИМАЛДАН КӘЛӘН ДУМАНДАН" бир чискин вар:

Аннәчијим, мәним бу јашыл дағлар,
Мәнсиз нәш'ә булмаз чичәкли бағлар,
Јурдума бурахмам алчаг дүшмәни...
Еј бузлу шималдан гопан дузикар,
Тохунма гәлбимә, атәши парлар.
("Чәкил, дә'ф ол").

Истиглал мөвзусу, онун уғур вә чәтинликләри, хиласкар түрк меһметчијинин (әскәринин) образы, хүсусән, дөврүн, мә'нәвијјат, мәишәт вә әхлагла бағлы проблемләри бу илләрин нәсриндә даһа кениш јер тутур: "ҺҮРРИЈЈӘТ КҮНӘШИ" (Симург), "МӘ'ДӘН САҺИБИНИН ФӘРАСӘТИ" (Б. Талыблы) "СЫНЫГ ГАНАД" (А. Јусифзадә), "ҺАМАМЧЫ", "ДИЛӘНЧИ", "ҮЧ ГАРДАШ" (И. Гәмбәроғлу), "СӘРСӘМ КИШИ" (Ә. Фәһми) вә с.

Нәсрдә Чүмһуријјәт әдәбијјатынын икинчи ән мүһүм мөвзусундан — Азәрбајчанда ермәни кеносиди вә зоракы, ганлы дашнак иртичасы барәдә әсәрләрдән ајрыча данышмаг лазымдыр. "МҮЧАДИЛЕЈИ-ҺӘЈАТ" (М. Рәфизадә), "ИХТИЈАР" (И.Оручзадә), "ВАРМЫ БИР ГУРТАРАЧАГ?" (Чәлил) әсәрләри, "АЗӘРБАЈЧАН", "ИСТИГЛАЛ", "БӘСИРӘТ", "ӨВРАГ НӘФИСӘ", "ӘФКАРИ-МҮӘЛЛИМИМ", "ГУРТУЛУШ" кими чешидли гәзетләрин сәһифәләриндә чохлу публисист мәгаләләр бу мәтләбә һәср едилмишдир. Онларын һамысынын чәминдән јаранан ваһид мәнзәрә, үмуми тракик гәнаәт бу иди ки, "Ганлы Николајларын" дөврүндә көрүнмәјән зүлмләр бизә бу күн, март ајынын 18-21 күнләри арасында рәва көрүлдү... Он минләрлә мүсәлман ганы ахыдылмышды... Һәр кәс... "бала вај" дејирди.

Елә евләр вар иди ки, бир нәфәр инсан орада јох иди. Һәпси ермәни солдатларын фе'линә ујан демократ үнсүрләрин әмри илә өлдүрүлмүшдүләр" ("Бәсирәт", 1 апрел, 1919).

Өлдүрүләнләр, мәһв оланлар милләтин тәкчә оғул вә гызлары дејилди. Даһа планлы вә мәгсәдли шәкилдә халгын мәдәнијјәт абидәләри мәһв едилирди. Ермәни дашнакларынын Бакыдакы "мәдәнијјәт кеносиди" мәтбуатда ајрыча мөвзуја чеврилмишди. М. Ә. Рәсулзадә, Үзејир Һачыбәјли, Мирзәбала Мәммәдзадә, Сејид Һүсејн еһтирaслы вә ағрылы бәдии-публисист јазыларла чыхыш етмишдиләр.

Шәһәр ме'марлығына ән бөјүк гәсдин үнваны кими "ИСМАИЛИЈЈӘ"-нин (индики Елмләр Академијасынын) бинасы сечилмишди. "ИСМАИЛИЈЈӘ ЈАНҒЫНЫ" бәдии-ичтимаи фикирдә дә бир јанғына чеврилди. Һәтта "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" әдәби бирлији һәмин мөвзуда ән јахшы бәдии әсәр үчүн мүсабигә е'лан етди.

Барбарлыг, адамјејәнлик (вандализм!), мәдәнијјәти вә ме'марлығы дағытмаг мүсабигәсиндә биринчи јери "Исламијјә"-ни јандыран ермәни дашнаклары тутмушду. Һуманизм вә инсанлыг әлејһинә, бәшәр мәдәнијјәти әлејһинә бу гәсдә гаршы вичдани-әхлаги вә мә'нәви-һуманитар фикрин ағрысы, үсјаны, һарајы мүсабигәсиндә исә гәләбә чаләнкини "Һәзин бир хатирә — Исмаилијјә" һекајәси илә "Јашыл Гәләм"ин рәһбәри Сејид Һүсејн газанды. Әслиндә бу мәнсур лирикадыр, "Исмаилијјә"јә мәдһијјәдир. Әдиб вүтарымыз вә иззәти-нәфсимиз олан, халгын арзудан вә әмәлдән тиклији милли АЗАДЛЫГ ВӘ ИСТИГЛАЛ МӘ'БӘДКАҺЫ олан "милли әмәлләримизин доғулдугу јер" кими, "Азәрбајчан һүријјәти вә истиглалијјәти, мәфкурәсини бәтниндә бәсләјән вә әрсәјә јетирән "севимли бина" вә "ана" кими тәрәннүм едир вә истиглалын бурадакы сүтунлара, дашлара һәкк олан, јаддаш олан тарихиндә, мә'нәви-тәрчүмеји һалында бүтүн мүгәддәс сәһифәләр бир-бир бизим хатирәмиздә чанланыр: сорағы Азәрбајчана вә бүтүн дүнјаја бурадан јајылан илк милли мәчлис, илк истиглал бәјаннамәси, илк бајраг вә керб, илк һимн, "НИЧАТ" вә "СӘФА" маариф чәмијјәтләри, "СӘАДӘТ" руһани чәмијјәти, "ГАРДАШЛЫГ КӨМӘЈИ" идарәси, "ГАФГАЗ МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫН БИРИНЧИ ГУРУЛТАЈЫ", "МУХТАРИЈЈӘТ" манифести, Азәрбајчанын тарихә вә

дүнјаја сәс салан илк мүстәгиллик вә азадлыг бәјәннамәси...

Дашнак вандалы һәдәфи дүз сечмиш вә бир атәшлә бир тарихи ода вә күдаза вермәк истәмишди.

Лакин һекајә никбин вә лирик-рәмзи бир овгатла тамамланыр, мүәллиф бу мә'бәдкаһын һәгигәтән јанмасы хәбәринә "ЈАЛАНДЫР, ИНАНМА!" - дејир, Бакыда "Исмаилијјә гәтлкаһы" вагиәсини һәдјан, шајиә е'лан едир.

Вә хәјаллы, үмидли, фәрјадлы епилогда диванә бир инамла охучуја үз тутур: "Билирмисиниз Исмаилијјәнин јандырыла билмәдијини аләмә исбат едән бир һәгигәт һанкысыдыр? Азәрбајчан парламаны үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз кушә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағы!" ("Истиглал", 4 феврал, 1920). Доғрудан да һәмин истиглал бајрағынын алтында Чүмһуријјәтин өзүнүн вахтында "Исмаилијјә"нин тарихи бинасы өз әввәлки көркәминә гајытды...

АХЧ - сөзүн чағдаш Авропа мә'насында бүтүн Јахын Шәргдә демократик дөвләт вә чәмијјәт өрнәји иди. Истәр мәтбуатда, истәрсә дә сосиал-сијаси гурумларда там бир полифонија вә плүрализм һаким иди. Парламанда бүтүн әсас фиргәләр вә милли азлыглар тәмсил олунмушду. Өлкәдә ченидли фиргәләр ("Иттиһад", "Әһрар", "Славјан-рус иттифагы" вә "Дашнаксутјун" да дахил олмагла) вә онларын мәтбуат органлары ачыг фәалијјәт көстәрирди. 200-ә јахын гәзет чыхырды. Һәтта болшевикләр өз мәтбуат органларыны ("Әхтәр", "Һагг", "Зәһмәт", "Коммунист", "Кәнч ишчи" вә "Јашыл гәләм"ә гаршы "Гырмызы гәләм" әдәби бирлијини) јаратмышдылар.

ДИЛ МӘСӘЛӘЛӘРИ. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти нәинки халгымызын, үмумән гоча шәргин тарихинә дахил олмуш илк демократик республика, Азәрбајчан Милли Шурасынын е'лан етдији илк парламентли дөвләт олмушдур. АХЧ-дә мүстәгил дөвләтин бүтүн атрибутлары — бајраг, керб, һимн, дөвләт дили варды. Тәәссүф ки, онлардан бири, даһа доғрусу, дөвләт дили, индијәдәк кениш вә һәртәрәфли тәдгиг едилмәмишдир.

Јеничә јаранан мүстәгил Азәрбајчан Республикасы фәалијјәтинин елә илк күнләриндә өз дөвләт дили һаггында гәрар верди. Һәмин гәрары олдуғу кими веририк:

"ДӨВЛӘТ ДИЛИ ҺАГГЫНДА

28. Дөвләти лисан түркчә гәбул едиләрәк, мүвәггәтән һөкумәт мүәссисәләриндә рус лисаны исте'малына мүсаидә едилмәси һаггында

Һөкумәт 27 ијун 1918-дә гәрар верди:

Дөвләти лисан түрк дили гәбул едиләрәк иләридә бүтүн мәһкәмә, идарeји-дахилијјә вә саир дәваир вәзифәләри башында дуранлар бу лисаны биләнләр олана гәдәр һөкумәти мүәссисәләрдә рус дили исте'малына да мүсаидә едилсин"[1].

Гәрардан көрүндүјү кими, һөкумәт о вахтлар түрк дили адланан Азәрбајҹан дилини дөвләт дили кими гәбул едәрәк, өлкәнин мәһкәмә, дахили ишләр идарәләриндә вә саир даирәләрдә вәзифә башында оланларын дөвләт дилини билмәләринә гәдәр олан мүддәтдә һөкумәт мүәссисәләриндә рус дилинин ишләнмәсинә дә иҹазә вермишдир. Гәрарын мәтниндән көрүндүјү кими, Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин рус дилинин исте'малына иҹазә вермәси мүвәггәти тәдбир олмуш вә јалныз идарәчиликдә милли кадрларын јетишмәсинә гәдәр олан мүддәт үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, дөвләт дили һаггында олан бу гәрар һөкумәтин "Милли бајраг һаггында"кы 9 нојабр 1918-чи ил тарихли гәрарындан алты aj әввәл верилмишди. Бу факт илк Азәрбајҹан һөкумәтинин дөвләт дили мәсәләсинә нечә диггәт јетирдијини ајдын көстәрир.

Һәмин гәрар дилимизин дөвләт дили кими ишләдилмәсинә аид илк сәнәддир. Башга сөзлә, һәмин гәрарын верилдији күндән Азәрбајҹан вә Азәрбајҹан дили тарихиндә Азәрбајҹан дили илк дәфә дөвләт дили е'лан олунмушдур.

Е'тираз едилә биләр ки, һәлә XVI әсрдә Азәрбајҹан дилинин дөвләт дили кими ишләдилмәси мә'лумдур. Ә. Дәмирчизадәнин јаздығы кими, "XVI әсрдә Шаһ Исмајыл Хәтаинин башчылыг етдији Сәфәвиләр дөвләти заманындан башлајараг Азәрбајҹан дилинин мөвгеји, нүфуз даирәси даһа да кенишләнмәјә башлады вә Азәрбајҹан әдәби дили дөвләт идарәләриндә, сарајда, һәрби һиссәләрдә ишләнилән рәсми дилләр сырасында јер тутду, о заман исламијјәтин дини дили сајылан әрәб дили вә бәдии ифадә васитәси кими модалашмыш фарс дили илә јанашы ишләнән бир дил һүгугу газанмыш олду".[1] Лакин, јенә дә Ә. Дәмирчизадәнин чох доғру олараг көстәрдији кими, "бүтүн бунлара бахмајараг, демәк лазымдыр ки, бу дөвр Азәрбајҹан дилинин рәсми дөвләт дили һүгугу там олмамышдыр. Чүнки там рәсми дөвләт дили һүгугу јеканә рәсми дөвләт дили олмаг демәкдир. Мадам ки, Сәфәвиләр дөвләти сарајында, идарәләриндә, **рәсми јазышма ишләриндә әрәб вә фарс дилләри дә ејни дәрәҹәдә** (сечдирмә мәнимдир — А. А.) ишләнилмишдир, демәли бурада там һүгуглу Азәрбајҹан дөвләт дилиндән данышмаг олмаз. Бундан башга, белә бир әламәти нәзәрә алмалыјыг ки, һәр һансы бир дилин рәсми дөвләт дили һүгугунда олмасы һәмин дилин әсас тә'лим-тәһсил васитәси вә тәдрис фәнни олмасы демәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә, XVI әсрдә Азәрбајҹан дили һәлә белә бир дил һүгугуна малик дејил".[2]

Ана дилимиз хүсусән XIX әсрдә дөвләт дили статуслу бир дил олмаг сәвијјәсинә даһа чох јүксәлир. Милли тәрәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајҹан әдәби дилинин, демәк олар ки, бүтүн үслублары фәалијјәт көстәрир. Һәмин дөврдә "иҹтимаи-сијаси үслубун мүхтәлиф голлары, хүсусән сәнәдат үслуб шахәси"[3] чох инкишаф едир, шәртнамә, интизамнамә, тәмәссүкнамә, вәкаләтнамә, иҹарәнамә, гәбаләнамә, һабелә чешидли е'ланнамә, гәрардаднамә вә низамнамәләр дә Азәрбајҹан дилиндә јазылыр. Бунлар һамысы дөвләт дили үчүн, шүбһәсиз ки, база сајыла биләр.

Бунунла белә, нәинки XIX әсрдә, һеч XX әсрин әввәлләриндә дә Азәрбајҹан дөвләт дили рәсми олараг мөвҹуд дејилди.

1. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи. I һиссә, Б., 1979, сәһ. 93.

1. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи. I һиссә, сәһ. 167.
2. Јенә орада.
3. Ҹаһанкиров М. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајҹан әдәби дилинин апарыҹы үслублары. Б., 1989, сәһ. 222-229.

Азәрбајчан дилинин рәсми дөвләт дили олмасы məhз илк Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти һөкумәтинин 1918-ин 27 ијунунда вердији гәрардан башлајыр.

Бәлли олдуғу кими, АХЧ һөкумәти вә парламенти дөвләт дили илә бағлы, әввәлдә көстәрилән гәрардан башга дикәр һеч бир гәрар вә ја фәрман гәбул етмәмишдир. Бу һагда Баш Архив Идарәсинин рәиси Азәрбајчан Республикасы јени конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијасынын 1995-чи ил 2 нојабр тарихли ичласында рәсми шәкилдә мә'лумат вермишдир: "Дөвләт архивләриндә сахланылан, дөвләт дили һаггында мә'лумат олан илк сәнәддә — 1918-чи ил ијул (әслиндә ијун — А.А.) ајынын 27-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти һөкумәти тәрәфиндән гәбул едилмиш гәрарда түрк дили дөвләт дили кими е'лан едилмишдир. Сонра парламентин фәалијјәти заманы парламентин ичласларынын бүтүн материалларына биз бахдыг. Белә бир мәсәлә парламентдә галдырылмајыб. Демәк истәјирәм ки, ганун сәвијјәсиндә дил һаггында елә бир гәрар гәбул едилмәјиб".[1]

Лакин Азәрбајчан дили һаггында хүсуси гәрар вә фәрманлар олмаса да, о заманлар түрк дили адланан ана дилимизә мәчлис мәб'услары, башга сөзлә, парламент үзвләри вахташыры мүнасибәт билдирирдиләр. Хүсусән, парламентин 1919-ун 21 августунда кечирилән ичласында күндәликдәки мәсәлә — Бакы Университетинин ачылмасы мәсәләси илә бағлы депутатларын чыхышларында дил мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Чыхыш едәнләрин, демәк олар ки, һамысы университетдә, өлкәмизин бу илк али мәктәбиндә тәдрис ишләри илә бәрабәр, онун һансы дилдә апарылмасы мәсәләсинә дә хүсуси диггәт јетирмишләр.

Парламентдә сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадә дејирди: "Индики дарүлфүнуну јетишдирән мүәллимләр кәрәк түрк дилинә ашина олсунлар. Она көрә дә лазымдыр ки, дарүлфүнуна елә мүәллимләр дә'вәт едәк ки, түрк дилини јахшы билсин... Һәр шө'бәдә, нечә ки, гејд олунубдур, түрк дили мәчбури олсун. Бир мәчбури демәклә олмаз. Кәрәк бунун

1. "Азәрбајчан" гәзети, 7 нојабр, 1995.

програмы олсун..."[1] (6,14). Тәдрисдә ана дили мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт верән мәчлис үзвү университет мә'зунларыны нәзәрдә тутараг бу мәсәләнин ваҹиблијини бир даһа вурғулајыр: "Бир шәхс ки, дарүлфүнуну икмал етди... е'дадидә тәдрис едәндә дә дарүлфүнундан өзүнә көтүрдүјү елмләри лазымдыр ки, көзәл әдәби түрк дилиндә тәдрисә мүгтәдир олсун" (Јенә орада).

Көрүндүјү кими, А. Әфәндизадә тәдрис ишиндә дөвләт дилинин зәрурилијинин там тәләбкары кими чыхыш едир.

Парламентдә мүсават вә битәрәфләр фраксијасынын үзвү Јусиф Әһмәдов да ејни фикирдәдир: "Биз истәрдик ки, һәр бир тә'сисат ки, јапырыз, ону өз дилимиздә јапа идик. Лазымдыр ки, һәр бир милләт чалышыб јолдаша елмдә бәрабәр олсун. Күман едијорум ки, һәр бир тә'сисат өз дилимиздә ола".[2]

Әһрар фраксијасына дахил олан мәчлис үзвү Мухтар Әфәндизадә мәсәләни гәти гојур: "Гоншуларымыз ермәни вә күрҹүләр бизә күлүјорлар: "Бизим (јә'ни ермәни вә күрчүләрин — А. А.) мәмләкәтдә ана дили ишләдики һалда һануз рус дили ишләнир".[3]

Мәсәләјә мүсаватчыларын лидери М. Ә. Рәсулзадәнин мүнасибәти өз реаллығы вә објективлији илә фәргләнирди: "Үлум вә фүнун битәрәфдир. Дүнјада рус елми дејил, бејнәлмиләл бир елм вар. Биз бу бејнәлмиләл елми һәр бир милләтин ағзындан ешитдијимиз кими, рус профессорлары ағзындан өјрәнә биләриз"[4] Даһа сонра: "Вәгтилә бу дарүлфүнун кеткедә миллиләшәчәк. Бунунла бәрабәр, орада түрк дили үмуми сурәтдә мәчбури олараг кечириләчәк вә өјрәдиләчәк. Рус вә ја әчнәби бир лисанда тәһсил етдији бир елми өз дилиндә ифадә едә биләчәк. Һалбуки харичә кедән тәләбәмиз үчүн бу мүмкүн декил. Онлар өз лисан вә мүһитләриндән мәчбуријјәтиндә олдуглары һалда дарүлфүнумуз тәләбәләри исә тәһсил етдикләри елмләрлә бәрабәр, халг арасында олачаглар ки, бу-

1. Азәрб. Республикасы НС јанында ОПМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.
2. Јенә орада, 12.
3. Јенә орада, 19.
4. Јенә орада, 9.

нун да бизә бир чох фајдасы дәјәчәји габилдир".[1]

Бакы Университетинин ачылмасынын гызғын тәрәфдары олан М. Ә. Рәсулзадә дил проблемини тутарлы әсасларла һәлл етмәјә чалышыр вә мүхтәлиф өлкәләрин тәчрүбәсиндән мисаллар кәтирир: "Вә әкәр букүнкү дарүлфүнунлара бахсаныз, орада да алманча, фирәнкчә тә'лим алдыгларыны көрәрсиниз, һеч бир милләт тарихән илк адымында милли бир дарүлфүнуна саһиб олмамышдыр. Әввәлчә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир. Бинаәнилејһ горхмамлыдыр. Дарүлфүнун һәр дилдә олса да олсун, ачыб охумалыјыз".[2]

Парламентин сосиалистләр фраксијасындан олан Сәмәд Аға Ағамалы оғлу вә Әли һејдәр Гарајев мүхалифәтдә олсалар да, дарүлфүнун вә дил мәсәләсиндә онларын фикри мүсават лидеринин фикирләри илә үст-үстә дүшүр. Гејд едәк ки, онларын чыхышларында кәтирдикләри әсаслар бир-бирләриндән фәргли олсалар да, мәгсәд вә идејасына көрә вәһдәт тәшкил едир. Сәмәд аға Ағамалы оғлунун чыхышындан: "Дејирләр ки, түркүн өјлә гүввәтли дили јохдур ки, онун дарүлфүнуну олсун. Әввәлчә дили гүввәтләндириб, сонра дарүлфүнун ачмаг лазымдыр. Дарүлфүнун олмаса, дил дә гүввәтләнмәјәчәкдир. Дарүлфүнун олан јердә дил дә бөјүјүр. Инандырырам ки, револјусијадан әввәл дил билмәјәнләр инди јаваш-јаваш мәчбур олуб дил өјрәниб, өз көчүнү судан чыхарыр".[3]

Дарүлфүнунун ачылмасына бөјүк сәј көстәрән Әлиһејдәр Гарајев ана дили проблеминин өзүнә ајдынлыг кәтирмәјә чалышыр: "Дарүлфүнун, доғрудур, өз ана дилимиздә милли олмалы иди. Затән биз дејирик ки, чүнки милләтләр азаддыр вә онларын лисаны да, дили дә азад олсун. Һалбуки Николај бизим милли лисанла тәдрисатымыза манe олдуғу үчүн биз дејил дарүлфүнуну, һәтта ибтидаи мәктәбләримизи дә миллиләш-

1. Азәрб. Республикасы НС јанында ОПМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 9.
2. Јенә орада, 10.
3. Јенә орада, 17.

дирмәдик".[1] Бу сөзләр дә онундур: "Чүн биз бу вахта гәдәр ибтидаи вә е'дадиләрдә милли руһда тәрбијә алмамышыг ки, милли дилимизи биләк вә милли лисанда лексија охунанда анлајаг" (јенә орада).

Мүхтәлиф партија вә фраксијалара мәнсуб олан парламент үзвләри М. Ә. Рәсулзадә, С. Ағамалы оғлу вә Ә. Гарајевин чыхышларында тәһсил вә дил проблеми үзрә сөјләнилән мүлаһизәләр, верилән тәклифләрин тә'сири иди ки, дил мәсәләсини тәһсил вә тәдрисдән үстүн тутан вә мәсәләдә чох ајдын мөвгеји олдуғу һалда парламент үзвләринин бир гисми конкрет бир мөвге тута билмирди. Бу бахымдан сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадәнин чыхышлары буну ајдын көстәрир: "Дарүлфүнун һәр һанки дилдә олурса-олсун, о, елм мәнбәјидир. Вәтән үчүн, демәк, јахшы ишчиләр, сијаси адамлар, елмили адамлар һазырлајачаг... Сөз јох ки, дарүлфүнун күшады сөзү мејдана кәлдикдә, демирик ки, әввәлимчи күндән түрк дилиндә олачаг. Бу мүмкүн олан шеј дејилдир. Бизим һазырлығымыз рус дарүлфүнунунда охумаг үчүндүр. Истәсәк дә о гәдәр гүввә вә профессор тапмарыг ки, өз дилимиздә елм вә фүнун кечәк... Лакин һәр ики тәрәфи барышдырмаг, бир нечә илләрдән сонра да олурса түркчә кечә биләрсән, о да түрк лисанына мәхсус вәзијјәтдир ки, әсаслыдыр".[2]

Бә'зи мәчлис үзвләринин чыхышы исә өз реаллығы вә конкретлији илә фәргләнир. Мәсәлән, әһрар фраксијасындан олан депутат Мухтар Әфәндизадәнин чыхышында бу ајдын һисс олунур: "Мәммәд Әмин әфәнди еји тәсвир етди ки, үлум битәрәфдир. Һанки дилдә олмуш ола елмдир. Лакин ону билмәлидир ки, тарихи-әдибә бир елмдир ки, ону ана дилиндән башга бир дилдә өкрәтмәк олмаз".[3]

Бакы Университетинин ачылмасы мәсәләсинә һәср олунан јалныз бир ичласда Азәрбајчан дили барәсиндә дејиләнләр, көрүндүјү кими, бирбаша дөвләт дили, онун тәдрис вә тәһсил ишиндә јери кими чидди проблемлә бағлыдыр. Парламент үзв-

1. Јенә орада, 20.
2. Јенә орада, 13.
3. Јенә орада, 18.

ләринин чыхышлары истиснасыз олараг, һөкумәтин "Дөвләт дили һаггында" гәрарына ујғун олмушдур.

Ф. Хојскинин чыхышларында һөкумәтин дөвләт дили саһәсиндә көрүлән ишләр барәсиндә вахташыры вердији мә'луматлар дөвләт дилинин даим һөкумәтин диггәт мәркәзиндә дурдуғуну көстәрир: "Шимди мәктәбләр миллиләшдиләр. Ибтидаи мәктәбләр вә бә'зи синифләр миллиләшмишләр, бир чох јени мәктәбләр ачылмышдыр"[1] вә јахуд: "Имди шүкүрләр олсун бир чох әлијјә идарәләринә түрк дили билән адамлар тә'јин едилмишләр".[2]

ПАРЛАМЕНТИН ДИЛИ. Азәрбајчан дилинин Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин сөзүн әсл мә'насында дөвләт дили кими ишләнмәси өз һәгиги тәчрүби тәтбигини кениш шәкилдә илк Азәрбајчан парламентинин дилиндә тапды.

Бәлли олдуғу кими, Азәрбајчан парламентинин өмрү чох да бөјүк олмајыб. О, өз фәалијјәтинә 1918-ин 7 декабрында башламыш, 1920-нин 27 апрелиндә баша чатдырмышдыр. Парламент бу мүддәт әрзиндә 140-а јахын ичлас кечирмиш вә 300-дән чох ганун гәбул етмишдир. Бир нечә тәнтәнәли вә новбәдәнкәнар ичлас нәзәрә алынмаса, бүтүн јығынчаглар ишкүзар шәраитдә кечмишдир. Илк Азәрбајчан парламентинин ичласы протоколларынын дили үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр онун дили һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Бу тәсәввүр там әсас верир дејәк ки, Азәрбајчан әдәби дилинин рәсми парламент үслубу илк дәфә мәһз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин фәалијјәт көстәрдији дөврдә јаранмышдыр.

Бир чәһәти дә гејд етмәк лазым кәлир. Дөвләт дили һаггында верилмиш гәрарда, мә'лум олдуғу кими, мәһкәмә, дахили идарә ишләриндә мүәјјән мүддәт әрзиндә рус дилинин ишләнмәсинә дә ичазә верилирди. Парламент исә бу сијаһијә дахил дејилди. Она көрә дә парламентдә дилләрин ишләнмәси мәсәләси, тәбии олараг, ганунверичи һакимијјәтин, парламентин үзвләринин өһдәсинә бурахылмышды. "Парламентин истифадә

1. Азәрбајчан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 14.
2. Јенә орада, сәһ. 14.

етдији дил дөвләт дили статусуна малик Азәрбајчан түркчәси иди. Гејри-јерли парламент нүмајәндәләри чыхышларын рус дилиндә олмасыны тәклиф етдикдә парламентин ичласларындан бириндә бу мәсәлә хүсуси мүзакирә олунмуш вә бу хүсусда гәрар гәбул едилмишди. Гәрара әсасән парламентин рәсми дили Азәрбајчан түркчәси е'лан олунмуш, дикәр милләтләрин нүмајәндәләринин өз чыхышларыны рус дилиндә етмәләри мәгбул һесаб едилмишди. Бунунла белә рәсми сәнәдләрин һамысы дөвләт дилиндә тәртиб едилирди. Дөвләт дилиндә олмајан сәнәдләрин үстүндә адәтән парламентин сәдр мүавини Һәсән бәј белә бир мәзмунда дәркәнар гојурмуш: "Әризә түркчә лисанда олмадығы үчүн әнчамсыз галыр".[1]

Азәрбајчан парламенти сәнәдләринин дилиндә диггәти чәлб едән илк чәһәт онун бүтөв бир дөврүн әдәби дили барәдә там тәсәввүр јаратмасыдыр. Мә'лумдур ки, бүтүн дөврләр үчүн олдуғу кими, XX әср әдәби дилимизин үмуми мәнзәрәсини дә һәмин дөврдә јазылмыш бәдии әсәрләрин вә чох кениш шәкилдә олмаса да, дөврүн мәтбуатынын дили верир. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихинә һәср олунмуш әсәрләрдә көстәрилдији кими, о дөврдә Азәрбајчанда бәдии әдәбијјат тәнгиди-реалист әдәбијјат, реалист-маарифпәрвәр әдәбијјат, романтик әдәбијјат олмагла үч әдәби үслубда мөвчуд олмуш вә өз ифадәләрини үч әдәби-бәдии дил үслубунда тапмышдыр. Лакин XX әсрин әввәлләриндән башлајан бу дил дурумунда бир-бириндән принсипчә фәргләнән әсас ики сәчијјәви чәһәт олмушдур. Азәрбајчан парламентинин дилиндә дә бу ики чәһәт өзүнү ајдын көстәрир: бир тәрәфдән, Азәрбајчан үмумхалг дили үзәриндә јүксәлән, о бири тәрәфдән даһа чох османлы дилинә чәкән, бә'зи һалларда тамамилә османлы дилиндән ибарәт олан бир дил. Лакин әдәби дилимизин парламент үслубунда онун там бу шәкилдә гәлибләнмиш формалары әвәзинә вәзијјәтлә, мөвзу илә, шәраитлә бағлы даһа чевик ифадә тәрзләри варды. Азәрбајчанын илк парламентиндәки чыхышлар дилчә даһа рәнкарәнк иди вә әввәлчәдән мүәјјәнләшмиш гәлибләрә чәтин јерләширди.

1. Нәсибзадә Н. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Б., 1990, сәһ. 61.

Дејиләнләри парламент үзвләринин чыхышларындан көтирілән ашағыдакы нүмунәләрдә ајдын көрмәк олар.

Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин мәчлиси-мәб'усанынын (парламентинин) биринчи ичласында Шураји-миллинин (милли шуранын) рәиси Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин кириш сөзүндән: "Мөһтәрәм мәб'услар! Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин илк мәчлиси — мәб'усаныны ачмаг јум сәадәти, сиз мөһтәрәм мәб'услары тәбрик етмәк шәрәфинин өһдәмә дүшмәси илә мүфтәхәрәм (алгышлар), әфәндиләр. Русијада зүһур едән ингилаби-кәбир дикәр һәгигәтләр арасында бир һәгигәти - баһирәни дәхи елан етмишди. Бу милләтләрин һәгги-һүррийјәт вә истиглаллары иди. Русија ингилаби тәбиәтиндә мөвчуд олан руһа садиг галараг тәбии јолу илә инкишаф етсәјди, милләтләрин һүгугуну тә'мин илә мухтаријјәтләрдән мүтәшәккил азад вә демократик бир Русијаны бир ан әввәл тә'сис едәчәкди. О вахт тәбии иди ки, Русијада јашајан мүсәлманлардан да һәјати-сијасиләри, дикәр мәһкум милләтләрлә бәрабәр, башга бир тәригдә чәрәјан едәчәкди. Милләтләр кәнди мүгәддәратларынын тә'јинини пәк сәмимани бир сурәтдә Русија мәчлиси-мүәссисанындан көзләдиләр".[1]

Һәмин ичласда вүкәла рәиси (баш назир) Фәтәли Хан Хојскинин чыхышындан: "Мөһтәрәм Азәрбајчан парламенти әзасы! Букүнкү күн Азәрбајчан үчүн бөјүк, әзиз мүбарәк күндүр ки, јухумузда көрмәздик, әглимизә кәлмәзди. Бу күн о күндүр ки, мухтаријјәти әлинизә алдыныз, һөкумәт вәкаләти илә өзүмүзү дә сизинлә бәрабәр тәбрик едирәм (алгышлар). Һөкумәтин борчудур, һүзурунузда олсун, әски фәалијјәти вә һанки өвза алтында ишләдијини сизә әрз етсин. Мән бу күн һәр нәзарәт һаггында сизә мә'лумат верә биләрәм. Мән бу күн һөкумәтин тарихини вә нә кими өвза алтында тәшкил етдијини сизә әрз едәчәјәм".

Парламентин һәмин күн кечирилән ичласынын протоколундан кичик бир парчаны да охучуларын диггәтинә тәгдим едирик: "Сәдр — Буна е'тираз едән варса, әлини галдырсын! Демәли, тәклиф гәбул олунур. Иттиһад фиргәси тәрә-

1. Азәрбајчан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 2.

финдән тәклиф вардыр.

Гарабәјли — Мәчлиси-мәб'усанын күшады мүнасибәтилә иттиһад фиргәси сијаси мәһбуслар үчүн әфви-үмуми е'ланыны тәклиф едир.

Шејхүлисламов — Һүммәт фиргәси иттиһадын арзу етдији тәклифи тәбрик вә гәбул едир. Бу мәсәләни фраксијада галдырмаг истәјирди. Фәгәт букүнкү ичласда мүзакирә едилмәјәчәјини нәзәрә алараг галдырмады. Бу мәсәләни фиргәләрин декларасијасында охунмасына тә'сир етдик. Һәр һалда әфви-үмуми әлејһинә һеч кәс е'тираз етмәз. Биз тәбрик вә иттиһада тәшәккүр едирик".[1]

М. Ә. Рәсулзадә бу тәклифә мүнасибәтини билдирәндән сонра сосиалистләр фраксијасындан олан Аслан бәј Сәфикүрдски данышыр: "Көзәл тәклиф едилди. Шүкүрләр олсун ки, шимди биз бурада јығылыб даныша билириз. О ганлар ки, төкүлмәлијди, бизи бу күнә чыхармышдыр вә бајрағымызы галдырмышдыр; онлары унутмајалым. Һүррийјәт вә ингилаб шүһәдасынын истираһәт руһлары үчүн тәвәггә едирәм ајаға дурасыныз (һамы галхыр). Мән сосиалистләр тәрәфиндән бу тәклифи тәбрик едирәм".[2]

Бу мисалларын сајыны артырмаг да олар. Илк Азәрбајчан парламентинин дили һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратдығы үчүн буна еһтијач вардыр.

Сосиалистләрдән Әлиһејдәр Гарајев: "Бизим фиргәмиз дарүлфүнунун ачылмасы тәрәфдарыдыр. Ингилаб бајрағы галдырыб, Николај истибдадыны јыхдығымыз күндән е'тибарән шүарымыз јох олсун гаракүруһ, јашасын һүр вә сәрбәст милләтдир. Биз бу әсас үзфүндә ишләјириз вә ишләјәчәјик".[3]

Битәрәфләрдән Аға Ахундов: "Һансы синфи нә гәдәр артырмаг ону бән түркчә баша дүшмәмишәм. Өјлә баша дүшүрәм ки, дөвләтләрдән чох, касыблардан аз алыначагдыр. Лакин бурада декилир ки, јери чох оландан чох алыначагдыр. Мән о гәдәр хәбәрдар дәкиләм; үзр истәјирәм, ола бир кәндистанда чүрбәчүр

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 7.
2. Јенә орада.
3. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 20.

васитәләрлә биринин чох јери вар, дөвләтлидир. О дөвләтлијә дејириз, она дөвләтли демәк оламаз. Мән тәклиф едирәм ки, мигдар гојулсун..."[1]

Парламентин баш катиби Бағыр бәј Рзајев: "Мөһтәрәм мәб'услар! Иреванда бу ахыр вахтларда бир чох һадисәләр вүгу олмушдур. Нәтичәдә бир чох мүсәлманлар фәлакәтләрә, мүсабәтләрә дүшдүләр вә јүзләрчә кәндләр дағылды вә әһалиси башга јерләрә кетдиләр, бир гисми шимди өз јерләринә гајыдырлар, чохусу исә даһа јерләринә гајытмамышлардыр. Бунлар өзкә јердә фәна һалда јашајырлар".[2]

Бу мисалларын сајыны чохалтмаг да олар. Лакин кифајәтдир дејәк ки, АХЧ-нин парламентинин дили бир-бириндән фәргли үслубларда иди. Дүздүр, һәр чыхыш едәнин нитги данышанын үмуми билији, зөвгү, мәдәни сәвијјәси вә с. субјектив амилләрлә бағлы олараг индинин өзүндә дә муәјјән хүсусијјәтләрлә фәргләнир. Амма мәчлиси-мәб'усан нүмајәндәләринин дилиндә бу, фәрди үслуб хүсусијјәтләри илә бәрабәр, даһа бөјүк сәвијјәдә, һәтта дил үслублары вә дил сәвијјәсиндә өзүнәмәхсуслуглар јарадыр. Мәсәлән, дејәк ки, М. Ә. Рәсулзадәнин дили илә дикәр чыхыш едәнләрин, истәр Ф. Хојскинин, истәр иттиһад фраксијасы олан Гара бәј Гарабәјлинин, социалистләр фраксијасы нүмајәндәләри Әкбәр аға Шејхүлисламов вә Асланбәј Сәфикүрдскинин вә башгаларынын чыхышларынын дили үзрә мүгајисә ајдын көстәрир ки, парламент дилиндә ики әсас үслуб өзүнү ајдынча бүрузә верир. М. Ә. Рәсулзадәнин дили даһа чох мүрәккәбдир вә мүрәккәблик өзүнү дилин бүтүн, јә'ни һәм фонетик, һәм лексик, һәм семантик, һәм дә грамматик сәвијјәләриндә көстәрир. Башга сөзлә, онун нитгиндә алынма сөзләр (мәб'ус, јум, мүфтәхор, баһирә, тәриг, кәнди, пәк, сәмимани, зүһур вә с.), *изафәт тәркибләри (мәчлиси-мәб'усан, ингилаби-кәбир, һәгигәти-баһирә, һәгги-һүррријјәт, һәјати-сијасиләр, мәчлиси-мүәссисан)* бу кичик мәтн парчасы үчүн олдугча чохдур. Әрәб вә фарс дилләринә ујгун, һабелә "милләтләрин һүгугуну тә'мин илә мухтаријјәтләрдән мүтәшәккил азад вә демократик" типли гејри-ади

1. Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 94, сәһ. 108-136.
2. Јенә орада, иш 100, сәһ. 37-56.

синтактик конструксијалар бу дилин интонасијасына да бир јадлыг вә архаиклик кәтирир. М. Ә. Рәсулзадәнин јазыларында да Азәрбајчан дилинин морфоложи нормалары түрк дили нормалары илә әвәз едилмишдир; мәсәлән: фе'лин индики заман шәкилчиләри вә биринчи шәхс шәкилчиләри, әмр шәклинин биринчи шәхс сонлуғу, исмин тә'сирлик һал шәкилчиси вә с.

Ф. Хојскинин нитгиндә исә ә'за, әрз етмәк, һүзурда олмаг, овза кими дилимиз үчүн муәјјән дәрәчәдә архаикләшмиш алынма сөзләрдән башга һеч бир јад шеј јохдур. Сосиалистләрдән Ә.Шејхүлисламовун нитги исә мүасир дилимизә бүтүн параметрләрдә даһа јахындыр. Нәһајәт, Г. Гарабәјлинин дили, көрүндүјү кими, М. Ә. Рәсулзадәнин дили илә формача даһа чох сәсләшир.

Аз-чох фәрглә бу дил хүсусијјәтләри парламентин дикәр нүмајәндәләринин дә чыхышында мүшаһидә олунур.

Белә дүшүнмәк олар ки, бу чыхыш едәнләрин партија мәнсубијјәтләриндән ирәли кәлир. Доғрудан да, мәсәлән, мүсаватчыларда о дөврүн һуманитар вә ичтимаи елм нүмајәндәләринин үслубуна јахынлыг вә мејл даһа чох һисс олунур. Дејәк ки, М.Ә.Рәсулзадә илә јанашы, мүсаватчылардан Нәсиб бәј Јусифбәјли, Мустафа Маһмудовун нитгләринин дилиндә о вахтын һаким даирәләринин вә Ә. Һүсејнзадә кими идеологларын дилинә вә үслубуна чәкән чәһәтләр вар. Мәсәлән, Нәсиб бәј Јусифбәјлинин нитгинә диггәт јетирин: "Мөһтәрәм мәб'услар! Гарабағ һадисатынын тәфсилатындан сизә әрз етмәјәчәјәм. О вүгуат ки, орада олуб, мән куман едирәм, сиз онун тәфсилатыны бурада сөјләјән јолдашларыназдан ешитмишсиниз".[1] Вә јахуд Мустафа Маһмудов: "Ваге олан истизаһә чавабән һөкумәт рәисинин Гарабағ мәсәләси вә бу вилајәтдә вәһшиликләр ичра едән Андраник четеси һаггында вердији изаһаты динләјәрәк Азәрбајчан мәчлиси-мәб'усаны вәтәнин тәк маллијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәти әһалисинин тә'мини-асајиши вә һүрријјәтинә аид олан бу мәсәләдә бу вахта гәдәр көрүнмүш олан тәдбирләрдән әлавә һөкумәтин даһа шиддәтли вә даһа гәти сијаси вә әскәри тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин даима һи-

1. Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 825, сијаһы 1, иш 100, сәһ. 24.

мајәти-е'тибарилә мәзһәр олачағыны бәјан илә нөвбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечир".[1]

Күчлү үслуб јахынлығы сосиалистләр фраксијасындан олан депутатларын дилиндә дә мүшаһидә олунур. Әввәлдә сосиалистләрдән Әкбәр аға Шејхүлисламов вә Аслан бәј Сәфикүрдскинин, хүсусән Әлиһејдәр Гарајевин чыхышларындан кәтирдијимиз мисаллардан көрүндүјү кими, онларын дили һәмин дөврүн әдәби дилинин Абдулла Шаиг, Сејид Һүсејн, Чәфәр Чаббарлы голуна, үслубуна ујғун олуб, мүасир дилимизә дә јахындыр. Бу хүсусијјәт һәмин фраксијадан олан башга депутатларын чыхышларында да мүшаһидә едилир.

Әһрар вә иттиһад фраксијасындан олан парламент үзвләринин дили, бә'зи хүсусијјәтләринә көрә мүсаватчыларын, бир чох чәһәтдән исә сосиалистләрин дилинә јахындыр. Әһрарчылардан Абдулла бәј Әфәндијевин чыхышындан: "Дарүлфүнунун ачылмасы" "әһрар" фиргәсиндә ики чәрәјана сәбәб олду. Бир нечәси әлејһиндә, бир нечәси ләһиндә. Һәр ики тәрәфин кәтирдији мәвадлары мүлаһизә едәндә, мүгајисә едәндә ашкар олур ки, әлејһинә оланларын фикри бир гәдәр доғрудур вә әгләә батыр. Нәзәријјәләрдән бәһс етмәк истәмирәм бир нечәсини көстәрмәк истәјирәм ки, о да бу дәрәчәдәдир".[2] Иттиһадчылардан Гара бәј Гарабәјлинин чыхышындан: "Азәрбајчанын мүхтәлиф кушәләриндән тәшриф кәтирмиш олан чәмаәт нүмајәндәләрини тәбрик етмәклә бәрабәр, "Иттиһад" дәиргәси һакимијјәти-миллијјә идејасынын, (jә'ни милләтин өз үзәринә һаким олмаг үсулунун) гисмән исә вүчудә кәлдији үчүн бәјанимәмнунијјәт едәр. Зира зәнчири-әсарәт алтында јашајан мүсәлман милләтинин һүгугунун мүдафиәси үчүн ихтијар етдији мүбаризәдә фиргә даима бу мәгсәди тәтбиг етмиш иди. Лакин шәраити-сијасијјә һазырда да нәш'әт едән мүшкүлат гаршысында шу парламентин сурәти-тәшкилини фиргә идеалына тәмамилә тәчәссүм едәмәз.

Мәәмафијә үзәриндә Азәрбајчан бајрағы түмуч едән вә әсас е'тибарилә һәр бир мүсәлман үчүн мүгәддәс әдд едилмәси лазым кәлән бир мүәссисәдә бизләр фиргә вә синиф мәнфәәтинин мүдафиәси үчүн дејил, милләти тәшкил етмәк үчүн топланмышыз. Онун үчүн дә ән гәриб бир заманда бурада демократик үсул илә интихаб едилмиш әсл мәчлиси-мүәссисан үзвләринин әрсә вүчуд етмәләрини муталиб вә мәгсәдимизин мүгәддәси кими тәләгги едәриз".[1]

Бунун белә, парламент үзвләринин дил вә үслублары үзрә партија үзрә групплара ајырмаг там доғру сајыла билмәз. Белә ки, партија үзвләри ајры-ајрылыгда да бир-бирләриндән фәргләнирләр. Илк нөвбәдә мүхтәлиф бөлмәләрдән олдугларына көрә. Бәлли олдуғу кими, парламент тәркибиндә Милли Шуранын 44 нәфәр үзвүндән башга, даһа 36 нүмајәндә сечилмәси нәзәрдә тутулмушду: "Бу нүмајәндәләрдән беши Бакыдан, икиси (бири шәһәр, бири маһал әһалисиндән) Көјчајдан, икиси Чавалдан, үчү Губадан, икиси Ләнкәрандан, икиси Шамахыдан, үчү Кәнчәдән, икиси Әрәшдән, бири Чаванширдән, икиси Зәнкәзурдан, бири Газахдан, бири Чәбрајылдан, икиси Нухадан, икиси Шушадан, икиси Загаталадан, үчү кечмиш Ирәван губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән (Нахчыван, Шәрур, Ордубад), бириси исә кечмиш Тифлис губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән (Борчалы) сечилмәли иди"[2]. Белә зәнкин чоғрафи әразидән олан депутатлар, шүбһәсиз, доғма јерләринин ләһчә хүсусијјәтләрини, күчлү олмаса да, һәр һалда сахлајырдылар. Катиблијинин, протокол јазанларынын сә'ји нәтичәсиндә ләһчә хүсусијјәтләри чох аз нәзәрә чарпыр.

Мәчлис үзвләринин Гәрбә вә Шәргә мүнасибәтләри, мәдәни сәвијјәләри, дил мәсәләсиндә тутдуглары мөвге, јаш вә башга чәһәтләр дә парламент дилинин рәнкарәнклијинә зәмин һазырлајырды. Одур ки, бу амилләрә көрә парламент дилинин партија принсипи илә үслублар гаммасы кими изаһ етмәк һәгигәтән чәтиндир.

Мүсаватчылардан М. Ә. Рәсулзадә вә Н. Нәсиббәјлинин чыхышларындан әввәлдә верилән нүмунәләрлә мүсават партијасы-

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1, сәһ. 24.
2. Јенә орада, ф. 893, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 13.

1. Азәрбајчан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1, сәһ. 26.
2. Н. Нәсибзадә. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Б., 1990, сәһ. 73-74.

нын дикәр нүмајәндәси, парламент сәдринин биринчи мүавини Һәсән бәј Ағајев вә парламентин үзвү, мүсават вә битәрәфләр фраксијасында олан Рза бәј Ағајевин чыхышларындан кәтирилән мисалларын мүгајисәсиндә буну ајдын көрмәк олар. Һәсән бәј Ағајев: "Мөһтәрәм парламент үзвләри! Букүнкү тарихи күндә мәним бојнума бөјүк бир шәрәф, бөјүк бир игдам дүшдү. Изһари-е'тимад илә мәни уча мәнсәбә лајиг билдијиниздән долајы билаистисна һамыныза тәшәккүр едирәм. Мәни сәрәфраз парламент биринчи мүавинлијә интихабла миннәтдар бујурдунуз. Рәис чәнаблары кәләнә кими онун ағыр вәзифәсинин ифадәси өһдәмә бурахылды. Бу күн вәзифәни ифа едә биләчәкмијәм, јохму, буну демәјә чәсарәт еләмирәм. Зира вәзифә хејли мәс'улијјәтли вә ағырдыр. Бурасы һамыныза мә'лумдур. Фәгәт һамынын мәгсәди севкили Азәрбајчанын сәадәти, бураја топланмамыздан мурад әзиз вәтәнимизи саһили-ничата чыхармаг олдуғундан үмидварам ачизләриниз сизинлә бәрабәр мәгсәдә наил вә сизин мүавинәтиниз илә вәзифәми һүсни-ифајә мүвәффәг олачағам"[1]. Вә јахуд Рза бәј Ағабәјов: "Аға Ашуровун горхусу јерсиздир. Мәсәлә беләдејилдир. Касыб-дөвләтли, шәһәрли-кәндли дејилмијор. Јер вар, наделли, јер вар хүсуси наделли јерләр одур ки, һәр кәндин мүәјјән јери вардыр. Онун да өзүнүн гајдасы вар. Демәли, кәндин ки, мүәјјән јери вар, ондан верки алыныр. Ола биләр ки, наделли јери олан гоншусундан, јер ала. Јәгин шејдир ки, онун әлиндә чох олар" вә с.

Башга фраксија вә партија нүмајәндәләринин чыхышларында да бу һал мүшаһидә олунур. Иттиһадчы Султан Мәчид Гәнизадәнин чыхышындан: "Гачгынлар барәсиндә беләсөһбәт олду ки, онлара көмәк лазымдыр. Онлара өкүз дә, котан да вермәк лазымдыр. Бөјлә сөһбәт олду ки, Шамахы гачгынлары да вар. Онлар өз әлимиздәдир. Онлара буғда, өкүз, котан индичә верилә билмәз. Лакин Зәнкәзур әһвалаты фәнадыр. Онлары гојмајырлар раһат јашасынлар".[2]

Сосиалистләрдән Аслан бәј Сәфикүрдскинин дили исә индики парламент дилиндән аз фәргләнир: "Бу күн кичик бир түрк парламенти ачылыбдыр. Бизим бу парламентимиз көзләрдә бир ағ кимидир. Чох империалистләр ону көрмәк бел̊ә истәмирләр. Чүмһуријјәтимиз түрк чүмһуријјәти дејил, Азәрбајчан чүмһуријјәти дедик ки, һамы вәтәндашлара үмуми бир вәтән олсун (алгыш). Азәрбајчанда һамы һүрр јашамалыдыр. Һеч кәсә фәрг гојулмамалыдыр".[1]

Азәрбајчанын илк парламентинин дилинин өзүнәмәхсуслуғундан данышаркән бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәк кәрәкдир. О да бундан ибарәтдир ки, дөвләтин бу али органында јазылы дилләшифаһи нитг арасында чидди фәрг олмушдур. Бә'зи истисналар нәзәрә алынмазса, сәнәдләрин, тәклифләринди дили бир үмуми, бәлкә дә мәчбури принсипә әсасланмыш, шифаһи нитгдә исә, бир гајда олараг, сәрбәстлијә имкан верилмишдир. Мәсәлән, сосиалистләр фраксијасындан оланларын чыхышлары өз садәлији вә миллилији илә мүасир дилимизә чох јахын олдуғу һалда, онларын тәгдим етдији сәнәдләр өз гәлизлији илә, мәсәлән, М. Ә. Рәсулзадәнин парламентинин ачылышында сөјләдији рәсми нитгин дилиндән аз фәргләнир. "Әһмәд Чөвдәт — Сосиалистләр иттифагы парламентә белә бир тәклиф едир (охујур).

Мәчлиси-мәб'усанын сосиалистләр франсијону һөкумәт рәисинин Гарабағ маһалында Андраникин етдији зүлмләр вә бунларын әлејһинә көрүлән тәдбирләри һагтындакы изаһаты кафи билмәјиб, һәгиги вә гәти тәдбирләр иттихазини тәләб етмәклә бәрабәр нөвбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечмәји тәклиф едир.

Сәдр — Мүсават фиргәси дә бу тәклифи едир (охујур).

Ваге олан истиһзаһ вә чәвабән һөкумәт рәисинин Гарабағ мәсәләси вә бу вилајәтдә вәһшиликләр едән Андраник четеси һаттында вердији изаһаты кафи көрмәклә бәрабәр, Азәрбајчан мәчлиси-мәб'усаны вәтәнин тәмамијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин һејсијјәти, чүмһуријјәт әһалисинин тә'мини-асајиши ичратына аид олан мәсәләләрдә көрәчәји даһа гәти сијаси вә әскәри тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин даима һүмајәт вә е'тибарына мәзһәр олачағыны бәјан илә нөвбә-

---

1. Азәрбајчан Республикасы МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ.5-10.
2. Азәрбајчан Республикасы, ОИМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 9.

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 17.

дәки мәсәләнин мүзакирәсинә кечмәји тәклиф едир".[1]

Әксинә М. Ә. Рәсулзадәнин парламентдәки ади (ординар) чыхышларында исә биз, онун рәсми нитгләриндән вә јазылы әсәрләрин дилиндән тамамилә фәргли садә бир диллә гаршылашырыг. Парламентин икинчи ичласындакы чыхышындан: "...Әҹәба бөјүк мәҹлис гуран мүхтәлиф фиргәләрдә програм дәјишиклији көрмүрсүнүз?".[2] Јенә һәмин ичласда дедикләриндән: "Бәјаннамәмизи е'лан етмәдән әввәл мүгәддимә олараг бәјан етмәк истәјирәм ки, кечмиш һөкумәтин фәалијјәти һаггында вахт мүсаидә етмәдијиндән фиргәмиз ајры бир заман бәјанатда булунаҹагдыр" (јенә орада). Ејни үслубла онун 1919-ун 21 августунда кечирилән парламент ичласындакы чыхышында да гаршылашырыг: "Вә әкәр букүнкү түрк дарүлфүнунларына бахсаныз, орада да алманча, фирәнкҹә тә'лим алдыгларыны көрәрсиниз. Һеч бир милләт тарихән илк алдымында милли бир дарүлфүнуна саһиб олмамышдыр. Әввәлҹә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир".[3]

АХҸ-нин парламент дилиндә чыхыш етикети дә дил бахымындан марагльдыр. Дил етикети дедикдә, парламент үзвләринин ичлас иштиракчыларына мүраҹиәт формалары нәзәрдә тутулур. Ичлас протоколлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр нәтиҹәсиндә ашағыдакы мүраҹиәт формаларына раст кәлдик: "Һәзарат", "Мөһтәрәм парламент әзасы", "Әфәндиләр", "Мөһтәрәм мәб'услар", "Мөһтәрәм мәҹлис әзалары", "Мөһтәрәм Азәрбајҹан парламент әзасы", "Мөһтәрәм әзалар", "Мөһтәрәм парламент әзалары", "Мөһтәрәм мәҹлис әзалары", "Мөһтәрәм парламент үзвләри".

Бу он мүраҹиәт формасындан истифадә едәнләрин мәнсуб олдуглары фраксијаларла мүәјјән дәрәҹәдә бағлы олмушдур. Лакин бу систем шәклиндә олмамышдыр. Мәсәлән, Мүсаватын лидери Мәммәд Әмин Рәсулзадә чыхышыны адәтән "Мөһтәрәм мәб'услар" сөзләри илә башламагла јанашы, чыхышларында "Әфәндиләр" мүраҹиәт формасындан да истифадә етмишләр.

---

1. Азәрбајҹан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1.
2. Јенә орада.
3. Азәрбајҹан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.

Ичласлара сәдрлик едән мүсаватчы Һәсән бәј даһа чох "Мөһтәрәм парламент әзасы", "Мөһтәрәм парламент үзвләри", "Әфәндиләр" мүраҹиәт формаларыны ишләтмишдир. "Һәзарат" хитабына иттиһад фраксијасындан олан Гара бәј Гарабәјовун чыхышында раст кәлдик. О, социалистләрдән Әкбәр аға Шејхүлисламзадә вә сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадә кими ејни заманда "Мөһтәрәм мәҹлис әзалары" мүраҹиәт формасындан да истифадә етмишдир.

Вүкала рәиси Фәтәли Хан Хојскинин чыхышларында исә даһа чох мүраҹиәт формасына раст кәлирик: "Мөһтәрәм Азәрбајҹан парламент әзасы", "Мөһтәрәм мәб'услар", "Мөһтәрәм әзалар", "Мөһтәрәм парламент әзалары".

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти парламентиндә ичласын кедиши вә протоколлардакы ремаркалар да дил бахымындан диггәти ҹәлб едир. Һәр шејдән өнҹә, гејд едәк ки, онларын дили хејли садәдир вә бир чох ҹәһәтдән индики парламентдәкиндән аз фәргләнир. Бунунла белә, өзүнәмәхсуслуглар да чохдур. Ичласларын кедишиндән бир нечә мәгамы нәзәрдән кечирәк. Гејд едилдији кими, илк ичласы Милли Шуранын сәдри М.Ә.Рәсулзадә ачмыш вә дил бахымындан мүрәккәб, мәзмунҹа чох гијмәтли кириш сөзү сөјләмиш вә тәшкилати мәсәләјә, рәһбәрлијә намизәдләрин верилмәси мәсәләсинә кечәндән сонра, "Шәфи бәј — Мүсават вә битәрәфләр намындан рәислијә Әлимәрдан бәј Топчубашов, биринҹи мүавинлијә доктор Һәсән бәј Ағајевин намизәдлијини тәклиф едирәм.

Һејбәтгулу Мәммәдбәјов — Иттиһад фиргәси тәрәфиндән Әлимәрдан бәј Топчубашовун намизәдлијинә е'тираз јохдур, фәгәт Һәсән бәјин костәрилдијинә рә'ј вермәјәҹәјик.

Шејхүлисламов — Социалист һүммәт фиргәси тәрәфиндән мүсаватын намизәдләринә е'тираз јохдур.

Сәдр — Шу сурәтдә мәсәләни сәсә гојмалыдыр. Һәр кәс бу намизәдлијә разыдыр, әлини галдырсын (Иттиһади-ара илә Әлимәрдан бәј Топчубашов сәдрлијә сечилир).

Сәдр — Демәли, Әлимәрдан бәј һәзрәтләри рәислијә интихаб едилмиш олур. Фәгәт Әлимәрдан бәј һәзрәтләри бурада јохдур. Инди исә баш мүавини интихаб едәлим. Һәр кәс Һәсән бәј Ағајевин баш мүавинлијинә разы исә әлини галдырсын (Итти-

һад фиргәсиндән башга иттифаги-ара илә. Һәсән бәј намизәдлији кечир. Алгышлар алтында Һәсән бәј мөвгеи-сәдарәти ишғал едир)".[1]

Ичласа сәдрлик едәндән асылы олараг, ичласын кедишиндә мүәјјән өзүнәмәхсуслуглар олур. М. Ә. Рәсулзадәдән сонра ичласа мүсават партијасындан олмасына бахмајараг, Һәсән бәј ичласлары өз лидериндән даһа чох садә данышыг дилиндә апарыр: "Сәдр* — Сөз социалистләр иттифагы тәрәфиндән Сәфикүрдлү Аслан бәјиндир.

Аслан бәј — Јүз илдән бәри бизим вәтәнимиз, индики Азәрбајчан олан, Иран падишаһынын истибдадындан гуртарыб рус падшаһынын әлинә кечди (2). Вә јахуд: "Сәдр* — Сөз Виноградова верилир.

Виноградов — (русча).

Сәдр — Даһа натиг олмадығындан мүсаватын бу тәклифини сәсә гојурам.

Шејхүлисламов — (јериндән) Сөз вериниз.

Сәдр — Данышмаг истәјирсиниз?

— Шејхүлисламов — Бәли, сөз истәјирәм.

Сәдр — Бујурунуз.

Шејхүлисламов — Мөһтәрәм мәчлис ә'залары!"[2]

Ичласын кедишиндә сәдрин дилиндәки хүсусијјәтләр ашағыдакы нитг парчасында даһа ајдын нәзәрә чарпыр: "Рәис** — Олмаз, сәсә гојурам. 2-чи маддәни Мүсаватын тәклифилә сәсә гојурам. Ким гәбул едирсә, рича едирәм әлини галдырсын (әлләр галхыр). Ким бунун әлејһинәдир? (әлләр галхыр). Ким сәс вермәјиб? (әлләр галхыр). Ләһинә 16, әлејһинә 17, сәс вермәјиб 13. Әксәријјәт рә'ј илә тәклиф гәбул едилмәјир. Гәбул едилмәдији һалда лајиһеји-ганунијјәнин әслиндә ики јүз вә дөрд јүз фаиз ки, варды, о галыр. Лајиһеји-ганунијјәнин маддәсини ејни сурәтдә сәсә гојурам. (Катибә) охујунуз. Ејни сурәтдә маддәни. (Салонда гарышыглыг). Рича едирәм сәс салмајасыныз.

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.

2. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы, 1, иш 1.

* Һәсән бәј Ағајев.

* Бурада рәис сәдр мә'насындадыр. Сәдрлији Һәсән бәј Ағајев едир.

Бир дә мән комисјон үзвләриндән рича едирәм ки, докладчик тә'јин едәндә она (мүавин) дә олсун. Комисјонун рә'јләрини мүһафизә едән олмајыр. Мүавин олса рә'јлә мә'лум олар. Чүнки инди комисјонун бир һиссәсинин рә'ји мә'лум олду, лакин әгәлијјәт тәрәфиндән данышан олмады. Комисјонун 25 фаизи әлли, јүз фаизи ики јүз, ики јүз фаизи дөрд јүз фаиз етмәк гәрары кечмәди. Она көрә маддәни һөкумәтин тәклифи кими сәсә гојачағам.[1] Ичласын кедишиндә мәчлис үзвләринин она мүдахилә етмәси дә нәзәрә чарпыр: "Сәсләр — По сушеству, по сушеству.

Һачы Кәрим Санијев — По сушеству әрз едәчәкәм. Беләиәнәләр нечә дәфә көндәрилиб, бир дәфә. Ағахан вә Мирбағырова верилди ки, апаруб гачгынлара версинләр. Онлар Бакыда гојдулар чибләринә буну биз билирик. Милли комитә адына ики вагон буғда апаруб Тифлисдә сатыб пулуну чибләринә гојмушдулар. Ону да билирик.

Аббасгулу — Ејб олсун онлара.

Һачы Кәрим Санијев — Ираван гачгын вә ачларына ахыр дәфә көндәрилән пуллар гачгынлара пајланмаг әвәзинә Оријант гастининдә јемәк ичиндә кизләндијини дә биз билирик. О милләтпәрәстләр ки, ики милләти вурушдуруб бир-биринә гырдырмаг истәјирләр, Иравaнда да вар. Чәфәргулу хан вә Кәлбәли хан әввәлчә халгы гызышдырыб бир-бирилә вурушдурур, сонрадан да Ордубада кедиб Ордубад чәмаәтини Ерменистана табе етмәк истәјирләр. Әввәлчә халгы вурушдуруб, сонра өзләри ермәни башгалары илә бир јердә кеф чәкирләр. Амма арада фәгирләр гырылыр...".[2]

Ичласларда сәдрин әсәбләшдији һаллар да олуб: "Сәдр — Рича едирәм, мәнимлә мүбаһисәјә киришмәјәсиниз вә ила наказ үзрә рәфтар етмәјә мәчбур олачағам".[3]

Көрүндүјү кими, сәдрин биринчи мүавини мүсават партијасынын үзвү ихтисасча һүгугшүнас олан Һәсән бәј Ағајевин дили өз дүзкүнлүјү, интонасијача там милли олмасы, данышыг

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.

2. Јенә орада, сәһ. 12-13.

3. Азәрбајчан Республикасы, ОНМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 18.

етикети бахымындан јүксәк үслубу олан синтактик гурулушча алилији илә фәргләнир.

Ичласын кедишиндә бә'зи кәркинликләр нәзәрә алынмаса, дил етикетинә јетәринчә әмәл олунмушдур. Кобуд мүнасибәтләр, гәзәбли, бә'зән һәтта тәһгирли мүрачиәтләр, һәдәләр өлкәмизин илк парламентинин ичласларына јаддыр. Ичласын сәдринин нәчабәти, аличәнаблығы онун јүксәк мәдәни нитги илә вәһдәт тәшкил едир, парламент үзвләри илә рәфтары јүксәк нитг сәвијјәсиндә даима али нитг етикети илә мүшајиәт олунур.

Парламентин протоколларындакы ремаркаларын дили дә диггәти чәлб едир вә парламентин катиби ән кәнч депутат, мүсават партијасынын үзвү Рәһим Вәкиловун јазылы нитги барәдә мүсбәт тәсәввүр јарадыр; мисаллар: "Сәдр мүсаватын формулуну русча тәрчүмә едир", "сосиалистләрин формулуну русча тәрчүмә едир", "Азәрбајчанын мүхтәлиф нөгтәләриндән вә мүхтәлиф мүәссисәләриндән алынмыш телеграмлары охујур", "Фәтәли Хан Хојски мәркәз вә сағларын курултулу алгышлары арасында күрсүје-хитабата чыхыр" вә с. Һәтта илк ичласын тәшкилати мәсәләләрин һәллинә һәср олунмуш башланғыч һиссәсинә сәдрлик едән М. Ә. Рәсулзадә өз нитгиндә рәис ишләтдији һалда, катиб өз партија рәһбәриндән фәргли олараг ремаркада сәдр јазыр.

Парламентин *ичласларында* бә'зи депутатларын сојадларынын ики формада ишләндији мүшаһидә олунур. Сәдрин нитгиндә вә ремаркаларда бу икилик даһа чох нәзәрә дәјир: "Јусифбәјли — Јусифбәјов, Рәфизадә — Рәфијев, Шәфи бәј Рүстәмбәјли — Рүстәмбәјов, Мәликјеганлы — Мәликјеганов, Нәриманбәјли — Нәриманбәјов, Мирзә Садых Ахундзадә — Ахундов, Ағабәјов — Ағабәјли, Әһмәдзадә — Әһмәдов, Гарабәјли — Гарабәјов, Гәнизадә — Гәнијев, Һејбәтгулу бәј Мәммәдбәјли — Мәммәдбәјов, Кичикханлы — Кичикханов, Санылы — Санијев, Гарашарлы — Гарашаров, Сәфикүрдлү — Сәфикүрдски, Әбилзадә — Әбилов, Шејхүлисламзадә — Шејхүлисламов вә гејриләри.

АХЧ-нин парламент дилиндә терминләрин ишләнмәсиндә дә мараглы чәһәтләр вардыр. Ајдын көрүнүр ки, терминолокија саһәсиндә чох бөјүк сәрбәстлик олмушдур. Парламентин адлы, вәзифә билдирән терминләрин һәлә формалашмадығы ајдын көрүнүр: Мәсәлән, **парламент – парламан, мәчлис-мәчлиси, мәб'усан, рәиси-вүкәла-һүкумәт рәиси-вүкәла рәиси-баш назир-назирләр советинин сәдри, мәб'усан-парламент үзвләри-парламент әзасы, парламент нүмајәндәси** кими термин параллеләри дедикләримизи сүбут едир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин парламент дилинин тәдгигинин илк нәтичәләри дә көстәрир ки, АХЧ Азәрбајчан әдәби дилинин тарихиндә һәгигәтән ајрыча бир довр тәшкил едир.

Фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләр. АХЧ-нин дөвләт дили, башга сөзлә, сәнәдләрин вә парламентин дили XX әсрин биринчи рүбүндә Азәрбајчан әдәби дилинин һаким синиф јөнлү мәтбуатын дили вә рәсми — дәфтәрхана үслубунда олан бир дил иди. Бу дил әксәр чәһәтләрдән османлы дилинә олдугча јахын иди, бәлкә дә һәмин дилин ејни иди. Сосиалист депутатларын парламент чыхышлары көстәрир ки, онлар халг дилинә, һабелә әдәби дилимизин о дөврүн демократик јазычыларынын (А. Шаиг, С. Һүсејн, Ч. Чаббарлы вә б.) әсәрләринин дилинә јахын олан бир дилдән истифадә етсәләр дә, грамматик чәһәтдән чох вахт османлы дили гурулушундан истифадә едирдиләр. Бу АХЧ-нин довләт дилинин үмуми хүсусијјәтләриндәндир.

Инди дә бу дили сәчијјәләндирән бә'зи конкрет фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләр һагтында.

***

Фонетик чәһәтдән АХЧ-нин довләт дили ики хүсусијјәти илә диггәти чәлб едир: саит вә самит әвәзләнмәләри вә фонетик һадисәләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ә//е мувазилији о дөврүн парламент дили үчүн санки норма олмушдур. Бә'зи натигләрин нитгиндә ә, бә'зиләрининкиндә исә **е** саити ишләнмишдир: "Һалбуки харичә кедән тәләбимиз үчүн бу мүмкүн дәкил" (М.Ә.Рәсулзадә): "Мән о гәдәр хәбәрдар дәкиләм" (Аға Ахундов). Илк бахышда бу е> ә әвәзләнмәси чәнуб, јә'ни Нахчыван диалекти хүсусијјәти кими изаһ едилә билсә дә, сәбәби, бизчә, даһа дәрин олуб, түрк дил-

ләри үчүн сәккиз саит фонемин үмуми һал олмасы илә бағлыдыр. Белә олмасајды һәмин фонетик формадан истифадә едән М. Ә. Рәсулзадә елә ејни нитгиндә ә саитини е кими ишләтмәзди: "Дүнјада рус елми дејил, бејнәлмиләл бир елм вар".

Фонем мүвазилији нәзәрдән кечирилән мәтнләрдә самитләр саһәсиндә даһа чохдур. Һәмин мәтнләрдә н//м, м//б додаг самит паралеллијинә даһа чох тәсадүф олунур: "...имди јаваш-јаваш мәчбур олуб дил өјрәниб, өз көчүнү судан чыхарар" (С. Ағамалы оғлу), "Гомшуларымыз... бизә күлүјорлар" (М. Әфәндизадә): "...бән чох бир шеј әлавә етмәјәчәјәм" (Р. Капланов): "...бән дә иштирак едирәм" (Ә. Пепинов). М. Ә. Рәсулзадәнин нитгиндә дә бән сөзү чох ишләнмишдир. Бу, шүбһәсиз, османлы дилинин тә'сиридир. Ејни сөзләри х//г, г//к, к//с, ј//к, ј//н самит мүвазиликләри һаггында да демәк олар: "Мәсәләни сәдр чәнаблары чог дүз гојду (М. Мәммәдов): "Јашасын Кафказ милләтләринин достлуғу" (Ә. Пепинов): "Кафказија милләтләри ичиндә милли шовинизм баш галдырыр" (Ә. Шејхүлисламов): "Һансы синфинә гәдәр артырмаг ону бән түркчә баша дүшмәмишәм" (Аға Ашуров): "Һәр ики тәрәфин кәтирдики мәвадлары мүлаһизә едәндә..." (А. Әфәндијев): "Һанки дилдә олмуш ола елмдир" (М. Әфәндизадә): "...ана дилиндән башга бир дилдә өкрәтмәк олмаз" (М. Әфәндизадә): "...бир чох пуллар бурахдыг денилди" (Һачы Һүсејн Әфәндијев): "...шәһәрли кәнд..и денилмијор" (Р.Ағабәјов): "Вәгтилә бу дарүлфүнун кет-кедә миллиләшәчәк (М. Ә. Рәсулзадә): "...түрк дили өјрәдиләчәкдир" (М. Ә. Рәсулзадә): "...биз онлары тәнбәллијә окрәдәриз" (Һ. Һ. Әфәндијев): "Бизим илә гоншу вә гардаш олан..." (Ә. Пепинов): "Һеч вахт аллаһ верән чанын бәндәнин алмаға һаггы јохдур" (А. Сәфикүрдски): "Бунун леһиндә вә әлејһиндә оланлар чохдурлар" (М.Һачынски): "Мәмәлә белә дејилдир" (Р. Ағабәјов) вә с.

Нәзәрә дәјән фонетик хүсусијјәтләрдән бири дә сөзләрдә аһәнк ганунунун позулмасыдыр. Хүсусән алынма сөзләрдә бу чох мүшаһидә олунур: дәвам, чәмаәт, чәваб кими сөзләр дилимиздә артыг тамамилә азәрбајчанлашмышдыр.

Исмин јөнлүк вә чыхышлыг һалларынын ики шәкилчисиндән јалныз бириндән истифадә едилмәси дә (иттифагә кәлмәк, иттиһада дә'вәт, наминдән данышмаг вә с.) дилин аһәнк ганунунун позулмасына сәбәб олмушдур.

***

АХЧ-нин дөвләт дилинин грамматик чәһәтдән даһа чох өзүнәмәхсуслуглары вар. Бурада да нәзәрә чарпан әсас чәһәт грамматик ифадә васитәләринин синонимлији вә османлы дилинин күчлү тә'сиридир. Бу хүсусијјәти ад нитг һиссәләриндән исим вә әвәзликләрдә даһа чох корүрүк. Исимләрдә дә грамматик синонимлик (мүвазилик) өзүнү даһа чох исмин тә'сирлик һал шәкилчисиндә көстәрир. Белә ки, АХЧ-нин парламент материалларында исмин тә'сирлик һалынын грамматик мә'насы һәм — ји..., һәм дә — ни... шәкилчиси илә ифадә олунур: "Гара бәј — Мәк тәклиф едирәм биринчи мәсәләји сонраја гојаг...", "Мүстафа Мәммәдов (Мүсават) — "Мәсәләни сәдр чәнаблары чог дүз гојду". Бу чүмләләрдәки мәсәләји созүндәки — ји вә мәсәләни созүндәки — ни шәкилчи мүвазилијини изаһ етмәк чәтиндир. — ји шәкилчиси османлы дилиндәки тә'сирлик һалын тә'сири кими изаһ едиләрсә, тәклиф едирәм сөзүнүн тәклиф едијорам кими ишләнмәмәсинин сәбәбини ачыгламаг чәтин олур. Еләчә дә икинчи чүмләдәки — ни ... шәкилчиси ана дилинә ујғунлуг кими ачыглананда, чох созүнүн чог кими ишләнмәсинин сәбәби гаранлыг галыр.

Бәллидир ки, әвәзликләр мәһдуд сөзләр групу олуб, бүтүн дүнја дилләриндә нисбәтән сонраки дөврләрин мәһсулудур. Азәрбајчан дилиндә әсас сөз кими чәмиси ијирми ики әвәзлик вар: **мән, сән, о, биз, сиз, бу, елә, белә, һәмин, өз, бә'зи, ким, нә, нечә, нечә, һансы, һара, һачан, бә'зи, һәр, бүтүн, һамы.**

Һәмин әвәзликләр мүәјјән фонетик дәјишикликлә мүхтәлиф түрк дилләриндә дә ишләнмәкдәдир. АХЧ-нин дөвләт дилиндә, бунларла јанашы, башга әвәзликләрә дә раст кәлирик: "Бу бөјлә дејил" (М. Рәфијев): "...о өјлә сәһвдир ки, ..." (М. Вәкилов): "Мән өјлә билирәм ки,..." (М. Вәкилов): "Өјлә баша дүшүрәм..." (А. Ашуров): "Бән түркчә баша дүшмәмишәм" (А. Ашуров): "...шу сурәтдә бәјан едириз". (Ә. Пепинов): "Дарүлфүнунун тарихи бөјләдир" (М. Һачынски): "...Халгын дили дилимдән, дини динимдән" дејә кәндинә мәхсус сағлам һисс илә дәрк

етдији дүстурда көрүјорыз" (М. Ә. Рәсулзадә): "Һанки дилдә олмуш ола елмдир" (М. Әфәндизадә): "Лакин һанки вахтда вә нә шәраит илә ачылсын" (Ј. Әһмәдов).

Бу мисаллардакы өјлә, бөјлә, шу, бән, кәнди, һанки әвәзликләри о заманлар һәлә османлы дили адланан түрк дилиндән алынмышды вә парламентдә чыхыш едәнләрин дилиндә өз паралелләри олан елә, белә, бу, мән, өз, һансы әвәзликләри илә мүвафзи сурәтдә ишләнмишдир. Биринчиләр (өјлә, бән, һанки вә с.) даһа чох мүсаватчыларын вә иттиһадчыларын, Икинчиләр исә (елә, мән, һансы вә с.) даһа чох сосиаалистләр фраксијасына мәнсуб оланларын дилиндә ишләнмишдир.

Парламентдә чыхыш едәнләр инди әвәзинә имди, хүсусән даһа фәзлә шимди заман зәрфиндән дә истифадә едирдиләр: "Бир гисми шимди өз јерләринә гајыдырлар" (Б. Рзајев): "Шимди исә баш мүавини интихаб едәлим" (М. Ә. Рәсулзадә): "...дил билмәјәнләр имди јаваш-јаваш мәчбур олуб, дил өјрәниб..." (С.Ағамалы оғлу).

Дөвләт дилинин морфоложи гурулушунда фе'лләә бағлы олан өзүнәмәхсуслугларын, демәк олар ки, һамысы османлы дилинин грамматик гурулушу илә бағлы олмушдур. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан вә түрк дилинин фе'л системиндәки әсас фәргләр фе'лин әмр шәклинин биринчи шәхс чәм шәкилчиси, хәбәр шәклиндә исә јалныз индики заман формасынын грамматик әламәтинә көрә фәргләнир. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә әмр формасынын биринчи шәхсинин чәми — аг//-әк (алаг, кәләк), түрк дилиндә исә — алым//-әлим шәкилчиси илә јараныр.

АХЧ-нин дөвләт дилиндә бә'зи депутатлар түрк формасындан истифадә етмишләр: "...баш мүавини, интихаб едәлим" (М.Ә.Рәсулзадә): "...декларасијаја кечәлим" (М. Ә. Рәсулзадә).

Фе'лин индики заман шәкилчисиндән истифадәјә кәлинчә, парламент үзвләринин әксәријјәти түрк дили формасындан истифадә етмишдир. Бә'зиләри исә әксәр чыхышларында һәмин формаја үстүнлүк вермишдир: "...шәһәрли-кәндли денилмијор" (Р. Ағабәјов): "...мәсәләдән суи-тәнһим олачығыны көрүјор вә бундан горхујорам" (Р. Капланов): "Гомшуларымыз... бизә күлүјорлар" (М. Әфәндизадә): "Күман едијорам ки, һәр бир тә'сисат өз дилимиздә ола" (Ј. Әһмәдов): "Һисс илә дәрк еләдији дүстурла көрүјоруз" (М. Ә. Рәсулзадә): "...фајдалы билмијорум" (А.Әмирханов;

Бунунла белә гејд етмәлијәм ки, фе'лин индики заманынын милли форманты (-ир//-ыр//-үр//-ур) парламент дилиндә гат-гат чох ишләнмишдир.

Мүасир әдәби дилимиздә олдуғу кими, АХЧ парламент дилиндә фе'лин нәгли кечмиш заманынын һәр ики формасындан (-ыб... вә —мыш...) истифадә едилмишдир: "Бир чох һадисәләр вүгу олмушдур" (Б. Рзајев): "...гејри-гануни һәрәкәтләр олубдур" (М. Вәкилов): "Лакин комисјондан һеч хәбәр алынмајыб" (М.Рәфијев): "Һөкумәт бир комисјон тәшкил етмишдир" (М. Һачынски): "Һеч бир милләт тарихән илк аддымында милли бир дарүлфүнуна саһиб олмамышдыр" (М. Ә. Рәсулзадә): "Һөкумәт бу ахтарышы сијаси чәһәтчә мүзүрр билиб ки, әмр вериб дајандырсын" (Ә. Пепинов).

Һәр ики формадан истифадә едилмәси әдәби дилә мүнасибәтдән зијадә, чыхышларын мөвзусу вә мәзмуну илә бағлы олмушдур.

Фе'лләрдә нәзәрә чарпан ән чох јајылмыш морфоложи хүсусијјәт шәхс категоријасында биринчи шәхсин чәм шәкилчиси кими түрк дили шәхс сонлуғу — из... шәкилчисинә олан мејлдир: "Дарүлфүнун һәр дилдә олса да олсун, ачыб охумалыјыг" (М. Ә. Рәсулзадә): "Биз хаһиш едириз ки, һөкумәт бу хүсусда нә кими тәшәббүсатда бу хүсусда нә кими тәшәббүсатда булундуғу һагда мә'лумат версин" (Мәһәррәмов): "О дөвләтлијә дејириз, она дөвләтли демәк олмаз" (А. Ашуров). Марагылыдыр ки, әдәтән даһа "тәмиз" Азәрбајчан дилиндә данышанлардан Әлиһејдәр Гарајевин дилиндә дә бу формантла гарышылашырыг: "Затән биз дејирүз ки, чәми милләтләр азаддыр"; "Бизбу әсас үзәриндә ишләјириз". Көрүндүјү кими дејирүз, сөзү фонетик тәркибинә көрә грамматик диалектизм олмасына бахмајараг, морфоложи чәһәтдән алынма грамматик васитә илә ишләнмишдир. Бу шәкилчи һәтта халг дилиндә јазан Абдулла Шаиг кими јазычы вә шаирдән дә јан кечмәмишдир: "Һәпимиз бир күнәшин зәррәсијиз".

Бу шәкилчи нә гәдәр чох нәзәрә дәјсә дә, өз Азәрбајчан дили гаршылығыны сырадан чыхара билмәмишдир: "...вә шүары

бајрағымызда галдырыб, **јүрүмүшүк вә јүрүјүрүк**" (Ә. Шејхүлисламзадә).

Нисбәтән аз олса да, о вахткы дөвләт дилимизин бир сыра мараглы синтактик хүсусијјәтләри дә вардыр.

Илк өнчә сөз бирләшмәләри вә изафәт мүвазилијини гејд етмәк олар. Мүәјјән дәрәчәдә фәрди сәчијјәдә олса да, бу синтактик мүвазилик о дөврку дөвләт дилимизә хас олан хүсусијјәтләрдәндир: "Чүнки **әдлијјә идарәси** олмајынча мәмләкәти **полис гүввәси** илә идарә етмәк олмаз" (Ф. Хојски): "...Бурада халгын өз рә'јини билмәк лазым иди" (Ф. Хојски): "**Зүлмәт заманы гајалыг ичиндә назик бир тахта бир гајыга** бәнзәр иди ки, һәр дәгигә гајалара тохулуб **дағылмаг тәһлүкәси** вар иди" (Ф.Хојски): "Һәсән бәј мөвгеји-сәдарәти ишғал едир" (Ремарка): "**Рәиси-вүкәланын** вердији изаһатдан корүнүр ки, ..." (Г. Гарабәјов): "**Һөкумәт рәисинә** сөз верилир" (Һ. Ағајев): "Малијјә нәзарәти тәләб едән үч мәсәлә вардыр" (Н. Ағабәјов): "...Һәр десәтин бағлыг јери нә гәдәр кәлир верир, һәр десәтин әкин јери нә гәдәр кәлир кәтирир" (Р. Ағабәјов): "...Индики **әсрим мәһсулу** олан синиф ајрылығы вә **синиф мүбаризәси** голајлыгла бизим дә **чәмијјәтин ичинә** кирәр вә бу да үмуми демократијанын хејринәдир" (Ә. Пепинов): "...Азәрбајчан **мәчлисимәб'усаны** вәтәнин тәк **малијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәти әһалисинин тә'мини-асајиши** вә һүррижјәтинә аид олан бу мәсәләдә... **һөкумәтин** даһа шиддәтли... **Тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин** даима һимајәти-е'тибаринә мәзһәр олачағыны бәјан илә новбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечир" (Мүсават тәгдим етдији сәнәддән).

Мисаллардан корүндүјү кими, дөвләт дилиндә ишләнмә тезлијинә вә рәнкарәнклијинә корә Азәрбајчан дилинин синтактик гурулушуна ујғун олан сөз бирләшмәләри үстүнлүк тәшкил едир. Хүсусән Ф. Хојскинин дилиндә изафәт јох кимидир. Онун нитгиндәки **әдлијјә идарәси, полис гүввәси** кими икинчи нөв тә'јин сөз бирләшмәси һәтта термин сәчијјәсиндәдир. Сөз бирләшмәси //изафәт паралеллији термин вәзифәсиндә бә'зән лап синоним кими дә истифадә олунур. Гара бәј Гарабәјовун **рәиси-вүкәла** изафәтинә гаршылыг кими Һәсән бәј Ағајев **һөкумәт-рәиси** сөз бирләшмәсини ишләдир. Мүсаватын тәгдим етдији сәнәдләр исә онларын ишләнмә тезлији, демәк олар ки, бәрабәрдир. Парламент дилиндә чыхыш едәнләрдән маариф назири Рәшид бәј Каплановун чыхышында изафәтә даһа чох раст кәлдик: сун-тәнһим, руһи-гөвһәр, истиғбали-малијјә, **хатимејикәлам, дәрәчеји-һөрмәт, мүлаһизати-шәхсијјә, мәмалики-әчнәби, мәгсәди-әслијјә, тәзаһирати-миллијјә, вәсаити-маддијјә, вәсаити-мә'нәвијјә, еһтираси-сијаси** вә с. Јери кәлмишкән гејд едим ки, Р. Каплановун дилинә о заманкы Түркијә түркчәсинин күчлү тә'сири һисс олунур, мүвазисиз шу, гач (нечә мә'насында) әвәзликләри, исмин тә'сирлик һал вә фе'лин индики заман шәкилчиләри дә нәзәрә алынарса, онун дили даһа чох османлы дили сајыла биләр.

Изафәт Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин дә дилиндә чох ишләнир: **Һүсни-мүнасибәт, әһли-вәтән, тәһти-тә'јин, һеј'әти-вүкәла, үмуми-мәзһбијјә, һадисати-әләмијјә, ингилаби-кәбир, әксәријјәти-әзәмијјә, ихтилафи-нәзәр, ситарејн-үмид, чәһәтичамиә, тәһрирати-рәсмијјә, гануни-интихаб, шәраити-һазирә, әдәби-мәркәзијјәт** вә с.

АХЧ-*нин дөвләт дилиндә, мүасир дилимиз сәвијјәсиндән* бахдыгда, сөз бирләшмәләринин нөвләри үзрә бә'зи фәргләр вар. Парламент нитгләриндә икинчи нөв тә'јини сөз кими чыхыш едән **синиф ајрылығы, синиф мүбаризәси** кими атрибутив синтагмлар мүасир әдәби дилимиздә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими ишләнир: **синфи ајрылыг, синфи мүбаризә.**

АХЧ-нин дөвләт дилиндә синтактик әлагәләр бахымындан да өзүнә мәхсуслуглар вар. Мәсәлән, дилимиздә **гане етмәк, мүдафиә етмәк** фе'лләри табе олан сөзләрин исмин тә'сирлик һалында олмасыны тәләб етдији һалда, АДР-ин дөвләт дилиндә онлар исмин јөнлүк һалында олан сөзләрлә ишләнмишдир: "...Һөкумәтин вердији бәјанат **онлары гане еләмир**" (Ә. Пепинов); "Кәләчәк һөкумәтин... вәзифәси Азәрбајчан чүмһуријјәтинин истиглалына бүтүн гүввәсилә **мүдафиә етмәкдир**" (Ә. Пепинов).

О дөврүн дөвләт дилиндә сај-исим бирләшмәләриндә исмин чәм шәкилчиси гәбул етмәси дә дилимизә мәхсус синтактик әлагәјә ујғун кәлмир: "Закафказијада јашајан үч бөјүк милләтләр бир-бирилә сыхы әлагәдә олдугларындан..." (Мүсаватын

парламентә тәгдим етдији сәнәддән).

АХЧ-нин парламентиндәки чыхышларыш дилиндә бир синтактик хүсусијјәт дә диггәтимизи чәлб етди: бир гајда олараг, аид олдуғу сөздән сонра кәлән гошмалар вә гошма вәзифәси дашыјан сөзләр (послелоглар), предлог кими аид олдуглары сөздән әввәл ишләнир: "Һал-һазырда даир һөкумәтә бир суал верилмишди" (Һ. Ағајев); "...ила наказ үзрә рәфтар етмәјә мәчбур олачағам" (Һ. Ағајев); "Һөкумәт рәиси дејир ки, прожеси вардыр... Һаиз дашнак фиргәси..." (Ә. Шејхүлисламов).

Доғрудур, бурада предлог (өн гошма) вәзифәсиндә ишләнән **даир, ила вә һаиз** сөзләриндән һеч бири Азәрбајчан сөзү дејил. Онларын үчү дә дилимизә әрәб дилиндән кечмишдир. Онлардан икиси (ила вә һаиз) инди дилимиздә ишләнмир. Даир сөзү исә даһа чох гошма функсијасы дашыјыр вә аид олдуғу сөздән сонра кәлир вә әрәб дилиндә ифадә етдији үч мә'нада үчүнчүсүндә (һаггында, барәсиндә) ишләнир. Сәдрлик едәнин дилиндә көстәрилән мәгамда ишләнмәси, көрүнүр, интерференсија (илк нөвбәдә рус дилиндән) нәтичәсидир. Ила сөзү әрәб дилиндә, сөзләрин әввәлиндә кәләрәк гәдәр, ...дәк, ...чан мә'насында ишләнир. Мәнчә, бу да рус дили илә бағлы интерференсија һадисәси нәтичәсидир. Буну онун рус дилинә аид закон сөзү илә јанашы ишләнмәси дә тәсдиг едир. Чүмләдә "по закону" ("ганун үзрә") мә'насында ишләнилмишдир. Үчүнчү сөзүн әрәб дилиндә гошма мә'насы јохдур. Мәнчә, буну фәрди дил хүсусијјәти сајмаг даһа дүз олар.

Синтактик хүсусијјәтләрин дикәр икиси чүмлә сәвијјәсиндәдир. Бунлардан биринчиси шәхссиз чүмләләрлә, даһа доғрусу, чүмләнин шәхсә көрә нөвләри илә әлагәдардыр: "Дөвләт мүәссисәләри илә тәһрирати-рәсмијјәнин мүмкүн олдугча миллиләшмәсинә чәһд етмәлидир. (Шиддәтли вә сүрәкли алгышлар)". (М. Ә. Рәсулзадә); "Әввәлчә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир. Бинаән-иејһ горхмамалыдыр" (М. Ә. Рәсулзадә). Көрүндүјү кими, һәр ики чүмлә М. Ә. Рәсулзадәниндир вә мәнтиги чәһәтдән шәхссиз чүмләдир. Белә чүмләләр әдәби дилимиздә бу күн дә ишләнмәкдәдир. Лакин грамматик чәһәтдән уғурлу дејилләр. Биринчи чүмләнин хәбәри әслиндә фе'лин мә'лум јох, мәчһул нөвүндә дејилмәлидир: "...миллләшмәсинә чәһд едилмәлидир". Икинчисинин даһа дүзкүн формасы беләдир: "...горхмаг кәрәк дејил". Лакин бу заман о, грамматик чәһәтдән артыг шәхссис чүмлә олмаг кејфијјәтини итирир. Көрүнүр, Мүсаватын рәһбәри мәнтиги сигләт үчүн "грамматик хырдалыға" әһәмијјәт вермәмишдир.

Парламент дили чыхыш вә нитгләр, мүзакирәләр, суал вә чаваблар, мүнасибәтләр дили олдуғундан чүмләләрин интонасија бахымындан чешидли нөвләри дә чох ишләнмишдир. Мүасир нида чүмләләринә, башга сөзлә сијаси нидалара дилимизин тарихиндә лекитим сурәтдә илк дәфә мәһз АХЧ-нин јарандығы дөврдән башлајараг раст кәлирик. Парламентдә сәсләнән шуарлардан: "Јашасын Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти! Јашасын Кафказ милләтләринин достлуғу! Јашасын чәмијјәти-әгвам! Јашасын социализм!" (Ә. Пепинов); "Јашасын Азәрбајчан Чүмһуријјәти! Јашасын демократија! Јашасын... милләтләрин гардашлығы!" (А. Сәфикүрдски).

Суал чүмләләриндән алтернатив суал чүмләләри диггәти даһа чох чәлб едир: "Халг јени ишләрә разы олачагмы, јохму? Тәзә јолла кетмәк истәјәчәкми?" (Ф. Хојски); "Бу ағыр вәзифәни ифа едә биләчәкмијәм, јохму?.." (Һ. Ағајев); "...бөјүк мәчлис гуран мүхтәлиф фиргәләрдә програм дәјишиклији көрмүрсүнүз?.. Фәгәт бу күн нә көрүрсүнүз?" (М. Ә. Рәсулзадә); Суал чүмләләри Фәтәли Хан Хојскинин дилинин үслуб хүсусијјәтләриндәндир. Онун нитгиндә һансы нөвдә олмасындан асылы олмајараг бу чүмләләр көзәл сәсләнир: "...бөјлә олан сурәтдә бу мәсәләдән башгасына артыг әһәмијјәт олурму иди?"

***

Фонетика вә грамматика саһәләриндә олдуғу кими, лексик чәһәтдән дә АХЧ-нин дөвләт дилиндә диггәти ән чох чәкән паралелизмләрдир. Сәсләрин, грамматик формаларын мүвазилији кими лексик паралелләр дә бу дилдә мүһүм јер тутур. Бунунла јанашы һәмин дилдә хејли башга өзүнәмәхсуслуглар да мөвчуддур вә онлар дөврүн, шәраитин вә ичтимаи-сијаси мүһитин өзү илә бағлыдыр.

Русија империјасынын дағылмасы онун бир сыра әјаләтләри-

нин мүстәгил дөвләтләрә чеврилмәси илә нәтичәләнди. Јени јаранан бу дөвләтләр аз вахт ичәрисиндә өз һөкумәтләрини, парламентләрини, дөвләт атрибутларыны јаратмаг гајғысы гаршысында галдылар. Һәмин хош гајғылардан бири дә аз вахт әрзиндә дөвләт дилини јаратмаг, формалашдырмаг гајғысы иди. Азәрбајчан тарихиндә илк вә һәгигәтән демократик дөвләт олан Азәрбајчан чүмһуријјәти бу мәсәләдә там демократик вә мүдрик мөвге тутду: ана дилини билән дөвләт ишчиләри јетишдирмәк.

Дөвләт дилинин јаранмасы вә формалашмасында илк вахтлар үчүн мәһдудијјәт гојмајан республика һөкумәтиндә вә хүсусән парламентиндә сөзләрин ишләдилмәсиндә, термин јарадычылығында бир сәрбәстлик варды. Чыхыш едәнләр о дөврүн бүтүн дил үслубларындан истифадә едирдиләр. Милли Шуранын сәдри Мәммәд Әмин Рәсулзадә бир чүр, Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли Хан Хојски башга, Маариф назири Рәшид бәј Капланов үчүнчү чүр, әкинчилик вә әмәк назири Әкбәр аға Шејхүлисламзадә дордүнчү чүр вә с. чыхыш едирдиләр. Мәсәлән, Назирләр Шурасынын сәдринә бири рәиси-вүкәла, дикәри вүкәла рәиси, үчүнчүсү һөкумәт рәиси вә с. дејирди вә белә термин азадлығы чох нормал гәбул едилирди. Сөзләрин сечилмәси вә паралел ишләдилмәсиндә дә сәрбәстлик варды вә бунун нәтичәсиндә дөвләт дилинин луғәт тәркибиндә бүкүндән баханда чох бөјүк рәнкарәнклик өзүнү көстәрирди.

Луғәт тәркибинә дахил олан сөзләри дөрд бөјүк група ајырмаг олар: 1) Азәрбајчан сөзләри, 2) османлы дили сөзләри, 3) әрәб вә фарс сөзләри, 4) рус сөзләри.

Азәрбајчан вә османлы түркчә сөзләри арасында сәрһәд гојмаг бә'зи сөзләр нәзәрә алынмазса, чәтиндир. Һәмин сөзләрә әвәзликләр (кенди) өз мә'насында, (шу, ишбу һанки вә б.), **шимди вә имди** заман зәрфләри, **әвәт, иштә** әдатлары вә бир нечә термин сәчијјәли (анарши) анархија мә'насында), чете (*орду бирликләриндән олмајан силаһлы кичик дәстә* вә с. сөзләр дахилдир.

Азәрбајчан сөзләри групу дејәндә мән әсас е'тибарилә лексик вә семантик неолокизмләри нәзәрдә тутурам: верки, јер

веркиси, кәлир, азадәлик*, гардашлыг, бејнәлмиләлчик*, парламент* нүмајәндәләри*, гәрар лајиһәси* сосиалистләр фраксијасы*, һөкумәт рәиси*, синиф*, ајрылығы, синиф мүбаризәси*, рәислик*, дахилијјә назири*, пулун гијмәти*, мәчлис рәиси*, мәчлис катиби*, сәдр мүавини*, баш назир*, алгыш, сүрәкли, милләт* нүмајәндәләри*, охунуш (биринчи, икинчи), бағлыг јери, әкин јери, малијјә* нәзарәти*, көмрүк, *ингилаб* бајрағы, сечки, сечки гануну, бәјаннамә*, бирәр, икишәр мүштәрәк мүгавилә**, тичарәт* нәзарәти, мүсават* фраксијасы* вә с.**

Әсасән битәрәфләрин вә сосиалистләр фраксијасына мәнсуб олан депутатларын чыхышларында сәсләнән бу сөзләр вә сөз бирләшмәләринин чоху бүкүнкү дөвләт дилимиздә дә фәалијјәтдәдир.

Әрәб вә фарс сөзләри групу дејәндә, муасир дилимиз үчүн артыг архаикләшмиш сөзләр вә сөз бирләшмәләри (изафәтләр) нәзәрдә тутулур: **мәб'ус, мәвад, вүкәла, рәиси-вүкәла, мәнбәр (хитабәт күрсүсү мә'насында), ричу, истизаһ, мәчлиси мәб'усан, һаиз, әдәби-мәркәзијјәт, истиглал, гануни-интихаб, шәраити-һазырә, мә'рузат, тәһрирати-рәсмијјә, тәб'ән, биззат, мәтлуб, билхаг, биттәб, мүһафил, мүстәһаг, мүсалимәт, истиһагг, тәһти-тә'јин, мүсалиһәкар, һеј'әти-вүкәла, үмуми-мәзһәбијјә, һадисати-аләмијјә, ингилаби-кәбир, ихтилал, мә'шимә, әксәријјәти-әзәмијјә, бинаән-илејһ, әһәмијјәти-сијасијјә, хатимеји-кәлам, тәләгги, мүлаһизат, дәрәчеји-һөрмәт, мүлаһизати-шәхсијјә, *низа'и, истигбали-малијјә*, лисан, тәдрисат, мүстә'чәл, мүстәсчәл, үләма, үлум, фүнун, үрфан, мүбин, мүтәфәннин, сабаткар, зәват, бәјани-әфкар, әлтәләбил-елм, мо'тәриз, гәраәт (охунуш мә'насында), мә'кулат, јомијјә, мүзакирати-јомијјә, тәсһиһијјә, мәшруһә, мүсадимә, мүсалимәт, ирсал, мәрсул, интихаб (сечки мә'насында), мовгеји-сәдарәт,**

---

* Бу ишарә илә верилән сөзләр мәншәчә башга дилләрә мәнсуб *олсалар да, шәкил вә мәзмунча* тамамилә азәрбајчанлашмышлар.

** Бу сөзүн Аслан бәј Сәфикүрдлүнүн чыхышында мө'тәризәдә русчасы да верилиб.

иттифаги-ара, ичаб етмәк, суи-тәнһим, мүстәһзијанә, мәһфуз, ати, вүгуат, истинкаф, мәчиб олмаг, лајиһеји-ганунијјә, мүһәввәл, бәратүлговл (протокол) вә с.

Бу сөзләрә мүсават вә иттиһад фраксијаларына дахил олан парламент нүмајәндәләринин, ән чох М. Ә. Рәсулзадә вә Р.Каплановун нитгләриндә раст кәлинир.

Парламент нүмајәндәләринин дилиндә ишләнән рус сөзләри групу дедикдә, рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән кечән сөзләр дә нәзәрдә тутулур: **договор, коллективный договор, комисија, инспектор, податны инспектор, устав, университет, десәтин, фраксија, демократија, декларасија, програм, смета, бүдчә, револјусија, уjезд, телеграм, телеграф, министр, сосиалист, капитал, мандат, наделни, суд, доклад, поғром, землјачество, закон, акоп, школ вә с.**

Рус вә рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән кечән сөзләр групу бир сыра марагды хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Илк өнчә, гејд едим ки, бу 30 сөздән јалныз 12-си гаршылығы олмадан ишләнән сөзләрдир: **инспектор, податный инспектор, десәтин, демократија, смета, бүдчә, уjезд, телеграм, телеграф, сосиалист, наделни, землјачество.**

Галан сөзләрин исә истәр фонетик, истәрсә дә лексик гаршылығы вардыр. Фонетик гаршылығы олан, јә'ни фонетик параллелләри олан сөзләр бунлардыр: **комиссија//комисион, фраксија//фраксион, декларасија//декларасион.** Бу сөзләрин һәр үчү мәншәјинә көрә латын сөзләридир. Онлардан биринчи тәрәфдә дуранлар (комисија, фраксија, декларасија чыхыш едәнләрин дилинә рус дили васитәси илә, икинчи тәрәфдәкиләр исә ја франсыз дилиндә бир баша, ја да ки, түрк дили васитәси илә кечмишләр. *Парламент* сөзүнүн исә үч фонетик гаршылығы олмушдур: парламент//парламан//парламант. Франсыз дилиндә parle данышмаг сөзүндән јаранмыш һәмин сөзүн биринчи варианты (парламент) парламент дилинә рус дили васитәси илә кечмиш икинчи варианты (парламан) вә үчүнчү варианты (парламант) исә, көрүнүр, парламент үзвләринин өз јарадычылыг мәһсулудур. Мүасир түрк әдәби дилиндәки рачва сөзүнү онлар италјан дилиндән көтүрмүшләр.

16 сөзүн һамысынын исә илк парламентимизин дилиндә лексик гаршылығы олмушдур: **договор//мүгавилә, коллективныг договор//(мүштәрәк мүгавилә), устав//низамнамә, университет//дарүлфүнун, декларасија//бәјаннамә, програм//мәрамнамә, револјусија//ингилаб, министр//назир//вәкил, капитал//сәрмајә, мандат//е'тибарнамә (мандат комиссијасы//е'тибарнамә комиссијасы), суд//мәһкәмә, доклад//мә'рузә пағрам//талан, закон//ганун, акоп//сәнкәр, школ//мәктәб, политика//сијасәт.** Сонунчулар, шүбһәсиз ки, тамамилә фәрди сәчијјәдәдир, нечә дејәрләр бир овуч ишләнән сөзләрдир. **Закон** сөзүнү 67-чи ичласа сәдрлик едән Султан Мәчид Гәнизадә ишләдиб. Нечә дејәрләр, кәлиши көзәл. **Политика, акоп, школ** сөзләрини исә көзләнилмәјән бир шеј — М. Ә. Рәсулзадә. Јенә дә, нечә дејәрләр, кәлиши көзәл. **Суд** сөзүнә јенә дә көзләнилмәдән истиһадчы Гара бәј Гарабәјовун нитгиндә раст кәлмишәм: "О заман бизим судумуз вә һөкумәтимиз бочлудур чаниләрә чәза версин" [1]. **Сәрмајә** вә **капитал** сөзләрини исә биринчини ачыгламаг мәгсәди илә Сәмәд ага Агамалы оглу ишләдиб: "Университет ачмаг бир нечә сәрмајә гојмагдыр. Мән сәрмајә дедикдә билирсиниз нәдир? Мән капитал демәк истәјирәм"[2].

Парламентдә ичласын кедишиндә сәдрлик едән Һәсән бәј Ағајевин истифадә етдији **наказ** сөзүнү дә бу сыраја дахил етмәк олар.

***

Бу гејдләр, дил тарихимизин ики илдән бир ај гыса олан бу мүддәтинин дил тарихимиз үчүн һәгигәтән бүтөв бир дөвр олдуғуну ајдын көстәрир. Сәксән иллик заман мәсафәсиндә һәмин дөвр *дил јаддашымызын уча зирвәләриндән бири* олараг галыр.

ИНЧӘСӘНӘТ ВӘ ТЕАТР. XX әсрин әввәлләриндә бөјүк ичтимаи-сијаси дәјишикликләр, ингилаб вә милли-азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси, милли, ичтимаи ојанышын она сәбәб

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 34.

2. 1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 843, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 16.

олур ки, милли мәдәнијјәтин инкишаф проблемләри дә өлкәнин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамаға башлајыр. Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев вә б. кими көркәмли маарифчи-демократлар дөврләринин габагчыл идејалары илә чыхыш едир вә Азәрбајчан инчәсәнәтини милли ән'әнәләр әсасында инкишаф етдирирдиләр.

Јени әсрин әввәлләриндә үмуми мәдәни јүксәлишлә әлагәдар өлкәдә "Ничат", "Нәшр-маариф", "Сәфа" кими чәмијјәтләр јаранырды. Бу чәмијјәтләрин башында дуран көркәмли театр вә мусиги хадимләри Һ. Г. Сарабски, Һ. Әрәблински, М. А. Әлијев, Ч. Зејналов, С. Руһулла, Ү. Һачыбәјов, З. Һачыбәјов халгын маарифләндирилмәси јолунда чалышыр, мүхтәлиф консерт вә театр тамашалары, сијаси вә елми мә'рузәләр кечирирдиләр. Бу дөврдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин ән сүр'әтлә ирәлиләјән саһәләриндән бири театр сәнәти иди. Азәрбајчан драматик театры чох чәтин шәраитдә фәалијјәт көстәрир вә һәгиги халг сәнәти уғрунда мүбаризә апарырды. Мәһз бу театр милли опера сәнәтинин јаранмасында хүсуси рол ојнамыш вә илк Азәрбајчан опералары бу театр усталарынын гүввәләри илә, бу театрларын сәһнәләриндә гојулмушду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын мусиги-консерт һәјаты кетдикчә зәнкинләширди. Бакыја бир чох көркәмли мусигичиләр гастрол сәфәрләринә кәлир, театрларын сәһнәләриндә харичи вә јерли актјорларын гүввәсилә рус вә италјан бәстәкарларынын опералары гојулур, симфоник консертләр кечирилир. Г. Пиримов, Ч. Гарјагды, С. Мирбабајевин, устад ашыглардан Аббасгулунун, Нәчәфгулунун, Әләскәрин иштиракы илә Шәрг консертләри верилирди. Бүтүн бунлар халгын маарифләндирилмәсиндә, милли демократик инчәсәнәтинин инкишаф етмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә малик иди.

Халгын милли азадлыг һәрәкатында һәгиги халг мәдәнијјәти уғрунда мүбаризәдә өн чәркәдә кедәнләрдән бири дә Азәрбајчан театр мәтбуаты иди. Бу дөврдә Азәрбајчан вә рус дилләриндә мүхтәлиф гәзетләр нәшр олунмаға башлајырды. Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јаранан "Молла Нәсрәддин" журналы исә бир груп маарифчи демократларын габагчыл идејаларынын чарчысына чеврилирди. Бу журналын ити гәләмли мүәллифләриндән бири дә Азәрбајчан мусигисинин классики Ү. Һачыбәјов иди. "Филанкәс" ады илә чап еләтдирдији фелјетонларда бәстәкар дөврүнүн ән ити сосиал әјриликләрини гәләмә алырды. Мәһз бу фелјетонларынын үмуми мәзмунундан Ү. Һачыбәјовун "Әр вә арвад", "О олмасын, бу олсун", "Аршын мал алан" мусигили комедијаларында күчлү сатирик плана истифадә едилмишди. Бәстәкар чох көзәл баша дүшүрдү ки, мәһз мусигили комедија жанрына мәхсус јумор вә кәскин сатира васитәси илә дөврүн зиддијјәтләрини, ичтимаи-сијаси һәјатыны вермәк оларды. 1918-1920-чи илләрдә исә Һ. Һачыбәјов артыг өз ады илә "Азәрбајчан" гәзетиндә чыхыш едир. Мәгаләләриндә јени демократик республика дөврүндә Азәрбајчанын сијаси вә мәдәни һәјатында баш верән һадисәләрин тәһлилини вә шәрһини верирди.

1908-чи ил јанварын 12-си Азәрбајчан мусиги тарихиндә илк Азәрбајчан операсынын јаранмасы күнүдүр. Ү. Һачыбәјов илк "Лејли вә Мәчнун" операсындан сонра "Шејх Сән'ан", "Әсли вә Кәрәм", "Шаһ Аббас вә Хуршуд Бану" кими дикәр муғам опералары да јарадыр. Бәстәкар театрын, мусиги театрынын халгын маарифләндирилмәсиндә, бәдии зөвгүн инкишаф етдирилмәсиндә ојнадығы бөјүк ролу баша дүшүр вә опера јарадычылығы илә јанашы, мәтбуатда да өз фикирләрини мүхтәлиф мәгаләләриндә изаһ едирди.

Милли мусиги жанрынын јаранмасы јолунда Ү. Һачыбәјовла чијин-чијинә чалышан хадимләрдән бири дә Мүслүм Магомајев иди. Фәалијјәтинә театр оркестринин скрипкачысы кими башламыш М. Магомајев, тезликлә оркестрин дирижору олмуш вә нәһајәт Азәрбајчан опера сәнәтинин даһа бир классик әсәри "Шаһ Исмајыл" операсынын мүәллифи кими чыхыш етмишдир. 1916-чы илдә јазылмыш опера мәһз 1919-чу илдә илк Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин һакимијјәти дөврүндә сәһнәјә гојулмуш вә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды.

Азәрбајчан мусиги театрынын јараныб инкишаф етмәсиндә Зүлфүгар Һачыбәјов да бөјүк рол ојнамыш, Ү. Һачыбәјовун јолуну давам етдирәрәк "Ашыг Гәриб" операсыны, "Әлли јашында чаван" вә "Евлијкән субај" оперетталарыны јазмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын мусиги һәјатында

"Интернасионал", "Марсељоза" кими ингилаби маһныларын, "Короғлу", "Гачаг Нәби", "Сәттархан" тарихи маһныларынын халг күтләләри арасында јајылмасы тәсадүфи дејилди. О дөврүн үмуми әһвали-руһијјәси, чамаатын ингилаби һиссләри, демократик мејлләр белә маһныларын өзүнәмәхсус мелодијаларында өз ифадәсини тапырды. Məhз һәмин дөврүн бу маһныларынын тә'сири алтында Ү. Һачыбәјов Әһмәд Чавадын мәтни әсасында "Марш" јазмышды. Бу әсәрдә бәстәкар демократик республика дөврүндә халгынын гәлбиндә баш галдыран вәтәннәрвәрлик һиссләрини, мүтәрәгги идејалары, милли гүруру ифадә етмишди.

1917-1920-чи илләрдә Азәрбајчан инчәсәнәт хадимләри чәтин бир шәраитдә ишләмәјә мәчбур олмушлар. Азәрбајчан мәдәни-игтисади чәһәтдән дә мүрәккәб бир дөвр јашајырды.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Азәрбајчан театры репертуарында олан ән јахшы тамашалар "Дәмирчи Кавә", "Надир шаһ", "Өлүләр", "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк", "Бәхтсиз чаван", "Әлли јашында чаван", "Шамдан бәј", "О олмасын, бу олсун", "Гәзават", "Ага Мәһәммәд шаһ Гачар", "Шаһ Исмајыл", "Пәри чаду", "Отелло", "Гачаглар", "Дағылан тифаг", "Әлмәнсур", "Һачы Гара", "Бәдбәхт милјончу", "Вәтән, јахуд Силистрә", "Ев тәрбијәсинин бир нөкәли", "Евли икән субај", "Аршын мал алан" әсәрләри иди.

Март һадисәләриндән сонра Ирана кетмәјә мәчбур олмуш Үзејир вә Зүлфүгар Һачыбәјовлар мәһз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Бакыја гајыдараг фәалијјәтә башламышдылар. Һачыбәјов гардашлары мүдиријјәти Бакы артистләриндән ибарәт дәстә тәшкил етмиш, дөврүн танынмыш сәнәткарлары Һачаға Аббасов, Әһмәд Агдамски, Чәлил Бағдадбәјов, Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски, Мухтар Мәммәдов, Рза Дараблы, Сидги Руһулла, Әбүлһәсән Анаплы, Әһмәд Анатолу, Мир Маһмуд Казымовски вә башгаларыны бир јерә топламышды. Маариф Назирлији Опера театрыны мүсәлман театр чәмијјәтинә вермәји гәрара алмышды. Мәтбуат буну да гејд етмишди ки, Азәрбајчан опера, фачиә вә комедија сәнәткарлары (актјорлары) бирләшиб бир үмуми түрк актјорлары дәстәси дүзәлтмишләр. Дәстәјә Әрәбли, Саралы, Шәрифзадә, Мирзә Ага, Әләкбәр вә Үзејир бәј кими маһир сәнәткарларымыз дахил иди.

Бу һагда тамашачы вә охучуларына мә'лумат верән "Азәрбајчан" гәзети 1918-чи ил 2 тәшринәввәл тарихли нөмрәсиндә јазырды: "Нечә ајлардан бәри гапанмыш мүсәлман театросу гәһрәман түрк ордусунун вүруду сајәсиндә индики јаваш-јаваш ачылмаға гәдәм гојмушдур"

"Азәрбајчан" гәзетинин һәмин сајында дәрч едилмиш е'лана көрә "Һачыбәјли гардашлары" труппасынын јени театр мөвсүмү 1918-чи ил октјабрын 3-дә о вахтлар Малакан бағынын јанында јерләшән "Микадо" театрында бөјүк бәстәкарымыз Үзејирбәј Һачыбәјлинин "Аршын мал алан" оперетасы илә ачылмыш вә тамашада "Үзејирбәјин әски артист вә артисткалары" иштирак етмишләр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә нисбәтән мүнтәзәм фәалијјәт көстәрән "Һачыбәјли гардашлары" труппасынын үзәринә Бакыда јашајан актјорлары бирләшдирмәк кими мәс'ул *бир вәзифә дүшмүшдү*: "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәти Бакыда олан түрк артистләриндән мүрәккәб, гүввәтли бир дәстә тәшкил етмәкдән өтрү һазырда Бакыда јашајан артистләри дә'вәт етмиш вә гәрара алынмышдыр ки, анурадан сонра фәалијјәтә башлајачаг Мајылов гардашлары театросунда (индики Дөвләт Опера вә Балет Театры — ред.) драма, опера вә оперетта дәстәләри тәшкил олунсун".[1]

Труппа һәфтәдә үч күн новбә илә драма, комедија, опера вә оперетта тамашалары көстәрир, һабелә "Азәрбајчан һөкумәти илә гоншу чүмһуријјәтләрин башга шәһәрләриндә тамашалар вермәкдән өтрү" зәрури һалларда гастрол сәфәрләринә чыхмағы да нәзәрдә тутурду.

Јенидән тәшкил олунмуш "Һачыбәјли гардашлары"нын труппасы ашағыдакы тәркибдә иди: "Һачыаға Аббасзадә*, Әһмәд Агдамлы, Чәлил Бағдадлы, Һүсејн Әрәбли (режиссор), Аббас Мирзә Шәрифзадә (режиссор), Һүсејнгулу Сараблы, Мирзә

1. Театро вә мусиги "Азәрбајчан" гәзети, 1918, 15 тәшрин-әввәл, N 15.

* Актјорларын сојадлары "Азәрбајчан" гәзетиндә јазылдығы кими верилир. Дикәр сәһифәләрдә дә бу принсипә әмәл олуначаг – ред.

Мухтар Мәһәммәдзадә, Мирзаға Әлизадә, Сидги Руһулла, Әләкбәр Һүсејнзадә, Әбдүлһәсән Анаплы, Рза Дараблы, Мәһәммәдәли Гајыбзадә, Мир Маһмуд Казыми, Хәлил Һүсејнзадә, Мәммәдтағы Бағырзадә, Ибраһим Атакишизадә, Бағыр Чаббарзадә, Јунис Нәриманзадә, М. Ә. Сидги (суфлјор), Һачыбаба Шәрифзадә, Рүстәм Казымзадә, Чәлил Гарабағи, Јева Оленскаја, Мәгфурә ханым, Сәмнур ханым, Минаханым.

"Азәрбајчан" гәзетиндә кичик е'лан характерли бир јазы театрын кадр проблеми илә јанашы, репертуар чәтинликләри чәкдијини дә көстәрирди: "Сәһнәмиз театро әсәрләриндән хејли касыб вә јохсул олдуғуну нәзәрә алмагла, јазыб мөһтәрәм чәмаәтдән вә сәһнә һәвәскарларындан хаһиш едирик ки, һәр кәсдә Түркијә јазычыларынын әсәри вә Истамбул чапы (тәб'и) театро китабы варса, мөвге тамашаја гојмаг үчүн ашағыдакы үнван илә мүдиријјәтимизә тәшриф кәтириб шәрти мә'лум еләмәклә сәһнәмизә муавинәтдә булунсун".

Чох мә'налы вә символикдир ки, "Һачыбәјли гардашлары" труппасы илк тамашалардан бири кими Шәмсәддинбәј Саминин мәшһур "Кавеји-аһәнкәр" әсәрини сечмиш вә тамашанын кәлири Азәрбајчанын мүстәгиллији вә истиглалијјәти уғрунда шәһид оланларын аиләләринә јардым үчүн ајрылмышды (1918-чи ил октјабрын 26-да).

*1918-чи ил декабрында мүстәгил Азәрбајчанын илк парла*ментинин ачылышы күнү "Һачыбәјли гардашлары" труппасы милли парламентә ашағыдакы мәзмунда тәбрик мәктубу көндәрмишди: "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәти вә онун тәхтидарәсиндә олан артистләр дәстәси чәван парламанымызын кәшадыны ән сәмими чәлб тәһнијјәти тәбрикле вәтән вә милләтимизин азад истиглалы уғрунда вар гүввәси илә чалышмагла милли әдәбијјат, милли мә'нәвијјат вә сәнаје-нәфисәмиздән азад вә сәрбәст тәрәгги вә инкишафына бир васитә олачағына гүввеји-иманда е'тимад едијор".[1]

1919-чу ил августун 22-дә Бакы "Түрк актјорлары иттифағы" идарәси илә "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәтинин биркә кечирилмиш ичласында "милли сәһнәмизи даһа мүнтәзәм бир һала салмаг" мәсәләси музакирә едилмиш, мүтәдир актјор вә актрисалар јетишдирмәк мәтсәдилә дөрд шө'бәдән ибарәт бир "бәдаје курсу"нун тә'сис едилмәси гәрара алынмышдыр (һәмин курсун драм шө'бәсинә А. М. Шәрифзадә, Һ. Г. Сараблы; комедија шө'бәсинә Мирзаға Әлизадә; мусиги шө'бәсинә Үзејирбәј вә Зулфугарбәј Һачыбәјлиләр, Гурбан Пиримов, тарих шө'бәсинә Әлиаббас Мүзниб; әдәбијјат шө'бәсинә Рза Заки мүәллим тәсдиг олунмушдур. "Бу курса дахил олачаг еркәкләр һәр һалда түрк вә мүсәлман, гадынлар исә һәр бир милләтдән ола биләрди".[1]

1. Тәбрик. Азәрбајчан. 1918, 7 канун-әввәл, N 58.

1918-1919-чу ил театр мөвсүмүнүн баша чатмасы мүнасибәтилә "Азәрбајчан" гәзетиндә "Ахырынчы тамашалар" адлы бир јазыдан мә'лум олур ки, актјорлар Милли Истиглалијјәт бајрамы күнү сувари мусиги дәстәсинин мүшајиәтилә бәзәкли автомобилләрдә Азәрбајчанын милли маршларыны хорла охујараг Тејмурләнк, Чинкиз хан, Аға Мәһәммәдшаһ Гачар, Шаһ Аббас, Шејх Шамил, Бакы, Шәки, Ширван, Кәнчә, Сәлјан, Губа, Гарабағ ханларынын образларында гошунун мүшајиәтилә һөкумәт театрындан чыхыб шәһәрин күчәләрини кечәрәк Парламентин бинасы гаршысында (индики Әлјазмалары Институту — ред.) кәлмиш, Парламентин үзвләрини тәбрик едәрәк, јенидән шәһәрин мүсәлманлар јашајан һиссәсини кәзиб театра гајытмышлар. *Бүтүн бунлар актјорларымызын Халг Чүмһуријјәти дөврүндә өл*кәнин ичтимаи-сијаси һәјатында фәал иштирак етдикләрини көстәрән фактлардыр.

"Һачыбәјли гардашлары"нын театр труппасында Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин "Дағылан тифаг", "Пәри Чаду", "Аға Мәһәммәд шаһ Гачар", Шәмсәддинбәј Саминин "Кавеји-аһәнкәр", Султан Мәчид Гәнизадәнин "Ахшам сәбри хејир олар", Меһдибәј Һачынскинин "Султан Әбдүлһәмидин "хәл"и вә јахуд зүлм вә истибдадын ахыры", Чәфәр Чаббарлынын "Әнвәрбәјин Әдирнә фәтһи", Исабәј Ашурбәјлинин "Азәр-Бајчан" вә "Чәһәннәм", Серкеј Ланскојун "Газават" кими драм әсәрләри; Үзејирбәј Һачыбәјлиин "Аршын мал алан", "О олмасын, бу олсун", "Лејли вә Мәчнун", "Әсли вә Кәрәм", "Шаһ Аббас вә Хуршуд-

1. Азәрбајчан, 1919, 3 сентјабр, N 267.

бану", Зүлфүгарбәј Һачыбәјлинин "Ашыг Гәриб" "Евликән субај" Мүслимбәј Магомајевин "Шаһ Исмајыл" кими опера вә оперетта әсәрләри дәфәләрлә театрсеварләрин мүһакимәсинә верилмишдир.

Труппа ајры-ајры сәһнә хадимләринин шәрәфинә дә тамашалар көстәрмишдир. Сүрәјја ханым вә Танаилидинин шәрәфинә "Аршын мал алан", Әбдүлһәсән Анаплынын бенефисинә "Чәһәннәм", Аббас Мирзә Шәрифзадә вә Хәлил Һүсејновун шәрәфиннә "Азәр-Бајчан", Һачыбаба Шәрифовун вә Александра Оленскајанын шәрәфинә "Шаһ Исмајыл" вә "Шаһ Аббас вә Хуршудбану", Әһмәдбәј Ағдамскинин шәрәфинә "Әсли вә Кәрәм", Ибраһимбәј Атакишијевин вә Бағыр Чаббарзадәнин шәрәфинә "Әнвәрбәјин Әдирнә фәтһи" әсәрләри көстәрилмишдир.

1919-1920-чи илләр театр мөвсүмү өлкәнин һәјатында хүсусилә әламәтдар олмушдур.

Мәһз бу заман Азәрбајчан Дөвләт Театры тәшкил олунмуш вә рәсми шәкилдә о, 1919-чу ил октјабрын 24-дә Исабәј Ашурбәјлинин "Азәр-Бајчан" пјесинин тамашасы илә ачылмышдыр".[1] Пәрдә ачылдыгда Гуламзадә Шәрифов башда олмагла Театрын бүтүн һеј'әти сәһнәјә чыхмыш, Рза Заки Әфәнди өз нитгиндә Гафгазын, хүсусилә дә Бакынын милли театр тарихи һаггында гыса сөз сөјләмишдир. Дөвләт Театрынын тарихи әһәмијјәти вә вәзифәләри, һәмчинин публисист Мирзәбала Мәһәммәдзадәнин "Азәрбајчан" гәзетиндә дәрч олунмуш "Һөкумәт вә театр мәсәләси" адлы мәгаләсиндә әтрафлы ишыгландырылышдыр".[2]

Мирзәбала Мәһәммәдзадә өз мәгаләсиндә милли вә гүдрәтли бир сәһнәјә малик олмаг үчүн аләминдән јүксәк сәвијјәли әсәрләр мејдана чыхара биләчәк јазычыларын, һәмчинин, һәмин сәһнә әсәрләрини халга чатдырмаға гадир олан актјорларын јетишдирилмәсини зәрури сајыр вә билдирирди ки, онларын һәр икиси биздә вардыр.

1. Дөвләт театросу. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 22 тәшрин-әввәл, N 306.
2. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 21 тәшрин-сани, N 327.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријәти дөврүндә театр саһәсиндә атылмыш мүһүм аддымлардан бириси дә ајрыча театр рәссамы вәзифәсинин тә'сис едилмәси олур, Азәрбајчанда театр рәссамлығы мүстәгил бир пешә кими 1919-чу илдән формалашыр.

Театр тәшкил олундугдан сонра онун репертуары һәм милли драматургларымызын, һәм дә Гәрби Авропа классикләринин сәһнә әсәрләри илә зәнкинләшир. Вилјам Шекспирин "Отелло" фачиәсинин тамашаја гојулмасынын өлкәнин мәдәни һәјатында өнәмли бир һадисә олдуғуну ачыглајан "Азәрбајчан" гәзети јазырды: "Театро ишләрини һөкумәт кәнди еһтибарына алдыгдан сонра әдәбијјат вә сәнаје-нәфисәмизин бу чәһәтдән бир тәрәгги көрүнмәкдәдир. Бу күн бизим тамаша етдијимиз вә мәмнунијјәтимизә мучиб олан "Отелло" фачиәси дә бу тәрәггинин бир нүмунәсидир".[1]

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә тамашаја гојулмуш сәһнә әсәрләри доврүн театр тәнгидиндә инчәләнмиш, онларын һеч дә һамысы тәнгид тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмамышдыр. Ә. Һагвердијевин "Дағылан тифаг" С. Лонскојун "Газават" вә с. әсәрләрин тамашасы мәтбуатда тәнгидә сәбәб олмушдур.

1918-1920-чи илләр арасында театр тәнгиди мүнтәзәм олараг тамашачы проблеминә, тамашачы етикасы, тамашачы давранышы мәсәләләринә дә тохунмуш, мүасир театр вә мүасир тамашачы проблеми илә вәһдәтдә мәшғул олмушдур[2].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти доврүндә зијалылар, театр тәнгиди илә мәшғул олан әдәбијјатчылар (Ибраһим Гасымов, Хәлил Ибраһимов, Үзејир Һачыбәјов, Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Кәримбәј Мәликов, Казым оғлу (Сејид Һүсејн), Меһди бәј Һачынски вә б.) театр просесини диггәтлә изләјир, онун јени тамашалары, режиссор вә актјорлар барәдә фикир сөјләјир, објектив вә принсипиал рә'јләриндә театрын инкишафына тә'сир көстәрирдиләр.

Дүнја классик драматуркијасына Азәрбајчан театрынын мүрачиәт етмәсини чәсарәтли, гејрәтли бир иш һесаб едән тәнгид јазырды: "Бу күн артист өз мәһарәтини тәчрүбә едирсә вә јахуд

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 14 канун-әввәл, N 343.
2. Бах: "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 27 канун-сани N 98.

имтаһан вермәк истәјирсә, Шекспирин әсәрләринә мүрачиәт едәр. Шекспирин әсәрләрини ојнумаг үчүн бир чох һазырлыгларла бәрабәр бир аз да дүһа лазымдыр. Демәк олар ки, чүмә кечәси Азәрбајчанда театры сәһнә вә театр аләминдә имтаһан верди. Өзүнүн габилијјәтини көстәрди, мүвәффәг дә олду".

Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин "Әсримизин Сәјавушу" әсәриндә јаздығы кими, республика "Азәрбајчан түрк театры илә мусигинин инкишаф едән бир көстәричиси"нә чеврилди. "Чүмһуријјәт заманында театр сәнәти олдугча ирәлидәдир. Һөкумәт һимајәсинә алынан түрк сәһнәси илә мусигиси она верилән дөвләт театрында он иллик бир ирәлиләмә әламәти көстәрирди. Декор, ојун, рәгс, сәс вә ифа чәһәтинчә парлаг нүмунәләр зәнкин чичәкләр верди. Аз заманда Азәрбајчан сәнәти авропавари бәстәкар, тракедија, комедија, опера, оперетта, актјор вә актрисалары илә үмид верән рәссамлара саһиб олдуғуну сүбут етди".

Бир чәһәтә дә фикир верәк ки, бу дөврдә театр һаггында, ајры-ајры актјорлар барәдә ән чох вә ән тутарлы, самбаллы мәгаләләр мәһз демократик Чүмһуријјәтин органы олан "Азәрбајчан" гәзетиндә чап олунурду. Чүмһуријјәтин рәһбәри Мәммәд Әмин Рәсулзадә һәлә 1908-чи илдә "Ничат" мәдәни-маариф чәмијјәтинин сәдри олмуш, театра, ајры-ајры коркәмли сәнәткарлара олан һүчумлары дәф етмиш, Ч. Зејналов, Һ. Әрәблински, Һ. Г. Сарабски вә дикәр сәһнә усталарымызы јерсиз, гәрәзли тәнгиддән, бөһтандан горумушдур. "Газават" әсәрини тамашаја һазырлајан Һүсејн Әрәблинскијә гаршы һазырланмыш тәхрибатын гаршысыны алан Рәсулзадә "Тәрәгги" гәзетиндә чап етдирдији мәгаләсиндә өзүнүн мүтәрәгги-мөвгејини, сәнәт вә сәнәткара һөрмәтини бүрузә вермишдир. Һәмин дөврдә милли кинематографија сәнәтинин инкишаф етдирилмәси саһәсиндә мүәјјән тәдбирләр көрүлүр, бәдии әсәрләрин екранлашдырылмасына диггәт артыр. Мисал олараг, Үзејир Һачыбәјовун Шәрг өлкәләриндә шөһрәт газанмыш "О олмасын, бу олсун" мусигили комедијасынын чәкилишини көстәрмәк олар. "Нефт вә милјонлар сәлтәнәти" филм, Бакы шәһәринин "Ренессанс", "Мон-Репо", "Микадо" вә башга кино театрларында бөјүк мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилирди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти илк нөвбәдә милли дөвләт

апараты вә орду јаратмагла јанашы, маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә дә хүсуси әһәмијјәт верирди. Әввәлдән, дөвләт бајрағы вә кербинин һазырланмасы үчүн апарылан тәдбирләри гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин милли символлары үчүн мәшһур алим, дөвләт хадими вә рәссамы Әлибәј Һүсејнзадәнин ирәли сүрдүјү "түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк" шүары әсас көтүрүлмүшдүр. Көј, гырмызы вә јашыл рәнкли милли бајрағы ортасында мүасирләшмәнин тимсалы олан гырмызы вә јашыл рәнкин фонунда түркдилли халгларын гәдим символлары — ајпара вә 8 кушәли улдуз верилмишдир. Даирәви галхан формалы дөвләт кербиндә дә һәмин рәнкләр вә символлар, еләчә дә дәфнә вә сүнбүл чәләнкләри әсас јер тутур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти маариф саһәсиндә дә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Бакы Довләт Университетинин, Дөвләт театрынын, "Истиглал" музејинин, дикәр маариф вә сәнәт очагларынын ачылмасы бу гәбилдәндир. 1919-чу илин декабр ајында ачылмыш "Истиглал" музејиндә милли декоратив сәнәти нүмунәләри, халча вә тикмәләр, силаһлар, әлјазмалар, китаблар, Гур'анын надир нүсхәләри топланмышдыр.

1919-чу илдә нәшр олунан "Зәнбур" журналында сатирик графикамызын баниси Әзим Әзимзадәнин заманын ичтимаи-сијаси проблемләри илә сәсләшән карикатуралары чап дан чыхырды. Карикатуралардан бири чибләриндә силаһлы Деникини, Колчакы вә Андраники көздирән инкилис гәсбкарларына һәср олунмушду. Рәссам сатирик рәсмләриндә чәһаләти, нададлығы, милли әдавәти, ермәни милләтчиләринин-дашнакларын вәһши вә ијрәнч әмәлләрини ифша едирди.

Бу мөвзу рәссам Бәһруз Кәнкәрлинин дә јарадычылығында әһәмијјәтли из бурахмышдыр. Онун мәшһур "Гачгынлар" рәсм силсиләсини, ермәни-мүсәлман мүнагишәсини әкс етдирән Әлибәј Һүсејзадәнин "Шејхүлисламын портрети" вә "Биби-Һејбәт мәсчиди" адлы таблоларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Илк пешәкар һејкәлтараш Зејнал Әлизадә республикамызын милли керби вә хатирә медалларынын һазырланмасында иштирак едирди. Онун лајиһәсинә әсасән бурахылмыш дөш вә хатирә медалларында парламент бинасы, бајраглар, ајпара, 8 кушә-

ли улдуз, күнәшин доғмасы, күл чәләнкләри һәкк олунмушдур. Сәнәтшүнаслардан Мәммәд Ағаоғлу, Һүсејн Мирзәчамалов, ме'мар Нәбиоғлу музејшүнаслыг, әсари-әтигәни горумаг саһәсиндә фәал чалышмышлар.

Милли рәссамлыг, театр вә мусиги сәнәтләринин инкишафына хүсуси әһәмијјәт верилирди. Көркәмли сәнәт хадимләри - дөвләт һимнинин, ингилаби маршларын мүәллифи Үзејир Һачыбәјов , шаир Әһмәд Чавад, артистләрдән Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски гызғын фәалијјәт көстәрирдиләр. Әзим Әзимзадә "Отелло", "Ашыг Гәриб", "Дәмирчи Кавә" тамашаларынын бәдии тәртибаты үчүн декор вә кејим ескизләри һазырламышды, Бәһруз Кәнкәрли Нахчыван театрында "Һачы Гара" тамашасына тәртибат вермишди. Беләликлә, милли мәдәнијјәтин тәрәггиси вә инкишафы јолунда илк чидди аддымлар атылыр.

Әсрин әввәлиндәки мүстәгиллијимиз мүддәтиндә ме'марлыг саһәсиндә дә мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Мә'лумдур ки, 1918-чи илдә ермәни дашнакларынын бандалары тәрәфиндән Бакынын мөһтәшәм биналарындан олан "Исмаилијјә", Һ. З. Тағыјевин театр бина元лары јандырылмыш, Һ. З. Тағыјевин гызлар мәктәбинә зәдә тохунмушдур. Һәмин илләрдә Бакынын баш ме'мары вәзифәсиндә чалышан көркәмли ме'мар Зивәр бәј Әһмәдбәјовун лајиһәләри әсасында һәмин биналар бәрпа олунмушдур. Ермәни милләтчиләринин басгыны нәтичәсиндә харабалыға чеврилмиш Шамахы шәһәринин бәрпа едилмәси мәгсәдилә Зивәр бәјин тәшәббүсү илә "Јени Ширван" чәмијјәти", һәмчинин Бакынын абадлашдырылмасы үчүн "Шәһәр бағлары чәмијјәти" тә'сис олунмушду.

Зивәр бј Әһмәдбәјов мүһәндис Өмәр бәј Абујевлә бирликдә "Ислам инчәсәнәти" абидәләрини севәнләр вә горујанлар чәмијјәтини јарадыр. Һәмин илләрдә З. Әһмәдбәјов ме'мар Нәбиоғлу Гачар, мүһәндис Мәммәдһәсән Һачынски вә Һачыбәј Ахундов илә бирликдә Ширваншаһлар Сарајы комплексинин тәдгиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрирләр.

Ме'марлыг абидәси кими сәјјаһларын диггәтини өзүнә чәлб едән Биби Һејбәт мәсчиди Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра коммунистләр тәрәфиндән вәһшичәсинә дағыдылды. Јалныз республикамыз әсрин ахырында јенидән милли

истиглал газандыгдан сонра мүстәгил Азәрбајчанын Президенти Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү илә бу һәм дини, һәм дә ме'марлыг бахымындан тарихи абидәни һәмин илләрдә Ә. Һүсејнзадәнин сәнәткарлыг фырчасындан чыхмыш таблонун көмәји илә бәрпа етмәк мүмкүн олмушдур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти илләриндә халгын түкәнмәз јарадычылыг имканларыны јүксәк гијмәтләндирәрәк М. Ә. Рәсулзадә јазмышдыр: "Мән Азәрбајчанын һәјат габилијјәтинә инанырам. О, тәбиәтинә вә потенсиал сәрвәтләринә көрә бәнзәрсиз олан бу дијар јерин тәркиндә фәввәрәләр вә аловлар сахладығы кими, өз вәтәндашларынын гәлбләринин ән дәрин күшәләриндә белә бир јарадычылыг руһу јашадыр ки, бу јарадычылыг руһу түрк халгынын азад инкишафы шәраитиндә мәним дәрин әгидәмә көрә дүнјаја орижинал бир мәднијјәт нүмунәси бәхш едәчәкдир."

ИЧТИМАИ КЕРЧӘКЛИК ВӘ МӘ’НӘВИ – ИДЕОЛОЖИ МҮҺИТ

Русијада Романовлар сүлаләсинин дағылмасындан сонра болшевикләрин, меншевикләрин, Керенски, Деникин вә Колчакчыларын һакимијјәти уғрунда чәкишмәләри, вәтәндаш савашы өлкәдә ағыр дурум јаратмышды. Империјанын мүстәмләкә әјаләтләриндә бу дурум даһа да мүрәккәб иди. Беләбир заманда Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан Загафгазија Федератив Демократик Республикасы гурумунда бирләшди. Анчаг дүнјанын чалхаландығы бир вахтда Загфедерасијанын өмүрсүзлүјүнү көрән Күрчүстан 1918-чи илдә апрелин 26-да өз мүстәгиллијини билдирди. Загафгазија сејминин мүсәлман милли шурасынын сәдри М. Ә. Рәсулзадәнин башчылығы илә Ф. Көчәрли, Ф. Хојлу, Н. Јусифбәјли, С. М. Гәнизадә, Ш. Рүстәмбәјов, Х. Хасмәммәдов, М. Һачынски вә башга гырх дорд депутат ајрыча фраксија јаратдылар. Мајын 28-дә Тифлисдә Гафгаз чанишини сарајында Милли Шуранын јығынчағы кечирилди. М. Ә. Рәсулзадә, А. Казымзадә, Тағы Нағы оғлу тәрәфиндән һәлә 1911-чи илдә јарадылан "Түрк-әдәми-мәркәзијјәт Мүсават" партијасы о заман Азәрбајчанын Русија тәркибиндә милли мухтаријјәтини ирәли сүрүрдүсә, инди формалашыб сајылмалы бир партијаја чеврилмишди вә Азәрбајчанын мүстәгиллији идејасыны һәјата кечирмәјә чалышырды. Онлар Милли Шуранын депутатлары илә кечирилән ичласда тарихдә илк дәфә мајын 28-дә Азәрбајчанын истиглалијјәтини е'лан етдиләр. Халгымызын бир милләт кими варлығыны тәсдигләдиләр, өзүнү анлама бачарығы, мүстәгил јашамаг һүгугу олдуғуну билдирдиләр. Азәрбајчан түрк вә ислам дүнјасында демократик дөвләт гуран илк өлкә олду. Беләликлә, Азәрбајчанда ики һакимијјәтлилик јаранды. Бири Бакыда Бакы Совети адланан бәднам коммунарларын, икинчиси исә Кәнчәдә мөһкәмләнән АДР һөкумәти иди.

Чаһан савашынын ағры-ачылары Азәрбајчандан да јан кечмирди. Ачлыг, јохсуллуг баш алыб кедирди. Ајры-ајры партија вә сијаси гурумлар бу саваша вә өлкәдәки мүрәккәб дурума өз мөвгеләриндән јанашырдылар. Болшевикләр вә онлара мејл едәнләр Русијанын, сајымлы милли зијалылар, вәтәнсеврләр исә Түркијәнин үстүн кәлмәсини истәјирдиләр. Милли дөвләтчилијин јалныз Түркијәнин көмәји илә һәјата кечирәчәјинә инанырлар. Һәлә өз јолуну сечә билмәјәнләр дә вар ки, онлар каһ болшевикләр, каһ да мусаватчылара тәрәф кечирдиләр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин Милли Шурасы чәтин бир вахтда һакимијјәтә кәлирди. Рус империјасында олдуғу кими, бурада да мүрәккәб дурум давам едирди. Бакы Совети һөкумәти һакимијјәтдән әл чәкмәк истәмир, дашнак ордусу илә бирликдә "вәтәндаш мүһарибәси" ады илә гырғынлар төрәдирди. Тәкчә Новруз бајрамы күнләриндә, мартын 18-21-и арасында Бакыда 20 минә јахын Азәрбајчан түркү гырмышдылар. Азәрбајчана гаршы е'лан олунмамыш саваш башламышды. Ирәван губернијасынын өзүндә 197 кәнд дағыдыб, 150 миндән чох Азәрбајчан түркү өлдүрүб говмушдулар. Кәнчә, Шуша, Чәбрајыл, Зәнкилан, Чаваншир, Шамахы, Борчалы, Губа маһаллаында да фачиәләр төрәтмишдиләр. Бүтүн буплара һәм дә гәддар Ленинлә, һәм дә алчаг Андраниклә кизли данышыглар апаран икиүзлү Шаумјан, онун әлалтылары С. Лалајан, Һамазасб, Дро, Мурад, Керн, Нәнди, Мосос кими дашнак, болшевик вә меншевик төр-төкүнтүләри рәвач верирдиләр. Чүмһуријјәтин сајылмалы идеологларындан Мирзәбала Мәммәдзадә онларын алчаг нијјәтләрини ачараг јазырды ки, онлар "бүтүн Түркијәни тутмаг, бүтүн Гафгазијада һакимијјәт гурмаг сијасәти јеритмәјә, ермәни милләтинин сәадәтини гоншу дөвләтләрин кәмикләри үстә јапмаға сә'ј едирдиләр"[1]. Беләбир дурумда Бакы коммунасы һакимијјәти әлдә сахламаг үчүн даһа да араны гызышдырырды.

Болшевикләр, һәтта меншевикләр дә онларын дәјирманына

1. Бах: "Бәсирәт" гәзети, 29 август 1919-чу ил.

су төкүрдүләр. Өнәмли дөвләт хадими Ә. Топчубашов бу дуруму доғру олараг белә ачыглајырды: "Бакыдакы болшевикләр үмуми рус болшевикләринин гырынтыларындан ибарәт иди. Бунларын рәһбәри әксәријјәтлә әмәлә, сәнәткар, әскәр вә кәми тајфасы синфинә мәнсуб руслар иди. Фәгәт, башларында бир дә бир ермәни (Шаумјан — Ә. С.) илә бир күрҹү (Чапаридзе — Ә. С.) вар иди"[1]. Тәбии, Азәрбајҹаны рус вә ермәни тапдағына чевирмәк истәјән бәднам Бакы коммунасы һөкумәти көздән пәрдә асмаг үчүн М. Әзизбәјов вә М. Һ. Вәзиров кими сијасәтдән узаг дөнүкләри дә өз тәрәфләринә чәкә билмишдиләр. Одур ки, милли гејрәтли зијалылар белә бир дөвләти танымаг истәмирди. Бу дөврдә М. Һади вә А. Сәһһәт Кәнҹәјә кетмишди. Ә. Һагвердијев Борчалыда, Ј. Вәзир Крымда, Ү. Һачыбәјли Иранда иди. Һәмишә гајнар мүһитдә олан Мирзә Ҹәлил Кәһриздә галырды. Һ. Ҹавид вә А. Шаиг исә бир тәһәр өлүмдән гуртармышдылар.

Белә бир кәркин вахтда, ијунун 16-да Азәрбајҹан Милли Шурасы Кәнҹәдә тә'ҹили иҹлас кечирди. Битәрәф Фәтәлихан Хојлунун (1875-1920) башчылығы илә мүвәггәти һөкумәт јарадылды. Гәбул олунан бәјаннамәјә көрә мүәссисләр мәҹлиси чағырылана гәдәр Милли Шура али ганунвериҹи, мүвәггәти һөкумәт исә али идарәедиҹи орган сајылырды. Дөвләти мөһкәмләтмәк, өлкәни хариҹи тәҹавүздән горумаг, дахили сабитлик јаратмаг үчүн Түркијә һөкумәтиндән јардым истәмәк гәрара алынды. Милли Шуранын башчысы М. Ә. Рәсулзадә вә ХИН М. Һ. Һаҹынски Түркијәнин әдлијјә назири Хәлил паша вә сәфир Вәһаб паша илә "Даими сүлһ вә мөһкәм достлуг мүнасибәтләри" һаггында мүгавилә бағладылар. М. Ә. Рәсулзадәнин Истанбулда Әнвәр паша илә данышығы әсасында Түркијә Азәрбајҹана милли ордунун јарадылмасы үчүн ики милјон түрк лирәси борҹ верди. Илһагчылар Нуру пашанын башчылығы илә данышыға кириб, Милли Шураны һакимијјәтдән узаглашдырмаға чалышырдылар. Нуру паша исә јалныз мүстәгиллијә ҹан атан Азәрбајҹана јардыма кәлән бир әскәр олдуғуну вә сијаси чәкишмәләрә

1. Азәрбајҹан ЕА "Хәбәрләр"и (Тарих, фәлсәфә, һүгуг). Бакы, 1991. N-3. сәһ.126.

гарышмајаҹағыны билдирди. Ахырда өзүнүн сијаси ишләр үзрә мүшавири Ә. Ағаоғлунун көмәји илә үмуми разылыға кәлдиләр. Милли шуранын сәлаһијјәти мүвәггәти һөкумәтин башчысы Ф.Хојлуја тапшырылды. Өз тутарсызлығыны көрән һүммәтчиләр вә башга партијаларын үзвләри дә 1918-ҹи ил декабрын 18-дәки парламент иҹласында јени һөкумәтин гәрар вә тәдбирләри илә разылашмалы олдулар.

С. Ағамалыоғлу бојнуна алырды ки, "Һакимијјәти әлә кечирмәк үчүн һеч бир имканымыз олмадығы үчүн Ф.Хојлу һөкумәтинә тәрәфдар чыхдыг". Болшевик, меншевик, есер, дашнак еләҹә дә "Һүммәт", сосиал-демократ, "Иттиһад", "Һидајәт", "Мүсәлманлыг" кими партија вә гурумларын һакимијјәт уғрунда мүбаризәләринә бахмајараг, мүсаватчылар даһа чох нүфуз газаныр вә АХҸ-нин мөһкәмләндирилмәсиндә башга партијалардан да истифадә едирдиләр. Парламентдә вә Назирләр шурасында бир чох партијаларын нүмајәндәләри вар иди. Гафгаз Ислам ордусу кәнҹ Азәрбајҹан дөвләтинин әскәрләри Бакы Совети һөкумәтини, онларын мүттәфиги дашнак гүввәләринин, еләҹә дә онлары дәстәкләјән Бичерохов дәстәләринин ирадәсини гырмышды. Хариҹдән јардым көрә билмәјән бәднам Бакы коммунарлары ијулун 25-дә һакимијјәтдән узаглашмалы олдулар. Есер, меншевик вә дашнаклар фүрсәти фөвтә вермәјиб, инкилисләрин көмәји илә "Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" һөкумәти јаратдылар.

Августун 7-дә Совет Русијасы илә Алманија арасындакы бағланыша көрә Русија империјадан чыхан башга дөвләтләри танымыр. Азәрбајҹаны танымаг истәмирди. Алманија Түркијәни Азәрбајҹана јардымдан чәкиндирмәли, Русија исә әвәзиндә Алманијанын Бакыдан нефт дашымасына шәраит јаратмалы иди. "Бакысыз Азәрбајҹан башсыз бәдәндир"[1] дејән Азәрбајҹан һөкумәти бу сахта бағланыша өз е'тиразыны билдирмишди. Ә.Ағаоғлу исә Алманијанын бу икиүзлү сијасәтини "онлар Азәрбајҹаны бир битон керосинә сатдылар" — сөзләри илә ифшә етмишди.

Кәнҹәдә АХҸ-нин мөһкәмләнмәсиндән горхуја дүшән

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ.43.

"Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" инкилис ордусунун команданы Томсуну гәти тәдбир көрмәјә чағырырды. Сентјабрын 23-дә Азәрбајҹан ордусу гәһрәман Нуру пашанын әскәрләри илә бирликдә "Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" вә есер-дашнак гүввәләрини дармадағын едәрәк Бакыја кирди вә һәмин күн дә Бакы АДР-нын пајтахтына чеврилди.

Антанта өлкәләринин ҹаһан савашындакы гәләбәси Түркијә вә Алманијаны нүфуздан салмышды; онлар Гафгазда истәдикләри сијасәти јеридә билмирдиләр. Одур ки, Антанта дөвләтләринин тә'сири илә Түркијә өз гошунуну Азәрбајҹандан чыхартмалы, әвәзиндә Алманија Азәрбајҹанын мүстәгиллијинин Русија тәрәфиндән танынмасына чалышмалы иди. Нуру паша Түркијәјә чағырылмасына бахмајараг Азәрбајҹан вәтәндашлығына кечиб, бурада орду јаратмаг ишини давам етдирмәк истәјирди. Томсунун бир һәфтәјә Бакыдан чыхмаг ултиматумундан вә Азәрбајҹан һөкумәтинин хаһишиндән сонра Нуру паша Түркијәјә гајытды.

Түркијә ордусунун Азәрбајҹандан чыхмасы ону ишғалчыларын әлиндән гансыз гуртармаг сијасәти иди. Онлар Азәрбајҹана ән ағыр күндә јардыма кәлди вә өз ишини корду. Милли дөвләтчилијимизин, милли ордунун јаранмасында, дүшмәнләрин јаланчы дөвләт гурумларынын вә дашнак таланчы һәрби дәстәләринин дағылмасында, һөкумәтин Бакыја көчүрүлмәсиндә бөјүк һүнәр көстәрән бу орду миндән чох шәһид верди.

Антанта дөвләтләринин мәгсәди Түркијәни Азәрбајҹандан узаглашдырыб, Бакыны инкилисләрин ихтијарына вермәк иди. Инкилис ордусу Азәрбајҹана Әнзәлидән кәлмәли иди. Ә. Ағаоғлу, Н. Јусифбәјли вә М. Рәфијев Азәрбајҹанын рәсми нүмајәндәләри кими инкилис һәрби һиссәсинин команданы Томсонла көрүшдү вә ондан тәләб етди ки, АХҸ-ни танымаг һаггында бәјанат версин. О исә бу дөвләтин "түркләрин интригасы илә јарандығыны", "халг арасында һеч бир дајағы олмадығыны" тутаға едәрәк бундан бојун гачырды вә бу мәсәләјә Бакыда бахачағыны билдирди. Онун Бакыја кәлишини меншевик, есер вә дашнаклар севинҹлә гаршыладылар. Гулдур Бичерахов тәјјарә илә јајдығы вәрәгәдә Бакынын "ана вәтәнә" (Русијаны андырырды — Ә. С.) говушдуғуну билдирирди. Томсонун рәсми бәјанаты да онлара гол-ганад верирди. Бакыда өзбашналыг едир, Азәрбајҹан түркҹәси илә јазылан реклам вә е'ланлары, милли бајраглары ҹырыб дағыдырдылар. Бичерахов Гафгаз-Хәзәр һөкумәти јаратмаг арзусу илә Томсону Уфада јерләшән Колчак һөкумәтинә сығынмаға чағырырды.

Белә бир ағыр вахтда декабрын 7-дә Бакыда Азәрбајҹан Парламенти өз ишинә башлады. Парламентә рус, ермәни гурумларындан да нүмајәндәләр чағырылмышды. Руслар "Русијанын фикрини билмәдијимиз үчүн Азәрбајҹан парламентини танымаг арзумуз јохдур" — дејә кәлмәдиләр. Ермәниләр исә һәјасызҹасына Азәрбајҹанда сијаси-мәдәни һүгугларынын тапдандығыны сөјләјир, Азәрбајҹанын Русијаја бирләшмәсини истәјирдиләр.

Парламент АХҸ-нин мөһкәмләнмәси јолунда тарихи иш көрдү. Коалисијон һөкумәт јаратды. Ф. Хојлу јенидән Назирләр Шурасынын сәдри сечилди. Томсон рәсми олараг бу һөкумәти таныды, рус милли шурасына да ону танымағы билдирди. Анҹаг бу тәклиф ҹавабсыз галды. Бичераховун хәјанәти ачыгландыгдан сонра онун гондарма "Гафгаз-Хәзәр һөкумәти" ганунсуз сајылды вә онун јарадыҹылары 48 саата Азәрбајҹандан чыхарылды.

Азәрбајҹанда јалныз милли демократик республиканы гануни һөкумәт сајан Томсон 1919-ҹу илин апрелиндән лиман, полис, нефт сәнајеси, су тәсәррүфаты, малијјә вә мәтбуат үзәриндәки нәзарәти дә бу һөкумәтә верди. Сәмәд бәј Меһмандаровун (1855-1931) башчылығы илә Кәнҹәдә дүзәлән Азәрбајҹан алајы да Бакыја кәлди. Апрелин 5-дән инкилис кенерал губернаторунун галан сәлаһијјәтләри дә она тапшырылды. Августа гәдәр галан инкилис һәрби гүввәләри Бакыдан чыхарылды. Бүтүн бунлар АДР-нын дүшүнүлмүш дипломатијасынын бәһрәси иди.

Кәнҹ Азәрбајҹан һөкумәти Русијанын Гафгазда 1917-ҹи илдән әввәлки сынырларыны тәзәләмәк арзусунун гаршысыны алмаг вә өз суверенлијини горумаг үчүн Гафгаз халгларынын конфедерасијасыны јаратмаг фикрини ирәли сүрдү. Бу, һәм дә гоншуларла сыныр мәсәләләрини гајдаја салмаг үчүн кәрәкли адым иди. Чүнки Ермәнистан Азәрбајҹандан вә Күрҹүстандан торпаг әлә кечирмәк истәјирди. Дағыстан Азәрбајҹана бирләшмәк арзусунда иди. Гарабағ вә Борчалы бөлкәләри илә бағлы

анлашылмазлыг кәркинләшмишди.

Әһалисинин доxсан фаиздән чоху Азәрбајчан түркү олан Борчалы Азәрбајчана гарышмаға чан атырды. 1918-чи илдә Борчалыдан АХЧ Назирләр Шурасына көндәрилән бир мәктубда ачыгча дејилирди: "Түркијә Султанына вә бөјүк вәзирә мурачиәт едәрәк, бизим мәркәзи үсул идарә Тифлис шәһәриндә олмагла Түркијәнин һимајәдарлығы алтында "Гарапапаг" ады илә јарыммүстәгил ханлыг кими танынмамыз вә бизим Тифлис шәһәри илә бирликдә Азәрбајчана бирләшмәјимиз барәдә мәсәлә галдырырыг... Тезликлә бизә мүсәлман кәндләриндә тәһлүкәсиз јашамағымызын тә'минаты үчүн гошун көндәрилмәси имканыны ајдынлашдырачаг истинтаг комиссијасы јаратмағы хаһиш едирик"[1].

Ермәнистан да Борчалыны әлә кечирмәк үчүн һәрби һазырлыг көрүрдү. Күрчүстан һөкумәти исә алман һәрби дәстәләри илә Азәрбајчанын Борчалыја јахын сәрһәдләрында гошун јерләшдирмәк һагда сәрәнчам вермишди.

АХЧ-нин ХИН М. Һачынски Күрчүстан ХИН-нә көндәрдији нотада буну вә бөлкәдәки ермәни-мүсәлман топушмаларыны писләјәрәк јазырды: "Мәним һөкумәтим Күрчүстан һөкумәтинин јухарыда гејд олунан сәрәнчамларына гаршы гәти е'тираз едир вә өлкәләримиз арасында меһрибан гоншулуг мүнасибәтләринин сахланылмасы наминә Борчалы гәзасынын һүдудларындан гошун һиссәләрини чыхартмаг, Азәрбајчан әразисинин јухарыда гејд олунан һиссәләринин тутулмасы һагында сәрәнчамы ләғв етмәк үчүн тә'чили тәдбирләр көрмәји тә'кидлә хаһиш едир"[2]. Иш о јерә чатмышды ки, күрчү нүмајәндә һеј'әтинин башчысынын "әкәр һөкумәтимиз әрази иддиамызы тә'мин етмәзсә, ган төкмәли олачаг" — сөзләринә М. Ә. Рәсулзадә даһа сәрт чаваб вермишди: "Нә етмәк олар, әкәр мәчбур етсәләр ган да төкмәк олар".

Азәрбајчан вә Күрчүстан Борчалы илә бағлы дил тапмамыш, Ермәнистан Борчалыда кениш тәхрибата башлады. Дашнак гулдур дәстәләри Борчалынын Сарал, Сарачлы, Корархы, Имир вә башга кәндләринә сохулур, халгы талајыр, мал-гараны оғурлајыр, тарлалары јандырырдылар. 1918-чи илин октјабрында исә ермәни ордусу Борчалыја кирди.

Күрчүстан һөкумәти Азәрбајчанла илкиләрини дүзәлдир, борчалы түркләрини инандырмаға чалышырды ки, онлары горујачаг. Елә һәмин илин јанварындан Күрчүстан парламентинә Борчалы түркләри адындан Ә. Һагвердијев, Ә. Һ. Гарајев, Ә.Фаиг, М. Һ. Һәсәнзадә вә Ә. Шәрифов да бу мәгсәдлә сечилмишди. Борчалылара Азәрбајчан парламентиндә дә бир јер ајрылмышды. Анчаг борчалылар белә ағыр күндә нә күрчү һөкумәтинин вә'дләринә, нә дә Борчалынын өзүндән олмајан бу нүмајәндәләрә бел бағлајыр, башга тәдбирләр дә көрүрдүләр. Онлар Борчалы-Гарапапаг чүмһуријјәти, О. Ф. Не'манзадәнин башчылығы илә Ахсыха мүвәггәти һөкумәти, сонра исә бирләшәрәк Борчалы Карс Ислам Шурасы јаратмышдылар.

1919-чу илин јанварында Әрдаһан конгресиндә Чәнуб-Гәрб Гафгаз түрк чүмһуријјәти е'лан едилдисә, аз сонра инкилисләр ону дағытды. Борчалынын Лору наһијјәсинин Күрчүстанла Ермәнистан арасында ачыг зонаја чеврилмәси дә Борчалыны парчаламаг демәк иди. Јерли зијалылар бунунла бағлы Күрчүстан парламентинә е'тираз мәктубу көндәрмишдиләр[1].

Гафгаздакы мүрәккәб дурум, Деникинин Дағыстана кирмәси, бураја кәлмәк горхусу Азәрбајчанла Күрчүстаны ијунун 16-да Тифлисдә һәрби бағлашма бағламаға мәчбур етди. Ермәнистан исә бундан үз дөндәрди. Деникинлә данышыға кириб Гарабаға, Дилиҹана да гошун јеритди. Анчаг онлар совет империјасынын әли илә Борчалынын Лору наһијјәсини алсалар да, Гарабағдан үмидләрини үздүләр.

Азәрбајчан һөкумәти Биринчи чаһан савашында үстүн кәлән өлкәләрин 1919-чу илдә Версал бејнәлхалг сүлһ конфрансындан өнчә Түркијә вә Иранла да данышыглар апармышдыр. Декабрда Ә. Топчубашовун (1862-1934) башчылығы илә парламент сәдринин јардымчысы Ә. А. Ағаоғлу (1869-1939)

1. Азәрбајчан Мәркәзи Дөвләт Тарих архиви. ф. 970, с.1, инв.24, в.14-15.
2. Јенә орада в.17.

1. Кениш бах: Ш. Мәммәдли, Параланмыш Борчалы. Бакы, Азәрнәшр, 1991, сәһ.36.

дөвләт мүфәттиши, "Һүммәт" (меншевик) партијасынын үзвү Мирјагуб Мирмеһдијев (1891-1957), сосиалист Мәммәд Мәһәррәмов (1900-1982) вә "Азәрбајҹан" (русҹа) гәзетинин редактору Ч. Һачынски (1891-1962) Франсаја јола дүшдүләр. Конфранс Антанта үзвү олан Русијанын бөлүнмәзлијини истәјирди. Азәрбајҹан нүмајәндәләри буну писләјәрәк, конфрансы Америка президенти Вилссонун дөвләтләр үчүн он дөрд бәндлик принсипләринә әмәл етмәјә чағырырдылар. Вилсонун өзү илә көрүшдә дә бу мәсәләдә јардым диләмишдиләр. Вилсон Азәрбајҹаны јалныз Гафгаз конфедерасијасында танынаҹағыны билдирирди. Анҹаг ермәни нүмајәндәләри бу тәшәббүсү поздулар. Буна бахмајараг Азәрбајҹан нүмајәндәләри дүнја өлкәләри мәҹлисиндә бир даһа көстәрдиләр ки, Азәрбајҹан халгынын милли истиглал һүгугу вар вә буну газанмаға гадирдир.

1919-ҹу илин јајында Деникин Дағыстана һүҹум едәрәк, Азәрбајҹанын гәдим шәһәри Дәрбәндә гәдәр кәлиб чыхмышды. Апрелин 14-дә Назирләр Шурасынын сәдри сечилән Нәсиб бәј Јусифбәјли хариҹи сијасәтдә дағлылар республикасы илә Деникинә гаршы һәрби иттифаг јаратмаг, Күрҹүстанла сәмими гоншу мүнасибәти сахламаг, дахили сијасәтдә әрази бүтөвлүјүнү горумаг, милли сијасәтдә Азәрбајҹанда јашајан милли азлыгларын һүгугларыны, дин азадлыгларыны, мәдәни, милли хүсусијјәтләрини горумаг, мәтбуат, виҹдан тә'тил вә иттифаглар азадлығы принсипләрини ачыглады. Бу да Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин демократија јөнүмүндә аддымлары иди. Бунун бир нүмунәси дә Азәрбајҹан парламентинин партијалар үзрә там демократик јолла сечилмәси иди. 1919-ҹу илдә 85 Милли Шура үзвүндән 20-си башга милләтин нүмајәндәси иди (10 ермәни, 5 рус, 5 дә башга кичик халглардан). Партијалар үзрә парламентдә "Мүсават"дан 26, "Иттиһад"дан 11, сосиалистләрдән 10, әһрарчылардан 7, "Мүстәгил әфкар"-чылардан 3, битәрәфләрдән 6 вә с. депутат вар иди. Ән апарыҹы вә нүфузлу партија "түркчүлүк, исламчылыг вә мүасирлик" амалына садиг галан, халгын истиглалы уғрунда һәр шејә гадир олан "Мүсават" партијасы иди. М.Ә. Рәсулзадә һаглы олараг ону "иҹтимаи нәзәријјәсинә көрә халгчылыг мәсләкинә садиг, радикал-демократ бир програма малик", "Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинин әләмдары"[1] кими дәјәрләндирирди. Гузеј Гафгаз дағлары, Дағлылар Республикасы, Аҹарыстан, Түркистан, Күнеј Азәрбајҹаны да бу партијанын јаратдығы вә бир чох Аврупа өлкәләри тәрәфиндән танынан Азәрбајҹан ҹүмһуријјәтинә күвәнирди.

Белә бир шәраитдә Русијаны горхуја салан Деникинчиләр Азәрбајҹана көз дикмишди. Анҹаг АХҸ-нин бејнәлхалг аләмдә танынмасы, ән чох да мүттәфигләрин Гара дәниздән Хәзәрә гәдәр аралыг, золаг е'лан етмәси Деникинин дишләрини гамашдырырды. Өнҹә Деникинчиләри дәстәкләјән Антанта артыг болшевик Русијасыны дәстәкләјирди. Чүнки Русија сөздә јени јаранан дөвләтләрин јашамасына үмид верир, чаризмин борҹларыны өдәјәҹәјини билдирирди.

1920-ҹи илин јанварында Русија ХИН К.Чичерин Азәрбајҹаны Деникинә гаршы биркә мүбаризәјә чағырды. Елә бу заман Азәрбајҹан нүмајәндә һеј'әтинин Парисә јени сәфәри дә өз бәһрәсини верди. Конфрансын али шурасы Азәрбајҹанын суверенлијини таныды.

Бејнәлхалг аләмдә дипломатија јөнүмүндә јени уғурлар газанылдығы бир вахтда Новруз бајрамы гаршысында, мартын 18-дә ермәни дашнак ордусу Гарабаға гошун јеритди. Шуша, Ханкәнди, Әскәран, Дилиҹан вә Зәнкәзурда ганлы дөјүшләр башлады. Болшевикләр "Гызыл ордуну чағырын Гарабағын үсјаныны јатырсын" — дејә совет Русијасына үз тутмага чағырырдылар. Азәрбајҹан һөкумәти белә сатгынлыға јол вермәди, ермәни гулдурларыны өз күҹү илә кери отуртду.

Азәрбајҹан ордусунун чоху ҹәбһәдә олдуғу бир вахтда, апрелин 26-да тәҹавүзкар 11-ҹи совет ордусу һүҹума кечди. Бакыдакы аз бир гүввә илә 60 минлик дүшмән ордусунун өһдәсиндән кәлмәк олмазды. Совет ордусу һијләкәрҹәсинә ултиматумла билдирирди ки, һакимијјәти Азәрбајҹан болшевикләринә тәһвил версәләр, бурада галмајыб, Анадолуја јардыма кедәҹәкләр.

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ. 53.

Гафгаз халгларына, өнчә дә Гафгаз түркләринә гаршы гырмызы болшевикләр деникинчиләрдән дә амансыз идиләр. Јени империја гурмаг үчүн гоншу өлкәләрдә дә гызғын иш апарырдылар. Онларын әлалтылары Бакыда даһа чох идиләр. Деникин өз нијјәтини ачыг билдирирдисә, Ленин планы даһа мәркли вә өртүлү иди. Онлар бир јандан Азәрбајчаны Деникинә гаршы биркә мүбаризәјә чағырырдыса, о бири јандан да ону әлә кечирмәк тәдбирләри һазырлајырдылар. М. Ә. Рәсулзадә буну вахтында дујараг јазырды: "Деникин јеринә шимали Ленин гүввәти гаим олмушду. Бу да бир рус гүввәти иди. Һәм дә бу гүввәт өтәки кими дејил, ондан даһа горхунч бир гүввәт иди. Чүнки өтәки гүввәтә бүтүн тәбәгати-нас мүбариз вә кәндисинә гаршы мүдафиә икән, кимсәдә ону дүшмән бир гүввәт олдуғуна шүбһә јох икән бу јени өјлә дејилди. Бүтүн игфалкар шүарлары варды. Бу, милләтләрин һакимијјәтиндән, истиглалындан, Шәргин истиласындан бәһс едијорду. Империалистләрә гаршы мүбариз булунан Түркијәјә мүваинәт етмәк үчүн бир ан әввәл әлини мүбариз Анадолу әлинә верәчәјини вә'д едијорду"1. Бунлар баш алдадычы вә'дләр олса да, башга чыхыш јолу јох иди. Халгы гырғына вермәк олмазды. Одур ки, Азәрбајчанын истиглалынын сахланылмасы, рус ордусунун Бакыдан чыхыб Анадолуја јардыма кетмәси, АДР башчыларынын сијаси азадлыгларынын тохунулмазлығы вә башга шәртләрлә һакимијјәти Азәрбајчан коммунистләринә вермәли олдулар. 1920-чи ил апрелин 28-и Азәрбајчан тарихинә гара һәрфләрлә јазылды. Ганлы совет диктатурасы Бакыда һакимијјәти әлә кечирди.

Чәнуби Азәрбајчанда да милли азадлыг һәрәкаты күчләнмишди. Сәттар ханын, Бағыр ханын башладығы халг һәрәкаты шүурлары ојатмышды. 1920-чи илдә ијунун 24-дә орада Шејх Мәһәммәд Хијабанинин башчылығы илә демократик һөкумәт гурулмушду. Тезликлә о да Иран ордусу тәрәфиндән дағыдылды. Ш. М. Хијабанинин "Еј Азәрбајчан! Еј бу әјјамын гејрәтли демократик гүввәләри! Сән кечмишдә вәтәнин

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ. 52.

дајағы олмушсан, кәләчәкдә дә елә олачагсан!"[1] сөзләри М.Ә. Рәсулзадәнин "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз!" кәламы илә сых сәсләшир вә о үзлү, бу үзлү халгымызы азадлыг, мүстәгиллик уғрунда кәләчәк мүбаризәләрә чағырырды.

Азәрбајчан сијаси-сосиал олајларла долу ән гајнар мәс'улијјәтли дөврүнү јашајырды. Һәлә бир аз әввәл Бакы советинин Ичраијјә комитәсинин сәдри олан, өз чибиндә Ленинин Түркијәдә ермәниләрә мухтаријјәт вә'дини кәздирән, ганган дејән Шаумјанын М. Ә. Рәсулзадәнин тәләбләринә "чаваб" кими дедији "Азәрбајчана мухтаријјәт арзу едән мүсаватчылар јалныз харабалыг јығыны көрә биләрләр" — сөзләри боша чыхмышды. Онун өзү дә гәддар достлары илә чәкилиб кетмишдиләр. 28 мај — истиглал күнү Азәрбајчан тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмышды. Халг аз бир вахтда гәринәләрин севинчини дадмышды.

М. Ә. Рәсулзадә башда олмагла өндәр идеологларын, өнәмли хадимләрин, истиглал јолундакы фәдакарлығын нәтичәсиндә милли милли дәјәрләримизин, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизин, маариф вә мәктәб ишимизин, милли идеолокијамызын инкишафы јөнүмүндә бөјүк угурлар газанылды. Чевик сијаси дәјишикликләр чүмһуријјәт дөврүнүн јетмиш ил гәсдән өјрәнилмәјән, данылан вә ләкәләнән әдәбијјатына да тә'сирсиз галмырды. Һәмишә олдуғу кими, бу илләрдә дә әдәбијјат, әдәби һәрәкат вә әдәби мүһит сијаси һәјатла нәфәс алырды, белә чәтин заманда вәтәнин, милләтин севинч вә кәдәринин тәрчүманына чеврилирди.

Чаризм јыхылдыгдан сонра Азәрбајчанда да хејли сијаси партија, гурум вә чәмијјәтләр јаранмышды. Анчаг өнәмли чәһәт бу иди ки, бунлардан М. Ә. Рәсулзадә һәм идеолог, сијаси хадим, һәм дә коркәмли публисист иди.

Н. Нәриманов Азәрбајчан болшевикләринин лидери, һәм дә јазычы, һәким иди. Онлар "Һүммәт" тәшкилатындан һәмфикир олсалар да, бир амала хидмәт етсәләр дә, мүстәгиллик вә Азәрбајчанын талеји мәсәләсиндә јоллары ајрылырды. М. Ә. Рәсул-

1. Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы. Пч., Бакы, 1983, с. 408.

задә Азәрбајчанын кәләчәјини онун мүстәгиллијиндә, Н. Нәриманов Русија илә бирлијиндә көрүрдү. Одур ки, мүстәгил Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти гуруланда о, һәштәрхана кетмишди. О, 1919-чу илдә ијулун 16-да АХЧ-нин Назирләр Шурасынын сәдри Н. Јусифбәјлијә мәктубунда да онлары һакимијјәти болшевикләрә вермәјә чағырырды.

Ә. Топчубашов көркәмли журналист, публисист вә сијаси хадим кими танынырды. Ү. Һачыбәјов бөјүк сәнәтчи, мәдәнијјәт хадими олмагла мүбариз публисист иди. Бир мүддәт дөвләтин рәсми органы олан "Азәрбајчан" гәзетинин редактору олмушду.

Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлу, М. Һачыбәјли вә башгалары да милли идеолокија, елм вә әдәбијјат јөнүмүндә чалышырдылар.

Көркәмли партија вә гурумларын башчыларынын чоху әдәбијјат, мәдәнијјәт хадимләри вә бу мәсәләләрдән башы чыхан адамлар иди. М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, Н.Нәриманов, Н. Јусифбәјли, Ә. Ағаоғлу, Ә. Һүсејнзадә, Ч. Һачыбәјли кими хадимләр халг арасында нүфуз газанмышдылар. Азәрбајчан парламенти чохпартијалылыг принсипи илә сечилсә дә, һакимијјәтә кәлмәк истәјән болшевикләр "Әхтар", "Һагг", "Зәһмәт", "Коммунист", "Кәнч ишчи" кими мәтбуат органларында мүхалифәт мөвгејиндән чыхыш едирдиләр. Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу, С. М. Әфәндијев, Күнеј Азәрбајчанында исә С. Ч. Пишәвәри ејни мәгсәд үчүн бәдии әдәбијјатдан да кениш истифадә едирдиләр. Русдилли мәтбуатда антиигтидар чәбһәни һәм Ленинлә, һәм дә Андраниклә ејни вахтда әмәкдашлыг едән Шаумјан вә дәстәси тәмсил едирди. Анчаг Азәрбајчанын там мүстәгиллији вә истиглалы идејасы әксәр зијалылары үч рәнкли, сәккиз кушәли бајраг алтында бирләшдирир вә әдәби һәрәкат да ән чох бу јөндә ирәлиләјирди. Ч. Әфганинин (1838-1897) "диндә, эгидәдә бирлик", И. Гаспыралынын "дилдә, диндә, фикирдә бирлик" чағырышларыны јени дөврдә давам етдирән М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Ағаоғлу, Ә. Һүсејнзадә, Ч. Һачыбәјли кими өнәмли хадимләр Авропада вә Русијада вүс'әт тапан христиан бирлији һәрәкатына "түркләшмә, исламлашма вә мүасирләшмә" идејасына гаршы гојмаға чалышырдылар. Бу идеја Түркијәдә нәзәри шәкилдә јајылырдыса, Азәрбајчанда сијаси, социоложи вә фәлсәфи истигамәтә јөнәлир, Туранчылыг вә Азәрбајчанчылыг тә'лими илә гајнајыб-гарышырды.

"Мүсават" партијасы бу идејанын чарчысы кими өз әтрафына даһа чох әдәби гүввәләр топламышды. Онлар "Ачыг сөз", "Гуртулуш", "Азәрбајчан", "Бәсирәт", "Истиглал", "Өвраги-нәфисә" кими мәтбуат органларында чыхыш едирдиләр.

М. Ә. Рәсулзадә 1919-чу илдә "Азәрбајчан" гәзетиндә јазычы вә шаирләри бу идејаны әкс етдирмәјә чағырыр вә јазырды: "Мәтбуатын, әдәбијјатын милләтин гәлбинә миллијјәт вә истиглал тохуму сачан бир әмәл олдуғу мә'лумдур...

Еј милләтин лисанүл-гејби олан шаирләр, эдибләр, милләтин әмәлләрини, үлви нијјәт вә мәгсәдләрини охшајыныз, кәндисинә милләт севкиси, вәтән мәһәббәти, һүррийјәт ешги тәлгин единиз"[1].

Маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә һәлә 1918-чи илдә Загафгазија сејминин маариф назири олмуш, АХЧ дөврүндә ики дәфә һөкумәт башчысы сечилмиш Нәсиб бәј Јусифбәјли бахырды. Онун рәһбәрлији вә тәшәббүсү илә 1919-чу илдә октјабрын 15-дә парламентдә мәтбуат һаггында ганун гәбул едилди. Сосиалистләрдән С. Ағамалыоғлу, Ә. Пепинов вә бә'зи иттиһадчыларын, әһрарчыларын е'тиразына бахмајараг, ганун сәс чохлуғу илә кечди. Бу илләрдә Азәрбајчанда сәксәндән чох гәзет вә журнал чыхырды. Бунларын 39-у Азәрбајчан түркчәсиндә, 44-ү исә рус вә башга дилләрдә иди. Бу мәтбуат органлары идеја вә мәфкурә илә јанашы халг маарифи, әдәбијјат вә мәдәнијјәт мәсәләләринә дә кениш јер верирди. Һ. З. Тағыјев, Н. Нағыјев, Мухтаров, Әсәдуллајев вә башга милјончу маарифсевәрләр бу ишдә малдн јардымларыны әсиркәмирдиләр.

АХЧ дөврүндә Дөвләт Банкы, 40 минлик низами орду, Азәрбајчан Телеграф Акентлији јарадылды, пул-почт маркалары бурахылды, Јелизаветопол јенә дә Кәнчә, Гарјакин Чәбрајыл адландырылды. Орден, медал, керб, һимн, үч рәнкли, сәккиз кушәли бајраг гәбул олунду. Чаризм вә Бакы коммунасы дөврүндә идарәләрдә доғма дилин сыхышдырылмасына сон гојулду, милли кадрларын јүксәк вәзифәләрә чәкилмәси иши башланды.

---

1. "Азәрбајчан" гәзети, 18 ијул, 1919

Шуша, Зәнкәзур, Чаваншир, Чәбрајыл бөлкәләриндә ермәни вә рус кадрлары јерли түркләрлә әвәз олунду.

Һөкумәтин үмдә вәзифәләриндән бири дә халг маарифинин инкишафы иди. Бирбаша М. Ә. Рәсулзадәнин тәшәббүсү илә 1919-чу илдә Бакыда Дөвләт Университети, јенә елә һәмин илдә дарүлмүәллим ачылды. Ф. Көчәрлинин рәһбәрлији илә Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәси Горидән Газаха көчүрүлдү, Јүз нәфәр тәләбә али тәһсил алмаг үчүн харичи өлкәләрә көндәрилди, јүз нәфәр дә Истанбула һазырланды. Мәктәбләр миллиләшдирилмәјә башланды. Латын әлифбасына кечмәк үчүн һазырлыг ишләри көрүлдү. Мүәллимләрин вә дәрсликләрин чатышмазлығыны арадан галдырмаг үчүн Түркијәдән 50-дән чох мүәллим чағырылды. Тәкчә 1919-чу илдә артыг Азәрбајчанда 700-ә гәдәр мәктәб вар иди. Бурада 48 мин 780 шакирд охујурду. Бунлардан 22261-и Азәрбајчан түркү иди. Бунун да ики мини гыз иди.

Азәрбајчан јенә дә елм, маариф, мәдәнијјәт вә әдәбијјатын бүтүн јөнүмләриндә Јахын Шәрг өлкәләриндә ирәлидә кедирди. М. Ә. Рәсулзадә чох узагкөрәнликлә демишди ки, Шәрг өлкәләри арасында "илк түрк драматурғу азәрбајчанлы, илк түрк бәстәкары азәрбајчанлы, мәзһәб узлашмазлығыны илк алачаг ортадан галдыран јенә азәрбајчанлы, әлифба ислаһатыны илк дүшүнән азәрбајчанлы, нәһајәт, ислам аләминдә илк дәфә чүмһуријјәт е'лан едән дә азәрбајчанлыдыр"[1]. Бу ән'әнә 1918-20-чи илләрдә дә давам етмәкдә иди. Бу мәктәб вә маариф ишинин јүксәлишиндә даһа чох өзүнү көстәрирди. Илк дәфә А.Шанин јүксәлишиндә даһа чох өзүнү көстәрирди. Илк дәфә А.Шаиглә башлајан мәктәбләрин миллиләшдирилмәси иши уғурла давам етдирилирди.

Бу илләрдә Фирдовси, Сә'ди, Руми, Өмәр Хәјјам, Шекспир, Молјер, Бајрон, В. Һүго, А. С.Пушкин, И. А. Крылов, Л.Н.Толстој кими сајымлы сәнәтчиләр дә Азәрбајчанда тәрчүмә олунур, охунур, јајылырды.

Түркијә илә әдәби илкиләр даһа мөһкәм иди. Түрк халгларынын тарихи талеји, ган гардашлығы онлары бирләшдирирди. Һ. Чавид, М. Һади, Ј. Вәзир, Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлу вә башга хадимләр Түркијә әдәби мүһити илә сых бағлы иди. Т. Фикрәт, Н. Камал, Халид Зија, И. Г. Шинаси кими бир чох өнәмли түрк шаирләри Азәрбајчанда мәһәббәтлә охунурду. Азәрбајчан түркләринин әсәрләри Түркијәдә онларынкы исә Бакыда чап олунурду. Мәһәммәд Әмин бәј Јурдагул, Фејзулла Сачид, Ариф Үрфан Гаросман, Рөвшән Әшрәф вә б. түркијәли шаирләр Бакыда јени поезија өрнәкләри илә чыхыш едирдиләр.

1. М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сијавушу"... сәһ. 40.

Күнеј Азәрбајчаны вә Иран әдәбијјаты илә дә илкиләр мөһкәм иди. Шејх Мәһәммәд Хијабани, С. Пишәвәри, Сабир әдәби мәктәбинин ардычылларындан М. Ә. Мө'чүз Бакы мүһити илә сых бағлы идиләр.

Тифлис вә Борчалы әдәби мүһити дә Бакы мүһити илә нәфәс алырды. Јенә дә Азәрбајчан зијалыларынын бир дәстәси орада чалышырды. Н. Нәриманов, А. Шаиг, А. Ј. Талыбзадә Борчалы илә сых илкиләр сахлајырдылар.

1918-1920-чи илләрдә тәчрүбәли нәсиллә кәнч әдәби гүввәләрин бир амал уғрунда бирләшмәк арзусу дујулурду. Азәрбајчан әдәбијјаты оз ән'әнәләри илә инкишаф етмәклә заманын үмдә проблемләринә дә баш вурурду.

"Кәлиниз әсрләрлә милләтин үрәјиндә даш бағлајан дәрдләрини ачыб төкәк!" — дејән Мирзә Чәлил Күнејли, Гузејли Азәрбајчанын талејини дүшүнүрдү. Өзү дә Кәһризлидә вә Шушада јашајырды, бәдии јарадычылыгла мәшғул иди. Чүмһуријјәтин өнчә Украјнада, сонра Түркијәдә рәсми елчиси олан Ј. Вәзир "Бу күн јазычыја нә кәрәкдир? суалыны — дил азадлығы, гәләм азадлығы" илә чавабландырырды. Башга өнәмли сәнәт усталары да чүмһуријјәтин вердији дин, гәләм азадлығындан истәдикләри кими фајдаланырдылар. Н. Вәзиров, С. С. Ахундов, Ј.Вәзир, С. Һүсејн, А. Диванбәјоғлу вә башгалары педагожи ишдә, публисистика јөнүмүндә вә дөвләт ишиндә чалышыр, сијаси һәјата гошулурдулар. Ф. Көчәрли, Ј. Вәзир, С. Һүсејн вә С. Мүмтазы әдәбијјат тарихи мәсәләләри илә чох дүшүндүрүрдү. Ј. Вәзир өзү бојнуна алырды ки, 1917-чи илдән башлајараг кичик аддымлар истисна едиләрсә әдәби һәјатым дајаныр вә әдәбијјат тарихи мәсәләләри мәни

даһа чох чәлб етмәјә башлајыр”[1]. “Литва татарларынын тарихи” әсәриндә Балтик саһилләниндә түрк изләри ахтарыр[2], “Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә бир нәзәр”[3] китабында исә әдәбијјатымызын Нәсимидән сонракы дөврүнү ишыгландырырды. С. Мүмтаз классик Азәрбајҹан шаирләринин әсәрләрини топламагда иди. Ә. Һагвердијев, Ә. Гәмкүсар, Ө. Фаиг, Е. Султан, Һ. Минасазов вә башгалары Тифлисдә чалышырдылар. Ө. Фаиг милли тәрәгги вә азадлыг мәсәләләри галдырыр, Борчалы вә Ахысха, Мәсһәти түркләринин һүгугуну мүдафиә едирди. Түрк республикасынын башганы да сечилмишди. А. Шаиг вә гардашы А. Д. Талыбзадә, Ә. Топчубашов кими битәрәф иди, мүсавата мејл көстәрирди. Е. Султан Азәрбајҹан түркләринин әдәбијјаты вә Азәрбајҹан сәнәтчиләри һаггында рус охуҹусуна билкиләр верирди. Һ. Минасазов, М. Ш. Мирзәјев дә рус дилли мәтбуатда фәал чыхыш едирдиләр.

Борчалы маһалындан Күрҹүстан парламентинә депутат сечилән, Борчалы гәза комиссары, 1919-ҹу илдә исә АДР-нын Дағыстанда нүмајәндәси олан Ә. Һагвердијев һеч бир партијанын үзвү олмаса да, ән чох ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул иди. “Исламчылыг вә Мүсәлманчылыг” шүарынын чарчыларындан бири, “Иттиһад” партијасындан парламентә сечилән педагог С. М. Гәнизадә исә сијаси һәјатда да фәал иди.

Өлкәдәки сијаси-ичтимаи олајлар, мүрәккәб бејнәлхалг дурум бә’зи зијалылары чошдурур, бә’зиләрини исә чашдырырды. Көзләмә мөвгеји тутанлар, јалныз тарихи вә ән’әнәви аилә-мәишәт мөвзусунда әсәр јазанлар да вар иди. Ән чох публиситика вә лирик ше’р кими кичик вә чевик жанрларда јазылан әсәрләр јени гурулушун истәкләринә там ујғун иди. М. Мәммәдзадә “јени һәјата гәдәм гојдуғумуз күндән мәтбуат вә әдәбијјат сәһнәмизә јени руһлу бир китаб-роман атылмады”, М. Ә. Рәсулзадә исә “Јени дөврә кечид әдәбијјатын дурдуғу бир дөврдүр”

1. Ј. Вәзир. Крым. Ағ Мәсчид. “Милләт” гәзети, 1918, N-6, 12, 15 вә с.
2. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ч., Бакы, Елм, 1977, с. 318.
3. Бах: Азәрбајҹан ЕА рәји, арх-26, Г-32-34.

дедикдә һәр ики мүәллиф бу һәгигәти хатырладырды. Әслиндә исә әдәбијјат јени ахтарыш јолларында иди. Заманын, ҹүмһуријјәтин ирәли сүрдүјү проблемләри, өлкәдәки чевик дәјишикликләри бирдән бирә тез гаврамаг вә әдәбијјата кәтирмәк о гәдәр дә асан дејилди. Бунун үчүн һазырлыг дөврү кәрәк иди. Мүсават өндәрләри буна чағырыр, јазычы вә шаирләрдә белә бир ахтарыш дөврүндә чешидли жанрларда јени сәнәт нүмунәләри јарадырдылар.

О заман һәр партија вә гурум тарихә, сијаси һәјата вә әдәби мүһитә өз “бахыш нөгтәси”ндән јанашырды. Јазычы вә шаирләрин чоху да ајры-ајры партија вә гурумлара дахил иди. Бүтүн бунлары үмумхалг үмумдөвләтчилик принсипи илә бир платформада бирләшдирмәк кәрәк иди.

Һәлә 1917-чи илин апрелиндә “Мүсәлман мүһәррир вә әдибләр ҹәмијјәти” јаранмаға башланмышды[1]. Кизли сәсвермә јолу илә ијулун 6-да М. Ә. Рәсулзадә, С. Һүсејн, Һ. И. Гасымов, Ҹ.Һачыбәјли, Әли Паша Һүсејнзадә мүстәгил әдәби бирлијин идарә һеј’әтинә сечилмишдиләр.[2] Јашыл рәнк ҹәмијјәтин ислам вә мүасирлик рәмзи кими көтүрүлмүшдү. Башга өнәмли сәнәтчиләр дә милли өзүнүанламаны, милли бирлији вә мүстәгиллији “тырмызы гаранлыглар ичиндә јашыл ишыглар” (Ә. Һүсејнзадә), “јашыл ишыглы гәндил чыраглар” кими дәјәрләндирирдиләр. Онлар ејни амалла әдәби дәрнәкләрин өзәји илә 1919-ҹу илдә “Јашыл гәләм” әдәби бирлијини јаратдылар. Бирлијин јашыл рәмзи көтүрмәси мәтбуатда даһа доғру ачыгланырды: “Өнчә она көрә ки, ҹәмијјәтин мәгсәди јенилијә доғру кетмәкдир. Икинчиси, јашыл — баһары андырыр. Јашыл һәм дә үмид вә ничат јолудур. Истиглалијјәтимиздән нашы әдәбијјатымыза баһар мөвзусу кәләҹәјини ҹамаатымыза оз ады илә тәбдир едибдир”[3]. 1919-ҹу ил августун 26-да “Јашыл гәләм” бирлијинин јығынҹағынын парламент бинасында кечирилмәси, М. Ә. Рәсулзадәнин өзүнүн орада иштиракы вә чыхышы да милли дөвләтин әдәбијјата вә әдәбијјат хадимләринә гајғы вә сајғысыны көстә-

1. “Ачыг сөз” гәзети, 13 апрел, 1917.
2. “Бәсирәт” гәзети, 8 ијуул, 1917.
3. “Азәрбајҹан” гәзети, 23 август, 1919.

рирди. С. Һүсејнин сәдрлији илә 35 нәфәрин иштирак етдији бу ичласда бирлијин ашағыдакы мәрамнамәси бәјәнилди:

1. Чәмијјәтин мәгсәди Азәрбајчан халгынын фикри јүксәлишинә чалышмаг вә Азәрбајчан әдәбијјатында мүшаһидә едилмәкдә олан јенилији гүввәтләндирмәк, ону түркчүјә вә садәләшмәјә доғру сөвг етмәкдир.

Чәмијјәт мәгсәдинә кирмәк үчүн:

а) әдәбијјатымызы тәһлил вә тарихи-әдәбијјатымызы тәртиб етмәк;

б) јазычылыг сәнәтини тәшвиг вә тәгриблә сәнәт һәвәскарларыны вә кәнч мүһәррирләри бир араја топлајараг, онлары әдәби бир аилә һалына вә'з етмәклә араларында јазы мүсабигәләри ачачаг;

в) әдәбијјатымыза үлум вә фүнуна аид конфранслар верәчәк вә рефератлар тәртиб едәчәк;

г) Милли тарихимизә вә ән'әнатымыза аид әсәрләри топлајыб, нәшринә чалышачаг;

ғ) нәшријјата әһәмијјәт верәчәк, әдәби мәчлисләр вә гәзетләр тә'сис едәчәк;

д) кәнч әдәби гүввәләри јени әдәбијјат үсулу илә ашина едәчәк, јени фикирләрин онларын арасында нәшвү-нүмасына сә'ј көстәрәчәк;

е) халгымызын истифадәсинә мүчиб олан бизә аид әчнәби лисанларда јазылмыш мүһүм әсәрләрин дилимиздә нәгл вә тәрчүмәсинә чалышачагдыр[1].

С. Мүмтазын тәклифи илә мәрамнамәјә "итиб-батмыш түрк лүғәтләринин топланылмасы да бир бәнд кими артырылды.

"Јашыл гәләм" бирлијинин бу мәрамнамәсиндә әдәбијјатымызын тарихи, индиси, фолклор, мәтбуат, нәшријјат, кәнч әдәби гүввәләр јардым вә башга мәсәләләр өн плана чәкилирди. Јазычы вә шаирләр јени-јени әсәрләр јазмаға һәвәсләндирилирди. Одур ки, "Әдәби јурд", "Әдәби кечә", "Мүсәлман әдибләри дәрнәји", "Ничат" чәмијјәти вә "Түрк очағы" да "Јашыл гәләм"-

1. "Азәрбајчан" гәзети, 23 август 1919; Азәрбајчан Мәркәзи Довләт Тарих архиви. ф.83, с.1, гов.144. "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин протоколу.

лә бирләшмишди. Болшевикләрә мејл едән әдибләр исә 1918-чи илдә "Гырмызы гәләм" чәмијјәти јаратмышдылар. Бүтөвлүкдә бу әдәби дәрнәк, чәмијјәт вә бирликләр әдәби мүһитин, әдәби һәрәкатын јүксәлишиндә хејли иш көрмүшдү. Бурада Азәрбајчан орта әсрләр әдәбијјаты илә јанашы, Мирзә Фәтәли, М.Ә.Сабир, Һ. Чавид, А. Шаиг, А. Сәһһәт кими тәчрүбәли сөз усталарынын әсәрләри дә мүзакирә едилир, чапа мәсләһәт билинирди. Өндәр милләт башчысы М. Ә. Рәсулзадә, чүмһуријјәтин өнәмли идеологларындан М. Мәммәдзадә, Азәрбајчан професионал мусигисинин јарадычысы Ү. Һачыбәјли, иттиһад вә тәрәгги үчүн "түркләшмәк, мүсәлманлашмаг вә авропалашмаг" јолу сечән Ә. Һүсејнзадә, Азәрбајчан парламенти сәдринин мүавини Ә. Ағаоғлу, Назирләр Шурасынын сәдри Ә. М. Топчубашов вә башга көркәмли хадимләр мәтбуатда јени һәјатла бағлы әдәби публисист мәгаләләрлә чыхыш едир, әдәби мүһитә, әдәби һәрәката истигамәт верирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, М. Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, Ә. Мүзниб, С. Мүмтаз кими сајылмы гәләм јијәләри әдәби мүһитдә даһа да чох танынырдылар. Чүмһуријјәт өзүнүн одлу-аловлу шаирләрини дә јетирмишди. Бунлар "Мән чејнәнән бир өлкәнин һаг сәсијәм" дејән Ә. Чавад, "Сибиријада совет чәлладларынын әчәл чамыны ичән" (М. Ә. Рәсулзадә) Әлијусиф Раи, М. Ә. Рәсулзадәнин гардашы гызы, С. Һүсејнин өмүр-күн јолдашы Үмкүлсүм Күлтәкин ады илә танынан Әмин Абид, драматург кими шөһрәтләнән Ч. Чаббарлы, еләчә дә М. Балагардаш, Б. Сејидзадә, Давуд Әскәр, Әли Шөвги кими кәнч шаирләр иди.

Бу илләрдә сијаси һәјата гарышмајан, дөврүнүн ичтимаи фикринә елә бир тә'сир көстәрмәјән, анчаг классик Азәрбајчан вә Шәрг поезијасына мараглы нәзирәләр, гәзәл, гәсидә, рүбаи, мәрсијә, мәдһијјә кими жанрларда јазыб-јарадан (Ә. Чәннәти, И. Таһир, А. Мүнири) шаирләрин дә әсәрләри мәфкурә бахымындан сијаси һәјатдан узаг олса да, бәдии чәһәтдән тә'сирли олан уғурлу елм, маариф вә интиһаб руһу илә мараг доғуран сәнәт өрнәкләри идиләр.

Үмумиликдә Азәрбајчанда 1918-1920-чи илләрдә һәм ән'әнәви, һәм дә јени жанрлардан вәтән, милләт, истиглал, һүрријјәт, азадлыг, түрк бирлији, милли орду, милли бајраг вә с. ки-

ми јени мөвзулар вә идејалар өн плана кечирди: "Азәрбајчанда милли республика дөврүнүн өз бөјүк поезијасы, нәсри, драматуркијасы вә театры олмушдур. Үзејир бәј Һачыбәјли, Мәһәммәд Һади, Абдулла Шаиг, Чәфәр Чаббарлы, Әһмәд Чавад, Сәмәд Мәнсур кими габагчыл јазычылар милли азадлыг вә истиглал хәттинин фәал идеологлары олмушлар. Дөврүн мәтбуаты, мәдәнијјәтин вә елмин бүтүн саһәләри сосиал-мә'нәви интибаһын афосу илә ашыланмышдыр... Һәтта ај да, улдуз да образ кими рәсмләшән милли символикаја — үчрәнкли бајрага вә кербә поезијадан, романтик нәср вә публисистикадан кечәрәк кәлмишдир"[1].

М. Һади, А. Шаиг, С. Мүмтаз, И. Таһир, Ә. Чәннәти, Р. Әфәндизадә ән'әнәви жанр шәкилләриндә дә јени өрнәкләр јарадырды. А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, Ә. Чавад, Үмкүлсүм, Әли Јусиф вә башга шаирләр исә јени жанр шәкилләриндән истифадә едирдиләр. Ч. Чаббарлы, Ә. Чавадын "Севимли өлкәм", "Азәрбајчан" ше'рләри ола биләр ки, сонралар јаранан С. Санили, С. Вурғун вә башгаларынын ејни адлы ше'рләри үчүн дә бир өрнәк олуб. Бу мөвзуда гошмалар хүсусилә, марш, һимн, маһны, шәргиләрин јаранмасы јени һадисә иди.

1918-1920-чи илләрдә әдәби һәрәкатын, әдәби мүһитин үмуми панорамасы ајры-ајры жанрларда јаранан әсәрләрин ачыгламасында вә дәјәрләндирмәсиндә даһа ајдын көрүнүр.

Дедим габил дејилдир гардаш етмәк чүмлә әгвамы,
Иванла Аршакы Софи Худадаты көрән күндән –

мисралары илә Бакы коммунасынын јаланчы бејнәлмиләлчилијинин ич үзүнү ачан М. Һади башга бир ше'риндә

Елмин, һүнәрин, мә'рифәтин варса бујур кәл,
Јохса бу һәјати-әләмимизә олма бир әнкәл! –

дејә истиглал уғрундакы мүбаризәјә ағыз буранлара кәскин ча-

1. Бах: Азәрбајчан Демократик Республикасы. Бакы, Азәрнәшр, 1992, с.1.

ваб верирди. О, индијә кими китабларына салынмајан "Мәфкурәји-амијјәмиз", "Зәфәри-наһијјәјә доғру", "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә", "Шүһәдаји-һүррријјәтимизин әрваһинә итһаф" кими силсилә ше'рләриндә исә истиглал севкисини, вәтәнин дүшмәнләрдән тәмизләнмәси нијјәтини романтик бојаларла нәзмә чәкирди.

А. Шаигин "Араздан Турана", "Јени ај доғаркән", "Вәтәнин јаныг сәси" кими ше'рләриндә милли дөвләтин, вәтәнин талеји, түрк халгларынын бирлији арзуларындан данышылырды. Ә.Абид (Күлтәкин) 28 мајыс — истиглал күнүнү мүгәддәс бајрам кими дәјәрләндирәрәк дејирди:

Истиглал – о јашајан милләтин гәлбиндә ган,
Истиглал – о сәадәт, һәјат, зәфәр, шәрәф, шан...
Истиглал – о сөнмәјән мәһәббәт бир мәш'әлә,
Көнүлләрдә тутушар, көзләрдә сөнсә белә!

Бу дөвр поезијасында Ә. Чавадын сәси даһа кур ешидилирди. Онун поезијасы гәләбә севинчи, кәләчәјә инам мотиви илә сечилирди. 28 мајыс, милли орду, истиглал күнү, түрк бирлији, үч рәнкли сәккиз кушәли бајраг онун ше'рләринин апарычы атрибутлары иди. Онун "Далға" силсилә ше'рләри әдәби мүһиттә екс-сәда ојатмышды.

С. Мүмтаз Азәрбајчана јардыма кәлән Түркијә ордусунун башчысы Нуру пашаја итһаф етдији "Ојан, милләт" ше'риндә "рус зүлмүндән", дашнак тәчавүзүндән гуртаран халгымыза кәзајдынлығы верирди. Түркијәли шаир М. Ә. Јурдагул исә ордуну јени-јени гәләбәләрә сәсләјирди.

Һајды, оғлум, һајды, кет,
Ја гази ол, ја шәһид!

Азәрбајчан шаирләринин 1918-1920-чи илләрдә истиглал, вәтәнә, бајрағымыза, милли ордумуза гошдуглары һимн, марш вә маһнылар бир силсиләдир. М. Ә. Рәсулзадә елә о күнләрдә шаирләри бу ишә һәвәсләндирмәк үчүн јазырды: "Бир алај әскәрин милли нәғмәләр өтәрәк бирдәфәлик кечиши мәтбуатын

10 сәнәлик пропагандасындан әһали үзәриндә даһа бөјүк тә'сир бурахыр". А. Шаиг, Ҹ. Ҹаббарлы, Үмкүлсүм, Ә. Абид, Әлијусиф Раи вә башга сајымлы шаирләрин марш вә маһнылары дилләрдә әзбәр иди. Ә. Ҹавадын АДР-а јаздығы Дөвләт Һимни исә Ү. Һачыбәјлинин сеһрли мусигисиндә бу күн дә гәлбимизи ифтихар дујғусу илә долдурур. Бүтүн бунлар милли дөвләти, истиглалын тәнтәнәсини көстәрмәк, халгы бирлијә, ону горумаға чағырыш руһу илә јанашы әдәбијјатымыза јени жанрын кәлмәси бахымындан да чох өнәмли иди. Ә. Ҹавадын "Азәрбајҹан бајрағына", "Елин бајрамы", "Түрк ордусуна", "Еј әскәр", А. Шаигин "Мүсават" партијасына итһаф етдији марш, М. Мәммәдзадәнин "Салам" вә башга нәғмәләрин бә'зиләри камил сәнәт өрнәкләри олмаса да, вәтәндашлыг руһу, публисистик пафосу вә тенденсијалылығы илә јаддагалырды. Шаирләр Азәрбајҹан түркләрини милли дөвләтин әтрафында бирләшмәјә чағырараг дејирдиләр:

Бирләшәлим, түрк оғлу, бу јол милләт јолудур,
Үнлә, варла, шанла тарихимиз долудур.

(А. Шаиг)

Галхыб, бир дә енмәз елин бајрағы.

(Ә. Ҹавад)

Ағлајырдым – күлүрәм вә күләҹәјәм,
Бир чығыр ачмышам Турана доғру.

(Б. Мүршүд)

Гарабағдан дүшмәнләри атдынмы?
Нахчыванын имдадына чатдынмы?

(Әли Шөвги)

Бу чүр ше'рләрин чоху "Азәрбајҹан", "Истиглал", "Гуртулуш", "Ҝәнҹләр јурду", "Һүрријјәт", "Бәсирәт", "Овраг — нәфисә" кими мәтбуат органларында чыхырды.

АХҸ дөврүндә әдәби һәрәкатын вә әдәби мүһитин чанланмасында драматуркија вә театрында ајрыҹа ролу вар иди. Һәлә

хејли әввәлдән "Ниҹат" "Нәшри-маариф" вә башга хејријјә ҹәмијјәтләри милли мәдәнијјәтин инкишафында јардымчы иди. Бу дөврдә әдәбијјат вә мәдәнијјәт, театр вә драматуркија гоша аддымлајырды. Драматурглар вә театр хадимләри биркә чалышырдылар. Ү. Һачыбәјли өзү һәм драматург, бәстәчи, һәм дә театр хадими иди. Гардашы Зүлфүгар бәјлә Бакыда опера вә оперетта артистләри труппасы јаратмышды. Истиглалчы зијалы, М.Ә.Рәсулзадәнин досту, көркәмли публисист иди. Һәм әдәби, һәм дә мәдәни мүһитдә сајылыб-сечилирди. Ил боју театрларда әсәрләри ојнанылырды. Бакыда исә милли театр, дөвләт театры, түрк актјорлары театры, опера театры, "Микадо" театры, "Казјонныј" театр, түрк драм ҹәмијјәти, мүсәлман мусиги драм ҹәмијјәти вә башга театр труппалары, ҹәмијјәт вә дәрнәкләр вар иди. Тифлисин өзүндә "Иттиһад" вә "Ибрәт" адлы ики театр труппасы фәалијјәт көстәрирди. Ә. Һагвердијев рәһбәрлик едирди. Ирәванда да беләҹә... Бу театрларда "Отелло", "Крал Лир", "Гачаглар", "Зорән тәбиб", "Әлмәнсур", "Мүфәттиш", "Һачы Гара" кими классик әсәрләрлә јанашы Ш. Саминин "Кавеји-аһәнкруба", Мирзә Ҹәлилин "Өлүләр", Ү. Һачыбәјлинин "Аршын мал алан", Һ. Ҹавидин "Шејх Сән'ан", "Иблис", А. Шаигин "Гафгаз чичәји", Н. Вәзировун "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк", Ә. Һагвердијевин "Ага Мәһәммәд Шаһ Гаҹар", "Пәри ҹаду", "Бәхтсиз ҹаван" вә бир чох башга пјесләр тамашаја гојулурду. Театр репертуарларында Шәрг әдәбијјаты, дини романлары сүжети үзрә јазылан "Әнуширәвани-Адил", "Халид ибн Вәлиди, Сәд Вәггас", "Језид ибн муавијә", еләҹә дә "Түркијә оғуллары", "...Көһнә Түркијә", "Әбүлүла" кими пјесләри дә вар иди. Бу тамашаларда Һ. Әрәблински, А. М. Шәрифзадә, С.Руһуллаһ, М. Әлијев, М. Мәрданов, И. Исфаһанлы, М.Кирманшаһлы вә башга сәһнә усталары иштирак едирдиләр.

Азәрбајҹан артистләри Иранда, Ҹүнеј Азәрбајҹанда, Түркијәдә бөјүк уғурлар газанырдылар. Тәбриздә онлары Ш. Хијабани гәбул етмиш, јардым көстәрмишдир. Истанбулда тамашачылары сеһрләмишдиләр.

Бакыда 1919-ҹу илдә театр үзрә әдәбијјат комиссијасы јарадылмышды. Ше'р кечәләри, имтаһан кечәләри кечирилирди, монологлар, ше'рләр охунур, мүзакирәләр олур, сәһнә үчүн пјесләр

сечилирди. 1919-чу илин февралында кечән бир кечәдә Т. Фикрәтин "Милләт шәргиси", М. Ә. Сабирин "Бир белә", Ч.Чаббарлынын "Ана" ше'рләри вә б. әсәрләр динләнилмишди. Нөвбәти кечәдә Ә. Һагвердијевин јаратдығы Гачар образынын әдәби мүһакимәси вә Ә. Ваһидин "Милли мејхана" кечәси кечирилмишди.

"Јашыл гәләм" әдәби чәмијјәти вә драм дәрнәкләри бирликдә тәдбирләр кечирирди. Бу тәдбирләрдә Н. Вәзиров, Ү. Һачыбәјли, О. Фаиг, Ә. Һагвердијев, Һ. Чавид, А. Шаиг, М. Һади, С.Һүсејн, С. Мүмтаз, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Ч. Чаббарлы, Ә. Чәвдәт, С. Мәнсур, Г. Рәшад, Р. Тәһмасиб вә башга сәнәтчиләр даһа фәал иштирак едирди. Ч. Гарјағды вә Әрәблински Гарабағын ағыр вахтында көнүллү орада консерт вермәјә кетмишдиләр. Әдәби мүһит гајнајырды. Симфрополда чыхан "Милләт" гәзети јазырды ки, Бакы бүтүн Русија мүсәлманларынын һәјатында мә'нәви рол ојнајыр.

1918-чи илдә Н. Нәриманов һәм дә елмин идеја дашыјычысы олдуғуну әдәби мүһитә чатдырмаг, дигтәтини "Надир шаһ" фачиәсинин анламына јөнәлтмәк мәгсәдилә јазырды: "Мән 15 ил бундан габаг јазылмыш тарихи "Надир Шаһ" драмынын мүәллифијәм. Һәмин драмда Иран падшаһы сарајында бүтүн сатгын мүсәлман вәзирләри ичәрисиндә бир нәфәр тәмиз, нәчиб, көзәл күрчү забити вардыр ки, мүсәлман дөвләтинин сәадәти јолунда өз кәнч һәјатыны гурбан верир"[1].

Бу илләрдә А. У. Талыбзадәнин "Әрмәнусә", "Халид ибн Вәлид", М. М. Ахундовун "Сәд ибн Вәггас", М. һачыбабабәјовун "Језид ибн Муәвијә" кими мөвзусу дин тарихиндән алынмыш пјесләрдә тамашаја гојулурду. Р. Әфәндизадәнин "Пул дәлиси", А. Шаигин чаһан савашы әлилләринә јардым мәсәләсинә һәср етдији "Үмид вә инсанлыг" пјесләри дә сәһнәјә чыхырды. Һәтта Ү. Һачыбәјли "О, олмасын, бу олсун" оперетасынын тој вә һамам сәһнәләрини јазыб артырмышды. Һ. Шәрифов вә Р. Славински, Ү. Һачыбәјлинин мәшһур "Әсли вә Кәрәм" әсәриндән сонра Р. Заки Лутфүбәјовун ејни адлы романы әсасында белә бир оперетта мәтни јазмышдылар. Зәиф, мәзмунсуз әсәрләр дә

1. Н. Нәримановун Загафгазија комиссарлығына ачыг мәктубу. "Известија" Бакинского совета. 19 март 1918.

мејдана кәлирди. АХЧ-нин идеологларындан бири М. Мәммәдзадә "Азәрбајчан театры Милли дөвләтчилијә јахшы хидмәт көстәрмир" — дејәндә сәһнәјә чыхарылан белә зәиф әсәрләри андырырды. Елә истиглал мөвзусуну, АДР-нын мәркәзинин Кәнчәдән Бакыја көчүрүлмәси тәнтәнәсини, бөјүк милли севинчи илк дәфә драматуркијаја кәтирән дә М. Мәммәдзадә өзү олду вә башгаларына көрк олду. Ч. Чаббарлынын "Бакы мүһарибәси", И. Ашурбәјлинин "Азәр — Бајчан" пјесләри дә бундан сонра мејдана кәлди, истиглал драматуркијасы кими танынды. Нә јазыг ки, Шура чекасынын вә мәхфи сензурасынын гәддарлығы үзүндән һәлә бу әсәрләри әлдә едә билмәмишик.

Чүмһуријјәт дөврүндә әдәби һәрәкатын вә әдәби мүһитин чанланмасында Азәрбајчан драматурглары да јахындан иштирак едирдиләр. Мирзә Чәлил, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы кими танынмыш сәнәт усталары даһа мәһсулдар чалышырдылар. Мүстәгиллик идејасыны алгышлајан Ч. Чаббарлы "Әдирнә Фәтһи" вә "Траблис мүһарибәси" пјесләри илә Түркијә тарихинә үз тутмагла өз азадлыг, истиглал истәкләрини, вәтәнпәрвәрлик вә түрк бирлији дујғуларыны бу ишыгда ачыглајырды. "Нәсрәддин шаһ" фачиәсиндә исә вәтәнсевәр зијалыларын зүлмә гаршы мүбаризәсини өрнәк кими верирди. Азад чәмијјәт гурмаг мөвзусунда олан "Ајдын" пјесини дә 1919-чу илдә башламышды. Харичи вә дахили дүшмәнләрә гаршы мүбаризә АДР-нын мәркәзинин Бакыја көчүрүлмәси мәрасими, гәләбә вә угурларын тәнтәнәси М. Мәммәдзадәнин "Бакы угрунда мүбаризә" пјесиндә илк дәфә әдәбијјата кәтирилди. И. Ашурбәјлинин истиглал мөвзусунда јаздығы "Азәр — Бајчан" пјеси даһа бөјүк марагла гаршыланды. 1919-чу илдә әдәби-мәдәни һадисәјә чеврилән милли дөвләт театрынын ачылышы да бу әсәрлә олду. А. Шаиг 1919-чу илдә Бакы Университетинин ачылышы илә бағлы севинчини "Тәләбә һәјаты" адлы кичик пјесиндә илһамла гәләмә алмышды.

Мирзә Чәлилин бу илләрдә "Каманча", "Анамын китабы" кими әсәрләрлә јени мөвзулара үз тутмасы да өнәмли иди. Бу әсәрләрдә ону өз дүнја бахышы илә һадисәләри гаврамагда вә дәјәрләндирмәкдә бир мүтәфәккир вәтәндаш кими көрүрүк. Бурада вәтән, милләт, ана дили анлајышларынын идеја — есте-

тик тутуму чүмһуријјәт истәкләри илә там сәсләширди. Мүәллифин милли өзүнәгајыдыш, милли өзүнүанлама идејасы үч гардашын мүнасибәтләриндә, рәмзи образ кими верилән "Анамын китабы"нын јозумунда үзә чыхыр. Рус, фарс вә османлы тә'сиринә дүшән гардашлары бабанын "Анамын китабы" ишығында бирләшмәк чағырышы Мирзә Чәлилин јени чәмијјәтдә доғма Вәтән уғрунда бирләшмәк һарајы иди. Кичик пјесин классик миниатүр өрнәји олан "Каманча"да әдиб әсәрин баш гәһрәманынын чанлы инсанлары јох, каманчаны рәмзи образ кими вермәклә Азәрбајчан сәнәтинин милли әдавәт олан јердә беләүрәкләри овсунламаг күчүнү, ән ағыр чинајәтләри бағышламаг сеһрини илк дәфә бу шәкилдә әдәбијјатымыза кәтирирди. Һәр ики пјес милли драматуркијамызын уғурлары кими букүнкү овгатымызы, дәрдләримизи јада салыр.

Чаһан савашынын вурдуғу јаралары сызылдадығы Гафгазда чевик һадисәләрин әвәзләндији бир доврдә Һ. Чавид кими сајымлы бир драматургун тарихи мовзулардан јајынараг заманын ән кәскин вә әбәди бир проблемини — хејирлә шәрин, иблисләбәшәрин әзәли мүбаризәсини ишыгландырмасы да бу илләрдә драматуркијамызын һәјатла сых бағлылығыны костәрирди. Бурада фачиәләрин алтун вә атәш, капитал вә саваш, Гәрб вә Шәрг мүстәвисиндә рәмзи иблислә мәләк образлары илә усталыгла ачыгланмасы Һ. Чавидин сәнәтчилик һүнәри иди. Одур ки, М. Ә. Рәсулзадә һаглы олараг Иблиси малди, Мәләји мә'нәви күчүн рәмзи кими верән бу әсәрдә "Адәм овладынын дүшкүнлүјүнүн" вә өз чинсинә чанавар кәсилдијинин тәсвирини ајрыча дәјәрләндирирди.

Бүтөвлүкдә бу илләрдә јаранан пјесләр милли-мә'нәви, ингилаби-фәлсәфи тутуму, мовзу вә идејасы илә бирликдә жанр, үслуб вә образлар аләми илә дә сечилирди. С. Һүсејн вә башга тәнгидчиләр һаглы олараг һәмин пјесләрин әдәби мүһитә јени нәфәс кәтирән әсәрләри кими дәјәрләндирирдиләр. Бурада бөјүк бир һәгигәт вар вә белә әсәрләри бу күн дә көзләјирик.

1918-1920-чи илләрдә бәдии нәср јөнүмүндә дә аз-чох уғурлар вар иди. Һәлә бир аз әввәл "Молла Нәсрәддин" журналы илә әдәби һәрәкаты чанландыран Мирзә Чәлил бу илләрдә

"Консулун арвады", "Гәссаб", "Ханын тәсбеһи", "Рус гызы" һекајәләриндә дә ән'әнәви сосиал, аилә —мәишәт мөвзулары илә јанашы вәтәнин, милләтин талеји, инсан һүгугу кими ән үмдә проблемләр дә галдырырды. Бу һекајәләрдә заманын истәјинә ујғун олараг өлдүрүчү сатирадан чох, күлдүрүчү, дүшүндүрүчү јумор күчлү иди. Бунларын бир сечимли хүсусијјәти дә зијалы образларынын јени бахымдан тәсвири иди. "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин нүмајәндәси Ә. Һагвердијев дә "Һәмшәри паспорту" вә "Шаир" һекајәләриндә бу чәһәтә үстүнлүк верирди. Мүәллифин Мирзә Сәфәрин оғланларынын чүмһуријјәт дөврүндә милләтә мүһәндис вә һәким кими хидмәтини габарыг вермәси дә онун дөвләтин јени корүшлү милли кадрлара еһтијачыны костәрмәк истәдијиндән доғурду.

А. Шаиг исә "Әсримизин гәһрәманлары" романында кәскин һәјат зиддијјәтләрини, милли ојанышы вә азадлыг мүбаризәләрини он плана чәкирди. Мүәллифин 1909-чу илдә јарымчыг гојдуғу бу әсәрдә бир дә 1918-чи илдә гајытмасынын сәбәби һәм дә бу илләрдә истиглалын реаллашмасы имканы вә кәнчләрә үмиди, инамы илә бағлы иди. Одур ки, романын сонларында Әшрәф, Әһмәд, Зәки кими кәнчләрин талејиндән гајғыланырды.

Бу илләрдә Ә. Мүзниб "Әфган тарихи", "Кәрбәла јанғысы", "Рамазан" кими дин тарихиндә дини әфсанәләрдән алынан романлар бурахдырырды. М. Ахундзадәнин "Шаһзадә, Әбдүл вә Рә'на ханым", Р. Зәкинин "Заваллы чочуг", Н. Бәсир, Исфәндијар Зија, Б. Чәбрајылзадә вә башгаларынын нәср әсәрләри дә чыхырды. Бунларын бә'зиләри Шәрг, Авропа вә түрк әдәбијјаты сүжетләринә нәзирәләр иди. Бунлар әдәби мүһитә о гәдәр тә'сир костәрмәсә дә, онун там мәнзәрәсини ајдынлашдырмаг бахымындан марағлы иди.

Мәтбуат сәһифәләриндә чаһан савашынын төрәтдији фачиәләрә һәср олунмуш бир чох лирик драматик һекајәләр дә мејдана чыхырды. Гәмбәроғлу өз вәтәни Күнеј Азәрбајчанында зүлмләр корән сојдашынын чүмһуријјәт дөврүндә Гузеј Азәрбајчанында ничат тапмасыны, мүәллим Давуд үч мәктәбли гардашын вәтән, намус, саваш вә милли орду һагтындакы фикирләрини ибрәтли шәкилдә гәләмә алырды.

Дашнакларын Бакыда милли абидәләри, сарајлары, мәсчид-

ләри јандырылмасы әлејһинә мәтбуатын вә әдәбијјатын е'тираз сәси вә һарајы һамыдан әввәл М. Ә. Рәсулзадә, Ү. Һачыбәјли, М. Мәммәдзадә, С. Һүсејн кими өнәмли хадимләрин гәләминдән ешидилди. Јандырылан абидәләрдән бири дә М. Нағыјевин дүнјадан накам кедән оғлунун хатирәсинә тикдирдији Исмаилијјә бинасы иди. "Јашыл гәләм" дәрнәјинин башчысы С. Һүсејн бу мөвзуда әсәрләр јазмаг үчүн мүсабигә е'лан етмишди. Өзү дә һәзин бир хатирә "Исмаилијјә" адлы үрәкләри титрәдән бир һекајә јазмышды. "Исмаилијјә"ни милли әмәлләримизин доғулдуғу јер, Азәрбајчан фикринин, Азәрбајчан һүрријјәти вә истиглалијјәтинин мәфкурәсинин бој атдығы мәркәз, "Мүгәддәсатымыз, амалымыз" адландыран әдиб инамла бирдирирди ки, бурада "хаинчәсинә јандырылан милләтимизин мүгәддәс азадлыг вә истиглал мә'бәдкаһыдыр". "Исмаилијјә"ни јандырылмаға гојмајан "Азәрбајчан парламенти үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз кушә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағыдыр!"

Мәһз бу бајраг һәм "Исмаилијјә"нин, һәм дә јенидән мүстәгил олан Азәрбајчанын башы үстүндә тәзәдән вә әбәди далғаланды.

ЧАРИ ӘДӘБИ ПРОСЕС: МӘТБУАТ, ПУБЛИСИСТИКА, ПОЕЗИЈА, НӘСР, ДРАМАТУРКИЈА ВӘ ТӘНГИД

МӘТБУАТ ВӘ ПУБЛИСИСТИКА. 1918-1920-чи илләр Азәрбајчан дөври мәтбуатынын ән јүксәк инкишаф мәрһәләси олмушдур. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, 1875-чи илдә Азәрбајчанда дөври мәтбуатын јаранмасындан кечән 45 ил әрзиндә тәхминән чәми гырх адда гәзет вә журнал чыхдығы һалда, бу рәгәм гејд едилән чәми ики ил ичәрисиндә 200-ә јахын олмушдур[1].

Әлбәттә, дөври мәтбуатын гыса вахт ичәрисиндә belә гејри ади чошгунлугла инкишафы тәсадүфи дејилдир. Бу һәр шејдән әввәл Азәрбајчанда мөвчуд олан шәраитин, сијаси-ичтимаи һадисәләрин оператив әдәби ифадә васитәси олан дөври мәтбуат үзәриндә гојдуғу вәзифәләрдән ирәли кәлирди.

Мә'лум олдуғу кими 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда бөјүк тарихи һадисәләр баш вермишдир. Азәрбајчан тарихиндә илк дәфә олараг мүстәгил Республика гурулмушду. Чәми ијирми үч ај давам етмиш бу республиканын сијаси, ичтимаи, мәдәни, әхлаги, бир сөзлә, сосиал-игтисади вә мә'нәви һәјат тәрзи мәһз бу илләрин дөври мәтбуатында өз әксини тапмышдыр. Һәгигәтән дөври мәтбуат 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан һәјатынын чанлы салнамәси, сәнәдли тарихи јадикары кими бизә кәлиб чатмышдыр.

1918-1920-чи илләрин дөври мәтбуатынын үмуми инкишафынын сәчијјәси тәкчә онун сај кө стәричисиндә дејилдир. Һәр шејдән әввәл онун идеја-мәзмун зәнкинлијиндә иди. Бу зәнкинлијин һәмин илләр мәтбуатынын идејамызын тәснифатында

1. Бах: Азәрбајчан дөври мәтбуаты (1892-1920) библиографија. Тәртиб едәни М. Ахундов. Бакы, 1987.

ачыб көрмәк мүмкүн иди.

1918-1920-чи илләр мәтбуатыны идеја истигамәти бахымындан тәхминән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

— Азәрбајҹан Демократик Республикасынын идејаларыны тәблиғ едән милли мәтбуат;

— Милли һөкумәтлә мүхалифәтдә олан болшевик идејалы мәтбуат;

— Азәрбајҹан болшевик мәтбуаты илә мүхалифәтдә олан меншевик-есер мәтбуаты;

— Азәрбајҹаны әрази ҹәһәтдән парчалајыб Ермәнистана ҹаламаг уғрунда мүбаризә апаран ермәни дашнак мәтбуаты;

— Өзүнү битәрәф адландыран, һеч бир сијаси партијаја мәнсуб олмајан информатик гәзет вә журналлар.

1918-1920-чи илләрдә Бакыда, Кәнҹәдә, Шушада, Тифлисдә, Ирәванда вә дикәр мәдәни инзибати мәркәзләрдә чыхмыш бүтүн бу мәтбуат нүмунәләри тәкҹә Азәрбајҹан дилиндә дејил, рус, ермәни, күрҹү, полјак, фарс, алман вә гејри дилләрдә дә нәшр едилирди. Бу чохсајлы мүхтәлиф дилли вә мүхтәлиф әгидәли мәтбуат нүмунәләри ичәрисиндә даһа реал һәјат гүввәсинә вә даһа кениш охуҹу күтләсинә малик олмасы илә сечилән Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти илә јахындан бағлы дөври мәтбуат иди.

Бу дөврүн милли мәтбуаты чох зәнкин тарихи ән'әнәләрә күвәнирди. Онларын ичәрисиндә 1918-1920-чи илләрин идејаларыны өзләриндә әкс етдирән "Игбал" (1912-1915), "Дирилик" (1914-1916), "Ачыг сөз" (1915-1918), "Мүсават" (1917) кими гәзет вә журналлар вар иди.

Гејд етдијимиз кими, 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајҹанда һәм дә милли мәтбуата гаршы күҹлү бир мүхалифәт мәтбуаты да вар иди.

1919-ҹу илин сонларында "Мүсават" партијасы дахилиндә "Иттеһад", "Әһрар", "Сосиалистләр", "Битәрәфләр", "Славјан-рус иттифагы", "Мүстәгилләр", "Милли азлыглар", Ермәниләрин "Дашнаксүтүн" фраксијалары кими мүхалифәт фәалијјәтдә иди.[1] Бу фраксијаларын һәр биринин бир нечә дөври мәтбуат органы вар иди.

1 Бах: Адрес-календарь, Азербайджанской Республика за 1920-год, Баку, 1920 с. 21-23.

Әлбәттә, Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин милли мәтбуатынын апарыҹы нүмунәси "Азәрбајҹан" гәзети иди. "Азәрбајҹан" һәм дә рус дилиндә һәр күн чыхырды. "Азәрбајҹан"ы ајры-ајры вахтларда Ү. Һаҹыбәјли (Ү. Һаҹыбәјов), Шәфи бәј Рүстәмбәјов, Хәлил Ибраһимов, Ҹејһун Һаҹыбәјли редактә етсә дә, онун әсас редактору Үзејир Һаҹыбәјли иди. Русча нәшринә исә Шәфи бәј Рүстәмбәјов, Ҹејһун вә Үзејир Һаҹыбәјли гардашлары редакторлуг едирдиләр.

"Азәрбајҹан" гәзетинин илк дөрд нөмрәси 1918-ҹи ил ијун ајында (чыхма күнләри көстәрилмәјиб) о заман Азәрбајҹанын мүвәггәти пајтахты олмуш Кәнҹәдә, 1918-ҹи илә тәсадүф едән сонракы 75 нөмрәси исә Бакыда чыхмышдыр. Бу гәзетин Азәрбајҹан дилиндә 1919-ҹу илдә 358, 1920-ҹи илдә — 28 апрелә кими 85 нөмрәси дәрҹ едилиб. Гәзет әввәл "Мүсават" партијасына мәнсуб "Ачыг сөз" мәтбәәсиндә, сонра исә "Туран" ады илә танынан һәмин мәтбәәдә нәшр едилмишдир.

"Азәрбајҹан" гәзетиндә XX әсрин әввәлләри милли ичтимаи шүурумузун ән көркәмли нүмајәндәләри иштирак едирди. Онларын арасында Мәммәд Әмин Рәсулзадә Үзејир Һаҹыбәјли, Ә.Ҹавад, Ә.Мүзниб, М.С.Ахундзадә, Ҹ.Ҹаббарлы, З.Һаҹыбәјли С.Һүсејн, Ә.Абид, Әли Јусиф, Әли Шовги, Ј.Вәзир, Мирзәмәһәммәд Ахундов, Фәрһад Агазадә вә дикәр танынмыш мүәллифләр иштирак едирди.

"Азәрбајҹан" гәзети фәал мүасир журналистика тәләбләринә ҹаваб верән бир гәзет иди. Онун мөвзу диапозону чох кениш иди. Бурада Азәрбајҹан дөвләтинин сијаси-ичтимаи, игтисади, әхлаги-мә'нәви марагларыны горумаг уғрунда апардығы мүбаризә онун рәнкарәнк әдәби шө'бәләриндә өз әксини тапмышдыр. Гәзетдәки јазылар Бакы хәбәрләри, баш мәгаләләр, хәбәрләр, театр вә мусиги, фелјетон, мүсаһибә, сијаси-ичтимаи ичмалар вә саир рубрикалар алтында дәрҹ едилирди. "Азәрбајҹан" гәзетинин чох кениш мүхбирләр дәстәси вар иди. Бунлар республиканын ән учгар мәнтәгәләриндә баш верән һадисәләри оператив шәкилдә әкс етдирирдиләр. "Азәрбајҹан" гәзети, нә ҹүр дејәрләр, республиканын дөјүнән гәлби, ешидән гулағы иди. Бурада Шәки, Кәнҹә, Гарабағ, Ләнкәран, Зәнкәзур, Нахчыван, һабелә Азәрбајҹан түркләринин јашадығы ајры-ајры кәнар рекионлар-

дакы сијаси-ичтимаи һәјат тәрзи барәдә аналитик вә информатик јазылар чыхырды. "Азәрбајчан" гәзети 1918-1920-чи илләрдә дүнјада баш верән сијаси-ичтимаи һадисәләрә чох фәал мүнасибәт билдирирди. Гәзетдә "Түркијәдә", "Парис хәбәрләри", "Русија һадисәләри", "Иран ишләри", "Һиндистанда мухтаријјат һәрәкәтләри" вә с. рубрикалары алтында мүхтәлиф жанрларда јазылар чап едилирди. Бүтүн бунлардан башга "Азәрбајчан" гәзетиндә республика һөкумәтинин рәсми сәнәдләри, протоколлары, гәрар вә фәрманлары чап едилмишдир. Үмумијјәтлә, "Азәрбајчан" гәзети јени гурулмуш милли һөкумәтин чанлы салнамәси иди.

1918-1920-чи илләрин милли мәтбуаты ичәрисиндә "Мүсават" партијасынын рәсми органы сајылан гәзет "Истиглал" гәзети иди. Бу гәзетин 1918-чи илдә 7, 1919-чу илдә 28, 1920-чи илдә исә 15 нөмрәси чыхыб. "Истиглал" гәзетини редаксија һеј'әти нәшр едирди. Һәфтәдә бир дәфә нәшр едилән бу гәзетин идеја мүбаризәси онун сәрлөвһәси үзәриндә верилән "Милләт јолудур, һагг јолудур, тутдуғумуз јол" — епиграфында ифадә едилирди. Гәзетдә Ә. Чавад, Мирзәбала Мәһәммәдзадә, Ә.Һәмид, Әли Јусиф, Һүсејн Садиг, (Сејид Һүсејн), Һүсејн Мирзәчамалов, А. Шаиг, Ә. Рази, Фәрһад Ағазадә, Хәлил Ибраһим вә башга мүәллифләр иштирак едирди. "Истиглал" гәзети "Новруз" мәтбәәсиндә чыхырды.

Азәрбајчан милли дөври мәтбуатынын әһалинин мүхтәлиф зүмрәләринин мәнафеини тәмсил едән органлары вар иди. Бунлар ичәрисиндә кәнчләрә мәхсус — "Кәнчләр јурду", тәләбә вә мүәллимләрә аид — "Әфкари-мүтәллимин", елм хадимләринин — "Мәдәнијјәт" кими гәзет вә журналларыны көстәрмәк олар.

1919-чу илин 11 мартында нәшрә башлајан "Овраги-нәфисә" журналы әсасән инчәсәнәт мәсәләләриндән бәһс едирди. "Овраги-нәфисә"нин нашири Зүлфүгар Һачыбәјли, редактору Ә.Мүзниб иди. Бу журналын сәһифәләриндә Һ. И. Гасымов, Ф.Көчәрли, А. Шаиг, Чәмо Чәбрајылбәјли кими мүәллифләр иштирак едирди. "Овраги-нәфисә" өзүнүн 5-чи нөмрәсиндә јаздығына көрә, кағыз гытлығы үзүндән 1919-чу илин 6-чы сајындан сонра бағланыр.

Илк нөмрәси 1920-чи илин әввәлиндә чыхмыш "Гуртулуш" журналы Азәрбајчанда милли һөкумәтин сүгутундан сонра нәшрдән дајаныр. Бу журналда А. Шаиг, Һ. Чавид, С. Мүмтаз, Фејзулла Сачид, Әли Јусиф, Әбдүррәһман Даи вә башга мүәллифләр иштирак едирди.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда нәшр едилмиш бүтүн бу милли чидди үслублу мәтбуат органларындан башга "Шејпур" вә "Зәнбур" адлы сатира журналлары да чыхырды. Илк нөмрәси 1918-чи ил 5 октјабрында нәшр олунан "Шејпур"ун нашири Сәмәд Мәнсур, редактору М. Ә. Сидги иди. Бу журналын 1918-чи илдә 11, 1919-чу илдә 3 нөмрәси чыхыр. "Шејпур" 1919-чу илин јанвар ајынын 8-дән сонра нәшрдән дајаныр. "Шејпур" Бакыда "Туран" мәтбәәсиндә нәшр едилирди. Журналда "Дағлы", "Лағланы", "Тәәссүбкеш", "Пампушәли", "Һәтиф", "Сыртыг" вә башга кизли имзалар алтында јазылар чыхырды. Бунлар әсасән чидди милли мәтбуатда иштирак едән мүәллифләр иди.

1919-чу илин апрел ајында "Зәнбур" сатира журналы чыхмаға башлајыр. Бу журналы редаксија һеј'әти бурахырды. Түрк нәшријјаты чәмијјәтиндә чыхан "Зәнбур"да М. Ә. Сидги, Ә.Нәзми, С. Мәнсур, Балагардаш Сәттароғлу вә башга мүәллифләр "Сәркәрдан", "Күлчаһан", "Әдибүлһүкәма", "Тәәссүбкеш", "Көһнә овчу", "Хәлифә", "Дәли", "Һәрзәкар", "Бојнујоғун" вә башга кизли имзалар алтында ше'р вә публисист јазылар чыхарды. Рәнкли карикатураларла бурахылан бу журналын рәссамы Әзим Әзимзадә иди. Һәфтәдә бир дәфә чыхан "Зәнбур"ун чәми 24 нөмрәси нәшр едилмишдир. Чидди үслубу мәтбуат кими сатира журналлары да кәнч мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын бүтүн мәнтәгәләриндә јајылырды.

Гејд етдијимиз кими, 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан Демократик Һөкумәтилә мүхалифәтдә олан мәтбуат ичәрисиндә ән фәалы вә күчлүсү болшевик мәтбуаты иди. Бу мәтбуат һәмин илләрдә Азәрбајчанда да совет һакимијјәти угрунда мүбаризә апарырды. Азәрбајчан болшевикләри Русијада гурулмуш Совет һөкумәтиндән тәкчә идеоложи чәһәтдән дејил, һәм дә малди-техники чәһәтдән јардым алырды. Мәһз бунун нәтичәсиндә онлар кениш мәтбуат шәбәкәси јаратмаға наил олмушдулар. Болшевик 1917-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда гырх аддан

артыг гәзет вә журнал чыхармышлар. Болшевикләр мәтбуатыны чох һазырлыглы сијаси гүввәләр идарә едирди. Бу илләрдә Азәрбајчан болшевик мәтбуаты чәбһәсинин башында сонралар кечмиш Совет Һөкумәтинин вә коммунист партијасынын көркәмли хадимләри олмуш Нәриман Нәриманов, М. С. Ордубади, Ә. Гарајев, Сејидчәфәр Пишәвәри, Руһулла Ахундов вә бунларла чијин-чијинә ејни мәгсәдләр уғрунда чалышан рус вә дикәр милләтләрин нүмајәндәләри дајанырды.

Болшевик мәтбуатынын бир нөмрәли мәтбуат органы "Һүммәт" гәзети иди. Бу гәзет 1917-1918-чи илләрдә коркәмли јазычы вә публисист М. С. Ордубади вә истедадлы ингилабчы-публисист Дадаш Бүнјадзадәнин редакторлуғу илә чыхырды. "Һүммәт"дән сонра Азәрбајчан болшевикләри бир сыра гәзет вә журналлар нәшр едирдиләр. 1918-1920-чи илләр болшевик мәтбуатынын ән фәал нүмајәндәси Әлиһејдәр Гарајев иди. О, 1918-чи илдә бир мүддәт Тифлисдә Күрчүстан меншевик һөкумәти дахилиндә "Һүммәт" партијасынын милләтчи фраксијасына мәхсус "Ал бајраг" адлы бир гәзетин редактору олмуш, 1919-чу илдән исә Бакыја кәлиб болшевикләрлә әмәкдашлыға башламышдыр. Ә. Гарајев 1918-1920-чи илләрдә рус вә Азәрбајчан дилләриндә нәшр едилән он алдан јухары гәзет вә журналын редактору олмушдур[1].

Бунларын ичәрисиндә "Әхбари", "Ал бајраг", "Зәһмәт сәдасы", "Азәрбајчан фүгәрасы", "Беднота", "Рабочаја правда", "Голос труда", "Мәш'әл", "Октјабр ингилабы" кими гәзет вә журналлар вар иди. Әлбәттә, Ә. Гарајевин нәшр етдији бүтүн бу дөвру мәтбуат заһирән нә гәдәр рәнкарәнк олса да, мәзмунча јекрәнк иди. Бу мәзмун исә халгын милли бирлијини, идеалыны синфи гаршыдурма идејасы илә әвәз етмәкдән ибарәт иди. 1918-1928-чи илләрдә Бакыда јерли болшевикләрлә бир мөвгедә дајанан вә Азәрбајчанда милли һөкумәтлә мүхалифәтдә олан "Бакинетс" (1907-1920, редактору Р. С. Джаноридзе, М. Д. Манучарјан), "Бакинскаја жизн" (1919. Редаксија һеј'әти), "Бакинскиј рабочиј" (1906-1920, РСДФП-ы Бакы Комитәсинин органы), "Бакинскоје слово" (1918-1920, редактор Глахенгауз), "Бакинскоје утро" (1919, редактор М. Н. Сергеев), "Искра" (1919, ред. һеј'әти), "Набат" (1919, редактор А. А. Муровјан, Ф.Е.Махарадзе), "Наша жизн" (1919, ред. С. Г. Шаумјан), "Пролетариј" (1919, Ред. һеј'әти) вә с. рус дилиндә гәзет вә журналлар да чыхырды. 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда милли һөкумәтә гаршы ермәни дилиндә чыхан гәзет вә журналлар ичәрисиндә "Артсах" (1919, ред. һеј'әти), "Апараж" (1917-1919, Ред. Ајрапет Мусаелјан) вә саир кими дүшмән мөвгели гәзет вә журналлар хүсусилә фәаллыг көстәрирди. Рус дилиндә чыхан дашнак истигамәтли "Знамја труда", "Јединаја Росија" ("Искра"), "Наше времја", "Внерјод" кими гәзетләр Азәрбајчанда милли һөкумәтин әлејһинә тәблигатда һеч дә онлардан кери галмырды.

1918-1920-чи илләрдә Бакыда, әслиндә милли һөкумәтә гаршы дајанан, ајры-ајры харичи гүввәләрин мәнафејини мүдафиә едән бир сыра күрчү, јәһуди, полјак, фарс вә башга дилләрдә дә дөвру мәтбуат нәшр едилирди. Үмумијјәтлә бу илләрдә милли мәтбуатла мүхалифәтдә олан гәзет вә журналларын сајы јүз әллидән артыг иди.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда идеоложи мүбаризәнин бүтүн ағырлығы дөвру мәтбуатын кәскин силаһы олан публисистиканын үзәринә дүшүрдү. Һәмин илләрдә дөвру мәтбуатда үстүнлүк тәшкил едән публисистика бүтүн сијаси-ичтимаи фикир аләмини өз тә'сири алтына алмышдыр. Бәдии әдәбијјатын бүтүн жанрларында, натиглик сәнәтиндә, һәтта, мәктәб дәрсликләриндә белә, публисистика јарадычылыг новүнүн тә'сирләри өзүнү ачыг көстәрирди. Бир сөзлә, халг күтләләрини мүәјјән ичтимаи идеаллар уғрунда мүбаризә чәбһәсиндә бирләшдирмәкдә публисистика 1918-1920-чи илләрдә ән мүнасиб әдәби ифадә васитәсинә чеврилмишдир.

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасы идеја-мөвзу чәһәтдән чох зәнкиндир. Әслиндә бурада Азәрбајчанын дахили вә харичи һәјаты илә бағлы бүтүн сијаси-ичтимаи, сосиал вә мә'нәви-әхлаги проблемләр әһатә олунур. Елә 1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасы məһз бу мөвзулар илә сәчијјәләнирди. Бунлардан биринчиси, һәм дә башлычасы — Азәр-

1. Бах: А. Ә. Һүсејнов, Әлиһејдәр Гарајев (Биографик очерк). Бакы, 1961, с. 43.

бајчан халгынын јеничә әлдә етдији милли мүстәгиллији горујуб сахламаг, онун гајғыларыны әкс етдирмәк; икинчиси — мүасир чәмијјәтин ичтимаи тәбәгәләри арасындакы сосиал зиддијјәтләри, синфи гаршыдурманы гызышдырмаг тәблиғатилә сәчијјәләнирди. 1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистиканын биринчи истигамәтинә милли мәтбуат, икинчи истигамәтинә исә болшевик мәтбуаты рәһбәрлик едирди. Әлбәттә, Азәрбајчан публисистикасынын 1918-1920-чи илләрдә хүсусилә кениш тәблиғ етдији бу ики бөјүк истигамәт тәзә һадисә дејилди. Мә'лум олдуғу кими, һәр ики истигамәтлә тәмсил олунан проблемләр Азәрбајчан публисистикасыны әввәлләр дә мәшғул етмишди. Азәрбајчан публисистикасы милли-мүстәгиллик идеаллары илә јанашы, синфи идеаллары уғрунда мүбаризәнин дә зәнкин тарихинә маликдир. Лакин, мәһз 1918-1920-чи илләрдә бу проблемләр ән кәскин вә принсипиал характер алмышды, Азәрбајчан публисистикасыны үз-үзә дајанан ики чәбһәјә парчаламышды. Белә ки, "дөврүн ән кәскин проблеми олан милли мәсәләдә болшевикләр вә мүсават дабан-дабана зидд мөвгеләрдә дајанырдылар. Унитар дөвләт тәрәфдары олан вә дүнја ингилабы идејасы илә хәстәләнмиш болшевикләр Азәрбајчанын милли мухтаријјәти уғрунда мүбаризә апаран "Мүсавата" тәһлүкәли дүшмән кими бахырдылар"[1].

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасыныш истәр идеја-мәзмун, истәрсә дә бәдии ифадә зәнкинлији милли мәтбуатын сәһифәләриндә даһа кениш шәкилдә әксини тапыб. Јухарыда гејд едилдији кими, милли публисистиканын өзүнәмәхсус мөвзу вә проблемләри вар иди. Бу проблемләр чаризм әсарәтиндән јеничә гуртармыш Азәрбајчанын милли мүстәгиллијини горујуб сахламаг, милли орду јаратмаг, өлкәдә демократик парламент сечкиләри кечирмәк, болшевик вә Деникин тәһлүкәсини рәдд етмәк, Гарабағда ермәни милләтчиләринин төрәтдији мүһарибә јанғыныны сөндүрмәк, өлкә дахилиндәки тәфригәчилији, Бакы нефти уғрунда ҳаричи империалистләрин апардыглары дидишмәләри көстәрмәк вә саирәдән ибарәт иди. Азәр-

1. Ајдын Балајев. 1917-1920-чи илләр Азәрбајчан милли һәрәкатында мүхтәлиф сијаси партијаларын ролу. "Азәрбајчан Демократик Республикасы" китабы, Бакы 1992.

бајчан милли публисистикасынын проблемләри тәкчә дахили һәјатла бағлы дејилди. Һәм дә республиканын сәрһәдләриндән кәнарда — Иранын һакимијјәти алтында олан азәрбајчанлы бачы вә гардашларын талеји әтрафында иди.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан публисистикасынын әсас апарычы жанры сијаси публисистика иди. Бу илләрдә милли публисистиканы тәмсил едәнләр ичәрисиндә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, Үзејир Һачыбәјли, Мәһәммәд Һади, Фәрһад Ағазадә, Јусиф Вәзир, Ә. Мүзниб, Шејхүлислам Ахунд Аға Ағазадә, Адилхан Зијадханов, Мирзәбала Мәһәммәдзадә, Мәһәммәд Садыг Ахундов, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Бәдрәддин Сејидзадә вә башгалары вар иди.

Азәрбајчан милли публисистикасынын стратежи мүбаризә чәбһәсиндә халгын кәләчәји илә бағлы бөјүк бир сијаси-ичтимаи консепсија дајанырды. Бу консепсија XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда интишар тапмыш — "Түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк" идеалында тәчәссүм етдирирди. Бу консепсијаја сөјкәнмәклә Азәрбајчан публисистикасы халгы өз тарихи көкләринә бағлајыр, ону милли вә дини гајнагдан кәлән мә'нәви дәјәрләрдән гида алмаға чағырыр, һабелә мүасир дүнјанын елм вә мәдәнијјәт илә зәнкинләшмәјә дә'вәт едирди.

1918-1920-чи илләрдә милли публисистиканын өн сырасында "Азәрбајчан" гәзети кедирди. Халгын милли идеалларыны бу дөврдә мәһз бу гәзет там кенишлији илә тәмсил едирди.

"Азәрбајчан" гәзети мүасир публисистиканын демәк олар ки, бүтүн жанрларында сәнәткарлыгла фајдаланырды. Бу гәзетдә сијаси-ичтимаи мәгаләләр, мүсаһибәләр, суал вә чаваблар, хәбәрләр, ресензијалар шәклиндә олан јазылар дәрч едилирди. Әлбәттә, "Азәрбајчан" гәзетинин ән фәал жанры публисистик мәгалә иди. Бу мәгаләләр сијаси-ичтимаи, әдәби, тарихи, дини, әхлаги - мә'нәви, һүгуги вә саир мәсәләләри әһатә едирди. "Азәрбајчан" гәзетиндәки мәгаләләрин әксәријјәти публисист сәчијјәдә олуб, сијаси-ичтимаи тәдгиг вә тәһлилә әсасланыр, халгы милли маарифчилик руһунда тәрбијәләндирмәјә чалышырды. "Азәрбајчан" гәзетинин бүтүн публисист мәгаләләри конкрет факт вә һадисәләрә, һабелә мәнтиги мүһакимәләрә әсасланырды.

"Азәрбајҹан" гәзетинин публисист мүбаризәсинин башында, гәзетин әсас редакторларындан олмуш Ү.Һачыбәјли (Ү. Һачыбәјов) дајанырды. Ү. Һачыбәјовун публисистикасы һәм идеја-мөвзу, һәм дә жанр вә форма ҹәһәтдән рәнкарәнк иди. Ону ичтимаи һәјатын демәк олар ки, бүтүн сијаси-ичтимаи мә'нәви-әхлаги мәсәләләри дүшүндүрүрдү. Ү. Һачыбәјовун "Азәрбајҹанда истифадә етдији форма әсасән "Тәәссүрат" башлығы илә верилән вә республика парламентиндәки һадисәләри шәрһ вә тәһлил едән "Һесабат" жанрлы публисист јазылар иди. Бунларын ичәрисиндә милли ордунун јарадылмасы (1919, 28 март, N-143), ермәни-дашнак гүввәләринин Гарабаг вә Нахчывана гаршы тәҹавүзүнә гаршы милли бирлијә чағырыш мөвзусу өз кәскинлији илә сечилирди. Ү. Һачыбәјовун "Азәрбајҹан" гәзетиндәки сијаси публисистикасында милли бирлијә, милли һәмрә'јлијә чағырыш, дахили сијаси нифаг салмаға гаршы јарадыҹылыг даһа кениш јер тутур. Онун "Гара тәһлүкә" адлы бир мәгаләсиндә (1919, 8 һәзиран, N-198) Азәрбајҹанда өз мүстәмләкәчилик һөкмранлығыны бәрпа етмәјә чалышан Деникин ифша едилирди. Ү. Һачыбәјов Азәрбајҹанын истиглалыны һәдәләјәнләрин тәкҹә ермәни-дашнак вә рус шовинист кенералы Деникиндән ибарәт олмадығыны халга баша салыр, "ичимиздәки деникинләр" барәдә халга мә'лумат верирди. О, јазырды: "Бир Деникин вар ки, бизи хариҹдә тәһдид едијор. Бир чох деникинләр вар ки, ичимиздә долуб, ән хәтәрли јерләрдә кизләниб дә бизи горхудурлар (1919, 10 һәзиран, N-200).

1918-1920-ҹи илләрдә Ү. Һачыбәјов публисистикасынын мүһүм тәнгид һәдәфләриндән бири Азәрбајҹан халгыны дүнјаја "вәһши", "ганичән", "мәдәнијјәтсиз" кими таныдан ермәни-дашнак тәблиғаты иди. Бу мөвзуда јаздығы "Сәдд-Искәндәр" адлы мәгаләсини (1919, 26 һәзиран, N-212). Ү. Һачыбәјов Азәрбајҹан нүмајәндә һеј'әтинин Франсаја сүлһ конфрансына кетдији күнләрдә гәләмә алмышдыр. О, ермәни-дашнак тәблиғаты нәтиҹәсиндә Азәрбајҹан дипломатијасы гаршысында дајанан манеәләри "Искәндәр-Сәдди" һесаб едир. Бу сәдди кечмәк үчүн Азәрбајҹан һөкумәтинин вә халгынын гаршысында дуран чәтин вәзифәләри ајдынлашдырырды. 1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан Республикасынын сәнәткарлыг сәвијјәси Ү. Һачыбәјлинин

јазыларында өз әксини тапыб. Онун сијаси публисистикасында бәдии суаллар, тәкрирләр, мүгајисәләр вә с. бәдии васитәләрдән кениш шәкилдә истифадә едилиб. Бу ҹәһәтдән онун Азәрбајҹанын милли мүстәгиллијини көрмәк истәмәјән мүхалифәтчи партијалара гаршы јаздығы ашағыдакы сәтирләр чох сәчијјәвидир: "Көзләр вар ки, дүнәнә гәдәр әсир вә гул олан бир милләти бу күн азад вә сәрбәст көрмәк истәмирләр. Гулаглар вар ки, лал едилмиш бир милләтин дилинин бу күн ачылыб да сөз сөјләмәсини ешитмәк истәмирләр. Гәлбләр вар ки, бир әсрдән артыг мәһкум галан бир милләтин бу күн мүстәгил вә азад олмасыны гәбул етмәк истәмирләр..."[1]

1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан сијаси публисистикасынын ән парлаг нүмунәләри Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин гәләминә мәхсус иди. Онун сијаси публисистикасы XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан халгыны милли-азадлыг идеаллары илә тәрбијәләндирмәкдә бөјүк тәблиғати гүввәјә малик иди. Бу ҹәһәтдән онун Азәрбајҹан Республикасынын јарандығы илк күнләрдә гәләмә алдығы "Азәрбајҹан пајтахты" адлы тарихи-публисист мәгаләси[2] бу күн белә өз ичтимаи тә'сир гүввәсини сахламагдадыр. М. Ә. Рәсулзадә силсилә мәгаләләрдән ибарәт олан јазысында Азәрбајҹан түркләринин тарихи кечмишиндән, јашадығы әразинин ҹоғрафи һүдудларындан бәһс ачыр, вәтәни, милләти севдирмәјә чағырырды.

Бөјүк вәтәнпәрвәрлик руһу илә долу олан бу мәгаләсиндә М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Мән мәтбуаты чох арадым. Лакин Бакы барәдә бир јазыја раст кәлмәдим. Бу һәвәс мәнә ҹәсарәт верди: мүхтәсәр дә олса, Бакынын тарихи һаггында бир кач јарпаг гаралајалым. Шүбһәсиз ки, бу сәтирләрдә вериләҹәк мә'лумат Азәрбајҹан пајтахтынын шан вә һејсијјәти вә һүчијјәти илә олмајаҹаг... Дүшүндүм ки, нәгис дә олса, бир шеј олсун.

Биз нәгисини башларыг, мүтәшәббүс кәнҹләримиз дә чалы шар вәтән ешги, мәмләкәт мәһәббәти илә сә'ј едәр, бу башланғычы тәкмил едәрләр..." М. Ә. Рәсулзадәнин сијаси мәгаләләри

1. "Азәрбајҹан" гәз:, 1918, 18 кануни-әввәл, N-56.
2. "Азәрбајҹан" гәзети, 1918, кануни-әввәлин 3, 6, 19, 31-ҹи нөмрәләри.

рәнкарәнк бәдии бојаларла зәнкиндир. Бу мәгаләләрдә ичтимаи идеаллар охучуја мүхтәлиф бәдии суаллар, күчлү мәнтигли чаваблар васитәсилә чатдырылыр. Мәсәлән, онун 1918-чи илин сонунда Азәрбајчанда Шураји-миллинин ачылмасы вә ондан көзләнилән ичтимаи үмидләр әтрафында дүшүнчәләри ифадә едән "Һанки үмидлә?" адлы мәгаләси јенилә гурулмуш милли республиканын кәләчәк талејинә кениш халг күтләләриндә бөјүк үмүдләр јарадырды.[1]

М. Ә. Рәсулзадәнин сијаси мәгаләләри идеја-мәзмун зәнкинлији илә јанашы, һәм дә һәјат фактларыны сечмәк вә онлары үмумиләшдирмәк бачарығы илә сечилирди. Бу чәһәтдән онун "Самоуправление" адлы мәгаләси Азәрбајчан республикасыны дахили сијаси чәкишмәләрлә парчаламаға чалышан мүхалифәт партијалара гаршы јазылмыш кәсәрли бир чаваб иди. М. Ә. Рәсулзадәнин бир публисист кими јазылары вә шифаһи чыхышлары о дөврүн ән кәркин сијаси һадисәләринә тә'сир көстәрирди. Бу бахымдан Азәрбајчан болшевикләринин хәјанәти нәтичәсиндә ишғалчы Русијанын милли һөкумәт үчүн јаратдығы тәһлүкәјә гаршы онун Мәчлиси-Мүәссисанадакы сәфәрбәредичи чыхышы заманы ән кәсәрли публисист сөзү кими диггәти чәлб едир: "Әфәндиләр! Мәсәлә гәтијјән нәк мүһүмдүр. Зәни етмәјиниз ки, мәним көнлүмдә Русија болшевикләринә гаршы о гәдәр бөјүк инад вардыр ки, суи-нијјәтә алышараг онларла анлашмаг истәмәм. Хејр, һәмишә мүһакимә етмәк мүмкүндүр. Бир тағым шәраити-сијасијјә илә узлашмаг, барышмаг олур. Фәгәт бизә десәләр ки, әкәр бир үсјанчы гүввәтлә барышмасаныз, Русија да сизинлә барышмајачагдыр. Биз көрсәк ки, бизим ичәримиздә бир нечә Әлиһејдәрләр вармыш, онларла һесаблашмаг лазым имиш, лакин, бир милләтин рә'ји вә һүгугу илә һесаблашмаг лазым дејилмиш, о һалда биз бөјлә бир гүввәтә һеч вахт инанмарыз..."[2]

М. Ә. Рәсулзадәнин "Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмыш јазыларынын әксәријјәти 1918-1920-чи илләрин ән кәркин сијаси һадисәләри илә бағлы иди. Онун бу дөврдә Азәрбајчан һөкумәтинин лидери кими Азәрбајчан Мәчлиси-Мүәссисанынын ичласларында етдији аловлу чыхышлары XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан натиглик сәнәтинин парлаг нүмунәләри иди. М. Ә. Рәсулзадәнин бу чыхышларында онун халгы сәфәрбәр етмәк бачарығы јүксәк сәнәткарлыгла өзүнү көстәрир. О, бу чыхышларында Республиканы бүрүмүш ағыр сијаси-иттисади вәзијјәтин сәбәбләрини сон дәрәчә инандырычылыгла ачыр, халгы ағыр күнләрә дөзмәјә, кәләчәјә олан үмидләрә сәфәрбәр едирди.

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1918, 18 гәшрини-сани, N-41.
2. Бах: "Азәрбајчан" гәзети, 1920, 1 нисан.

1918-1920-чи илләр илк Азәрбајчан Демократик Республикасынын көркәмли хадимләриндән олмуш Мирзәбала Мәһәммәдзадәнин сонралар јаздығы кими, М. Ә. Рәсулзадәнин "Мүстәгил милли Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин давамы мүддәтинчә (1918-1920) кәрәк парламентдә, кәрәксә парламент харичиндәки нитг вә мә'рузәләри мәгалә вә бәјанатлары да бу милли түрк дөвләтинин вә бу илк мүсәлман чүмһуријјәтинин мөһкәмләнмәсинә хидмәт едирди[1].

Јусиф Вәзирин Азәрбајчанда мүстәгил республиканын гурулмасы әрәфәсиндә Мүсават партијасынын "Ачыг сөз" гәзетиндә чап етдирдији "Түрк милләтинә хитаб" сәрлөвһәли силсилә мәгаләләри Азәрбајчанда милли азадлыг шүурунун формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Бу мәгаләләрдә Ј. Вәзир Азәрбајчан халгыны Русија империјасынын дағылмасындан сонра әлдә едилмиш милли-азадлыг имканындан истифадә етмәјә, бу идеал уғрунда бүтүн сијаси гүввәләри бирләшмәјә чағырырды. О, бүтүн мүхалифәт гүввәләринә мурачиәтлә јазырды: "Инди әгидә давасы еләмәк заманы дејил..."

Ј. Вәзир чәмијјәтин бүтүн үзвләринә-дини фиргәләрә, довләтлиләрә, кәнчләрә, зијалылара, бир сөзлә бүтүн түрк милләтинә мүрачиәт едирди.

Онун публисистикасы мүасирлик кејфијјәти, факт вә мәнтиги илә бөјүк тә'сиредичи гүввәјә малик иди. Ј. Вәзирин 1919-чу илин ағыр ермәни-дашнак тәчавүзү дөврүндә јазылмыш "Ермәниләр вә биз" адлы публисист мәгаләсиндә (1919, 13 тәмуз,

1. Бах: Мирзәбала Мәммәдзадә. "Азәрбајчан" мәчмуәси (Түркијә), N-12. (36), 1955. Мәгалә "Халг гәзетинин 28 мај 1992-чи ил сајындан көтүрүлмүшдүр.

№223) бу тәчавүзүн тарихи көкләри вә сијаси-ичтимаи дајаглары тәһлил едилир, бу һадисәнин ики јүзиллик тарихи араşдырылыр.

Чејһун Дағыстани "Тарихи күн" адлы мәгаләсиндә (1918, №5) Азәрбајчан Һөкумәтинин Кәнчәдән Бакыја көчдүјү 15 сентјабр күнүнү бөјүк вәтәнпәрвәрликлә васф едәрәк јазырды: "15 сентјабр ән сәадәтли, ән шөвкәтли күнләриндән әдд алачағы шүбһәсиздир..." Һүсејн Мирзәчамалов халгы јени гурулан мүстәгил Азәрбајчаны бүрүмүш сијаси вә игтисади бөһранлара көрә үмидсизлијә гапылмамаға чағырырды. (1918, 2 тәшринисани, N-49), Фәрһад Ағазадә кәнч Азәрбајчан республикасынын ана дили, јени әлифба, тәһсил, мәдәнијјәт вә саир ичтимаи саһәләрдәки сијасәтини халгын милли мәнлијинин әсаслары кими изаһ едирди.

Үмумијјәтлә, бу дөврдә милли һөкумәтин башында дуран бүтүн ичтимаи хадимләр, сәнәткар публисистләр, тә'сирли сөз демәјә гадир адамлар иди. Мәсәлән, Шејхүлислам Ахундаға Әлизадә "Истиглалијјәт" адлы мәгаләсиндә өз охучусуна ән тәбии бир мәнтиг илә милли азадлығын мә'насыны бу чүр баша салырды: "Инсанлар асудә јашамаг үчүн хәлг олунублар вә бу јашадығымыз јер билтәфавүт инсанларын ихтијарына вакүзар олубдур. Она көрә һәр милләтә истиглал верилмәлидир ки, та камали-асудәликлә өз һүгугларына наил олсунлар"[1].

1919-чу илдә Азәрбајчан Республикасынын бир иллији мүнасибәтилә "Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмыш мәгаләләрин әбәдипублисист гүввәси һејәтедичи дәрәчәдә гүввәтли иди. Бурада М. Ә. Рәсулзадә, Ү. Һачыбәјов, Јусиф Вәзир, Шејхүлислам Аға Ағазадә, Ә. Мүзниб вә башга публисистләрин јазылары ән мүһүм сијаси-ичтимаи идеалларыны чох сәрраст шәкилдә истифадә едирди.

Мәсәлән, дөврүн көркәмли шаири вә публисисти Әли Јусиф Азәрбајчан Республикасынын бир иллији мүнасибәтилә кечирилән бајрамы белә тәсвир едирди: Азәрбајчан чүмһуријјәтинин пајтахты милли бајрамлара гәрг олараг истиглалы бајрам едијорду".[1]

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 28 мај.

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасынын вәтәнпәрвәрлик чағырышлары тарихи вә елми әсаслара сөјкәнирди. Бу дөврдә Азәрбајчан публисистләри чәмијјәтә тә'сир етмәк үчүн даһа чох тарихи јаддаша мүрачиәт едир, кечмишин гәһрәманлыг ән'әнәләрини јада салыр, халгы милли өзүнүдәркә чағырырды.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан публисистикасынын дикәр ганадыны — онун һаким халг Чүмһуријјәти илә мүхалифәт чинаһыны болшевик публисистикасы тәшкил едирди. Бунлар арасында болшевик публисистикасынын Нәриман Нәриманов, М. С. Ордубади, С. М. Әфәндијев, Тағы Шаһбази, Әлиһејдәр Гарајев, Руһулла Ахундов вә дикәр бу кими көркәмли нүмајәндәләри вар иди. Бу мүәллифләр ичәрисиндә Н. Нәримановун сијаси публисистикасы даһа күчлү ичтимаи тә'сир күчүнә малик иди. Онун 1918-чи илдә "Һүммәт" вә "Әхбари" гәзетләриндә болшевизмин тәблиғинә һәср етдији мәгаләләриндә күчлү публисист гәләми өзүнү көстәрир. Н. Нәримановун үрәкләри ритәтә кәтирән, шүурлара тә'сир едән публисистикасынын бир парлаг нүмунәси белә иди: "Фәһләләр, зәһмәткешләр вә вичданлары ајылмыш зијалылар! Милләтин сәадәтини истәјирсинизсә вә бу милләти зикр олунан гитәјә дә'вәт едирсинизсә, "Һүммәт" ичтимаијјун-амијјун фиргәси, "Һүммәт" тәшкилатынын бајрағы алтында чәм олунуз. "Һүммәт" фиргәси Русија ичтимаијјун-амијјун фәһлә фиргәсинин һиссәси олуб өз бајрағынын үстүндә Марксын вә Енкелсин козәл, мәшһур сөзләрини јазыбдыр: "Бүтүн чаһан фүгәраји-касибәси, бирләшин!" Она көрә бу фиргә вар гүввәсилә индики капитализм, сәрмајәдарлыг гајдасыны билмәррә јыхмаға чалышыб, онун әвәзиндә социализм гајдасыны тикмәјә вар гүввәтилә ишләјәчәкдир вә ишләјир. Јени елә бир үсули-идарә тикмәк истәјирик ки, инсанлар арасында дөвләтликасыб, аға-гул олмасын, һамы бәрабәр, гардаш олсун. Будур ичтимаијјун-амијјун фиргәсинин тәләби, будур "Һүммәт"ин бајрағында јазылан тәләбләр. Јашасын "Һүммәт" фиргәси! Ја-

1. Јенә орада, 1919, 30 мај.

шасын Русија ичтимаијјун-амијун фәһлә фиргәси! Јашасын һамы милләтләрин гардашлығы! Јашасын сосиализм"[1].

Н. Нәриманов башга бир публисист мәгаләсиндә Азәрбајчан халгыны сосиализм дөвләти гурмаг уғрунда мүбаризәјә бу чүр чағырырды: "Сиз сәадәтинизи истәјирсинизсә, хошбәхт олмаға чалышырсынызса, гејри милләтләрин фәһлә вә зәһмәткешләри илә бирләшиниз, иттифаг бағлајыныз, о вахт һүгугунузу пајман едән сәбәби тез вә асанлыгла јыхыб мәһв едәрсиниз"[2].

Көрдүјүнүз кими, Н. Нәримановун аловлу публисистикасы о вахтлар һәлә сәмимијјәтлә инандығы синфи һәмрәјлик вә мүбаризә утопијасына мөвчуд ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн зиддијјәтләрини бир зәрбә илә һәлл едән бөјүк вәтәнпәрвәрлик идеаллары илә коммунизм идеалына вә ингилабына инам еһтирасы илә долу иди. Мәһз буна көрә бу публисистика о заман јүз минләрлә бинәсибләрин, јохсулларын үрәјини риптәтә кәтирир, онлары јашадыглары чәмијјәтин варлы зүмрәләринә гаршы дүшмәнчилик гијамына чағыра билирди.

1918-1920-чи илләрин ичтимаи-сијаси мүбаризәләриндә болшевик Әлиһејдәр Гарајевин публисист фәалијјәти дә ејни дәрәчәдә емосионал вә тә'сирли иди. О, да Н. Нәримановун мүрачиәт етдији һәмин бинәсибләрә үз тутараг дејирди: "Бакы фигәраји-касибәси әлиндә олан гырмызы бајрағы һеч бир хаинин габағына әјмәјиб, әјмәјәчәкдир"[3].

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда истәр милли, истәрсә дә, болшевик чәбһәсинә мәхсус публисистләр сатирик үслубдан да истифадә едирдиләр. Бу илләрдә "Шејпур" вә "Зәмбур", "Тартан-партан" вә "Тәшәл" адлы журналларда сатирик публисистика үстүнлүк тәшкил едирди. Бу дөврүн сатирик мәтбуаты даһа чох кичик публисистик жанрлардан истифадә едирди. Сатирик хәбәрләр, аталар сөзләри кими формаларда сијаси-ичтимаи һәјатын мүхтәлиф мәсәләләри өз әксини тапырды.

Сатирик "Зәнбур" журналында чаризмин деврилмәсиндән сонра Бакыда һөкм сүрән һәрч-мәрчлик, һакимијјәт уғрунда ке-

1. "Һүммәт" гәзети, 1917, N-1.
2. Јенә орада 1918, N-31.
3. Бакы фәһлә конфрансынын әхбари, 1919, 8 ијун.

дән чәкишмәләр, харичиләрин јенидән Бакыја ахышыб кәлмәси мүхтәлиф сатирик жанрларда лаға гојулурду. Мәсәлән, "Кәнчә күчәләри" адлы бир јазыда Деникинин Кәнчәјә сохулмасына "Зәнбур" журналы белә лағ едирди: "Өлкәдә чагтал аз иди, бири дә кәмијлә кәлди".[1] "Зәнбур"ун башга бир "мәсләһәтиндә" дејилирди: "Гој мүсәлманлар гапаз алтында јашасынлар! Онда һөкумәтин досту чох олар. Бәд күндә тәрәфдарлары артыг олар"[2].

1918-1920-чи илләрдә чыхмыш "Шејпур" сатирик журналынын башлыча күлүш һәдәфләриндән бири ермәниләрин Гарабағда төрәтдикләри вәһшиликләри иди. "Азәрбајчанлы" имзалы мүәллифин "Ермәни јухусу" адлы ("Шејпур" 1919, 11 јанвар, №13) јазысында мәһз бу мәсәләјә тохунулурду. "Шејпур"журналы бу дөврдә Азәрбајчанын милли мүстәгиллијини гәбул едә билмәјән болшевикләри бу чүр лаға гојурду: "Керенски һөкумәтиндән сонра Русијада баш галдырыб дүнјаны азад едәчәјини вә'д едән фүгәра тәрәфдары, бир но'и фиргә адамы "болшој" (јә'ни бөјүк) адам пејда олуб...

Һәмин фиргә Бакыда рәһмәтлик Шаумјандан ибарәт иди. Бакыда јашлы иранлылардан бә'зиләри бу фиргәнин мәрамнамәсини гә'бул едиб, бәрбад һалда олан Ираны абад етмәк истәјирдиләр" ("Шејпур", 1919, N-1). "Шејпур" сатирик журналы милли-мүстәгиллијин горунмасы фикрини өз охучусуна бу шәкилдә чатдырырды: "Март һадисәләриндән сонра суја батмыш тојуг кими сујун сүзүлә-сүзүлә, бүзүлмүш, бир тәрәфдә галмышдын. Өз шәһәриндә, өз евиндә өзкә јердән кәлмишләрин әли алтында әзилирдин. Күчәдән кечәндә дивар диби јеријиб, өз ана дилиндә данышмаға еһтијат едирдин. Бу алты ај сәнин үчүн чох зүлмлү олуб. Лакин, ојунлар үчүн чалмаг шејпур олмајыб. Инди шүкр олсун "Шејпур"умузу партлајана гәдәр чалмаға башлајырыг"...[3].

"Шејпур" өз әтрафына бир сыра пешәкар публисистләр топламышды. Бу јазычылар милли әхлага вә дүнјакөрүшүнә јад олан типләрдән даһа чох јазырдылар. Мәсәлән, "Помпушәли"-

1. "Зәнбур", 1835, (4), N-12
2. Јенә орда, N-16.
3. Алты ај. "Шејпур", 1919, N-1.

нин (Сәмәд Мәнсур) "Зијалылар" адлы јазысында өз милли мәнлијини итирмиш ики зијалынын данышығы бу чүр күлүш һәдәфи едилир:

— "Һи, Әли Мурадәлијевич, ја Аллаһ!

— Һүсејнгулу Дашдәмирович, мајо почитени, кејфиниз?.."

"Шејпур" ермәнипәрәст болшевик рус гәзети "вперјод"у лүғәт шө'бәсиндә бу чүр лаға гојурду. "Вперјод" әслән рус сөзү олуб, бу ахыр вахт ермәниләр ону чох истемал едирләрди. Бу сөзүн әсл мә'насы "габаға" демәкдир. Амма нәдәнсә ермәниләр ону тәрсинә баша дүшүб, "дала" дејә ишләдирләр. Гәдим заманларда да ермәни дашнакларынын һәмин адда Бакыда бир гәзетләри чыхырды. Мүсәлманлара мүрачиәтлә һәр күн ширин-ширин мәгаләләр јазмагда иди.[1]

1918-1920-чи илләрдә болшевик сатирик публисистикасынын фәал иштиракчысы олан Әлиһејдәр Гарајев редактору олдуғу "Тартан-партан" вә "Мә'шәл" журналларында, һабелә "Һүммәт", "Һүријјәт" вә "Әхбари" кими чилди үслублу гәзетләрдә "Хырдаватчы" имзасы илә "Хырда мырда" адлы сатирик јазыларла чыхыш едирди. Белә јазыларынын бириндә о, јеничә мүстәгил дөвләтини гурмуш Азәрбајчан Демократик Республикасынын игтисади чәтинликләринә лаг едир, онун ағыр дөвләтчилик вәзијјәти "Горхма" адлы ушаг ојунундакы бир адамын күлүнч һалына бәнзәдилирди.[2] "Әхбари"дә исә "Чомаг" имзалы мүәллиф "Нағыл" адлы јазысында өз милли азадлығыны горујан гүввәләрә "милләтчи" дејиб истеһза едирди.

Милли публисистиканын иштиракчылары болшевикләрин мүстәгил Азәрбајчана гаршы тәчавүз сијасәтинә вә бу сијасәти һәјата кечирән Ленин вә Деникинин арзуларына истеһза едирдиләр. Болшевик публисистләри исә Азәрбајчанда һакимијјәт башында дајананлары, бәј, хан, мүлкәдар, капиталист зүмрәсиндән олмаларына көрә тәнгид едирдиләр.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан милли сатирик публисистикасынын бир сыра дигтәтәлајиг нүмунәләри әсасән

1. Алты аj. "Шејпур", 1919, N-1.
2. "Әхбари" гәз., 1918, 12 мај.

"Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмышдыр. Бурада фелјетонлар (бә'зән "кичик фелјетон")*, "Филанкәсин", "Ордан, бурдан" (Ү. Һачыбәјов), "Авара"нын "Мәһарәт" башлығы илә күнүн мүхтәлиф мәсәләләриндән бәһс ачан сатирик јазылары чыхырды. "Азәрбајчан"ын бу јазыларында кечмиш чар дөврү чиновникләри вә һадисәләри лаға гојулурду. Бу сатирик јазыларын халг данышыг үслубунда ширин ифадә тәрзи олурду. Мәсәлән, "Филанкәс"ин "Бир нахош" адлы фелјетонунда дејилирди: "Гәдим заманларда јә'ни Николајын вахтында Бакыда белә бир "мод" вар иди. Баггал Мәшһәди Сәлим һәр күн јериндән галхыб дүкана кәлмәдән әввәл евдә бир "бисмиллаһ" дејиб, сонра да кәлмеји-шәһадәтини охујуб вә оврәт-ушағына әлвида едиб сонра әфсәри тапанчасыны белинә бағлајыб кедирди алыш-веришинә..."[1].

Азәрбајчан сатирик публисистикасы истәр идеја-мөвзу, истәрсә дә әдәби форма зәнкинлији бахымындан чилди үслублу публисистикаја нисбәтдә чох зәиф иди.

Әлбәттә, бунун сәбәбләри вар иди. Бу сәбәбләрдән һәр шејдән әввәл о иди ки, һәмин илләрдә Азәрбајчан сатирик публисистикасынын апарычы гүввәси олан "Молла Нәсрәддин" журналы вә онун јарадычысы Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбајчанда дејил вә өлкәнин сијаси-ичтимаи һәјатында иштирак етмирди.

Ән башлыча сәбәб исә одур ки, 1918-1920-чи илләрин ағыр малди вә мә'нәви һәјаты шәраитиндә ән мүһүм сосиал вә ичтимаи фачиәләри әкс етдирмәк вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн мәтбуатын күлүш вә истеһзаја дејил, чилди сөзә, дәлилли, сүбутлу тәблиғата даһа бөјүк еһтијач вар иди. Сијаси, фәлсәфи вә бәдии публисистика XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кәркин, мүрәккәб сијаси-ичтимаи һәјаты, онун тарихи мәнзәрәсини әкс етдирмәк үчүн әвәзедилмәз имканлара малик иди.

ПОЕЗИЈА. Истиглал дөврүндә бәдии әдәбијјатын ән кениш јајылмыш голу поезија иди. Чүнки ири һәчмли нәср вә драм

* "Азәрбајчан" гәзетиндә фелјетон сөзү һәм дә гәзетин "подвал" һиссәсиндә чыхмыш мәгалә мә'насында иди.
1. "Азәрбајчан" гәз., 1918, тәшрини-әввәл, N-39.

әсәрләринә нисбәтән поезија өрнәкләри гәзет вә журналларын сәһифәләриндә тез нәшр олунур, асанлыгла охучу күтләләринә чатдырылырды. Һәм дә бу илләрдә әдәбијјатда тәрәннүм руһунун күчлү олмасы поезија жанрынын кениш јајылмасыны шәртләндирирди.

Истиглал дөврү поезија үчүн мөвзу вә идеја әлванлығы, сәнәткарларын ајры-ајры мәсәләләрә фәрди мүнасибәти сәчијјәви иди. Бурада милли азадлыг севинчинин тәрәннүмү олдугча күчлү иди. Һәлә јүзиллијимизин башланғычында әдәбијјатда көк салан "түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк" идеалынын тәрәннүмү дә күчләнмишди.

М. Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг кими сајымлы романтик шаирләр "бөјүк" әдәбијјат өрнәкләри јаратмагда давам едирдиләр. Онлары ән чох инсан вә онун талеји, бәшәријјәтин фачиәләри дүшүндүрүрдү. Һ. Чавид даһа әһатәли, фәлсәфи проблемләрлә мәшғул олурду — ән чох тарихи мөвзулара үз тутурду. Мүһарибәләрин, ганлы чарпышмаларын бәшәријјәтә кәтирдији сонсуз ачылар, инсан хислətиндәки зиддијјәт ону даһа чох дүшүндүрүрдү. Азәрбајчан романтизминин даһа бир нәһәнк нүмајәндәси Мәһәммәд Һади исә каһ дөврүн фөвгүндә дајаныр, реал Азәрбајчан һәјатындан, милли таледән вә кәләчәкдән, каһ да үмумијјәтлә бәшәријјәтин проблемләриндән сөз ачырды. "Инсанларын тарихи фачиәләри, јахуд әлваһи-интибаһ" поемасы, "Ајдынлыг бир кечәдә тәфәккүр дәгигәләри", "Баһарын ичтимаи рәмзләри", "Кор-согтур" әсәрләри шаирин фәлсәфи ирсинин ән көзәл өрнәкләриндәндир.

"Шүһәдаји-вәтән" ше'риндә шаир Азәрбајчанын мүстәгиллији уғрунда мүбаризәдә март гырғыны заманы шәһид олмуш вәтән өвладларынын руһуну јаныглы лирик тәранәләрлә охшајыр, "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә" адлы силсилә ше'рләриндә исә јурддашларыны Азәрбајчан истиглалынын горунмасына чағырырды. Һади санки бүтүн севиндиричи һаллары, кәләчәк үмидләрини инкар едирмиш кими бирдән-бирә милли-демократик мәтбуатдан болшевик мәтбуатына үз тутурду. Анчаг бу онун өз амалындан, өз јолундан дөнмәси дејил, сөзүнү демәк, үрәјини бошалтмаг үсулу иди:

Дәһрдә билмәм нәдир ганлар ичәнләр шанлыдыр,
Ган илә имдад едән сәрвәтлидир, саһманлыдыр,
Һаггына талиб оланлар бир тагым бичарәләр,
Һагты инкар ејләјәнләр охлудур, галханлыдыр.
Даима мәғлуб олан һәгдир әлиндә гүввәтин,
Санки гүввәт инкилисдир, һәг дә бир иранлыдыр...

XX јүзил Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә маариф хадими, көркәмли јазычы, шаир кими танынан Абдулла Шаиг Талыбзадә мүсават партијасына ајрыча ше'р һәср едир, "бирләшәлим, түрк оғлу, бу јол милләт јолудур" дејәрәк узагкөрәнликлә һамыны милли бирлијә сәсләјирди. "Вәтәнин јаныг сәси" адлы поемасында исә Азәрбајчан истиглалынын горунмасына, Вәтән јолунда әзмкарлыға чағырырды.

Сијасәтлә јахындан уғрашмағы о гәдәр дә севмәјән шаир ишғалчылыға гаршы чағырыш руһлу әсәрләр јазырды:

Шу дијарын дағларында, дашында
Гуртарычы гәһрәманлар аз дејил;
О әлләр ки, сәни бу күн гуртармаз,
О дилләр ки, сәни бу күндә анмаз,
О үрәк ки, сәнин үчүн чарпамаз,
О ајаг ки, Вәтән үчүн гошамаз
Ал ганына бојансын,
Севкилиси баш учунда јас гурсун,
Аналары ағы десин, сач јолсун,
Сәнин кими ағласын[1].

Дөврүн поезијасы үчүн идејалылыг, һәјата бағлылыг вә бунун да нәтичәсиндә чох вахт бәдиилијин зәифләмәси сәчијјәви иди. Һәмин дөврдә нәшр олунмуш Ә. Чавадын "Далға", Һ. К. Санылынын "Јени шәргиләр", Фејзулла Сачидин "Фәрјад" адлы ше'р китаблары, "Милли шәргиләр" адлы поезија топлусу бу фикри тәсдиг етмәкдәдир. АХЧ дөври поезијасынын ән бариз нүмунәси кими тәдгигатчыларын үз тутдуглары

1. "Истиглал" гәзети, 4 феврал, 1920, N-1.

Ә. Чавад Ахундзадәнин "Далға" китабы иди.

Ә. Чавад вә М. Һади башда олмагла бөјүк бир шаирләр дәстәси Азәрбајчан истиглалыны тәрәннүм едән әсәрләр јазыр, үчрәнкли милли бајрағы вәсф едир, халгы вәтәнин мүдафиәсинә сәсләјир, түркләшмәк, мүасирләшмәк идејаларыны тәблиғ едирдиләр.

Ә. Чавад бәдии јарадычылыға хејли әввәл башламышды. "Гошма" адлы илк ше'р китабы 1916-чы илдә чап едилмишди. "Далға" исә шаирин әсасән истиглал дөврүндә јазылан әсәрләрини әһатә едирди. Азәрбајчанын милли азадлыг әлдә етмәси халгын чохәсрлик арзуларынын нәтичәси иди. Бунун бәдии әдәбијјата кәлишини дә тәбии иди. Ә. Чавад Үзејир бәј Һачыбәјли илә бирликдә милли марш јазмыш, "Азәрбајчан бајрағына", "Ал бајраға" адлы ше'рләрини милли бајрага һәср етмишди.

Мән чејнәнән бир өлкәнин
Һагг бағыран сәсијәм...

дејә поетик мәрамыны мүәјјәнләшдирән, мүрәккәб јарадычылыг јолу кечән Ә. Чавад 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан поезијасынын гүдрәтли нүмајәндәләриндән иди. Онун "Азәрбајчан бајрағына" ше'ри дә милли марш кими дилләр әзбәри иди:

Түркүстанлыларын онуб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым!
Үч рәнкин әксини Гузгун дәниздән
Өрләјән јолла сән јара, бајрағым!

Ән көзәл ше'рләрини, гајнар шаирлик тәбини, сонсуз илһамыны Азәрбајчанын милли истиглалынын тәрәннүмүнә һәср едән шаирин "Кәлмә", "Бакы дејир ки...", "Инкилис" ше'рләри азад милли варлығын әкс-сәдасы кими сәсләнирди:

Бу дағлар мәнимди, јени күн көрдү,
Боғар сәни аһым еј думан, кәлмә!
Севдасы көнлүмдә бир дарған өлкә,
Бахар јад көзләрә пәк јаман кәлмә!

Истиглал дөврүндә ачыгча билдирдији бу фикирләри Ә. Чавад совет һакимијјәти илләриндә јаздығы ше'рләрдә рәмзләрлә ифадә едәчәкди вә бунун чәзасыны чәкәчәкди. "Көјкөл" ше'риндә јазачагды:

Думанлы дағлара кәлән суала,
Бир чаваб алмамыш соралы Көјкөл.

Инкилисләрин Бакыја кәлдији заман јаздығы "Инкилис" ше'риндә дә шаирин доғма халгына сонсуз вурғунлуғу дујулур. Онун бу дөвр поезијасында ән илаһи севки, ән үлви мәһәббәт азад Вәтән севкиси иди.

О хаин көзүнү дикдијин елләр
Мәним нишанлымдыр, түркүләр сөјләр.

Милли азадлығымызы тәһдид едән шимал јелинә, азад дағларымызы бүрүмәк истәјән думана, күчсүзлүјүмүз гаршысында мејдан охујан гүввәтә гаршы чыхырды:

Сән еј көзләримә батан гурунту
Сағлам бир иманә сәндән нә горху?!
Бәсләрсә вичданлар пәк бөјүк дујғу,
Јыхылмаз галадыр һәр вичдан, кәлмә!

Аһәнкдарлыг, јүксәк пафос, емосионал зәнкинликлә Чаваддын сон дәрәчә садә, анлашыглы дилдә јаздығы лирик ше'рләринин әсас кејфијјәти иди. Шаирин поезијасында лиризмлә вәтәндашлыг гајнајыб гарышмышдыр.

Совет дөврүндә белә үсјанкар руһлу ше'рләр јазмаг имканы верилмәјән, идеолокија һөкмү алтында әсәрләр јазмаға мәчбур олан шаир истиглал дөвру поезијасына дөнмүш овгаты артыг рәмзләрлә верирди. "Көјкөл"үн үзәринә чөкмүш гара думан "Кәлмә" ше'риндә кәлиши узагкөрәнликлә дүшүнүлән милли әсарәт думаны иди.

Һәмин дөврдә шаир түрк әскәрләринин јахындан көмәји илә Бакынын дашнак тор-төкүнтүләриндән тәмизләнмәсинә

дә ше'р һәср едирдиләр. Ә. Чавад "Шәһидләрә" ше'риндә Анадолудан азәрбајчанлы гардашынын јардымына кәлмиш түрк әскәринин гәбрини охшајараг јазырды:

Галх, галх сармашыглы мәзар алтындан,
Кәлмиш зијарәтә гызлар, кәлинләр.
Еј карван кечиди јоллар үстүндә
Һәр кәлән јолчуја јол сонра әскәр.

Шаирин бу мисралары даһа образлы вә тә'сирли иди:

Кечәркән көјләрдән бир гатар дурна,
Ағлар бурахдығын көзләри сорма!

Истиглал идејасы М. Һадинин јарадычылығында да өз парлаг әксини тапырды. Шаир демократик мәтбуат органларында чап олунмуш онларла ше'риндә милли истиглалы, чүмһуријјәти алгышлајыр, ону бөјүк тарихи олај кими дәјәрләндирирди. "Мәфкурејиалијјәмиз" ше'риндә Һади охучусуна милли дөвләт гуручулуғу јолунда ахыра гәдәр дөнмәзлик инамыны билдирирди:

Мәфкурәмиз јолунда нә лазымса етмәли,
Мәгсудә доғру әзмү-хүрушанла кетмәли.
...Чыхсын диләрсә гаршымыза һәп мәзаримиз
Дөнмәз мәзаридән бу дили-әзмкаримиз.

Шаир "әскәр олмаг бир шәрәфдир түрк үчүн, ислам үчүн" дејәрәк, кур сәслә санки командан кими јол көстәрир, үзүнү Вәтән оғулларына тутараг дүшмән ајаглары алтында тапданмаг горхусу олан Вәтәнин талејинин онлардан асылы олдуғуну, халгымызын онлардан бөјүк һүнәр көзләдијини сөјләјирди:

Бәклијор сиздән зәфәр атимиз, истигбалымыз,
Шанлы гејрәтли, шанлы һиммәт, шанлы чүр'әт көзләјир.
Пајимали-дүшмән олсунму чәмәнзари-вәтән,
Јурдумуз сиздән бу күн чох али Һиммәт көзләјир.
Милләтим истәр үрәкдән пәк шәрәфли бир һәјат,
Анласын етсин буну идрак әһли каинат.

Истиглал дөврү поезијасында белә чағырыш руһлу әсәрләр мүһүм јер тутурду вә Һадинин силсилә ше'рләри бу поезија нүмунәләринин ән сәчијјәвиләриндән иди. Шаирин јарадычылығынын ајрылмаз хүсусијјәти кими јүксәк пафос, тәнтәнәли ифадә тәрзи бу илләрдә јазылмыш әсәрләриндә даһа да күчләнир, аһәнк дә, мусигичилик дә, сеһрләјичи лиризм дә мәһз бу идејанын тәрәннүмүнә хидмәт едир:

Амалымыза доғру шитабан олалым кәл
Милләтлә вәтән раһинә гурбан олалым кәл.

Фикир, идеја поезијада чох вахт маһијјәт тәшкил едир. Тәсадүфи дејил ки, јени бир жанрын — марш жанрынын уғур газанмасыны көрүрүк. Поезија нүмунәләри әсасән бәдиилији, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә дејил, фикрин, идејанын өн плана кечмәси илә јадда галыр. Сүр'әтлә баш верән һадисәләр ишығында әдәбијјатда јени мәзмуна ујғун јени форма ахтарышлары чох вахт уғурлу олмурду. Бөјүк идеалларын тәблиғинә һәср олунан әсәрләр бә'зән сәнәтчилик бахымындан сөнүк олурду. "Азәрбајчан" гәзети сәһифәләриндә чохсајлы әсәрләри чап олунмуш түрк шаирләри Ровшән Әшрәфин, Ариф Үрфан Гараосманын, Ибраһим Шакирин, Давудун, Мүршидин вә башгаларынын әсәрләри дә бу гәбилдәндир. Һади поезијасы бу мә'нада там истисна тәшкил едирди. О, марш жанрында белә тә'сирли, аһәнкдар, сәнәткарлыг бахымындан камил сәнәт өрнәкләри јарада билмишдир.

Бир тәрәфдән гондарма әрази иддиалары илә Азәрбајчан торпагларыны зәбт етмәјә чалышан ермәни-дашнак һөкумәти, башга бир тәрәфдән халгымызы јенидән Русија әсарәтинә аламаға чалышан шимал тәһлүкәси јеничә гурулмуш Азәрбајчан һөкумәтинин башы үзәрини алмышды. Болшевик вә дашнакларын Бакыда төрәтдији Март гырғыны дөврүн ән фачиәли һадисәләриндән иди. М. Һадинин "Азәрбајчан" сәһифәләриндә дәрч олунмуш "Шүһәдаји-һүрријјәтимизин әрваһинә итһаф" ше'ри бу фачиә мөвзусунда ән көзәл өрнәкләрдән иди. Шаир Март гырғынынын Азәрбајчан азадлығы уғрунда дөјүшәнләрдән бири кими мә'наландырыр, милли азадлыг јолунда чаныны гурбан верән

шәһидләрин өлмәз руһуну ишыг тәранәләрлә охшајыр, өз милләтини әсарәт пәнҹәсиндән хилас етмәк үчүн өләнләрин даим ҹири [illegible] ҹанлы [illegible] илә инандырыр, онлара "Һүррријјәтимизин шәһидләри" [illegible] дејирди:

Сизин мәзарыныз [illegible]-милләтдир,
Бу сөзләрим үрәјимдән [illegible] һәгигәтдир.
Сизи унутмајачаг шанлы милләтим әсла,
Әмин олун буна, еј зијнәти-ҹаһани фәна.
Сизинлә булду бу милләт һәјати-пүригбал,
Сизинлә булду бу милләт шәрәфли истиглал.

Һадинин "Азәрбајҹан" сәһифәләриндә дәрҹ олунмуш "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә" силсиләси дә, адындан көрүндүјү кими, вәтәнин фәдакар оғулларына шаирин мүраҹиәти, азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырышы иди.

Бил ки, Вәтәнин севкили бир мадәри-ҹандыр,
Вермә буну дүшмән әлинә, рәһм ет, амандыр,
Һүрријјәтимиз һүрри-фүсунсази-ҹаһандыр,
Бәх бир, нә көзәлдир, нечә ҹандыр, нә ҹавандыр,
Биз вермәриз әлдән буну, дүшмәнләрә гандыр!

Дөврүн мәтбуат органларында белә чағырыш руһлу ше'рләр чох иди. Һадинин досту Мүшфиг дә "Шүһәдаји-Вәтән" ше'риндә Һадинин сәсинә сәс верир. Вәтән јолунда, Гарабағ мүһарибәсиндә шәһид оланларын милләтин гәлбиндә әбәдијјәт газандығыны кәстәрирди:

Сән дә фәхр ет, бамбашгадыр бу өлүм,
Бәнзәмәзсән сән бир ади өлмүшә,
Ҹисмин әкәр көмүлмүшсә мәзара
Руһун милләт гәлбиндәдир һәмишә.

Демократик мәтбуатын сәһифәләриндә чап олунан онларла ше'рдә дә белә чағырыш руһу һаким иди. "Истиглал" топлусунда азәрбајҹанлы ана өз ушағына белә лајла дејирди:

Елими, вәтәними,
Гыл сәламәт бәладан,
Вәтән, милләт јолунда
Кечәрәм бу баладан;
Лајлај балам, а лајлај,
Әскәр балам, а лајлај.

Бешик башында дајанан ана өз көрпәсини кәләчәк азадлыг мүбаризәләринин јенилмәз әскәри кими әзизләјирди. "Азәрбајҹан" гәзетиндә "Әскәр ше'ри" адлы ајрыҹа күшә дә ачылмышды. Ә. Ҹавадын "Кәлмә", "Гарадаш", "Инкилис", А. Шаиғин "Вәтәнин јаныг сәси", Мүшфигин "Әскәр шәргиси", "Гарабағда һәлак олмуш аркадашымын руһуна итһаф", Давудун "Әскәр ше'рләри", "Азәрбајҹан ордусуна", "Бир әскәрин дилиндән", Ә.Шөвгинин "Азәрбајҹана", М. Үмид Кәнҹәлинин "Азәрбајҹан вәтән шәргиси", Әли Јусифин "Азәрбајҹанлыја", Үмкүлсүмүн "Әскәр анасына", "Чәкил, дә'ф ол!", "Бир мајис күнүндә"... әсәрләриндә милли истиглалымызын горунмасына чағырыш руһу күчлү иди. Дөврүн әдәби просесиндә сечилән имзалар сырасында Үмкүлсүм Сәдигзадә, Әли Јусиф Мүшфиг Бахшардан вә Давуд Ағамирзадәнин дә адларыны чәкмәк олар.

Милли дөвләт гуручулуғу заманы чох кәнҹ олан Үмкүлсүм Сәдигзадә (јазычы-тәнгидчи Сејид Һүсејнин һәјат јолдашы, М.Ә.Рәсулзадәнин әмиси гызы, мүсават партијасынын јарадычыларындан Мәммәдәли Рәсулзадәнин баҹысыдыр) бәдии јарадычылыға хејли әввәл башласа да, өзүнү азад Азәрбајҹанын шаири адландырырды — Әзилмәкдән гуртармыш, јабанчы ајаглар алтында тапданыб галмыш јурдунун шаири! Шаирәнин ше'рләри сәнәткарлыг бахымындан идеал сәвијјәдә олмаса да, өз үсјанкарлығы, патетик руһу илә сечилирди. "Чәкил, дә'ф ол!" ше'риндә рус истибдадына, Азәрбајҹанын башы үстүнү алмыш Шимал горхусуна гаршы чыхыр, милли азадлыг идејаларыны тәрәннүм едир, хариҹи ишғалчылара сонсуз нифрәтини билдирирди:

Аннәҹијим, мәним бу јашыл дағлар,
Мәнсиз нәш'ә булмаз чичәкли бағлар,

Мәнсиз бүлбүл өтмәз, чәмәнләр ағлар,
Јурдума бурахмам алчаг дүшмәни...
Еј бузлу Шималдан гопан рузикар,
Тохунма гәлбимә атәши парлар.

Үмкүлсүм совет дөврүндә јаздығы әсәрләриндә дә истиглал дөврү овгатыны сахламыш, бә'зән рәмзләрлә, бә'зән дә ачыг-ашкар вермишдир:

Күнәшим бир даһа доғмајачагмы?!
Вәһши гаранлығы боғмајачагмы?!
Булудлары күнәш говмајачагмы?!
Сордум, үмидини гырма дедиләр...

Азәрбајчанда совет һакимијјәтинин гурулмасынын илк илләриндә гәләмә алынмыш бу ше'риндә олдуғу кими, 1937-чи илдә Бајыл һәбсханасында јаздығы әсәрләриндә дә рус истибдадындан наразылыг, үсјанкарлыг дујулур. "Әскәр анасына" ше'риндә исә аналары милли истиглалын горунмасына јардым етмәјә чағырырды. Ше'р аһәнки, ифадә көзәллији, һәм дә јени форма ахтарышлары бахымындан сечилсә дә, идејача һәмин мөвзуда јазылан әсәрләр силсиләсиндә парлаг јер тутурду:

Еј мөһтәрәм көксүндә сөнмәз севки сахлајан,
Еј шәфгәтли көзүндә инчи јашлар парлајан,
Еј мөһтәрәм Валидә!
Мане олма шу кәнчә, бурах һәрбә кедијор,
Сәнин бу көз нуруну әзиз Вәтән бәклијор.
...Јурду гуртармаг истәр һәп гошгун бир әзмлә,
Түрк дујғусу дашыјыр пак вә тәмиз гәлбиндә...

Истиглал дөврү поезијасында өз сәсилә сечилән, демократик мәтбуат сәһифәләриндә тез-тез көрүнән Мүршид дә силсилә "Әскәр ше'рләри" јазырды. Азәрбајчанын јенидән рус ишғалына мә'руз галачағы вахтдан бир аз әввәл бу ше'рләр мәтбуатда чап олунур — "Әскәр һәрбә кедәркән", "Ана дејир", "Бу күнүн кәнчләринә", "Шүһәдаји-вәтән" ше'рләри бу силсиләдән

ән јахшы әсәрләр сајыла биләр. Кәнчәли шаир Давудун "Әскәр шәргиси", "Мәгсәдимиз", "Азәрбајчан ордусуна", "Әскәр" ше'рләриндә дә бу идеја габарыг иди. Мүршидин "Бир гачгын чочуғун дилиндән" ше'ри түрк шаири Фејзулла Сачидин "Фәрјад" китабындакы силсилә ше'рләрлә сәсләшир. Шаир ермәни тәчавүзүнүн әзаб вердији, јурд-јувасыз гојдуғу, көрпә гәлбинә сағалмаз јаралар вурдуғу балача ушағын шикајәтләрини, үсјаныны дәрин бир сәмимијјәт вә һәссаслыгла гәләмә алыр. Бә'зән тарихи һадисәләрлә бағлы олараг ше'рдә шуарчылыг овгаты сәнәткарлыг иткисинә сәбәб олурду. Ше'рләрин јазылмасында бир тәләсиклик, һәјат материалынын ишләнмәсиндә өтәрилик дә дујулурду.

Милли һөкумәтин харичә али тәһсил үчүн көндәрдији јүз тәләбәдән бири олан исте'дадлы шаир Әли Јусиф истиглал поезијасында орижиналлығы илә сечилән сималардан иди. Истиглалы бөјүк севинчлә, руһ јүксәклији илә гаршылајан кәнч шаир истибдад зәнчириндән гуртармағы Азәрбајчан үфүгүндә доған сөнмәјәчәк бир улдуз кими мә'наландырыр, илк дәфә милли дөвләт е'лан едилмәсиндән өјүнүрдү:

Еј вәтәндаш, бу күн сәнин талејинә
Бир әбәди сөнмәјәчәк улдуз доғур.
...Бундан сонра Азәрбајчан өлкәсиндә,
Азадлығын, истиглалын көлкәсиндә
Сәнин дәхи бир мүгәддәс вәтәнин вар,
Бајрағын вар, булудлардан уча галхар!

Һәгиги поезија үчүн маһијјәт тәшкил едән һиссијјатла исте'дадын вәһдәти Әли Јусифин әксәр ше'рләринә һаким иди; аловлу бир патетика, јени поетик објектә — азад Вәтәнә сонсуз севкинин ифадәси олан сәмими бир вурғунлуг истиглал дөврү ше'ринин сәчијјәви мејлләри кими Әли Јусиф поезијасынын да башлыча хүсусијјәтләри иди. Исте'дадын вә јени варлығын доғулдуғу илһамын говушмасы фикрин, идејанын јүксәк сәнәткарлыгла верилмәсини асанлашдырырды:

Еј түрк оғлу, сәни Танры Шәргә Һади көндәрди,
Јатмыш јурду гардаш кими титрәт, чалхат, ојандыр,

Јени, мәс'уд бир һәјата дә'вәт ејлә һәр фәрди,
Үрәјиндә сөнмәјәчәк бир тәбии од јандыр!

Шаир башга бир ше'риндә:

Јүксәл, еј гајеји-үлви, јүксәл,
Јүксәл, еј гајеји-үммид вә әмәл –

дејәрәк үчрәнкли Азәрбајчан бајрағыны тәрәннүм едирди.

Поезијада милли бајрағын вәсфинә һәср олунмуш ше'рләр силсилә тәшкил едирди. Ә. Чавад, Ч. Чаббарлы, Сејидзадә Бәдри, Әбдулхалыг Чәннәти, Әли Шөвги, Давуд Ағамирзадә кими сәнәткарлар мүстәгиллик рәмзи кими тәрәннүм етдикләри үч рәнкли бајрағын халгын гәлб арзуларынын ифадәси, Азәрбајчаны дүнјада таныдыб шәһрәтләндирән васитә, халгын әсарәт вә көләлијинә гојулан нөгтә кими мә'наландырырдылар. Истиглал дөврү ше'рләриндә севкили кими, мүгәддәс амал кими севилиб охшанан бајраг мүгәддәс идеалларын рәмзи олдуғу үчүн шаирләр бә'зән дәфәләрлә онун вәсфинә ше'рләр һәср едирдиләр. Һәмин дөврдә кәнчләр тәшкилатынын рәһбәри, Азәрбајчан парламентинин стенографы олан Чәфәр Чаббарзадә "Азәрбајчан" гәзетиндә чап олунан "Севдијим" вә "Азәрбајчан бајрағына" адлы ики ше'риндә милли бајрағы тәрәннүм едир, "Јашыл донлу, ал јанаглы, мави көзлү севдијим" — дејәрәк бу јени мә'шугәјә өз одлу севкиләрини билдирирди:

Бу көј боја көј моғалдан галмыш бир түрк нишаны
бир түрк оғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
үрәкләрә долмалы.
Ал боја да азадлығын, тәмәддүнүн күманы,
мәдәнијјәт булмалы.
Сәккиз һәрфли бу улдуз да сәккиз һәрфли
од јурду,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш кими
сәһәрләрә учмушдур.

Кәнч шаирин "Севимли өлкәм" ше'риндә мүстәгил Азәрбајчан, "Салам" ше'риндә исә түркчүлүк, туранчылыг идејалары

тәрәннүм едилирди. Милли бајраг һагтында ше'рләр Азәрбајчанда милли дөвләт тәшкилини алгышлајан поезија өрнәкләри илә сәсләшмәкдә иди.

Бу дөврдә милли демократик руһлу мәтбуат органлары милли мүстәгиллик, түркләшмәк, исламлашмаг, муасирләшмәк идејаларынын тәблиғинә үстүнлүк верирди. Белә гәзет вә журналларын сәһифәләриндә бу мовзуда бәдии әдәбијјат өрнәкләринә, ән чох да поезијаја кениш јер верилирди. Азәрбајчан һөкумәтинин јарымрәсми органы олан "Азәрбајчан" гәзети, "Ачыг сөз", "Бәсирәт", "Мүсават", "Истиглал", "Өврагн-нәфисә", "Иттиһад", "Гуртулуш" белә мәтбуат органларындан иди. Тәкчә "Азәрбајчан" гәзети сәһифәләриндә чыхан поезија өрнәкләри өз һәчминә көрә бүтөвлүкдә башга мәтбуат органларында чап олунмуш әсәрләрдән артыгдыр. Милли демократик руһлу мәтбуат органлары арасында мәркәзи мовгедә дајанан "Азәрбајчан" гәзети өз әтрафында чүмһуријјәти руһ јүксәклији илә, севинчлә гаршылајан мүәллифләри бирләшдирирди. М. Һади, Ә. Чавад, Ч. Чаббарлы кими шөһрәт газанмыш сәнәткарлар, еләчә дә милли мүстәгиллик е'ланы илә јарадычылығынын парлаг дөврүнә гәдәм гојун Мүршид, Әли Јусиф, Үмкүлсүм, Давуд, Әли Шөвги вә б. шаирләр ән чох бу гәзетин сәһифәләриндә чыхыш едирдиләр.

Мәтбуатда түрк поезијасынын тәблиғинә кениш јер верилирди. "Азәрбајчан" сәһифәләриндә "Түрк дујғулары" адлы шө'бә дә даими фәалијјәт көстәрирди. Бу башлыг алтында Мәммәд Әмин Јурдагулун "Ордунун дастаны" әсәри бир нечә нөмрәдә бүтөв чап олунмуш, Рөвшән Әшрәф, Фејзулла Сачид, Ариф Үрфан Гараосман вә с. түрк шаирләринин онларла ше'ри охучулара чатдырылмышдыр.

Фејзулла Сачидин "Фәрјад" адлы ше'рләр китабы да Бакыда Зәнкәзур вә Нахчыван гачгынларынын нәфинә чап олунмушдур. Шаир китаба јаздығы өн сөздә Азәрбајчан вә түркләшмәк, түркчүлүк һагтында фикирләрини белә ачыглајырды: "Бөјүк түрклүк сојданлыг аләминдә јекпарә вә булунмаз бир шәхсијјәтдир. Мадам ки, биз азәриләр вә османлылар о шәхсијјәтин ајрылмаз үзвләриндән икисијиз, османлыларын шундан алдығы јараларын ачысыны азәриләр дујмасын вә азәринин ән кичик изтирабилә

османлынын гәлби суланмасын: бу мүмкүн дејилдир".

Истиглал дөврү поезијасында әксәр ше'рләрин башлыча идеалына чеврилән түрклүк, түркүн шанлы кечмишинин поетик тәрәннүмү, Азәрбајчанын, Туранын ајрылмаз тәркиб һиссәси олмасы кими һәгигәтләр Сачид поезијасынын да апарычы хәттини тәшкил едирди. "Фәрјад" китабына дахил олан ше'рләрин мүһүм гисми түркчүлүк идејаларыны тәрәннүм едирди. Түркүн шанлы кечмиши, гәһрәманлыгларла, зәфәрләрлә долу тарихи, дүнјанын гаршысында ләрзәјә кәлдији түрк гүввәти түркүн јенилмәз күчү дәрин бир лиризмлә тәрәннүм едилирди:

Бајрағымыз ән јүчә гәләләрә чәкилди,
Мәғрур башлы краллар өнүмүздә әјилди.
Јенилмәјән гүввәтләр голумуза јенилди,
Әзмимизин өнүндә чаһан бөјүк дејилдир
Бизә дағлардан ашан, сәдләр јыхан түрк дерләр.

"Түркүн китабы" силсиләсинә дахил олан башга бир ше'рдә түркүн парлаг тарихи илә букүнкү тәнәззүлү, Гәрбин мүасир сивилизасијасы илә түркүн тарихи үзләшдирилир, шаирин өз иргинә сонсуз севкиси ифадә олунур. Ф. Сачидин Гәрблә үзләшдији "Бөјүк түрк" тәкчә Түркијә дејилди — о Вәтән дејәркән дүнјанын мүхтәлиф кушәләринә сәпәләнмиш, бир-бириндән ајры дүшмүш түрк елләрини дүшүнүрдү. Бу ајрылығa, тарихи тәнәззүлә дәруни бир дујғу илә јаныб јахылырды:

Батмыш мәним күнәшим, тәк-түк зијасы галмыш,
Фәра биләр, Сәлимләр, Синалар мәним;
Еј гәрб, динлә тарихи, о гаранлыг чаһаны,
Курулдајан о дәрин дәјралар мәним...

Дөврүн поезијасында белә руһлу ше'рләр ајрыча истигамәт тәшкил едирди.

Сачид мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасыны севинчлә гаршыламыш, ај-улдузлу бајрағы охшајараг, милли бахымсызлығымызы алгышламышдыр. Шаирин шималлы, чәнублу Азәрбајчан фачиәсинә һәср етдији "Мүтарикә, јахуд јаралы

Вәтәнә мәрсијә" ше'ри дә јаддагаландыр. Јүксәк сәнәткарлыгла, ахычы лирик бир дилдә јазылмыш ше'рдә јүз илдә Азәрбајчанын милли зүлмә, әсарәтә дөзә-дөзә инләмәсиндән, бу үрәк парчалајан инилтисинин вәтән өвладларына тә'сир етмәмәсиндән шикајәтләнир, өз әли илә вәтәнин икијә бөлүнмәсинә гол гојан вәтән оғулларыны төһмәтләјир, јаралы Азәрбајчана мәрсијә дејиб ағлајырды:

Јүз илди гијамәт башындан кетмәз,
Јүз илди инләрсән кимсә јетишмәз,
Јүз илди өлүрсән, өлүмүн битмәз...

Һәмин вахт Бакыја кәлмиш түрк шаири Рәшид Сүрәјја бәј Ф. Сачидә һәср етдији "Араз саһилиндә" ше'риндә бир даһа бу бөјүк тарихи фачиәјә дөнмүшдүр;

Араз, Араз, еј түркү түрк елиндән алан
Араз, Араз, еј үмиди-нурә бир мәгбәр –

дејәрәк Аразы иттиһам едән шаир сонра күнаһы Сачид кими инсанларда корүрдү. Онун да ше'рләриндә ахычылыг, садәлик, аһәнкдарлыг башлыча кејфијјәт иди.

1918-20-чи илләрин поезијасында классик поезијадакы севкили образы өз јерини азад Вәтән, милли бајраг символларына вермишди.

Фејзулла Сачид сәмими Азәрбајчан шивәсиндә јаздығы бир ше'риндә вәтән вә азадлыг мовзуларынын артыг поезијанын апарычы лејтмотивинә чеврилдијини белә ифадә едирди:

Севилән көзәлләр көзәл дејилдир,
Биз көзәл севдим ки, Вәтән дедиләр...
Ағладым, руһуму селләрә вердим,
Инләдим, аһымы јелләрә вердим,
Көнлүмү бу хараб елләрә вердим,
Бу хараб елләрә чанан дедиләр.

Поезијада Әбдүлһәгг Һамид, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт,

Мәммәд Әмин бәј кими Түркијә классикләринин тә'сири ачыг-ашкар күчләнмәкдә иди. М. Һадинин чағырыш руһлу ше'рләриндә Н. Камал вә Ә. Һамидин тә'сири дујулмагдадыр. Тәсадүфи дејил ки, Н. Камалын "Вәтән" маршындакы:

Алты да бир, үстү дә бирдир јерин,
Арш икидләр, Вәтән имдадына –

мисраларыны Һади өзүнүн "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә" силсиләсинә епиграф сечмишдир. "Зәфәри-нәһаијјәјә доғру" адлы ше'риндә исә Әбдүлһәг Һамидин:

Өјлә бир әзм илә чыхдым ки, јола,
Гаршыма чыхса мәзарым дөнмәм! –

мисраларыны сәнәткарлыгла игтибас етмишдир.

Түркијә әдәбијјатында ајрыча мәктәб јарадан Мәммәд Әмин Јурдагулун Ә. Чавад јарадычылығына тә'сири дә күчлү иди. Ше'рләринин садәлилији, халг дилиндә јазылмасы бу сәнәткарлары бирләшдирән әсас чәһәтләр иди. Бунунла јанашы һәр ики сәнәткар түркчүлүк идејаларынын, түркүн шанлы тарихинин тәрәннүмүнә дә кениш јер верирди.

Азәрбајчан поезијасында һәм дә ичтимаи һәјатда тез-тез ешидилән синфи мүбаризә, Русија илә бирлик идејаларынын әкс-сәда нотлары да дујулмагда иди. Азәрбајчан парламентиндә сосиалист "Һүммәт" блокунун үзвү олан Һачы Кәрим Санылынын 1919-чу илдә чапдан чыхмыш "Јени шәргиләр" китабында мәһз белә ингилаби мүбаризәни тәрәннүм, Азәрбајчан һөкумәтини тәнгид едән ничаты јалныз болшевизмдә, синфи мүбаризәдә көрән поезија нүмунәләри топланмышды. Әдәбијјатда бу истигамәтин тәрәфдарлары нисбәтән аз иди. Молланәсрәддинчи шаир Әлигулу Гәмкүсарын, М. С. Ордубадинин, һәтта мүтәфәккир шаир Мәһәммәд Һадинин болшевик мәтбуаты органларында чап олунан ше'рләриндә дә деврүн һагсызлыгларына е'тираз, мөвчуд ичтимаи гурулушун тәнгиди әсас јер тутурду, ингилаби мүбаризә идејасыны "Һүрријјәт", "Һүммәт", "Јолдаш", "Азәрбајчан" (Чәнуби Азәрбајчан демократларынын органы), "Бејрәги-әдаләт" кими гәзет вә журналлар јајырдылар. "Һүрријјәт" гәзети исә белә әдәбијјат нүмунәләринин нәшринә хүсуси јер верирди.

Ә. Гәмкүсар "Әл'әман бу мүстәбидләрдән Илаһи, әл'әман" — дејәрәк милли һөкумәтә рәһбәрлик едәнләрин халг тәрәфиндән севилмәдијини иддиа едир, јеканә ничаты јенә дә ган төкмәкдә, синифләр мүбаризәси јолунда көрүрдү:

Бидад елә јиб төкмәјәсән ган, баша кәлмәз!

М. С. Ордубади дә Азәрбајчанын милли азадлығы илә барышмыр, "Заваллы әчәмистан" ше'риндә дүшмәнин бөјүклүјүндән "игтидарын"дан горхмајыб мүбаризә етмәјә сәсләјирди:

Бир инкилис әсирисән, еј әски мәмләкәт,
Гәмли сүкутуна буламам башга бир чәһәт.
... Санма бөјүкдү дүшмәнимиз, игтидары вар,
Бир сәмтә даим әсмәјәчәкдир бу рузикар.

Мүтәфәккир Һадинин сон мә'лум әсәри истисмар, һагсызлыг дүнјасына гаршы сон үсјан сәси олду — шаир арзуладығы идеал чәмијјәти кормәдән дүнјаны тәрк етди:

Көзүм бир күлмәјир бу әрзи-фәрјады көрән күндән,
Көнүл шад олмајыр бу сәһни-нашады көрән күндән.

Белә поезија нүмунәләринин јаранмасы, һәтта Һади кими мүтәфәккир шаирин болшевик мәтбуатына үз тутмасы тәсадүфи дејилди. Азәрбајчанда милли мүстәгиллик әлдә олунса да, зәһмәткеш халгын һәјат дурумуна там сон гојулмамышды, әһали арасында наразылыг, ачлыг, мүһарибәләрин кәтирдији фәлакәтләр һәлә галырды. Бунлар да әдәбијјата јени мөвзулар кәтирирди.

Истиглал дөврүндә Азәрбајчан ше'ри јени инкишаф јолуна гәдәм гојурду — 1920-чи ил апрелин 28-дә болшевикләрин Азәрбајчаны ишғалы поезијанын бу тәбии сүрәкли инкишафыны јарымчыг гојду.

НӘСР. 1917-1920-чи илләрдә чаризмин дағылдығы, болшевикләрин һакимијјәтә кәлдији, чаһан савашынын давам етдији, Гафгаз халгларынын өз мүгәддаратыны тә'јин етмәк уғрунда мүбаризәјә галхдығы бир заманда әдәбијјат да өз ән'әнәләрини јашатмагла һәјатын, мүһитин галдырдығы јени проблемләрә чаваб вермәјә чалышырды. Өнәмли азадлыг чарчысы Мирзәбала Мәммәдзадә бу дөвр әдәбијјатында јени гурулушла бағлы дәјәрли әсәрләрин олмадығыны сөјләсә дә, һәмин дөврү сүстлүк вә дурғунлуг илләри кими гәләмә вермәк олмаз. Әслиндә бу дөвр әдәбијјатда да ахтарыш мәрһәләси иди. Бу илләрдә әдәбијјатын ајры-ајры жанрларында, о сырадан да бәдии нәсрдә, јени руһлу әсәрләр дә јаранырды. Јени гурулушун тәләбләринә там чаваб верән, ону алгышлајан әсәрләрин азлығы әдәбијјатын јени һәјаты өјрәнмә, аз бир заманда чешидли ичтимаи-сијаси олајлары гаврама, сәнәтә кәтирмә просесинин мүрәккәблији илә бағлы иди.

Јаранан әсәрләрин чоху ән'әнәви аилә-мәишәт вә тарихи мөвзуларда иди. Бу, нәср әсәрләриндә даһа ајдын көрүнүрдү. Ч.Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев кими реалист јазычылар бу илләрдә дә М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә садиглијини көстәрир, садәлији, тәбиилији, идеја вә сәнәткарлыгы илә сечилән сатира вә јуморлу һекајәләр јазырдылар. Бунларда коһнәлијин, фанатизмин, чаризм зүлмүнүн, Иранда деспотизмин һәр чүр ичтимаи керилијин тәнгиди апарычы јер тутурду. Бунунла јанашы јени гурулуша көмәк мәгсәди илә елмин, маарифин инкишафы, интибаһ вә милли јүксәлиш мәсәләләринә дә тохунулурду. А.Шаиг, С. Һүсејн кими романтик јазычылары исә ән чох чаһан савашынын төрәтдији фачиәләр, Гафгаздакы сијаси-ичтимаи чахнашмалар, гырғынлар даһа чох дүшүндүрүрдү. Онлар јери кәлдикчә милли довләтчилик арзуларына, чәмијјәтдәки синифләр арасындакы зиддијјәтләрә, инсанларын шүурунда әмәлә кәлән дәјишикликләрә дә тохунурдулар.

Тәбии, чаризм вә онун әјаләтләриндәки гуруму дағылса да, һәлә онун тә'сири, ән'әнәси чәмијјәтдә вә адамларын шүурунда, көрүшләриндә галмагда иди. Һәм дә һәлә өз бәдии бу дөврүн бәдии-естетик принсипләри формалашмадығындан һәјатын, заманын үмдә проблемләрини һәр јазычы билдији, анладығы кими әдәбијјата кәтирирди. Поезија вә публисистика кими чевик

жанрлар јени гурулушун истәкләринә тез гошулдуғу һалда, јүзиллијин өнләриндән јүксәлиш јолуна дүшән бәдии нәср форма вә тутумча бирдән-бирә өз ән'әнәсиндән гопа билмир, јени һәјата јаваш-јаваш ујғунлашырды. Бир дә она көрә һәмин илләрдә јаранан бә'зи нәср әсәрләри сонрадан ишыг үзү көрмүшдүр. Мирзә Чәлилин 1918-1920-чи илләрдә гәләмә алдығы "Ханын тәсбеһи", "Гәссаб", "Консулун арвады" вә "Зыррама" һекајәләри дә бу силсиләдәндир.

Јарадычылығы боју демократик идејалар чарчысына чеврилән, чәмијјәтин јениләшмәсини арзулајан Ч. Мәммәдгулузадә өз журналист вә публисист фәалијјәтиндә сијаси мәсәләләрә даһа чох гарышдығы һалда, бәдии јарадычылығында чәмијјәт вә мәишәт проблемләрини галдырыр, бунларын милли ојаныш, интибаһ вә дирчәлишлә һәјата кечәчәјини билдирирди.

Мәктәбдән вәкиллијә вә мүәллимлијә, орадан да мәтбуата вә әдәбијјата кәлән Мирзә Чәлил 1905-чи илләрдә сијаси мәсәләләрлә чох мараглaнырды. Сосиал-демократлара ујараг "әдәбијјатла сијасәти, гәләмлә гырмызы бајрағы, бәдии сөзлә сијаси публисистиканы" (Ә. Мирәһмәдов) бирләшдирирди. Һәтта Тифлисдә досту Ө. Фаиглә ал бајраг дүзәлдиб, "Јашасын азадлыг!" шүары илә сосиал демократларын митингинә дә чыхмышды. Онун "Хејир-дуа", "Бинәсибләр" кими һекајә сәпкили публисист јазылары да бу тә'сирлә јаранмышды. "Хејир-дуа"да "Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!" шүары ирәли сүрән әдиб болшевикләрин сәсинә сәс верирди. Онун чаһан савашыны синфи вурушмаја чевирмәклә барышмасы да бу тә'сирдән кәлирди.

Габагча халгын мүгәддәратыны тә'јин етмәклә болшевик ујдурмаларына алданан Мирзә Чәлил чаризмин ич үзүнү, империјадакы сијаси-ичтимаи дәјишикликләри, синфи, идеоложи чарпышмалары, 1917-чи илдә чаризмин јыхылмасыны, һәгиги азадлыг вә мүстәгиллик мүбаризәләрини көрдүкчә анлајыр ки, јени империја јаратмаг нијјәтинә дүшән болшевикләрдән ничат көзләмәк олмаз. Артыг милли мүстәгиллијә чалышан гејрәтли зијалылара рәғбәт бәсләјирди. Елә 1920-чи илдә ијулун 12-дә АДР-нын болшевикләр тәрәфиндән деврилмәсиндән ики ај сонра Тәбризә кечмәсинин бир сәбәбини дә бурада ахтармаг олар.

"Почт гутусу", "Уста Зејнал", "Иранда һүррријјәт", "Гурбанәлибәј" кими камил реалист һекајәләри илә милли нәсримизи зәнкинләшдирән Ҹ. Мәммәдгулузадә 1918-1920-ҹи илләрдә гәләмә алдығы һекајәләрдә дә өз амалына вә мәгсәдинә садиг иди.

Азадлығы нә чаризмдән, нә дә болшевикләрдән уман һәмин илләрдә чох вахт Кәһризли кәндиндә галдығындан Азәрбајҹандакы јениликләрдән, чевик олајлардан вахтында хәбәр тутмајан әдибин о дөврдә јаздығы һекајәләр идеја вә мөвзуча әввәлкиләрлә сәсләшир, һәм дә бурада өлдүрүҹү сатирадан чох, јумшаг јумор, һәлим күлүш күчлүдүр.

"Никаранчылыг" Азәрбајҹан Демократик Республикасы астанасында Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јеканә миниатүр һекајәсидир ки, бурада сијаси-мәсәләләрә ачыг ишарты вар вә Азәрбајҹанын талеји мәсәләси гојулур.

"Консулун арвады" (1918) һекајәсиндә Мирзә Ҹәлилин дүнја көрүшүнүн јени чаларлары үзә чыхыр.

Мүәллифин әввәлки һекајәсиндә сезилән вәтәнин вә милләтин кәләҹәји мәсәләси бурада даһа габарыг дујулур. Әслиндә "Никаранчылыг" вә "Консулун арвады" һекајәләри чаризмин јыхылмасы, ҹаһан саваны вә милли мүстәгиллик уғрунда мүбаризә илләриндә Мирзә Ҹәлилин дүнја бахышындакы јениликләри көстәрән дәјәрли бәдии әсәрләриндәндир. Бәлкә совет империјасы дөврүндә бу һекајәләр бир дә она көрә ја кәрәјинчә дәјәрләндирилмәјиб, ја да арашдырмадан јајыныб.

Галынын ҹәмијјәтдә јери мәсәләси 1918-1920-ҹи илләрдә дә бәдии нәсрин апарычы мөвзуларындан иди. "Консулун арвады"нда "Һәр кучәдә бир сигә арвады сахлајан", олән сигә арвады Һәлимәнин һарда јашадығыны белә билмәјән Хәллагул-Мәмалик онун өлүм хәбәрини ешидәркән кәдәрләнмәкдәнсә, гәзәбләнәрәк "ҹәһәннәмә вәфат едиб, кора вәфат едиб" дејә мәрһуму да, баш сағлығына кәлән мүәллимләри дә алчалдыр. Бу мөвзу әдибин 1919-1920-ҹи илләрдә јаздығы "Ханын тәсбеһи" вә "Гәссаб" һекајәләриндә даһа кениш шәкилдә ачыгланыр. Һәр ики һекајә мүхтәлиф тәһкијәси илә верилир. "Ханын тәсбеһи" һекајәсинин биринчи бөлүмүндә феодал ҹәмијјәтиндәки һагсызлыг вә зүлм, деспод вә өзбашыналыг мүәллифин көрдүјү

реал һәјат һәгигәтләри илә тәсдигләнир. Әдиб өнҹә Күнеј Азәрбајҹанын Кәлејбәр маһалынын көзәл тәбиәтини хатырлатмагла јерли халгын һәјаты, өвгаты илә мәсләки арасындакы контрасдан, топтушмалар, савашлар, хәстәликләр, башчыларын бачарыгсызлығы үзүндән бу јерләрин виранә олмасындан гајғыланыр. Мүәллиф Маһалын башчысы Нәзәрәли хандан гајғы вә сајғы көрсә дә, ачыгча билдирир ки, "онун рәфтары башдан ахыра кими зүлм вә ситәмдән ибарәт иди... Мәмләкәтдә бир мүәјјән ганун көрсәнмирди. Һөкумәтә охшар бир идарә јох иди... Мәһкәмә дә өзү иди, гәзәват да өзү иди, шәриәт дә өзү иди." Бурада һәр шеј Нәзәрәли ханын тәсбеһи илә һәјата кечирилир. Худајар бәјин зоғал ағаҹы кими ("Ешшәјин итмәклији"), Нәзәрәли ханын тәсбеһи дә зүлм вә деспот рәмзидир. "Бу һаман тәсбеһдир ки, ики ил габаг ханын фәрмајишинә ағ олан дәјирманчы Меһдини гајадан дәрәјә елә тулладылар ки, ушаглары һеч өлүсүнү дә танмадылар. Бу һаман тәсбеһдир ки, Оруҹәлинин евини јандырды, ушагларыны ҹөлә дағытды".

1920-ҹи илдә Азәрбајҹан Демократик Республикасынын бир чох демократик һүгуглар вердији, азадлыг вә мүстәгиллијини горумага чалышдығы бир вахтда Күнеј Азәрбајҹанында зүлм вә истибдадын, өзбашыналығын бу шәкилдә көскин тәнгиди өзү вәтәндашлыг гејрәти иди. Бурада һәм дә вәтәндашлары милли дөвләтчилијин, демократик гурумун гәдрини билмәк, ону горумаг чағырышы да анылыр.

Һекајәнин галын һүгугсузлуғундан данышылан икинҹи бөлүмү Молла Мүшнинин һәмин тәсбеһин күчү илә кимсәсиз Пәри арвады өзүнә сигә етмәси әһвалатыдыр. Мирзә Ҹәлил бурада да өз јарадыҹылыг манерасына садиг галыр, һәм галыны һүгугсуз бир әшјаја чевирән сигә адәтинә гаршы чыхыр, һәм дә деспотун вә истибдадын көкүнү кәсмәји көрәкли сајыр. Анҹаг бунун јолуну ачыгламағы охуҹунун өһдәсинә бурахыр. Одур ки, Молла Мүшни "Ҹәнаб Молла Нәсрәддин, мән сәни бир Аллаһ бәндәси һесаб едиб бу мәҹлисә дә'вәт етдим ки, мәним һаг сөзләримә шаһид оласан" дејәндә дә сусур, өз фикрини билдирмир. Анҹаг Гузејдә демократијанын баш галдырдығы, Күнејдә деспотун күкрәдији бир вахтда мүәллифин әһвалаты да елә Күнејә кочүрмәси онун бу әгидәсинә дајагдыр ки, зүлм вә истибдадын

көкү кәсилмәсә, ҹәмијјәтдә һамынын һүгугу бир олмаса демократик гурум да јаратмаг олмаз.

Мирзә Ҹәлилин 1894-ҹү илдә Ирана дөрдиллик сәфәрә чыхан сәјјаһ Рејнгартени Нахчывандан Ҹулфаја гәдәр өтүрәркән көрүб-көтүрдүјү әһвалат үзрә јаздығы "Рус гызы" һекајәсиндә бу сәфәри олдуғу кими хатырлатмасы илк бахышда охуҹуја еләкәлир ки, мәтләбә ујушмур. Амма өнҹә бу әдибин јарадыҹылығы үчүн ујарлы әдәби манерадыр. Икинчи, мүәллиф һәм бунунла сајымлы сәјјаһла танышлығы һагтында билки верир, һәм дә әһвалатын һарадан алындығыны билдирир. Бурада да әһвалат мүәллиф тәһкијәси илә чатдырылыр. "Гоҹа вә чиркин" Гулам Һүсејнин рус гызыны өпмәси хәбәри Молла Нәсрәддини дүшүндүрүр. Мәсәләни өјрәнмәјә чалышыр.

Ајдын олур ки, пасха бајрамында рус гызы һамы илә бирликдә ону да өпүб тәбрикләјиб. Гулам Һүсејн буну гызын ону севдији кими анлајараг сәһәриси күн кедиб ону јенә гуҹаглајыб өпмәк истәјир. Илк бахышда садә вә күлмәли көрүнән бу әһвалат Гулам Һүсејн үчүн чох аҹынаҹаглы, охуҹу үчүн ибрәтли сонлугла битир. Рус гызынын "пошјол к черту" сөзләри онун үзүндә ағыр силлә кими сәсләнир.

Мирзә Ҹәлил дүнјанын чалхаландығы, халгларын ајаға галхдығы бир вахтда гулам һүсејнләрин мә'нәви бошлугларыны ширин тәһкијә илә гәләмә алмагла охуҹуларыны белә ҹәтин заманда өзүнү анламаға, халг, вәтән үчүн хејирли ишләр көрмәјә чағырырды.

"Зыррама" һекајәсиндә исә ҹәмијјәтдәки јениликләри анламајан, јарамаз әмәлләрини пәрдәләмәк үчүн өзүнү сајымлы адамларын гоһуму кими таныдан, Москвадан, Тифлисдән, Ирәвандан, Нахчывандан дәм вурмагла көркәмли адамлардан арха ахтаран үздәнираг фырылдагчы зијалы образы илә гаршылашырыг. Өзүнү белә "зыррама"нын әлиндән ҹәтинликлә гуртаран Молла Нәсрәддин үрәкдән гајғыланыр ки, бунлар да "көзәл вәтәнимизин мејвәси"дир.

"Консулун арвады", "Ханын тәсбеһи", "Гәссаб", "Зыррама" вә "Рус гызы" һекајәләринин мәхсуси кејфијјәтләриндән бири Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн бурадакы һадисәләрдә иштиракы вә һәр шеји бирбаша өзү данышмасыдыр. Ону "Консулун арвады"нда башсағлығы вермәјә кәлән мүәллимләрдән бири, "Ханын тәсбеһи"ндә, "Гәссаб"да сиғә иштиракчысы вә миннәтчи кими көрүрүк. "Рус гызы"нда әһвалат онун өзүнә данышылыр, о да бизә чатдырыр. "Зыррама"да исә таныш олмаг үчүн онун өзүнә миннәтчи дүшүрләр. Бүтүн бунлар мүәллифин сәнәткарлик хүсусијјәти, үслубу вә манерасы илә бағлы олмагла јанашы бу һәгигәти дә анладыр ки, о, һәмишә садә, анҹаг мараглы вә реал һәјат һәгигәтләрини нәсрә јетирирди. Бу һекајәләрдә әдибин өзүнүн белә фәал иштиракы бә'зән "ишә гарышмасы исә ҹүмһуријјәт дөврүндә јери кәлдикҹә өз бахышыны, мовгејини дә билдирмәк арзусундан ирәли кәлир.

Мирзә Ҹәлилин 1918-1920-ҹи илләрдә јаздығы һекајәләрин чохунда зијалы образларынын овгатынын, әмәлинин тәсвири мүәллифин јени дөврүн истәкләри илә ајаглашмасы бахымындан да өнәмлидир. Һәмин зијалыларын дүз јола, халгын талејини дүшүнмәјә чағырышы да бу амалдан доғурду.

Бу һекајәләрин гурулушунда, сүжет вә композисијасында, диалог вә динамикасында да јени кејфијјәтләр көрүнүрдү. Бунлар гурулушҹа даһа садә, композисијаҹа јығҹам, тутумҹа гыса вә охунаглы иди. Габагкы һекајәләрә көрә бурада јумор даһа һәлим вә тутумлудур.

"Консулун арвады", "Гәссаб", "Ханын тәсбеһи" өз характери илә әһвалат вә дурум һекајәләридир. Бурада мүәллиф әһвалаты бир сүжет чызы илә, сүжет ичиндә тип вә характер дә јарадыр. Сатираны ән чох "Ханын тәсбеһи"ндә көрмәк олар. О бириләриндә исә аҹы јумор вә комик дурум күҹлүдүр.

Бу образлар давранышы, данышығы вә дүнја бахышы илә нә "Данабаш" сакинләри кими авам вә көзүбағлы ("Ешшәјин итмәклији"), нә Новрузәли кими ("Почт гутусу") мәзлум, нә дә Уста Зејнал кими фанатикдирләр. Бунларын чоху бәззаз, гәзетчи, мүәллим, таможни ишчиси, "Рус дәрси охумуш", "маарифпәрвәр", "шаир вә әдиб"дир. Ә. Һагвердијевин "Мараллар"ындан, Ј. Вәзирин "Вејлабад"ларындан савадлы вә зирәк адамлардыр. Бунлар Сабирин, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн "образованнылар"ындан да сечилирләр. Онлар "русҹа гырылдадыб", Авропаны јамсыладыглары һалда, бунлар өз көкләри үстә дајанырлар. Бунлар ҹаһан савашы, 1917-1918-ҹи илләрдә рус импе-

ријасындакы чахнашма илләриндә көрүб-котүрән, јени газанч әлләнчә јоллары ахтаран чевик, зирәк, ишбаз, фырылдагчы инсан образларыдыр. Худајар бәј кими кәндхуда јери кәләндә ахурда да кизләнирсә, бунлар Тифлисин абад меһманханаларында әјләнир, онлар доғма кәндләриндән чыхмырларса, бунлар Русијадан белә һәр маһалы кәзирләр. Онлар рус городовоју көрәндә әсим-әсим әсир, бунлар һеч бир полис мә'муруну да сајмыр, күнүн-күнорта чағы "мүәллим Ивановун гызыны да гучаглајыб өпүр".

Бу һекајәләр јүзиллијин башланғычында јаранан, башга һекајәләрдән бири дә онунла сечилир ки, бурада кәләчәјә үмид вә ишарты даһа чохдур. Габагкы һекајәләрдә маариф, интибаһ, јатмышлары ојатмаг, өз һүгугуну баша салмаг арзусу, бурада исә милләтин талејини дүшүнмәјә чағырыш күчлү иди. Одур ки, мүәллиф бирини рус гызынын силләси илә ајылдыр, бирини миннәтлә өзү ајылтмаг истәјир. Бир һекајәсини рәғбәт бәсләдији образын сәнәти илә алдандырмасы да ("Гәссаб") бу арзудан доғур. Үмиди кәсиләндә исә каһ сусур, ("Ханын тәсбеһи"), каһ да "бу азарын дүнјада даһа мүаличәси јохдур" дејә гајғыланыр.

Ә. Һагвердијев дә, Ј. Вәзир кими, 1917-чи илдән сијаси һәјата гошулан јазычылардан иди. 1916-чы илдән Тифлисә, "Шәһәрләр иттифагынын Гафгаз шө'бәси хәбәрләри" адлы русдилли топлуја мүдир көндәрилмәси, 1917-чи илин феврал ингилабындан сонра Тифлис Ичраијјә комитәсинә вә онун Мәркәзи Шурасына, һәмин илин мартындан Борчалы гәзасында мүвәккил, сонралар Борчалы маһалындан Күрчүстан парламентинә депутат сечилмәси әдибин јарадычылығында да өзүнү көстәрирди. Онун һекајәләринин апарычы образлары авам "Мараллар", сәбатсыз фырылдагчы "дәччәлабад"лылар, "өлү кими дири", "чәһәннәм сакинләри" јох, Русијаны доланыб, христиан башчыларыны белә алдаданлар, чаһан савашында зәрәр чәкәнләр, ачыгкөзлү дәфтәрхана ишчиләри вә башга зијалылар иди. Јени дөврдә, дирчәлиш илләриндә мүәллиф зијалылара бөјүк еһтијач олдуғуну анлајыр, онлара үз тутурду.

Илк дәфә "Молла Нәсрәддин" журналында "Һәкими-нуни сәгир" имзасы илә чыхан "Һәмшәри паспорту"[1] һекајәсинин лирик монологунда Ә. Һагвердијев бизи дәччәлабадлы бир досту илә таныш едир, онун ич үзүнү, әмәлләринин чашлы диалогларда өз сөзләри илә ачыглајыр. О, һазыр газанч әлдә етмәк үчүн Гафгазда бири јүз маната "Һәмшәри паспорту" алараг, Һәштәрхан, Кијев, Харков, Сарытсин кими шәһәрләрдә килсәјә кедиб, Иран вәтәндашы олдуғуну, православ мәзһәбинә кечмәк истәдијини билдирмәклә чохлу пул јығыр. Одур ки, он шәһәрдә он дәфә христианлыға дөнән бу һијләкәрин "оғланлары мы да евләндирмишәм, гызлары мы да әрә вермишәм. Өзүм дә папағымы әјри гојуб, падшаһ кими кәзирәм" дејә өзүнү өјмәси охучуну севиндирмәкдән чох гајғыландырыр.

Һәлим јуморлу бу һекајәдә лирик чаларлар, кизли ејһамлар да јох дејил. Лиризм мадди еһтијачдан һијләјә әл атан адама мүәллиф мүнасибәтиндә, ејһам исә онун бу ләкәли јола дүшмәсиндә дујулур. "Иш дә көрмүрәм, ишсиз дә дејиләм", дејими онун дүз јолда олмадығына, "сән халис немсә имишсән" ејһамы исә ишиндә, сөзүндә дүз адамын — мүәллифин өзүнә ишарәдир. "Дәчәллабад"лы бу сөһбәти бир јердә ачыб данышмајасан" — дејәндә мүәллифин "мән сөз вердим ки, бир кәсә демәјим вә сөзүмүн үстүндә инди дә мөһкәм дурмушам" чавабы исә марагл ы бәдии үсул олса да, бурада онун "отуз илчик досту" алдандырдығы дини, мәсләкини белә дәјишмәјә һазыр олан адама мүнасибәти дә сезилир.

Ә. Һагвердијевин 1918-чи илдә Тифлисдә "Тартан-партан" топлусунда бурахдығы "Шаир"[2]

һекајәсиндә дә Гафгазда милли дөвләт гуручулуғу дөврүндә зијалыларын ролу проблеминә тохунулур, топлу бағландығындан һекајә јарымчыг галса да, Ә. Һагвердијев ону 1938-чи илдә битириб, "Мирзә Сәфәр" ады илә мәтбуата чыхартмышдыр. Анчаг мүәллиф гајәси әсәрин әлдә олан јарымчыг бөлүмүндән дә билинир. Бу әсәрлә Ј. Вәзирин "Шаир" (1913) вә "Мирзә Әбдүлваһаб" (1934) һекајәләри арасында јахын сәсләшмә вар. Буну һәр үч әсәрин портрет-һекајә характериндә, һәм дә јум-

1. Бах: "Молла Нәсрәддин", 1917, N 2, 3.
2. Бах: "Тартан-партан", 1918, N 1.

шаг јуморунда вә тәһкијәсиндә көрмәк олар. Сечим бурасындадыр ки, Ј. Вәзир ше'рә, сәнәтә әјләнҹ кими бахан, јүнкүл тәбиәтли шөһрәт дүшкүнләрини гамчылајыр. Ә. Һагвердијев исә сәнәтсевәр гәһрәманыны тәрбијәли, тәмиз вә әмәксевәр бир адам кими таныдыр. Ј. Вәзирин Ҹәннәтәлиси һәм көрүнүшү, һәм дә мә'нәви аләми илә ијрәнҹдир. Гонаглар бу "ирибашлы пәртдо көзлү", башы бош ушағы көрәндә "арым вар, арым вар — ешшәк арысы" дејә лаға гојур. Ә.Һагвердијевин Мирзә Сәфәри исә давранышы вә әмәли илә һамыда рәғбәр ојадыр.

"Шаир" һекајәсиндә Ә. Һагвердијев өнҹә бизи Мирзә Сәфәрин өзү илә таныш едир, онун портретини чызыр: "Ағ чухалы, ағ архалыглы, икиүзлү Бухара дәрисиндән папаглы, шишман кәбәји үзәриндә күмүш кәмәрли Мирзә Сәфәри һамы таныјырды" сөзләри илә она өз рәғбәтини дә билдирир. Сонра јазычы Мирзә Сәфәрин ишиндән сөз ачыр: о, "чох шаирләрин ше'рини әзбәр билир, јери кәлдикҹә достларына охујур, "әјри-үјрү рус дилинә дә тәрҹүмә едир", өзү дә ше'р јазмаға чалышыр. Бу лирик таныштлыгда мүәллиф Мирзә Сәфәрин ше'р јазмаг һәвәси илә бир тәһәр чахыр да ичмәси, сачларыны мәҹнунсајағы дағытмасы, гафијә ахтаранда ајагларыны јерә дөјмәси сәһнәсинин инҹә тәсвириндә јумора да үз тутур. Елә севдији гызы ала билмәмәсинә туталғач бу идисә, башлыҹа сәбәб онун "фәгир, башыашағы бир оғлан олмасы", "вуруб-јыхмағы" бачармамасы, "белинә тапанча бағлајыб, әлини белинә, папағыны көзүнүн үстүнә гојуб кәзмәмәси" иди. Бу тәһкијә илә јазычы Мирзә Сәфәрин инсанлығыны ачыгламагла, милли мүгәддәратын һәлл олундуғу бир вахтда бә'зән һәр шејин тәмиз адла, һалал әмәклә, инсанлыгла јох, зоракылыгла, сәрвәтлә өлчүлдүјүндән гајғыландығыны көстәрирди.

Һекајәнин башга бир бөлүмүндә Мирзә Сәфәрин һәјатынын јеткин чағлары, аилә дуруму тәсвир олунур. О, ше'р аләминдә вә мәһәббәтиндәки уғурсузлугдан руһдан дүшмүр, күчү чатан ишдән јапышараг һүнәрлә чалышыр, јахшы аилә гурур, белә үмидли заманда өз ушагларыны охутмагла башгаларына да јол көстәрир. Һекајәнин лирик-драматик сонлуғу даһа ибрәтлидир. Мирзә Сәфәр бири мүһәндис, о бири һәким кими танынан оғланларына да ҹан үстүндә намусла јашамағы тапшырыр.

Милли мүстәгиллик уғрунда мүбаризәдә милли кадрлар јетишдирмәк һөкумәтин үмдә проблемләриндән бири иди. Мирзә Сәфәр дә оғланларыны халга кәрәкли инсан кими бөјүтмүш, тәрбијәләндирмишди. Ә. Һагвердијевин бир мәгсәди дә елә бу гајәни, бу амалы охуҹуја чатдырмаг иди.

"Шаир" һекајәсиндә јумор, лиризм вә сатира говушур. Мирзә Сәфәрин ше'рә, сәнәтә һәвәсиндә јумор, мәһәббәтиндә вә досту Уста Зејнала мүнасибәтиндә лиризм, Һәсәнаға кими залымларла илишкиләриндә исә сатира көзә кәлир. Бурада Ә.Һагвердијевә ујарлы диалог да тәһкијәнин ширинлијинә вә мараглы чыхмасына јөнәлир. Диалогларын бириндәки "Дејнән сән өл Һәсән ағанын адамыјам. — Бәс елә исә кәл мин мәним бојнума" дејими инди дә мәсәл кими ишләнмәкдәдир.

Милли Азәрбајҹан дөвләтини үрәкдән бәјәнән, она маһны вә маршлар јарадыҹылығында да милли бирлик, интибаһ, маариф вә мәктәб мәсәләләринә үстүнлүк верирди. Буну "Әсримизин гәһрәманлары" романында да ачыгҹа көрмәк олар. Романын бир парчасы һәлә 1909-ҹу илдә јазылмыш, 1912-ҹи илдә "Күлзар" дәрслијиндә[1] вә "Игбал" гәзетиндә[2] парча-парча чыхмышды. Бурада "мабәгәси биринҹи һиссә илә китаб шәклиндә тә'б олунаҹагдыр" гејдинә бахмајараг, досту С. С. Ахундовдан романын адынын М. Ј. Лермонтовун "Заманымызын гәһрәманлары" әсәринә ујғунлуғуну билдикдән сонра ону јарымчыг гојур. Анҹаг јенә дә С. С. Ахундовун үз вурмасы вә Бакыдан, Ашхабаддан, Газандан алдығы мәктубларын, еләҹә дә 1918-ҹи илләрдә Азәрбајҹандакы сијаси-иҹтимаи олајларын тә'сири илә мөвзусу, сүжети вә образлары илә М.Ј.Лермонтовун әсәриндән көклү шәкилдә сечилән романы тамамлајыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" романында сүжет үч нәслин (Һаҹы Кәрим, Ағамурсәл вә Әшрәф, Әһмәд, Зәки) мүнасибәтләри үзәриндә гурулур. Онларын һәјаты, дүнја бахышы, овгаты вә

1. Бах: "Күлзар", Бакы, 1912, с. 74-81. Һәмин гејддә охујуруг: "14 (Һиҹри Ә. С.) Әсримизин гәһрәманлары"нын романындан бир парчадыр.

2. *Бах: "Игбал" гәзети, 30 октјабр, 6, 11, 18 нојабр, 10, 18, 24* декабр, 1913, N 492, 498, 502, 508, 521, 532, 537; 2:8 јанвар, 1914: N-545, 548.

әмәлләри дөврүн сосиал олајлары ишығында араншдырылыр. Әсәрдә чешидли јеткин, дөнәркәли вә зиддијјәтли образлы силсиләси илә гаршылашырыг. Бүтүн бунлары бирликдә мүәллиф "әсримизин гәһрәманлары" кими сәчијјәләндирир вә чәмијјәтин, һаким гурулушун инсанларын һәјатында, дүнјабахышында вә әхлагында јаратдығы дәјишикликләри чанлы, бәдии лөвһәләрлә сәнәтә кәтирир.

Романын 1909-чу илдә илк бөлүмләриндә гојулан аталар-оғуллар мүнасибәти һәлә XIX јүзилин сонларындан драматуркијада үмдә проблемә чеврилмишди. Бәдии нәсрдә исә бу проблем 1906-1907-чи илләрдә өзүнү көстәрмәкдә иди. Анчаг бурадакы аталар-оғуллар мүнасибәти драматуркијада олдуғу кими дәрин ичтимаи конфликтә чеврилә билмирди. Бурада ичтимаи гурулуша, сосиал һәјата кәскин е'тираздан чох инсанын һуманист идрак консепсијасы, фәзиләт вә әхлаг фәлсәфәси күчлү иди. А. Шаиг дә "Әсримизин гәһрәманлары" романынын 1909-чу илдә гәләмә алдығы бөлүмләриндә инсанын мә'нәви тәмизлијини, һәјатда тутумуну маарифләнмәклә, чәмијјәтин, аиләнин вә мәктәбин тә'сириндә ахтарырды. Јери кәлдикчә ичтимаи гурулушун, инсаны мә'нәви шикәст һала салмасынын сәбәбләрини дә тохунурду. Одур ки, феодал дүнјасынын һачы кәримләрдә хәсислик вә варланмаг еһтирасыны, капитал дүнјасынын Ағамүрсәлдә түфејлилик вә әјјашлығын күчләндирилмәсиндән һәјат материаллары әсасында сөз ачыр, инамла билдирирди ки, "әјјашлығын сону јорғунлуг вә сәфаләт, сәфаләтин сону исә һечлик вә фәлакәтдир". Бу идеја романын сон бөлүмләриндә, еләчә дә Ибраһимбәј Мусабәјовун "Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә" (1917) әсәриндә даһа кәскин шәкилдә гојулур. Әшрәфләр ("Әсримизин гәһрәманлары") чәлилләр ("Нефти вә милјонлар сәлтәнәтиндә") чевик инкишаф јолу кечән, сәрвәтин, милјонларын һәр шеји үстәләдији чәмијјәтдә дүзкүн јол сечә билмәјән, әјри јола дүшән Авропа мәдәнијјәтинин өзү илә бирликдә кәтирдији чиркабларда боғулан бәдбәхт инсанлардыр, заманын, чәмијјәтин јетирмәләридир. Одур ки, онлар әхлаг фәлсәфәсинин үмуми иллүстрасијасындан, өјүд вә нәсиһәтчиликдән узагдырлар. Шаблон дејил, бүтүн характерләри илә реал образлардыр. А. Шаиг вә И. Мусабәјов дөврүн әхлаг нормаларына, капиталын севинчлә јананы төкдүјү көз јашларына маарифчи көзү илә бахырдылар. Она көрә дә әхлаг сафлығында маарифләнмәјә үстүнлүк вермәклә, јашамаға, хошбәхтлијә әнкәл төрәдән ичтимаи бәлалара гаршы да чыхырдылар. Бу идеја сәрвәт көлүндә боғулан Аға Мүрсәл, Әшрәф ("Әсримизин гәһрәманлары"), алты јашындан атасыз галан, торпағында нефт фантан вурдугдан сонра варланан Чәлил ("Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә") образларында даһа инандырычы верилир. Онларын һәрәси бир мүһитдә бөјүсә, тәрбијә алса да, нәфс, сәрвәт вә шәһвәт тәләләрини бирләшдирир.

"Әсримизин гәһрәманлары" романынын 1918-чи илдә јазылан бөлүмләриндә чаһан савашы, 1917-чи ил инглаблары дөврүндә Азәрбајчан кәнчләринин һәјаты, арзу вә амалы, дүнја бахышы вә әмәлләри өн плана чәкилир. Мүәллифин доггуз ил сонра бир дә бу әсәрә гајытмасынын бир сәбәби дә елә чешидли сијаси-ичтимаи олајларын, милли мүстәгиллик арзуларынын күчләнмәси вә онун бу јолда кәнчлијә олан үмиди вә инамы иди. Одур ки, артыг бурада үчүнчү нәслин Әһмәд, Әшрәф, Зәки кими сечимли характерли кәнч нүмајәндәләриндән даһа чох сөһбәт кедир вә бу бөлүмләрдә артыг милләт, вәтән, азадлыг идејалары, әхлаг вә тәрбијә мәсәләләрини үстәләјир. Јазычы өнчәдән бир мәктәбдә охујуб, бир арзуда олан бу үч достун чешидли јола дүшмәләриндә артыг тәкчә аилә вә мәктәб тәрбијәсини јох, инкишаф јолунда бә'зән Авропаны јамсылајан чәмијјәти, һәтта ичтимаи гурулушу да сучлајыр.

Үч достун һәрәси өз көкү үстә пәрвәзләныр, чәмијјәтин тә'сири илә кет-кедә јоллар һачаланыр. Әшрәфи вәтән, милләт дүшүндүрмүр. Чүнки ушаглыгдан атасы Аға Мүрсәлдән әјјашлыг, казиноларда шансанеткаларла әјләнмәји өјрәниб. Одур ки, тезликлә өзү дә бу јолун јолчусуна чеврилир вә мәктәбдә сәрхошлуг етдији үчүн говулур. Ахырда үјдуғу јәһуди гызынын анасы вә забитин күлләсинә туш кәлмәклә анасыны, вәфалы өмүр-күн јолдашы Сонаны вә гызы Мәрјәми дә көзүјашлы гојур. Әшрәф өзү "һечликдә" боғула-боғула кәнчлик досту Әһмәди дә бураја сүрүкләмәјә чалышыр. Анчаг биринин "сүд көлүндә үзмәси", о биринин китаб пулу белә тапа билмәмәси онларын арасында "чин сәдди" чәкир. Һәм дә Мәһәррәм әминин

Əhmədə arxa olmasы, maddi mə'nəvi jardım köstərməsi onu bu jolдан чəкиндирир.

Романда Əhmәд бир образ кими Әшрәф вә Зәкидән даhа чанлы вә тамдыр. Әсрин әввәлиндән мүәллифин она ајрыча рәғбәти дујулур. Анчаг онун Мәhәррәм әминин көмәји илә охујуб, варлы аиләдән евләнмәсиндән, шәhәр думасында ишә дүзәлмәсиндән, шөhрәтә ујмасындан сонра бу рәғбәт кет-кедә сојујур. Әhмәдин "Ничат", "Нәшри-маариф" чәмијјәтләринә пул кечирмәсини дә гуру шөhрәт үчүн олдуғуна көрә охучу сојуг гаршылајыр. Сәрвәт вә шөhрәт онун көзүнү елә бағлајыр ки, өзү башгаларынын јардымы илә бу јерә чатдығы hалда иш үчүн јанына кәлән кәнч тәләбәләри сајмыр, отагдан говдурур. Одур ки, мүәллиф бөјүк сијаси дәјишикликләр дөврүндә Әhмәдин гајнар hәјатдан, милләт вә вәтән дујғуларындан узаглашмасындан гајғыландығыны ачыгча билдирир: "Артыг ону нә ичтимаи ишләр марагландырырды, нә дә халгын, вәтәнин мүгәддәраты". Һәтта бүтүн варлығы илә она дајаг олан Мәhәррәм әмини әвәлләр ата кими севдији hалда инди ону "гоча рус Мәhәррәм" адландырыр, Зәки ингилабчылара гошулдуғу үчүн онун јанындан көчүб кирајәдә галыр. Одур ки, мүәллиф Зәкинин дили илә ону белә гынајыр: "Сән халгын оғлусан, белә бир фәлакәтли күндә ону дүшүнмәјән өвлада нә ад вермәк олар?" Әhмәдин "hансы үсул-идарә олур-олсун... ким ешшәк олса, мән она паланам" чавабы артыг онун да мә'нәви бошлуға сүрүкләндијини, јолуну азанлар чәркәсинә гошулдуғуну көстәрир. Мүәллиф јолундан чыханлары гысача белә дамғалајыр: "Алышмыш гудурмушдан јаман олар".

Јүзилимизин өнләриндә Азәрбајчан бәдии нәсриндә ингилаби олајлар, милли азадлыг, милли өзүнүанлама вә мүстәгиллијә мејл мәсәләләри илк дәфә ачыг шәкилдә "Әсримизин гәhрәманлары" романынын Зәки образында өзүнү көстәрир. Һәлә Москвада икән тәләбә тәшкилатларына гошулан, сосиал-демократларла илишкиләрә кирән Зәки Әhмәд вә Әшрәфлә hәјат, јашанты, сијаси мүбаризә hаггындакы сөhбәтләрдән сонра онлардан узаглашыр. Әшрәф инсанын өзүнү доландырмасы үчүн сәрвәти, Әhмәд елм вә ихтисасы, Зәки исә hәм дә ичтимаи шүур вә тәрбијәни кәрәкли сајыр вә өз фикирләрини белә ачыглајыр

ки, "бу олмајынча әшрәфләрин сәрвәти, әhмәдләрин елми вә ихтисасы, дәниздәки далғалар үзәриндәки көпүкләрдән башга бир шеј дејил". Зәки ахыра гәдәр дә өз амалына садиг галдығы, мәтин ингилабчы, мүбариз вәтәндаш олдуғу үчүн университетдән говулур. "Бу истисмар дүнјасынын тахт-тачыны алт-үст едәчәјәм!" — дејән Зәки Бакыја гајытдыгдан сонра бүтүн варлығы илә сијаси мүбаризәјә киришир. Һәтта онун болшевикләрә гошулдуғуну, жандарма идарәсиндә хәфијјә кими чалышыб, онлара јардым етдијини дә көрүрүк. Болшевикләрин азадлыг вә'дләринә ујан Зәкинин достлары, гонаглары да артыг милли мүбаризләр дејил, Саша, Јелена кими болшевик акентләридир. Анчаг ачыгча көрүнүр ки, А. Шаиг совет дөврүндә вулгар-сосиолокизмин, империја гылынчынын тә'сири илә романа әл көздирмиш, Зәкинин талејини бу шәкилдә болшевикләрлә бағламалы олмушдур. Зәкинин hәјат јолу вәтәнә, милләтә севкиси, торпаға бағлылығы сөhбәтләри амалы вә мәсләки дә көстәрир ки, о heч дә болшевик идејасына ује билмәзди. О, Азәрбајчанын азадлығы, мүстәгиллији угрунда чалышан кәнчләрдән иди. Күнеј Азәрбајчаны ингилабчыларына көмәјә кетмәси бу јолда чаныны гурбан вермәси дә бу амалдан доғурду.

Романын ахырында Зәкинин болшевикләрә гошулмасынын тәсвири әсәрә ујушмур, јамаг кими көрүнүр. Чүнки роман боју, ону милли Азәрбајчан зијалысы, азадлыг чарчысы кими көрүрүк. Зәки "Аh, јыртычы ајы, нә гәдәр әлиндә фүрсәт вар hөкмранлыг ет: инан ки, бу күн hагтында јумруғу алтында әзиләчәксән!.. Халгымызын азадлығы јолунда үзәримә көтүрдүјүм бу рүтбәдән даhа бөјүк бир рүтбә хәјалыма кәтирә билмәрәм... Русија халгларынын азад олачаглары күн чох јахындыр... мүбариз инсанлар бу азадлығы әлдә едәчәкләр" сөзләри илә бир даhа өз амалыны ачыглајыр.

1905-1907-чи илләрдә бу азадлығы думанлы шәкилдә көрән А. Шаиг 1918-чи илдә онун шаhиди олду вә бу јолда чарпышанлардан биринин гыса, шәрәфли мүбаризә јолуну бәдии нәсрә кәтирди. Онун Мустафанын дили илә дедији "Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчаг о јубка гурбаны, бу исә азадлыг вә ингилаб гурбаны олду... намуслу өлүм дә намуслу hәјат гәдәр шәрәфлидир!" сөзләри о заман да, инди дә милли мүстәгиллик уғрунда чаны-

ны гурбан верәнләр һаггында бир реквием кими сәсләнир вә мүбариз кәнҹлијә үмид вә инам ашылајыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" арасында гочаман нәсилдән Мәһәррәм әми кими мүдрик, гејрәтли маарифчи зијалы, Искәндәр бәј кими маарифсевәр таҹир дә вар. Искәндәр бәј елмли адамлара, ишыглы кәнҹләрә рәғбәти, Әһмәдә јардымы вә хејирхаһлығы илә аз гала бөјүк хејријјәчи, маарифсевәр Һ. З. Тағыјеви јада салыр. А. Шаиг вә гардашы Јусиф Талыбзадә һәлә 1901-ҹи илдә Хорасандан Бакыја кәләркән Һ. З. Тағыјевдән хејирхаһлыг көрмүшдү вә буну һеч вахт унутмурду. Чох күман ки, бурада да ону јада салмышды. Анҹаг әсәрдә Искәндәр бәјлә өтәри таныш олдуғумуза, бир образ кими тугарлы ишләнмәдијинә көрә характери вә әмәлләри там көрүнмүр.

Әсәрдә мәһәббәтлә тәсвир олунан агсаггал зијалыдыр.

Тарихи шәхсијјәт олан Мәһәррәм әми илә А. Шаиг 1906-чы илдә реални мәктәбдә дәрс аларкән таныш олмуш, онун халг маарифи ишиндәки әмәлләрини јүксәк дәјәрләндирмиш, досплашмышды. Онун хаһиши илә бир нечә шакирд дә мәктәбә дүзәлмишди. Романын Мәһәррәм әми образында мүәллифин өз мүшаһидәләри вә онунла мүнасибәтләри дә дујулур вә бунлар образын даһа ҹанлы чыхмасына јол ачыр. Анҹаг һәјат материаллары бәдиилији үстәләдијиндән о, бир образ кими олдуғундан вә истәниләндән хејли сөнүк көрүнүр. Мүәллиф бир маарифчи кими онун шәхси һәјат јолундан чох амалыны, дүшүнҹәсини, кәнҹлијә јардымыны өн плана чәкир.

Мәһәррәм әми халгына, вәтәнинә бағлы адамдыр. О, касыб бир аиләдә доғулуб, чох чәтинликләр көрүб, пулу олмадығына, ата-анасыны вахтсыз итирдијинә көрә доғма дилиндә мәктәбә дүзәлә билмир, русча охујур. Елә она көрә дә Кәнҹәдә һамы, "рус Мәһәррәм" дејир. Гырх ил Петербургда галдыгдан сонра вәтәнә гајыдыб моллалары, руһанилери тәнгид етдијинә көрә "кафир Мәһәррәм" чағырылыр. Тәһгирләрдән безән бу гоча өмүр-күн јолдашы Фирузә вә бачысы гызы Нәзакәтлә Бакыја көчсә дә, бурада да "рус хәфијјәси", "газ отаран рус" кими һагсыз тәһмәтләрдән гуртара билмир. Елинә, халгына бағлы гејрәтли гоҹанын ахырда "дәли" олмасы, хәстә дүшмәси, бир јандан вәтән, мaариф дәрди идисә, башга бир тәрәфдән дә наданларын

ону баша дүшмәмәси, алчалтмасы иди.

Романда Мәһәррәм әминин аллаһахтарычыја чеврилмәси, Рәшид адлы бир оғланы Аллаһ санараг Нәсиргулуну (Нәсрәддин шаһы — Ә. С.) вә Һәмидгулуну (Султан Һәмиди — Ә. С.) дивана чәкдирмәси реаллыгдан узаг бир сәркүзәштә бәнзәсә дә, әсәрин гајәси вә образын характери илә узлашыр. Белә ки, артыг милли ојанышын јүксәлдији бир вахтда милли мүһит јабанчылыгла барышмыр, ону синирмир, оз көкү үстә бој атмаг истәјир. Олур ки, бу әгидә вә характер әкслији ахырда тоггушур вә Мәһәррәм әминин "дәли"лији илә гуртарыр. Анҹаг бу дәлилик нә Мирзә Ҹәлил образларынын дәлилијидир, нә дә ону гәбул етмәјән "данабашлар" вә "өлүләр"дир. Мәһәррәм әми ана дилиндә охумагдан "үмиди кәсилдикдән сонра" русча охујур вә бунун да "ҹәзасыны" чәкир. Ону гәбул етмәјәнләр дә "данабаш"лардан сечилән ајыг, чылыз саваделзлардыр. Һәтта Мәһәррәм әми савадлы вә јумшаг тәбиәтли, һуманист олдуғу гәдәр дә онлар савадсыз, кобудурлар. Онларын ана дилиндә охујан зијалы истәји илә Мәһәррәм әминин буна имкансызлығы арасындакы ујғунсузлуг иҹтимаи конфликтә чеврилдикдә тәкләнәнләр дәлилик дәрәҹәсинә чатыр. Мәһәррәм әминин фаҹиәси дә елә бундадыр.

Мәһәррәм әми Азәрбајҹанын јүксәлишиндә ән чох Авропа јолуна үстүнлүк верирди. Иран шаһыны, түрк султаныны лә'нәтләјирди. Дүздүр, бә'зән рус чары Николајы да сөјүрдү. Амма Петербург һәјаты онун дүнјакөрүшүндә бурадакы Авропасајағы ирәлиләјишә рәғбәт ојатмышды вә Азәрбајҹаны да белә көрмәк истәјирди. О, бу фикирдә иди ки, "халгымызын ичинә Гәрб мәдәнијјәти кирәрсә кәләҹәкдә бөјүк адамлар јетишдирә биләҹәјик". Анҹаг бурада Шәрг, мүсәлман амилини унудурду. О, Азәрбајҹанын ики бөјүк дүшмәни вар" дејирди: "Бири Иранда, Әрәбистанда охујуб кәлән руһанилер вә Ирандан кәлән мәрсијәханлар". Һүшсузлашанда аллаһахтарычылығы да Нәсрәддин шаһдан вә султан Һәмиддән шикајәт етмәк үчүн иди. Онун фаҹиәсинин икинҹи сәбәби дә елә бу иди.

Бүтөвлүкдә Мәһәррәм әми долғун, бир аз да зиддијјәтли образдыр. Бу зиддијјәтин бир сәбәби дә А. Шаигин совет империјасы дөврүндә вулгар-сосиолокизм тә'сири илә әсәрә әл кәз-

дирмәси, һәмин образы хејли дәјишдирмәси илә бағлыдыр. Елә онун Иран, Түркијә вә Русијаја һачалы мүнасибәти, бә'зи јерләрдә болшевик идеолокијасынын јерсиз јајымы романа бир сөнүклүк кәтирмишдир. Зәки образынын сүн'и шәкилдә болшевик ингилабчысына чеврилмәсиндә бу мејли даһа ајдын көрмәк олар. Сонрадан Мәһәррәм әминин өмүр-күн јолдашы Фүрузәнин рус гадыны илә әвәзләнмәси дә бу тә'сирдән кәлир. Әсәрин чапы хәтринә едилән белә дәјишикликләр онун дәјәрини хејли зәифләтмишдир. Әсәрин 1918-чи илдә јазылан илк варидатында Мәһәррәм әми өз прототипинә даһа јахындыр вә бир образ кими јаддагаландыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" романында Мина ханым, Мәрјәм ханым, Фүрузә ханым, Сона, Рәмзијјә, Нәзакәт кими чешидли талели гадын образлары илә гаршылашырыг. Онлар намуслу, исмәтли, сәдагәтли гадынлардыр. Сијаси һәјатдан о гәдәр дә баш чыхармасалар да, аиләјә дајаг олмаға, әрләринин гејрәтлә јашамасына, өвладларынын дүзкүн тәрбијәсинә, охумасына чалышырлар. Анчаг өзләри ичтимаи һәјатдан узаг олдугларына, кәрәкли тәһсил алмадыгларына кәрә һеч дә һамысы арзуларына чата билмир. Одур ки, чанла-башла бөјүтдүкләри өвладлары дүз јолдан сапыныр, әрләри пис әмәлләрә гуршаныр, өзләрини дә, аиләләрини дә фәлакәтә сүрүкләјирләр. Мина ханымын вә Мәрјәмин талеји дә белә уғурсуз олур. Әһмәдин шөһрәт вә сәрвәт дүшкүнү олмасы Гәмзијјәдә никаранчылыг доғурур, Мәһәррәм әми өлдүкдән, Зәки азадлыг вә ингилаб гурбаны олдугдан сонра Нәзакәт тәк галыр. Артыг гочалыб әлдән дүшән, һәјатда өвлад севинчи көрмәјән, өмүр боју хошбәхтлик ахтаран Фүрузә ханым да она арха ола билмир. Әсәр боју Әһмәд кими кәнчләрә, Сона, Нәзакәт, Нәзмијјә кими гызлара бөјүк үмид бәсләјән охучу онлардан умдуғуну көрә билмир. Анчаг романын руһундакы никбинлик бу үмиди кәсмир. Дујулур ки, габагчыл кәнчлијин арзу вә әмәлләри тезликлә һәјата кечәчәк. Буну А. Шаиг 1918-чи илдә көрүр, инанырды, она кәрә дә кәнчликдән мәһәббәтлә сөз ачырды.

Милли эталәтин, мә'нәви дүшкүнлүјүн тәнгиди, милли ојанышa чағырыш мәсәләләри Н. Вәзировун "Налеји-дәрвиш" вә "Ә." имзасы илә чыхан "Тәрбијә" һекајәләринин дә апарычы лејтмотивидир. Бу һекајәләрин бир хүсусијјәти дә публисист руһда олмасы вә дурумдан чыхыш јолу ахтармаг чағырышыдыр.

Ағабаба Јусифзадәнин романтик руһлу "Сыныг ганад" әсәри 1918-1920-чи илләрдә А. Шаигин "Әсримизин гәһрәманлары"ндан сонра мејдана чыхан икинчи роман нүмунәсидир. Анчаг бу да тутуму вә һәчми илә индики роман анымында һеч дә истәкләрә чаваб вермир, доврүн ән'әнәви "кичик роман"ларындандыр. Әсәр мәһәббәт мовзусу илә дә ән'әнәви мөвзуларын бәсит давамыдыр.

Мадди чәтинлик үзүндән оғлу Надири охуда билмәјән Мәрјәм фитрә јығмаг үчүн кәндә кочмәли олур, бир вахт евиндә хидмәтчи ишләдији Исмајыл бәјин јанына кәлир. Исмајыл бәј онлары ачыг үрәклә гаршылајыр, евиндә сығыначаг верир. Надири өз хәрчи илә охутдурур. Бураја гәдәр Исмајыл бәј гејрәтли бир вәтәндаш, зијалы кәнчләрә гајғы көстәрән бир вәтәнсевәр кими тәсвир олунур. Анчаг Надирлә гызы Мүнәввәрин мәһәббәти онун характерини ачыр. О, гүрурлу, озүнүчәкән бир бәј кими гызынын касыб бир оғланы севмәсини синирмир вә Тифлисә көчүр. Мәрјәмлә Надир исә Бакыја гајыдырлар, севкилиләрин "ганадı сыныр", чәтин күнләри башланыр. "Ел һәјаты" журналынын сон нөмрәләри олмадығындан романын сону да билинмир. Анчаг әсәрин ады онун гәһрәманларынын талејинә дә ишарәдир.

"Сыныг ганад" романы ән'әнәви мәһәббәт мөвзусунда олса да, бурада, өртүлү шәкилдә ичтимаи мәсәләләрә дә тохунулур. Мүәллиф һәм дә демәк истәјирди ки, милли довләтимизин милли кадрлара еһтијачыны одәмәк, исте'дадлы кәнчләрә арха дурмаг үчүн варлылар да вәтәндашлыг гејрәти көстәрмәли, онлара арха олмалыдырлар. Милләтин мүстәгиллији вә хошбәхтлији һамынын бирлијиндән, бир-биринә јардымындан асылыдыр.

1917-1920-чи илләрдә, чаһан савашынын төрәтдији фачиәләрдән, кимсәсизләрин, јетимләрин һәјатындан данышан һекајәләр дә мејдана кәлирди. "Иблис" (Һ. Чавид), "Иблисин һүзурунда" (А. Шаиг), "Гара күнлү Һәлимә" (А. Сәһһәт), "Ајрылыг дәгигәләри", "Гүрбәт елләрдә јади-вәтән" (М. Һади) вә

башга әсәрләрдә олдуғу кими Ә. Һагвердијевин "Сүлејман әфәнди"[1] һекајәсиндә дә чаһан савашы илә бағлы проблемләрә тохунулур. 1917-чи илдә Тифлисдә гәләмә алынан, савашдан зәрәр чәкәнләрә јардым үчүн чыхан "гардаш көмәји" топлусунда бурахылан "Сүлејман әфәнди" һекајәсиндә мәтләб фәч'и гәһрәманла мүәллиф арасындакы лирик-драматик диалогла ачыгланыр.

Ачар Сүлејман әфәнди Батумда бөјүк имарәтинин дағылдығыны, јандырылдығыны, ики чаван оғлунун, көрпә гызынын вә ханымынын фачиәсини, көз јашлары ичиндә данышыр. Бу мүнасибәтләрә үрәкдән ачыјан мүәллиф онун башына кәләнләри бир даһа јухуда көрүр вә романтик, фәч'и дилләә данышыр. "Бирдән евин диварлары титрәди... којдән од јағды, јердән алов чыхды, евләр бирбәбир учду... өврәтләрин, ушагларын гышгыртысы, һејванларын нәрилтиси, учан имарәтләрин курултусу — һамысы бир-биринә гарышды". Икинчи јухуда исә гарлы, күләкли сәһрада ана илә көрпә гызынын инилтисини ешидирик. Күләјин выјылтысыны "инсан наләсинә", "киши нә'рәсинә" бәнзәдән мүәллиф Сүлејман әфәндинин "оғул, вај, бала вај!" һарајы илә инсан фачиәсинин гаршысыны алмагда тәбиәтин дә күчсүзлүјүнү көрүб, бәшәри көмәјә чағырыр.

Һекајәдә бәшәри дәрд, инсан кәдәри каһ фәч'и, каһ да Ә.Һагвердијев јарадычылығы үчүн о гәдәр дә үјарлы олмајан романтик чаларла, рәмзи бојаларла верилир. Кој үзүнү тутан булудун гара сачлары доланмын гадын башларына, "ишылдајан улдузларын аналарын, бачыларын көзләринә", "јағышын исә коз јашларына" бәнзәдилмәсиндә дә белә романтик рәмзи тутум вардыр. Сүлејман әфәндинин әлини којләрә галдырыб, Аллаһдан көмәк диләмәси дә бәшәри Танрыја һарајы, дүнјаны дағыданлара гәзәб, инсанлары јашамаға, гурмаға чағырыш кими јозулур. Сүлејман әфәндинин һарајына ојанан мүәллифин "јадыма дүшдү ки, бу күн мовлуди-нәбидир. Һәрбзадәләрә нанә јығачаглар, мән дә мәсчидә тәрәф рәванә олдум" сөзләриндә дә бу фачиәләрдән гуртармаға үмид вә инам дујулур.

---

1. Һекајәни сонралар ишләјәрәк Ә. Һагвердијев 1941-чи илдә "Әсәрләр"инин үчүнчү чилдиндә "Рә'ја" ады илә бурахдырмышдыр.

А. Сәһһәтин "Гаракүнлү Һәлимә" һекајәсиндә дә чаһан савашынын Азәрбајчандакы изләри бир аилә фачиәсиндә үмумиләшдирилир. Еви јандырылан Һәлимә ики өвладыны — "он јашлы Зејнәби", "алты јашлы Әһмәди" од-аловдан чыхарараг, хәстә әри Һачы Нуруну өлүмдән гуртармаг истәјир. Анчаг фәлакәтдән јаха гуртара билмир. Әрини вә оглуну итирән ана бир дә "Анадолу харабазарлығында" гызы Зејнәблә говушур. Аилә фачиәләрини романтик шәкилдә гәләмә алан А. Сәһһәт дә һекајәнин финалында кәләчәјә үмид көрүр. Буну ана-баланын узун ајрылыгдан вә изтирабдан сонра говушмасында да андырыр. Һүзн вә кәдәр долу бу һекајәдә "түркә түрк арха олар" инамы да дујулур. Буну ананын нишат үчүн Анадолуја үз тутмасында, Зејнәби түрк әскәрләринин өлүмүндән гуртармасында да көрмәк олар. А. Сәһһәт Азәрбајчанын кәләчәјини дә елә ики гардаш халгын бир-биринә архаланмасында, кәләчәјә биркә алдымламасында көрүрдү.

1918-чи илдә Азәрбајчан Демократик Республикасынын дирчәлмәси вә дүнјада танынмасы ишиндә Түркијәнин бөјүк көмәјини, ермәни дашнакларынын Азәрбајчанда төрәтдији гырғынларын гаршысынын алынмасында Нуру пашанын башчылығы илә түрк ордусунун һүнәрини А. Сәһһәт көрмәсә дә буна инанырды. Одур ки, өз гәһрәманынын нишат јолуну да Түркијәдә ахтарырды.

Бу илләрдә дөври мәтбуатда ајры-ајры мөвзуларда мүәллифи билинмәјән, бә'зән дә имзасыз кичик һекајәләр дә чыхырды. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Һәфтә фелјетону" башлығы илә силсилә һекајәләрин бириндә милли өзүнүанламанын бәдии әкси даһа габарыгдыр. Салман оглу Сүлејман Деникинин Азәрбајчана јүрүшү шајиәсинә инанмаса да, Азәрбајчан ордусунун һүнәриндән өјүнүр вә ахырда өзү дә ордуја гошулуб, вәтәни горујан әскәрләрә гошулур. Ондакы горху вә чашгынлыг, чәсарәт вә вәтән мәһәббәтинә чеврилир.

Мараглыдыр ки, белә јени руһлу, јени мөвзулу һекајәләр дөвләтин рәсми гәзети олан "Азәрбајчан"ын сәһифәләриндә даһа чох көрүнүрдү. Бунларын арасында "Ремингтонисткалар" һекајәси даһа тутумлу вә алымлыдыр. Һекајәдә Гафгаз өлкәләриндә чүмһуријјәт е'лан олундуғуну ешидән бир Азәрбајчан түркүнүн

вәтәнә гајыдаркән көрдүјү олајларын реал тәсвири илә гаршылашырыг. Әһвалат гәһрәманын өз тәһкијәси илә верилир ки, бу да әсәри даһа охунаглы едир вә бизи олајларын реаллығына инандырыр. Гәһрәман өз вәтәнинә кәлмәк үчүн Ермәнистандан вә Күрчүстандан кечмәли вә ораларда бә'зи ишләрини дүзәлтмәк үчүн әризә јазмалы олур. Ермәнистанда әризәси үмумхалг дили олан "Һөкумәт дили"ндә олмадығы үчүн көрмүрләр. Күрчүстанда исә дүшүнүр: "Ермәнистан башга, Күрчүстан башга. Ермәнистан һөкумәти дашнаклардан әмәлә кәлир вә дашнаклар да мә'лум олдуғу үзрә, мүтәәссүб милләтпәрәстдирләр. Мадам ки, Хатисову Хатисјан едирләр, о һалда тәбиидир ки, рус дилини дә атыб, өз дилләрини ишләдәчәкдирләр... Амма күрчү һөкумәти сосиалист һөкумәтдир вә мән дә габагларда өз мүсәлман сосиалистләриндән ешитмишдим ки, сосиалистләр үчүн милләт ајрылығы јохдур. О һалда дил ајрылығы һеч ола билмәз". Буна көрә дә Күрчүстанда өз әризәсини русча јазыр. Әризәси русча олдуғу үчүн говуланда буну да өјрәнир ки, милләт вә дил мәсәләсинә е'тинасызлыг көстәрән дә Азәрбајчан сосиалистләридир. Белә бир тәәссүф вә чашғынлыгла Азәрбајчана кәлир. Бурада даһа чох сүрүндүрмәчилик вә е'тинасызлыгла гаршылашыр. Ән көзләнилмәз олај илә әризәсинин түркчә јазылдығы үчүн бахылмамасы олур:

Дедиләр ки, нә истәјирсән? Дедим ки, рәиси көрәчәјәм... Дедиләр ки, һәлә әризәнә бахылмајыбдыр. Чүнки тәрчүмә олунмајыбдыр. Дедим, сиз әризәјә бахмадыныз, әризә түркчә јазылыбдыр, тәрчүмәјә еһтијач јохдур. Дедиләр, елә түркчә јазылдығына көрә тәрчүмәјә еһтијач вардыр; сәнин әризән кәрәк тәрчүмә едилә, сонра верилә ремингтонистикаја, о да чап едиб сонра рәис чәнабларына пишнәһад едә. Дедим, рәис чәнаблары русдурму? Дедиләр, хејр, мүсәлмандыр. Дедим, өјлә исә көрүнүр онун түркчә савады јохдур. Деди, рәһмәтлијин оғлу, нә бошбоғазлыг едирсән? Сән бура көјдән дүшмәмисән, јердән чыхмамысан, гајда беләдир! Инди ки, әризәләр түркчә јазылачагмыш, бәс бу бир дүшүн ремингтонистикалара биз мүфтә пул верәчәјик? Онсуз да онларын дили үстүмүздә бир аршындыр, дејирләр ки, гој Деникин кәлсин, корун Азәрбајчанын башына ачачајыг. Бәс бу чүр адамлара мүфтә пул вермәк олар?... Гој

чаны чыхсын ишләсинләр!.."

Һекајәдә галдырылан проблемин кәрәклијини данмаг олмаз. О заман идарәләрдәки сүрүндүрмәчилик, там дөвләт дилинә кечмәнин чәтинликләри һөкумәти дә чох гајғыландырырды. Мүәллиф буну да андырыр ки, Русија кими бир "әждаһа" һәлә өз пәнчәсини Азәрбајчанын үстүндән там чәкмәмишди. Волгабојунда Деникинчиләр дишләрини гычајырды. Бакыда рус сосиалистләри вә болшевикләр фәалијјәтдә иди. Мүәллифин өзүнүн дедији кими, "ермәниләрин руслара мәһәббәти баги" иди, "дашнакларла деникинчиләрин ашиг вә мә'шуглуг әлагәси" вар иди. Русија, инди олдуғу кими, о заман да Азәрбајчанла Ермәнистаны бир көзлә көрмүрдү. 1919-чу илдә е'лан олунан милли дөвләт дилинин там һәјата кечмәмәсинин икинчи бир сәбәби дә о дөврдә милли кадрларын азлығы, назирләрдән тутмуш, мә'мурлара гәдәр чохунун русча тәһсил алмасы вә ишчиләрин көһнә иш үсулундан јаха гуртара билмәмәси иди. Үчүнчү бир сәбәб исә милли шүурун, милли өзүнүанламанын гоншу өлкәләрә көрә ләнк инкишафы иди. Һөкумәт өз милли кадрларыны һазырламагда иди вә бу иш давам едирди. Она көрә дә һекајәдә белә бир арзунун бирдән-бирә һәлли истәјинин фачиәләндирилмәси о гәдәр дә реал көрүнмүр.

С. Һүсејнин "Һәзин бир хатирә", "Исмаилијјә" (1919), М.Рәфизадәнин "Мүчадилији-һәјат" (1919), И. Оручзадәнин "Ихтијар" (1919), Чәлилин "Вармы бир гуртарачаг?" (1919) кими онларча кичик лирик-драматик һекајәләрдә чаһан савашынын, ермәни тәчавүзүнүн төрәтдији гырғынларын ағры-ачылары гәләмә алыныр. Һәмин һекајәләрин бир дәјәри империалистләрин азғынлығыны, төрәтдикләри фачиәләри реал шәкилдә көстәрмәк, халгы бирлијә, бу фәлакәтләрин гаршысыны алмаға чағырыш идисә, икинчи бир дәјәри дә онларын бәдии нәсрин мәһз 1918-1920-чи илләрдә ахтарыш дөврүндә мејдана кәлмәси вә заманын истәјинә, милләтин дәрдләринә тохунмасы иди. Бу да өнәмлидир ки, онлар "Азәрбајчан", "Истиглал", "Бәсирәт", "Өвраги-нәфисә", "Әфкари-мүтәллимин", "Гуртулуш" кими мәтбуат органларында чыхыр, рәғбәтлә гаршыланырды.

Азәрбајчанын мүстәгиллијә чан атмасы Антанта өлкәләринин, рус болшевикләринин вә дашнакларын јухусуну гачырыр-

ды. Болшевик Русијасы һәр тәрәфдән Азәрбајчана гаршы фитнәләр төрәдирди. Белә фитнәләрдән ән бөјүјү 1918-чи илин мартында икиүзлү Шаумјан башда олмагла ермәни дашнакларынын Бакыда төрәтдикләри ганлы саваш вә гырғын олду. Азәрбајчаны диз чөкдүрмәк, мүстәгиллик арзуларындан чәкиндирмәк үчүн бәднам коммуна һөкумәти Москваја архаланараг һәр чүр алчаглыға әл атырды, өлкәнин малдн сәрвәтләрини талан едир, милли-мәдәни дајагларыны дағыдырдылар. Мартын 18-21-и арасында Бакы совети гошунлары дашнак әскәрләри илә бирликдә Бакыда вәтәндаш савашы ады алтында минләрлә Азәрбајчан түркү гырдылар, гәдим биналары, мәсчидләри дағытдылар. М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, М.Б. Мәммәдзадә, С. Һүсејн, А. Шаиг кими онләр Азәрбајчан зијалылары, милли Азәрбајчан мәтбуаты болшевикләрлә дашнакларын бу вәһшилијинә гаршы чыхырдылар. "Бәсирәт" гәзети сәһифәләриндә охујуруг: "ганлы Николајларын дөврүндә көрүнмәјән зүлмләр бизә бу күн, март ајынын 18-21 күнләри арасында рәва көрүлдү...

Он минләрлә мүсәлман ганы ахыдылмышды... Һәр кәс... "бала, вај!" дејирди. Елә евләр вар иди ки, бир нәфәр инсан орада јох иди. Һәписи ермәни солдатларынын фе'линә ујан демократ үнсүрләрин әмри илә өлдүрүлмүшдүләр"[1]. Драматик сәнәдли һекајә сиглэтли бу јазынын сону даһа дәһшәтлидир:"Бәли, бу күн евдән чыхдым, евимизин јанында олан Тәзәпир мәсчиди һәјәтинә кәлдим... Мәсчидин һәјәтиндә бир чох мејидләр гојулмушду. О мејидләрин чохусу јанмышды, көмүрә дөнмүшдү. Онларын арасында балача бир ушаг дөрд јашында мә'сум бир көрпә иди. Низә илә о завалльнын гарныны дешмишләрди. Мән бу мәнзәрәни көрүб ағладым. Јанымда бир рус вар иди. О да бу бәдбәхтләрә тамаша едирди. О да бунлары көрүб ағлајырды: "Һәм дә һөнкүртү илә ағлајырды"[2].

Бакыда ермәни дашнакларынын вәһшичәсинә јандырдыглары абидәләрдән бири дә сајымлы милјончулардан Муса Нағыјевин оғлу Исмајылын хатирәсинә учалтдырдығы "Исмаилијјә"

---

1. Бах: "Бәсирәт" гәзети 1 апрел, 1919.
2. Орада.

бинасы иди. Габагчыл Азәрбајчан зијалылары бу бинаны халгымызын, милләтимизин амал вә әмәл дајағы, мүгәддәс вә тохунулмаз сајырдылар. Ону азадлыг вә истиглал рәмзи кими дәјәрләндирирдиләр. Чүнки Милли Мәчлис илк ичласыны бурада кечирмишди, "Истиглал бәјаннамәси"ни илк дәфә бурадан сәсләндирмишди.

"Азәрбајчан", "Истиглал", "Бәсирәт" вә башга милли мәтбуат органларында кедән јазыларын чохунда "Исмаилијјә" бинасынын башына кәтирилән дәһшәтләрдән, онун кәләчәк талејиндән сөһбәт ачылырды. Бу јөнүмдә ән чох иш көрән зијалылардан бири С. Һүсејн иди. О, башчылыг етдији "Јашыл гәләм" әдәби бирлијиндә "Исмаилијјә" мүсабигәси кечирмиш, зијалылары бу бөјүк абидәнин дағыдылмасынын гаршысыны алмаға чағырмышды. Әдиб 1919-чу илдә "Һәзин бир хатирә. Исмаилијјә"[1] адлы һекајә јазмагла башга гәләм достларыны да өз әсәрләриндә халгын үмдә проблемләрини әдәбијјата кәтирмәјә руһландырырды. Бизчә "Бәсирәт" гәзетиндә бу мөвзуда имзасыз чыхан јазылар да С. Һүсејниндир. Һәм бу јазыларын, һәм дә һекајәнин факт вә детелларынын ејни олмасы, тәсвир үсулу вә үслуб јахынлығы да бу фикри тәсдигләјир. Мүәллифин "Бәним бу хүсусдакы мә'рузәләрим...", "дишары чых... хатальдыр... башына учар дејиб бәни орадан кәнара дә'вәт едән биканә һамиј-хејирхаһым" (һекајәдә рус гадыны, јазыларда рус) сөзләри дә бу инамы артырыр.

"Һәзин бир хатирә"... С. Һүсејнин көрдүјү дәһшәтләрин, кәдәрли публисистик тәһкијәсидир. Јазычы ән чох бәдии бојалар вә бәнзәтмәләрлә јох, факт вә сәнәдләрлә данышыр; олмушлары вә ола биләчәкләри көз өнүнә кәтирир, ағлајыр, ағладыр вә дүшүндүрүр.

Бу әсәр үрәкләри титрәдән ширин, сәнәдли һекајәдир, бир нөв мемуар сәчијјәлидир. Бу абидә "бир чох шад вә гәмли күнләрин шаһидидир" демәклә мүәллиф "Ничат" вә "Сәфа" маариф чәмијјәтләринин, "Сәадәт" руһани чәмијјәтинин, чаһан саваны илләриндә "Гардашлыг көмәји" идарәсинин, һәтта рус әскәрләринин бурада јерләшдирилмәсини јада салыр. Бу бинаны

---

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, N-256, 261, 262.

ән чох она көрә мүгәддәс сајырды ки, Гафгаз мүсәлманларынын биринчи гурултајы бурада кечирилмишди, "мухтаријјәт вә әдм мәркәзијјәт" фикри бурада јаранмышды. Азадлыг вә мүстәгиллик бурадан е'лан олунмушду.

"Һәзин бир хатирә"... әдәби мүһитдә әкс-сәда ојатды. Мүәллиф 1920-чи илдә ону ишләјәрәк, "Исмаилијјә" ады илә "Истиглал" гәзетиндә бурахдырды[1]. Бир нөв "Исмаилијјә"нин прологу кими сәсләнән "Һәзин бир хатирә"дә мүәллиф Исмаилијјә бинасынын тарихчәсини вә јандырылмасыны бәдии-публисист дилдә тәсвир едирсә, бурада онун агибәтини, талејини өн плана чәкир, ону үрәкләрә, јаддашлара һопдурур.

Исмаилијјәни "мүгәддәсатымыз, амалымыз", "милли әмәлләримизин доғулдуғу јер", "Азәрбајчан фикрини , Азәрбајчан һүрријјәти вә истиглалијјәти мәфкурәсини бир ана кими бәсләјиб тәрбијә верән, милләт арасында нәшр едән мәркәз" адландыран С. Һүсејн тәк бинаны јандыран дүшмәнләри лә'нәтләмир, һәм дә вар күчү илә һарај салыр, чар чәкир, зијалылары ону милләтин мә'нәви дајаг рәмзи кими горумаға чағырырды. Бурада кечирилән "курултулу ичласлары, мәсләк мүбаризләрини" јада салан әдиб инамла билдирирди ки, "јандырылан нә мүсават бүросу, нә дә Һүммәт, мүсәлманчылыг вә саирә фиргә вә тәшкилатлардыр. Хаинчәсинә јандырылан Исмаилијјә бинасыдыр, милләтимизин мүгәддәс, азадлыг вә истиглал мә'бәдкаһыдыр".

Мүәллиф Аллаһа шүкүр едир ки, азғын дүшмәнләр бу мүгәддәс бинаны јер үзүндән силә билмәди. Азәрбајчан Демократик Республикасы ону јенидән бәрпа етди, дүшмән көзүнә ох кими учалтды. Һәмин бинә бу күн дә мә'нәви, фикри дәјәрләримизин, елмимизин мәркәзи кими учалыр вә һәр ону көрдүкчә ону јашаданлара рәһмәт охујур, үрәкдән өјүнүрүк.

Бинанын дүзәлдилмәсиндән, горунуб сахланылмасындан севинән әдиб һекајәни үрәјинин дәринлијиндән кәлән белә гәләбә руһлу сөзләрлә тамамлајыр:

"Билирсиниз Исмаилијјәнин јандырыла билмәдијини аләмә исбат едән бир һәгигәт һанкысыдыр?

Азәрбајчан парламаны үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз кушә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағы!".

1. "Истиглал" гәзети, 4 феврал, 1920.

"Исмаилијјә" Азәрбајчан Демократик Республикасы дөври әдәбијјатында јеканә бәдии нәср әсәри иди ки, заманын ән башлыча проблеминә тохунмагла милли дөвләтчилијимизи, милли һөкумәти, "үч рәнкли, сәккиз кушә улдузлу" бајрағымызы белә бөјүк үрәклә алгышлајыр, халгы онун гәдрини билмәјә чағырырды.

1917-1920-чи илләрдә Симурғун (Т. Шаһбазинин) "Һүрријјәт күнәши", Б. Талыблынын "Мә'дән саһибинин фәрасәти" (1917), И. Гәмбәроғлунун "Јамагчы", "Диләнчи" (1919) вә онларча башга кичик нәср әсәрләри дә јаранырды, "Һүрријјәт күнәшиндә" Русијадакы феврал-буржуа ингилабы романтикчәсинә алгышланырдыса, "Мә'дән саһибинин фәрасәти"ндә азадлыг јолунун ганлы олдуғу тәсдигләнирди.

Јени дөврүн проблемләри "Јамагчы", "Диләнчи", "Үч гардаш" кими һекајәләрдә дә өзүнү көстәрирди. Гәмбәроғлу "Иран түркү"нүн өз вәтәни Күнеј Азәрбајчанында зүлмләр көрдүјүндән Гузеј Азәрбајчанына — "чүмһуријјәт гардашынын үстүнә" кәлмәсини реалистчәсинә гәләмә алыр, охучуну бүтөв Азәрбајчанын талеји һаггында дүшүндүрүрдү ("Јамагчы")[1], Гәмбәроғлу "Диләнчи" һекајәсиндә исә руслар јурдумузу, јувамызы дағытды — дејән Күнеј азәрбајчанлы башга бир сојдашымызын јенә дә гузејдә тәсәлли тапмасыны көстәрмәклә милли чүмһуријјәт һөкумәтинә үмид вә инамыны билдирирди. Јурдундан дидәркин дүшәнләрин ағыр һәјатындан данышан миниатүр сәчијјәли бу һекајәләр пешәкар јазычы гәләминдән чыхмағындан сәнәтчә, бәдии бахымдан о гәдәр дә камил әсәрләр дејилди. Анчаг онлар әдәбијјатын јени мәрһәләсиндә ахтарыш нүмунәләри иди, һәјатла, јени гурулушун тәләбләри илә сәсләшмәси бахымындан дәјәрли иди вә бәдии нәсрин бу јөнүмдә кәләчәк јүксәлишиндән хәбәр верирди.

1918-1920-чи илләрдә милли мәктәбләрин истәјини өдәмәк үчүн чешидли ушаг һекајәләри дә мејдана кәлирди. "Мәктәб" журналында "Күлмәли нағыллар" силсиләси илә верилән кичик

1 Гәмбәроғлу. Јамагчы. "Әфкари-мүтәллимин" гәзети, 16 апрел, 1919, N-3.

ушаг һекајәләри јумору, комикләтифә характери илә сечилирди. Мәсәлән, "Сәрсәм киши" (Ә. Фәһми) һекајәсиндә садәлөвһ әмәк адамына мүәллиф рәғбәти дә дујулурду.

"Гондура силән"[1], "Халид"[2], "Үч гардаш"[3] (Мүәллим Давуд) әсәрләри исә бу дөврүн јени типли ушаг һекајәләридир. Азәрбајҹанда һүрријјәт е'лан едилдији күн үч гардашын саваш һагтындакы фикирләрини Гәмбәроғлу ибрәтли шәкилдә үмумиләшдирир ("Үч гардаш"), һәрби мәктәбдә охујан Назимә көрә "Вәтәнин ән ҹәсур вә фәдакар оғлу вәтән вә намус уғрунда дадлы ҹаныңдан кечән әскәрдир". Ҹәлал вә Худат да она һагт газандырмагла өз сәнәтләри илә доғма вәтәнә, милли дөвләтә хидмәт едәҹәкләрини билдирирләр: "Әскәр вәтәни, милләтини силаһла мүдафиә едирсә, бир мүһәррир гәләми илә, бир ишчи тарласы илә вәтәнә, милләтә јардымда булунур... Бир һөкумәтә әскәр лазым олдуғу кими, мaариф вә сәнәт дә лазымдыр"[4].

Кәнҹ нәслин дили илә верилән һәмин сөзләр бу күн, милли дөвләт гуруҹулуғумузда, вәтәнин, торпагларымызын дүшмәнләрдән тәмизләнмәси вә горунмасы дөврүндә чох көрәкли сәсләнир. Бүтүн бунлар 1918-1920-ҹи илләрдә бәдии нәсрин јени ахтарыш јолларындакы имканларындан, мөвзу чешидлијиндән вә мүасирлијиндән хәбәр верирди.

Бүтөвлүкдә Азәрбајҹан бәдии нәсри ҹүмһуријјәт дөврүндә өз габагҹыл ән'әнәси үзәриндә инкишаф етмәклә јени-јени мөвзу, образ вә чаларларла зәнкинләширди.

ДРАМАТУРКИЈА. Сијаси, ичтимаи, мәдәни јүксәлиш, азадлыг һәракатынын күҹләнмәси, елмин, маарифин тәкамүлү илә сәчијјәләнән бир дөврдә милли әдәбијјатымыз, о сырадан да драматуркијамыз мәхсуси бир шәкилдә давам етмишдир. Тарихән чох гыса, лакин ичтимаи, сијаси вә мәдәни бахымдан зәнкин вә сүрәкли олан бу дөврдә драматуркијанын инкишафында бир ҹәһәт даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир: зәманәнин тәләб вә руһуна ҹаваб вермәк — мүасирлик. Бу заман артыг ән'әнәви үмумбәшәри мөвзулар: аилә-мәишәт, әхлаги вә фәлсәфи, маарифчилик мөвзулары бир нов арха плана кечир; Азәрбајҹанын кәләҹәк вә ҹандаш мүгәддәраты илә сых бағлы олан мәсәләләр — милли азадлыг һәрәкаты, дөвләтчилик вә мүстәгиллик мәсәләләри, истиглалијјәт арзулары драматуркијанын апарыҹы мөвзуларына чеврилир.

Сәһнәнин инкишафы, әһалинин кетдикҹә театра марағынын артмасы һәвәскар зијалылары да пјес јазмаға руһландырырды.

Һәвәскарлар тәрәфиндән гәләмә алынмыш бә'зи јүнкүл мәзһәкәләр елә илк тамашадан сонра сөнүр вә кәскин тәнгидә дөзмүрдү. Мәсәлән, Султан Мурадовун "Кәблә Худу", Әли Гәмәрлинскинин "Вахтын вар" адлы пјесләринин талеји белә олмушду. "Јени игбал" гәзетинин 30 апрел 1917-ҹи ил нөмрәсиндә бу типли пјесләр һагтында охујуруг: "Һүрријјәтдән сонра (1917-ҹи ил феврал ингилабы нәзәрдә тутулур) Бакыда бир чох пјесләр мејдана чыхмышдыр. Белә әһәмијјәтли бир заманда бу кими әһәмијјәтсиз мәсәләләрдән бәһс етмәк јерсиз көрүнсә дә, фәгәт, ҹамаатын әфкарына сәһнә артыг тә'сир етдијиндән әкс сурәтдә әфкары дәхи дә фәалландырдығындан бу барәдә бир нечә сөз сөјләмәк истәјирик: "Кәблә Худу" намында ики пәрдәли мәзһәкәнин бир нечә ҹүмләси чыхылдығдан сонра там бир күлүнҹ вә јарамаз бир шеј иди... Бу кими пјесләрдән милләт бир гәниклик мәнфәәт апармајыр, анҹаг бичарә тамашачылар вахтыны итирәҹәк..."

Демократик республиканын гурулмасы әрәфәсиндә вә јашадығы гыса бир заман ичәрисиндә Азәрбајҹанын чағдаш керчәклијини көстәрән драматуржи ирс кәмијјәтҹә о гәдәр дә зәнкин дејилди. О заманлар һәм бәдии, һәм дә идеја-мәфкурә бахымындан сонук вә зәиф олан, мејдана чыхмасы илә сонмәси ејни вахта дүшән бир нечә әсәрләри нәзәрә алмасаг, јашары вә әһәмијјәтли пјесләрин сајы аздыр. Бу дөврдә заманын кечилмәз зәрури вә кәскин проблемләринә чевик әкс-сәда верән мүәллифләр ичәрисиндә ән фәаллары Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ҹ. Ҹаббарлы вә Мирзәбала Мәммәдзадә иди. Марағлыдыр ки, ҹәмиси 3-4 илдәки сијаси-ичтимаи дәјишикликләр, кәскин

1 Гәмбәроғлу. Гондура силән. "Әфкари-мүтәллимин" гәзети, 20 март, 1919, N-2.
2 Мүәллим Давуд. Халид. Орада.
3 Мүәллим Давуд. Үч гардаш. Орада, 8 мај, 1919, N-4.
4 Јенә орада.

чеврилишләр дөврүндә танынмыш јазычы-драматурглардан Н.Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими сәнәтчиләр бу илләрдә чағдаш мөвзуларда драм әсәрләри јазмамышдылар. Һүсејн Чавид исә ән'әнәви мөвзулу романтик јарадычылығыны давам етдирирди.

Јахын вә Орта Шәргдә Азәрбајчанла бағлы вә сых әлагәли шәкилдә милли азадлыг, истиглал мөвзусунда — әсәр јазанлардан бири Ч. Чаббарлы иди. Нә јазыг ки болшевик идеолокијасынын түғјан етдији 1920-30-чу илләрдә Чәфәр Чаббарлынын "Бакы мүһарибәси", Мирзәбала Мәммәдзадәнин "Бакы уғрунда мүһарибә" вә башга бир сыра әсәрләр узун мүддәт әлјазмасы һалында кизлиндә галмыш вә итирилмишдир.

Ч. Чаббарлынын "Әдирнә фәтһи" (1917), "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" (1918) пјесләринин мөвзусу Јахын вә Орта Шәргдә милли азадлыг һәрәкатындан көтүрүлмүшдү. "Әдирнә фәтһи" Балкан мүһарибәси дөврүндә түрк халгынын истиглал мүбаризәси илә зәнкин тарихин парлаг бир сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр. Бу мөвзу о дөвр үчүн јени дејилди. Асим Һачы Әбдүррәһманзадәнин "Әдирнә мүһарибәси, јахуд гәһрәман Шүкри паша", Рәһим Мәммәдзадәнин "Әнвәр бәј, јахуд Камил паша кабинәси), Намиг Камалын "Османлы мүһарибәси", Мәммәдбағыр Әлијевин "Камил паша вә јени түркләр" адлы пјесләри дә ејни мөвзуда иди. Лакин бу әсәрләрин һеч бири давамлы сәһнә өмрү јашамады. Кәнч Чаббарлынын "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри исә узун мүддәт репертуардан дүшмәди, ејни мөвзуда јазылан пјесләри көлкәдә гојду.

1911-чи илдә башланан Италија — Түркијә вә Биринчи Дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Јахын Шәргдә, хүсусилә кичик Асијада империалист ишғалчыларына гаршы милли азадлыг һәрәкатынын, истиглалијјәт идејаларынын ишығы алтында гәләмә алынмыш "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри конкрет заманын азадлыг һәрәкаты вә идејалары илә говушараг, Балкан мүһарибәләри һадисәләрини дә әһатә едирди.

Кәнч түркләрин лидерләри, о чүмләдән Ч. Чаббарлынын "Әдирнә фәтһи" вә "Траблис мүһарибәси" пјесләриндә мүәјјән мә'нада рәғбәтлә мә'наландырылан Әнвәр паша, Иззәт паша кими тарихи шәхсијјәтләр түрк буржуазијасынын һакимијјәтинә наил олмаг үчүн истиглалијјәт, милли мәнлик мејлләриндән, вәтәнсевәрлик, һәтта дини дујғулардан бәһрәләнәрәк бунлары тәмсил едән гүввәләри өз харичи вә дахили әлејһдарларына гаршы чевирирдиләр. Кәнч түркләрин башчылыг етдикләри вә истигамәтләндирдикләри милли мүстәгиллик уғрунда һәрәкат буржуазијанын гәләбәси илә гуртарды вә өз дөврүнә көрә габагчыл һадисә иди. Империалистләр феодал-султан һакимијјәтинин деврилмәсиндән (1908) сонра һәм игтисади вә һәм дә сијаси бахымдан ифласа уғрамыш, зәиф дүшмүш Түркијәни бөлүшдүрмәк планлары ирәли сүрүр, онун көһнә мүстәмләкә әразиләринә өзләри саһиб олмаға чан атырдылар. Инкилтәрә Түркијәнин бир сыра Асија вилајәтләрини, Франса, Сурија вә Ливаны, Италија Траблиси, (индики Ливија чүмһуријјәти), чар Русијасы Истанбулу вә көрфәзләри, Алманија исә бүтүн кичик Асијаны ишғал етмәјә чалышырды.

Черногорија, Болгарыстан, Сербија вә Јунаныстандан ибарәт олан Балкан дөвләтләринин һаким даирәләринин дә Түркијә әразисинин бир һиссәсиндә көзү вар иди.

Беләликлә Биринчи Дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә империалист дөвләтләр тәрәфиндән зәиф салынмыш, парчаланмыш, әразисинин вә мүһүм шәһәрләринин, лиманларынын чоху ишғал олунмуш Түркијәдә зијалы вә буржа тәбәгәләри арасында баш галдыран түркчүлүк һәрәкаты өз маһијјәти илә азадлыг, истиглалијјәт вә демократија уғрунда бир һәрәкат иди.

Түркијәдә милли-азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләјән Ч.Чаббарлы өз өлкәсинин вә халгынын истиглалијјәт вә азадлыг јоллары барәдә дүшүнүр, бәдии әсәрләри илә ичтимаи фикирдә ингилаби вәтәнсевәрлик идејаларына мәһәббәт һисси ојатмаға чалышырды. "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри дә һәмин идејаларын мәһсулу иди. Кәнч Чаббарлы о заманлар (1916-1920-чи илләрдә илк тарихи пјесләрини јаздығы вахтлар нәзәрдә тутулур) түрк әдәбијјатынын, өнчә дә Намиг Камалын гүввәтли әдәби-мә'нәви тә'сири алтында иди. 1907-чи илдә Намиг Камалын "Вәтән, јахуд Силистрә" вә "Рә'ја" әсәрләри Кәнчәдә Һачы Һәсәнзадә

мәтбәәсиндә вә Тифлисдә “Гејрәт” мәтбәәсиндә Азәрбајҹан түркҹәсиндә чап олунмушду. 1873-ҹү илин 1 апрелиндә мәһз Намиг Камалын “Вәтән, јахуд Силистрә” пјеси тамашаја гојулурду. Әсәрин бөјүк уғур газанан илк тамашасы Султан һакимијјәтини нараһат етмишди. 1873-ҹү илдә пјесин тамашаја гојулмасы мүнасибәти илә мәгалә дәрҹ едән “Ибрәт” гәзетини бағламыш, Намиг Камалы исә әввәлҹә һәбс едиб, сонра мәсләкдашлары илә бирликдә өлкәдән сүркүн етмишдиләр. “Траблис мүһарибәси”, јахуд “Улдуз” вә “Әдирнә фәтһи” пјесләриндә мүҹәррәдлик вә конфликтсизликдән јаха гуртармаг үчүн Ҹаббарлы “Вәтән, јахуд Силистрә” пјесиндә епизод шәклиндә олан өвладын валидејнләри итирмәси, јахуд гардаш-баҹынын аралы дүшүб бир-бирини танымамасы учундан ешг мәҹарасына дүшмәләри сүжетиндән истифадә етмиш вә вәтән уғрунда мүһарибә сәһнәләрини, фәрди талеләри, еһтираслр вә мүбаризәләрин тоггушмасы илә говушуг шәкилдә тәсвир етмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлынын мүсбәт гәһрәманлары да Намиг Камалын гәһрәманлары кими вәтән уғрунда һәлак олмағы шәрәф санан горхмаз, мәрд фәдаиләрдир.

Әдирнәни зәбт едәнләрә түрк вәтәнсевәрләринин, империалист ишғалына, мүстәмләкә зүлмүнә гаршы халгын вурушмасы фонунда милли истиглалијјәт, азадлыг идејаларыны тәрәннүм едән драматург бу идејалара мүнасибәтини гәһрәманларын мүбаризәсиндә, гаршылыглы мүнсибәтләриндә ачыр. Бу гәһрәманлар тамамилә ајдын вә мүгәддәс бир вәзифә уғрунда — вәтәни - доғма јурду јаделлиләрдән горумаг уғрунда ҹанларындан кечмәји шәрәфли борҹ билирләр. Милли истиглалијјәт савашынын гызғын доврүндә дарүлфүнундан көнүллү олараг ҹәбһәјә јола дүшмүш Зәһра вә Руф’әт белә гәһрәманлардандыр. Дөјүш ҹәбһәсиндә бир-бирини севән бу ҝәнҹләрдән шәфгәт баҹысы Зәһра вәтәндашлыг борҹуну вә виҹданы тәсәллисини “вәтән намусу үчүн өлүмүн көзүнә сүнкү кими сохулан”, севдији торпағын мүдафиәси үчүн ҹанындан кечән ҝәнҹләри өлүмдән гуртармагда, онлара һамилик вә гајғыда тапыр. О, вәтән вә халг үчүн мүгәддәс олан кејфијјәтләри забит Руф’әтдә ҝөрүр вә ону севир. Руф’әтин мәгсәди, амалы исә мүҹәррәд, думанлы, чылғын бир еһтирас дејилдир. Өзүнүн дедији кими, онун мәгсәди үмидсизлик вә чарәсизликдән “интиһар дејил”, вәтән уғрунда шәрәфли өлүмдүр. Ҹ. Ҹаббарлынын ҝәнҹ гәһрәманларына руһ верән, онлары гәтијјәтли вә дөнмәз едән фанатизм дејил, ајдын вә мүгәддәс бир идеалдыр.

Ҹ. Ҹаббарлы гәһрәманларынын мә’нәви аләмини, әхлаги камиллијини, һәм дә руһи зиддијјәтләрини ачмаг, әсәрин сүжет әлагәләрини мараглы етмәк, мүндәриҹәни зәнкинләшдирмәк үчүн гејри-ади бә’зән маҹәрачы мәһәббәт интригаларындан да истифадә едир. Садәлөвһлүкдән алданмаг, билмәјәрәкдән өз доғма баҹысына ашиг олмаг, севдијинә чатмаг үчүн гаршы-гаршыја, мәрданә дөјүшә чыхмаг, јүксәк пафос, бә’зән чылғынлыг дәрәҹәсинә ҝәтирән еһтираслар “Әдирнә фәтһи”-ни романтик фаҹиә сәвијјәсинә галдырыр.

Пјесин мүрәккәб, зиддијјәтли образларындан бири Камилдир. Әввәлләрдә ҹәмијјәтин амансыз ганунлары, мал-дөвләт һәрислији ону јаман јоллара салмышдыр. Пул ҝүҹүнә ҝөзәл бир гыза зорла саһибләнән Камил, арада һәгиги мәһәббәт вә мә’нәви бағлылыг олмадығындан тәһгир вә рүсвај едилир. Зорла Камилә арвад едилмиш гыз Халидин гардашына гошулуб гачыр. Лакин пис әмәлләриндән пешиман олмагданса, Камил тәһгир вә рүсвајчылығын әвәзини амансыз гисас алмагла чыхмаг истәјир. Ону рүсвај едән нәсилдән, аиләдән интигам алмаг үчүн о иткин дүшмүш вә бир-биринә танымадан ашиг олмуш гардаш-баҹыны угурсуз, рүсвајчы издиваҹа сөвг етмәк истәјир. Зәһранын доғма гардашы Халиди һәр ан изләјиб мә’нәви тә’сири алтына салыр, һәтта сатгынлыға вә ҹасуслуға ҹәлб едир. Лакин гәрибәдир ки, өз ҝүнаһы учундан тәһгир вә рүсвај олунан Камил дә, өз шәхси мәһәббәтинә наил олмаг үчүн халга хәјанәт едән Халид дә там мискин адамлар дејилләр. Хәбис әмәл вә еһтираслардан асанлыгла әл чәкә билмәсәләр дә, онлар мә’нәви шикәстлик вә гәбаһәтләрини һисс едиб пешиман олурлар. Онлар вәтән мәһәббәти, ел гејрәти үчүн иш ҝөрмәк лазым ҝәләндә өз шәхси мәнафеләриндән әл чәкиб, һәгигәти намусла бојунларына алырлар. Халид фитрәтән саф, садәлөвһ олдуғу үчүн Камилин амансыз нијјәтини, Руф’әт дә хәјанәт јолуна дүшмүш Халидин мәгсәдини баша дүшмүр. Һадисәләри

kah дөјүш мејданында, kah да шәхси гаршылашдырмаларда инкишаф етдирән мүәллиф гәһрәманларынын дахили аләмләрини, мә'нәви сарсынтыларыны инчәликләри илә ачмаға чалышыр. Һәјатын амансыз зәрбәсини дадмыш Камил, һәм әслиндә күнаһы олмајан адамлардан амансыз интигам алмагла еһтирасыны сөндүрмәк истәјир, һәм дә вәтән уғрунда чанындан кечән гәһрәманларын әмәлләрини јүксәк гијмәтләндириб, пешиманчылыг һисси кечирир, онлары хәјанәт гурбаны етмәк истәдијиндән әзаб чәкир. Халид дә кимлијини билмәјәрәкдән дәличәсинә вурулдуғу бачысыны Руф'әтә "тәрк етмәмәк наминә" өз әмәлләрини "гара хәјанәт" адландырыр. Лакин о гәлбини әсир етмиш бир гызын мәһәббәти гаршысында күчсүздүр.

Мараглы образлардан бири дә Галибдир. О, Камилин оғлудур. Хәјанәт, чинајәт јолуна дүшдүјүнү билдикдә о вәтән вә халг наминә өз атасына белә күзәштә кетмир.

Һәрб сәһнәләриндә мүәллифин мәһәббәтлә тәсвир етдији күтләви бир образ да вардыр ки, бу пјесин баш гәһрәманы олан вә истиглал савашына, өлүм-дирим мүбаризәсинә галхан халгдыр. Бу күтләви образы Чаббарлы образларын дилиндән мә'наландырыр. Руф'әт Зәһра илә сөһбәтиндә дејир ки, "...түркләр һәр бир фәлакәти сакит үрәклә, ачыг алынла, сојуг ганла гаршылајырлар. Зәһра, ағлама, түркләр ағламаға адәт етмәмишләр".

Әлбәттә, бунлар заһирән мүчәррәд сәсләнсә дә, әслиндә сөһбәт ајры-ајры фәрдләрдән, груплардан дејил, мәһз халгдан, јашамаг вә варлыг, өлүм-дирим мәсәләси мејдана чыхдығда ону гаршылаја билмәк гүдрәтиндән кедир. Әввәлләрдән јарыммүстәмләкә вә асылы һала салынмыш Османлы империјасынын јухары тәбәгәләри өз чиркин мәнафеләри учундан тәслимчилик јолуна јуварланыб, ишғалчылара һәр ан сүлһ тәклиф етмәјә һазыр идиләр. Онлар бу ишдә өлүм-дирим мүбаризәсинә киришән халгы јолундан дөндәрмәк үчүн руһаниләрин тәблиғатындан да истифадә едирдиләр. Бөһранлы дөгигәләрдә мүәллиф сатгын башчылар вә сәбатсыз һәрбчиләрлә халгы гаршылашдырыр. Бүтүн бу сәһнәләрдә узағы көрә билмәјән, ловға, шөһрәтпәрәст хадимләр өз худбин мәнафеләри үчүн һакимијјәтә чан атмаг наминә халгын ирадәси гаршысында бојун әјмәли олурлар. Мүәллиф халгын мүбаризәдә әзмкарлығынын сәбәбләрини чох дүрүст ајдынлашдырыр. Пјесдә мүбаризәни гәләбәјә гәдәр давам етдирмәк әзминин маһијјәт вә сәбәбини мүәллиф Руф'әтин дили илә белә билдирир: "Дурунуз, еј гафилләр". "Сүлһ истәјириз" сөјләмәк архасында нә гәдәр фәлакәтләр кизләндијини билирсиниз? Сиз Әдирнәдә мә'сум түрк гызларынын намусларынын һәрб чәнкавәрләринин кобуд әлләриндә чејнәндијини көрмәдиниз?.. Дүшмән чарыглары алтында сәфиланә јашамаг, рәзаләтлә сүрүнмәк үчүн сүлһ истәјәнләр, өлүмдән горханлар евләриндә кизләнсинләр"[1]. Азадлыг савашында тәмсилчи дөвләт дејил, мәһз халг галиб кәлир, өлкә империалист ишғалчыларындан тәмизләнир.

Ч. Чаббарлынын "Әдирнә фәтһи"ндән сонра гәләмә алдығы "Траблис мүһарибәси, јахуд Улдуз" пјесиндә дә ејни дөврүн һадисәләри тәсвир едилир.

"Әдирнә фәтһи"ндә мүәллиф дөврүн сијаси һадисәләрини, ичтимаи һәрәкаты сәчијјәләндирән дуруму даһа габарыг вермәјә чалышыр. Бурада ајры-ајры образларын, типләрин бахышлары вә сәчијјәси үмуми бир идеала јанашмагда, даһа доғрусу, милли-азадлыг һәрәкатына мүнасибәтдә ајдынлашыр, "Траблис мүһарибәси, јахуд Улдуз" пјесиндә исә характерләрин фәрди чизкиләри даһа өнәмлидир. Мүхтәлиф бахышларын, характерләрин тоггушмасы вә мүбаризәси фонунда мүәллиф образларын ичтимаи мөвгеләрини, даһа дүрүстү исә вәтәнә, халга вә ичтимаи идеала мүнасибәт мәсәләләрини ајдынлашдырмаға чалышыр. Пјесдә зиддијјәт вә чәкишмәләр кетдикчә кәскинләшир. Мүәллиф охучу вә тамашачылары бүтүн һадисәләри дәрин бир мараг вә кәркинликлә изләмәјә јөнәлдир.

Рамиз, Улдуз, Һарис, Әбдүррәһман кими кәнчләрин һәјатыны, шәхси кејфијјәтләрини бә'зән инчәликләринә гәдәр көстәрән драматург сүбут едир ки, шәхси һәјатларында тәмиз, пак вә мәрдානә оланлар, ләјагәт вә һалал зәһмәтә тапынанлар, достлуг вә јолдашлыгда садиг оланлар вәтәнә вә халга бағланыб, она сәдагәтлә хидмәт едир, јери кәлдикдә бу јолда чанларыны белә гурбан вермәкдән чәкинмирләр. Хәбисләр, намәрдләр, достлуг вә јолдашлыгда хәјанәт вә һијләкәрлик јолу-

ну туғанлар вәтәнә вә халға да хәјанәт едирләр.

Әсәрин образларынын әксәријјәти көнүллү сурәтдә вәтәнин мүдафиәсинә галхан, халг ичәрисиндән чыхмыш әрәбләр вә түркләрдир.

Кичик јашларындан һијләкәрлик јолуна дүшән Һарис өз ата-анасыны, бачысыны шәхси мәгсәди јолунда мәһв етмәјә гәдәр алчалыр. О, вәрәсәлик һесабына мәнсәбә чатмаг үчүн гардашыны хаинчәсинә боғуб өлдүрүр. Сонра исә паша гызы, көзәл Улдуза саһиб олмаг үчүн өз јолдашы Рамизә хәјанәт едир. Әбдүррәһман да Һарис кими әрәбдир. Лакин о тамамилә Һарисин әксинә олан бир адамдыр. Һарис ону хәјанәт вә чинајәт јолуна чәкмәк үчүн миллијјәтчилик, тәәссүбкешлик һиссләриндән истифадә етмәк истәјир. Лакин о, бир инсан кими шәрә гаршы мәрданәлик, сәмимилик бајрағыны уча тутур. Онун аләминдә миллијјәтиндән асылы олмајараг, ким олурса-олсун мәзлумлары залимләрдән мүдафиә етмәлидир. О, Һарис кими гачагчылыға бир гулдур нијјәти илә дејил, "зүлмә гаршы чәза вермәк үчүн", "мүдафеји-мәзлуман һеј'әти" дүзәлтмәк үчүн гошулмушдур.

Әсәрин әсас идејасы Улдуз — Рамиз хәтти илә инкишаф етдирилир. Бир паша гызы олан Улдуз "султан сарајларында шаһзадәләр тәрәфиндән һәсрәти чәкиләркән" әсл фәдакарлыг көстәриб, өзүнү севкилиси Рамизә һәср едир, доғма ата-анасындан ајрылыб, она гошулур вә бүтүн чәтинликләрә синә кәрир.

Рамиз дә Улдуз кими мәрданә, һәгигәтсевәр вә бүтүн мүнасибәтләрдә сәдагәтли бир кәнчдир. Вәтән јолунда өлүмә белә һазыр олан бир әскәр олмаг истәркән, мәһәббәт ону гулдур ады дашымаға, мағараларда јашамаға мәчбур едир. О, мәзлумларын һимајәчисидир вә өзү дедији кими, "залимләри чапыр, зәнкинләрдән алыб јохсуллара верир". Лакин халг арасында јаман ад дашымасы, гулдур адландырылмасы онун гәлбини сыхыб әзаб верир: "Әмәлимизә бахан вармы? Инсанлара мәләкләр гәдәр мәһәббәт, пејғәмбәрләр гәдәр јахшылыг едирсән, јенә бизә гулдур дејирләр. Намуслу бир адама да *бир дәфә гулдур* дедиләрми, һәмишәлик вичдан әзабына дүшмәси үчүн јетәр" — дејир.

Рамиз һәм дә садәлөвһдүр, тез алданыр вә һиссијјата гапылыр. Һарис хәјанәт вә һијләкәрликлә онда Улдуза гаршы шүбһә, гысганчлыг һисси ојада билир. Һијләкәрлик гурбаны олан Рамиз вә Улдуз узун мүддәт бир-бириндән аралы дүшүб, мин бир әзаба гатлашмалы олурлар.

Ч. Чаббарлынын кәнч гәһрәманларынын башлыча кејфијјәтләриндән бири дә вәтәндашлыг гүрурудур. Рамиз, Халид кими кәнчләр өлкәјә басгынчыларын һүчуму заманы "вәтән јолунда, мүбаризә мејданында вичданла өлмәк" үчүн анд ичирләр".

"Әдирнә фәтһи" пјесиндән фәргли олараг, "Траблис мүһарибәси" пјесиндә мүәллифин гәһрәманлары даһа еһтирaслы вә һәјәчанлыдырлар. Онлар бә'зән еһтирaслы пафосла романтик дујғулу мүһакимәләр јүрүдүр, бәшәријјәт, инсанлыг, мүбаризә, әхлаг вә мә'нәвијјат һаггында мәнтиги нәтичәләрә кәлирләр. Драматург мүхтәлиф зүмрәләрдән вә милләтләрдән олан адамлары бөһранлы анларда савaш мејданында, дојүш сәһнәләриндә гаршылашдыраpаг бу нәтичәјә кәлир ки, бүтүн милләт, гөвм вә нәсилләрдә јахшы вә пис, мәрд вә хәбис адамлар вардыр. Сынаглар, һәјатын ибрәт дәрсләри, бә'зән адамлары пис әмәлләриндән дөндәрир, бә'зән дә мајасында хәбислик олан адамлар һеч заман, һәтта өлүм горхусу алтында анд ичиб төвбә дедикләри вахтда да пис әмәлләриндән, гара нијјәтләриндән әл чәкмирләр; Һарис беләләриндәндир. О, мәгсәди наминә рәгибләриндән елә бир интигам алмаг истәјир ки, "јәһудиләрин Исаја, Фир'онун Мусаја, Шәддадын Әбу Һәзәгә" ејләмиш олдуглары зүлм онун јанында бир һеч олсун.

Мүәллиф хаин, хәбис Һариси бүтүн һијләкәрликләри, мүрәккәблији илә ачыр, ону мүхтәлиф, рәнкарәнк чаларларда көстәрир. Лакин һадисәләр нә гәдәр кәркинләшсә дә, бөһран сәвијјәсинә галхса да, һәгигәт хәјанәт үзәриндә гәләбә чалыр. Һарис һәм Улдузу, һәм дә Рамизи һәлак етмәк истәсә дә, өзү тәләјә дүшүр.

Кәнч Ч. Чаббарлынын гәһрәманлары фәдакар вә мүбариз олсалар да, һәгигәтин көзүнә ачыг бахсалар да, ејни заманда үлви бир хәјалын шәфәгләриндә гызынырлар. Бә'зән онлар, "Әдирнә фәтһи"ндә олдуғу кими, өзләрини гәзанын, талејин

гучағына атыб, "Аллаһ алнымыза нә јазыбса, о олачаг" дејә тәскинлик тапырлар. Бә'зән дә дүшмән әлиндә әсир олдуглары вә һәр ан өлүм көзләдикләри мәгамларда белә сарсылыб көз јашлары төкмүр, јалварыб аман диләмирләр. Рамиз Түркијәјә көз дикән ишғалчыларын вә хаин Һарисин әсири олдуғу вахт дүшмәнләрин мүһитини "әдәбсиз", өзләрини исә "горхаг түлкүләр", "голубағлы бир мүбаризин" иззәт-нәфсини тапдалајан алчаглар адландырыр. Рамиз бә'зән бөһранлы анда белә Аллаһа үсјан едиб дејир: "Аллаһын јаранмышларына бөјүк миннәтләрлә вердији дирилик бунданмы ибарәтдир?".

Пјес хејирин шәр үзәриндә, сүлһүн вә әмин-аманлығын мүһарибә кабусу үзәриндә гәләбәси илә битир. Ишғалчылар өлкәдән говулур, шәһәрләр дүшмән ордуларындан азад едилир. Әзаб чәкән гәһрәманлар гәләбә севинчи илә күлүмсәјирләр, севкилиләр говушурлар.

Тәнгидчи Сејид Һүсејн 1919-чу илдә "Әдирнә фәтһи" пјесинин тамашасы мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә әсәрин бәдии методу вә образларынын гејри-адилији мәсәләләринә тохунмушдур. О јазырды: "...Романтик мүһәррирләр һеч бир гануна табе олмаг истәмәзләр. Онларын шәхси зөвгләри онлар үчүн ганундур. О өз дүшүнчә вә мүһакимәсиндә сәрбәстдир. Онлар һәр шејдә көзәллији күдәрләр. Бу јолда һиссијјати-тәрбијәјә намүтәнаһи бир сурәтдә гапыларлар.

...Чәфәр Әфәндинин "Әдирнә фәтһи" әсәрини мүәјјән етмәк бир гәдәр күчлүдүр. Зира о нә романтик, нә дә һәјатын үрјан ("чылпаг") тамашасындан зөвг алан реалистдир. Даһа доғрусу, бир аз натуралист киби көрүнүр"[1]

Сејид Һүсејн пјеси романтик әсәр олдуғуну әсасландырмаг үчүн гәһрәманларын гејри-адилијини, һәдсиз һиссијјатла һәрәкәт етдикләрини дедикдә бәлкә дә һаглы иди. Лакин һәр чүр ибрәтли әһвалат, мачәра, романтизм үчүн әсас шәртләр дејилдир. О, әсәрин гәһрәманларындан бири олан Камилин шәхси интигам алмаг үчүн мүхтәлиф һијләләрә әл атмасыны "реалист", Зәһра илә Халидин гардаш-бачы олдуглары һалда, аралы дүшүб, билмәјәрәкдән бир-бирини севдикләрини, "романтик олмағын" шәртләри кими мә'наландырыр.

Һәм "Әдирнә фәтһи", һәм дә "Траблис мүһарибәси" пјесләриндә мүәјјән тарихи һадисәләри, халгын азадлыг, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәләри әкс етдирән Чәфәр Чаббарлы бәдии тәхәјјүлүн мәһсулу олан образларла бәрабәр Әнвәр паша вә Иззәт паша кими тарихи сурәтләр дә јаратмышдыр. Әнвәр паша вә Иззәт паша кими тарихи шәхсијјәтләрин, кәнч түркләрин буржуа лидерләринин өз мәнафеләри, һакимијјәт уғрунда мүбаризә наминә халгын истиглалијјәт һәракатындан фајдаланмаға чалышдыгларыны һәгигәтә ујғун шәкилдә вермәк Ч.Чаббарлынын милләтчилијинә дејил, реализминә дәлаләт едир. 1916-1917-чи илләрдә пјесләрин гәләмә алындығы вахтларда кәнч түркләр һәрәкатынын танынмыш лидерләриндән бири Әнвәр паша һаггында кәнч Чаббарлынын мә'лумат вә тәсәввүрү о заманлар мәһдуд вә думанлы иди. О, һәр ики пјесиндә Әнвәр пашаны "гәһрәман", "Османлы императорлуғунун" "шанлы-шөвкәтли әзәмәти" илә өјүнән, милли азадлыг уғрунда "мүчаһид", башга халглара һөрмәт едән "бејнәлмиләлчи" кими тәсвир едир. Әнвәр паша ишыглы, парлаг, мәрданә гәһрәманлыглары илә долу өмүр јолу илә јанашы, һәм дә зиддијјәтли бир шәхсијјәтдир. Өзүнүн шөһрәтпәрәстлији, интригабазлығы, бонапартчы әдасы илә Әнвәр паша Түркијәдә "наполеончик" ләгәби газанмышды (Әли Назим)

Ч. Чаббарлы озү "Траблис мүһарибәси" пјесини фачиә адландырырды. Кәркин мүбаризәләрдән, мәһрумијјәтләрдән сонра һадисәләр мүсбәт бир сонлугла, хејрин, әдаләтин тәнтәнәси илә битир вә шән, күмраһ бир овгат јарадыр. Әсәрин әсас, өзү дә мәнфи образларындан бири — Һарис етдији "зүлмләрә гаршы чәза" олараг һәлак олур.

Әлбәттә, һәр бир драматик әсәрдә тракизмин дәрәчәси јалныз төкүлән ганларын чохлуғу, һәлак оланларын сајы илә тә'јин едилмир. Тракизм конфликтин оз тәбиәтиндән, әсәрин әсас гәһрәманларынын дүшүнчә вә әмәлләринин зиддијјәтләриндән доғур. "Әдирнә фәтһи"нин әсас образларында, онларын мүбаризәләриндә мәгсәди, амалы уғрунда чарпышмаг әзми илә ону реаллашдырмаг арасында учурум јохдур. Әксинә,

1 Казымоғлу: "Әдирнә фәтһи", ачыг тәнгид. "Азәрбајчан" гәз., 1919, август, N 253-254.

шəраит, һадисəлəрин инкишафы гəһрəманлара ишыглы идеала чатмаг јолунда уғурлу бир имкан јарадыр.

1916-17-чи иллəрдəн јазмаға башладығы "Анамын китабы" драмыны Чəлил Мəммəдгулузадə 1919-чу илдə Азəрбајчанын истиглалијјəт газандығы бир дөвдə тамамлајыр. "Анамын китабы" Вəтəнин тарихи дөвлəтчилик мүгəддəраты мөвзусу илə сых бағлы олан бир əсəрдир. Нə јазыг ки, милли драматуркијанын шаһ əсəрлəриндəн олан "Анамын китабы" чағдаш күнлəрə гəдəр лајигинчə гијмəтлəндирилмəмишдир. Болшевик идеолокијасы бу əсəрин бөјүк бəшəри вə əбəди идеалыны ачмаға имкан вермəмишдир. Даһа фачиəли чəһəт бу иди ки, 20-30-чу иллəрдə Ч. Мəммəдгулузадə јарадычылығыны тəһлил едəн бə'зи мүəллифлəримиз "Анамын китабы"нда егоизм, дилдə, шүурда миллилик ахтарараг ону лəкəлəмəјə, кичилтмəјə, көздəн салмаға чалышмышлар.

Милли истиглал, дөвлəтчилик идеалларынын реаллашдығы, тарихи јеткинлик чағларынын јахынлашдығы əрəфəдə кəнч Ч.Чаббарлы гардаш түрк халгынын вə онун вəтəнсевəр өвладларынын истиглал савашындан нүмунə вə ибрəт көтүрмəји бəдии бахымдан мə'наландырмағы мəгсəд сечмишдисə, Ч. Мəммəдгулузадə бу əзəли вə əбəди мөвзунун — истиглал вə дөвлəтчилик идеалынын мə'нəви вə идеоложи чəһəтлəрини јүксəк бəдии-драматик јолдə мə'наландырмышды. Бөјүк драматургун мə'наландырдығы али мəгамлар вə мəгсəдлəр о иди ки, истиглала, сəрһəдчилији позулмаз мүстəгил дөвлəтчилијə јалныз физики күчлə, чохсајлы орду илə, силаһла чатмаг вə ону горујуб јашатмаг олмаз. Милли истиглалын, мүстəгиллијин али шəртлəри милли-мə'нəви идеал бирлији, өзүнү дəрк етмəк вə миллəтлəр, халглар арасында өз мəгамыны дүзкүн сечмəкдир.

Драматик əсəрин бүтүн тəлəблəринини идеал-бəдии јүксəкликдə һəлл едилəн бу əсəрдə бир аилə вə онунла бағлы оланларын тимсалында бүгов бир чəмијјəтин, халгын чағдаш мə'нəви, əхлаги, психоложи дуруму һејрəтамиз сəнəткарлыгла ачылыр.

"Анамын китабы" пјеси һəм Азəрбајчан драматуркијасы, һəм дə Ч. Мəммəдгулузадə јарадычылығында јүксəк мөвгеји олан дəрин мə'налы, бəдии бахымдан камил бир əсəрдир.

Мəзмуну, кəркин драматизми, чағдаш заманын сијаси-ичтимаи конфликтлəрини бəдии үмумилəшдирмəси, сијаси вə идеоложи мөвгеји илə чағдаш кејфијјəтлəрə малик олан "Анамын китабы" драмы мəһз "Молла Нəсрəддин" идеалларынын, Ч.Мəммəдгулузадə демократизминин бəдии тəчəссүмүдүр.

"Анамын китабы" сијаси-ичтимаи һадисəлəрин мүрəккəб вə бөһранлы бир дөврүндə, Русијада болшевик чеврилишиндəн сонра Азəрбајчан халгынын тарихи мүгəддəратынын, азадлыг, истиглалијјəт арзуларынын, талејинин бир проблем кими гаршыда дурдуғу вахтда гəлəмə алынмышдыр. Бу елə бир заман иди ки, чағдаш мүрəккəб һадисəлəр зијалылардан чидди фикир јүрүтмəк, өз мөвгелəрини ачыг вə чəсарəтлə билдирмəји тəлəб едирди. Бə'зи нүфузлу зијалылар милли шүурун ојанмасына вə инкишафына истигамəт верə билмир, чаризмлə сазишə кирмəк мејллəри јабанчы, идеалларын, тəмајүллəрин өлкəдə нүфуз едиб јајылмасына шəраит јарадырды. Бə'зилəри исə мүхтəлиф мəслəклəрə, мəфкурəлəрə мејл көстəрирдилəр. Вə јахуд фикри башлыча мəгсəддəн јајындырыб мə'насыз сөзбазлыгла бејинлəри думанландырыр, халгы чаш-баш салырдылар. Шəрг өлкəлəриндə тəһсил алмыш бə'зи зијалыларын рус əсарəтинə гаршы мүəјјəн наразылыглары олса да, бу һал килејгејбəтдəн узаға кедə билмир, нə чаризмə, нə дə башга јабанчы гүввəлəрə гаршы гүввəтли, ардычыл һəрəката чеврилə билмирди. Тарихи дөврүн белə бир мүрəккəб чағында, милли мүгəддəратын тале мəсəлəсини чағдаш заманын гаршыја кəскин шəкилдə гојдуғу бир вахтда гəлəмə алынан "Анамын китабы" бүтүн халгы, милли зијалылары, фүрсəти əлдəн вермəдəн ваһид, зəрури, гачылмаз олан истиглал фикри, вəтəн вə вəтəндашлыг амалы əтрафында бирлəшмəјə чағырырды.

"Анамын китабы"нда һəр һансы фəалијјəт, əмəл һаггында үмумилəшдиричи, јекунлашдырычы фикир, гијмəт һадисəлəринин өз маһијјəтиндəн, инкишафындан доған мəнтиги нəтичəдир.

Бөјүк демократ пак, нəчиб хəлги хүсусијјəтлəри горујан вə əбəдилəшдирəн адамларын һалал зəһмəт јолуну сатгынлара, мəсликсизлəрə, мүфтəхорлара гаршы гојур. Дəрин, кениш анлајышлары өзүндə əкс етдирəн "Анамын китабы" мəфһуму

Азәрбајчан түркләринин варлығыны, мәнлијини, доғма инкишаф јолуну горујуб сахламагла, һәгиги истиглалијјәтә говушмаг арзуларыны, әзмини әкс етдирән дәрин рәмзи мә'на дашыјыр. Әдиб о фикри ачыглајыр ки, халгы ишыглы јолдан, әзәли арзулардан, уғурлу сәмтдән сапдыранлар, јадлара хидмәт едәнләр мәһв олмалыдырлар.

"Анамын китабы"нда Азәрбајчан халгынын тарихи мүгәддәраты илә бағлы олан тарихи әдаләтсизлик, фачиәви шәкилдә парчаланыб, ајры дүшмүш бир халгын бирләшмәси, демократик бир гурулуша гошулмасы кими али бир идеја јүксәк бәдии үмумиләшдирмәләрдә мә'наландырылмышдыр.

Тарихи инкишафын зиддијјәтли, тәлатүмлү бир чағында үчгар мүстәмләкә Азәрбајчанында халгы тәмсил етмәк иддиасында олан милли зијалылар ваһид бир мәсләк әтрафында бирләшә билмирдиләр, чох заман да бир-бирләринә гаршы дурурдулар. Русија, Түркијә вә Иранын мүәјјән нүфуз даирәләрини тәмсил едән, мүстәгил јолу, мәгсәд вә әгидә бирлији олмајан сатгын зијалылардан башга бунлара вә һәр чүр иртичаја гаршы дуран мәтин халгын талеји илә бағлы олан мәсәләләр, идејалар әтрафында дүшүнән, чидди мүбаризә апаран зијалылар дәстәси дә вар иди. Бунлардан бири, молланәсрәддинчиләр әдәби-ичтимаи һәрәкатынын башчысы, "Анамын китабы"нын мүәллифидир. Мәһз бу әсәрдә әдиб мүстәмләкә зүлмүнү, доғма халгынын азадлыг вә истиглалијјәтинә гаршы чеврилмиш јад тә'сир вә идејалары, бу идејаларын әсири онлары ифша етмәклә милли бирлик вә мүгәддәрат мәсәләләрини орижинал бәдии васитәләрлә, јүксәк пафосла дәрин лиризм вә емосионаллыгла тәсвир етмишдир. "Анамын китабы"ндакы реализмин гүдрәти јадлары тәмсил едәнләрин, дүшмән дәјирманына су төкәнләрин халгдан узаг олдугларыны вә нәтичәдә хәјанәт јолуна јуварландыгларыны бәдии јүксәкликдән сүбут етмәсиндәдир. Әсәрдә јадлашмыш зијалылар Әбдүләзимин оғланлары — Рүстәм бәј, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһид онларын "мәсләкдашлары"нын тимсалында ифша олунурлар.

Мүәллифин әсас образларын дахили аләмини, маһијјәтини ачмаг үчүн үмумиләшдиричи, мәчази мә'налар дашыјан бәдии васитәләрдән истифадә етмишдир. Бунлар өзлүјүндә билаваситә мүәллиф мүдахиләси олмадан, гејдсиз-шәртсиз һәр бир образы тамамлајыб, реал хасијјәтнамә јаратмаға имкан верир. Әсәрдә јадлашмыш зијалылары ифша етмәк мәгсәди илә мүәллифин тәсвир етдији әсас "сынаг мејданы" онларын фәалијјәтинин мәркәзләшдији хејријјә чәмијјәтидир.

Тәмтәраглы нитгләр, "үмидли вә'дләр"лә долу олан задәкан-мешшан хејријјәсинин маһијјәти көстәрир ки, бу јалныз мүфтәхор, јаланчы милләт гәһрәманларынын һијлә, суи-истифадә, ријакарлыг мәркәзидир.

Чәмијјәтин фонунда топланмыш вәсаити "бал" гонаглыгларына, әјләнчәләрә сәрф едән "милләт вәкилләри" бир ики ач *диләнчини, әлибош, көзүјашлы* јола салмалы олурлар. Бу сәһнәнин тәсвириндә дәрин бир комизм, маһијјәти сарсыдан кәскин иронија-сатира нүмајиш етдирилир вә "милләт гәһрәманлары"нын ич үзү — күлүнч маһијјәти ачылыб көстәрилир.

Мүәллиф сүбут едир ки, милләтин талејини бәләләринә е'тибар етмәк чинајәтдир. Мәһз бу кими мәсәләләрин гојулушунда Азәрбајчан демократлары илә мүһафизәкарларын мәсләк фәргини, јол вә идеал ајрылығыны сечмәк, маһијјәтини саф-чүрүк етмәк мүмкүндүр.

Чаризмин милли мүстәмләкәләрдә һансы мәсәләләрдән еһтијат етдијини көстәрмәк үчүн мүәллифин сечдији үсул чох мараглыдыр. Чар полиси үч "зијалы" гардашын — Рүстәм бәј, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһидин фәалијјәтиндән шүбһәләниб евләриндә ахтарыш апармағы гәрара алыр. Санки о битәрәфдир, мәсәләләрин мә'на вә истигамәтинә биканәдир. Лакин бу заһири чәһәтдир. Әслиндә чаризми тәмсил едән нүмајәндә — сензор Мирзә Чәфәр бәјин нитгиндә бу мәсәләләр билаваситә ачылыр. Сензор үзүнү куја "шүбһәли" шәхсләрә тутуб дејир:"...Сизин бир пара бәдхаһларыныз һөкумәт нәзәриндә сизи белә гәләмә вериблләр ки, сиз үч гардаш сөз бир вә һәмфикир олмусунуз ки, әввәла, Русија исламларыны Түркијә дөвләтинә тәрәф чәкиб, иттиһади-мүсәлман чәмијјәтиндә иштирак едәсиниз. Санијән, ахыр заманларда Азәрбајчанда әмәлә кәлән һүбби-вәтән вә әдәми-мәркәзијјәт фиргәсинин амалы јолунда чалышмагдасыныз ки, бир тәрәфдән Гафгаз Азәр-

бајчанынын, дикәр тәрәфдән Иран Азәрбајчанынки, ибарәт олсун Тәбриз, Теһран, Килан, Османлы вә Иран Күрчүстаны, Урму вә гејриләри — бу вилајәтләри бир-биринә илһаг едиб, мүстәгил Азәрбајчан һөкумәти әмәлә кәтирәсиниз вә салисән бу фикирдән дә узаг дејилсиниз ки, мүсават вә һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир едирсиниз ки, мин ил јухуда олан чамаат һөкумәтин әсарәт зәнчирини гырыб, өзләри үчүн бир ничат јолу тапсынлар вә һәмин нијјәтләринизи әмәлә кәтирмәк јолунда лазыми мәтбуат чәмләјиб, гәләм илә чалышмагдасыныз. Мәһз бу сәбәбдән сиз үч гардашын чәми китабларыны бу саат кәрәк тәфтиш едәк".

Лакин гардашлар вә онларын "мәсләкдашлары" сензорун чыхышында ифадә олунан азадлыг вә һүррријјәт мејлләриндән, сијаси ајыглыг-сајыглыгдан, милли истиглалијјәт вә бирлик уғрунда фәдакарлыг көстәрмәк кими бөјүк идеаллардан узаг адамлардыр.

Гардашларын бүтүн китаблары, сәнәдләри јохланылдыгдан сонра, мүәллифин тә'биринчә ајдын олур ки, бунларда "...һөкумәти-алијјәнин политикасына хәтәр јетирән мәтләбләр тапылмады". Әксинә, сензор гардашлары чаризм үчүн "...ән сәламәт вә зәрәрсиз бәндәләр чүмләсиндә" һесаб едир.

"Анамын китабы" мәфһуму алтында үмумиләшдирилмиш бөјүк рәмзи, мәчази мә'на әсәрин башланғычындан сонуна гәдәр бүтүн һадисәләрин тәһлилиндән чыхарылан әсас мә'наја чеврилир. Финалда Күлбаһарын "....Адамлар нијә һәрә бир јана кедир, һамысы бир јерә кетмир?" суалы дәрин мә'на ифадә едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин öз һәмвәтәнләринә, халг вә милләт јолунда чалышанлара арзу етдији јол "Анамын китабы" мәфһумунда мә'наландырылан јолдур. Бу вәтәнин, халгын азадлыг вә истиглалијјәти, мүстәгиллији уғрунда чарпышмаг, "бәрабәрлик вә һүррријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ишиндә мүнтәшир" етдирмәк, "мин ил јухуда олан чамаата һөкумәтин әсарәт зәнчирини гырыб" атмагда ничат јолу костәрмәк, бу уғурда гәләм илә чалышмаг вә с. кими мүгәддәс арзулардыр.

"Анамын китабы"нда ағыллы, сағлам вәтәндаш, камил инсан олмаг үчүн һалал зәһмәт, сәмимијјәт вачиб шәртләрдән

сајылыр. Садә, зәһмәткеш чобанлары — Гәнбәр, Гурбан вә Заманы һәр чәһәтдән јадлары јамсылајан, алајарымчыг, мешшан, јадлашмыш зијалылардан үстүн тутур. Чобанларын ана дилиндә данышдыглары да тә'сирли, ибрәтамиз вә сәмимидир. Доғма вәтәнин вә онун көзәлликләринин рәмзи олан Ана вә Күлбаһар мешшан "зијалы" гардашларын данышыгларындан, "нитгләриндән" һеч бир мәтләб анлаја билмәдикләри һалда, чобанлары һәвәслә динләјиб, онларын нәғмә кими ширин, анлашыглы дилләриндән һәдсиз зөвг алырлар.

Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығына хас олан үмумиләшдирмә вә күтләви хасијјәтнамә "Анамын китабы" драмына да хас олан хүсусијјәтдир. Даһа доғрусу, әввәлки пјесләрдә олан монументал образлылыг бу әсәрдә дә өзүнү көстәрир. Әлбәттә, бу әсәрдә дә һәр бир образдан ајрыча данышмаг олар. Лакин бир-бириндән тәчрид етмәк мүмкүн олмајан образларын һеч бири ајрыча тип сәвијјәсинә галдырылмыр. Әсәрдә груплашмыш — күтләвиләшмиш образларын топлусундан бәһс ачмаг даһа мәгсәдәујғундур. Ајры-ајры образларын һәр бириндә тәчәссүм едән конкрет әламәтләрин топлусу үмумиләшмиш, монументал "образованны" — буржуа образыны тамамлајыр. Петербургда университет тәһсили кормүш Рүстәм бәј өзүнү рус мәдәнијјәти вә тәрбијәсинин тәрәфдары вә тәблиғатчысы кими апарыр. Онун әсас фәалијјәти "чәмијјәти-хејријјә"нин ичласларында сәдрлик етмәк вә лүғәт јаратмагдыр. Дикәр гардашларына нисбәтән заһирән мәдәни, аиләдә "сәрбәстлијин" тәрәфдары олан, өзүнә "тәнгиди" јанашан Рүстәм бәј әслиндә мәсләксиз мешшандыр. Бу образ јазычынын "Молла Нәсрәддин"дә һәлә әввәлләр "Бизим образованнылар"[1] адлы фелјетонунда лаға гојулан "зијалы" типини хатырладыр. Өз ана дилини билмәјән Рүстәм бәјин лүғәт јазмасы да күлүнчдүр, дәрин бир комизм доғурур. Ичтимаи һәјатда Рүстәм бәј öз-өзүнү даһа мә'налы сәчијјәләндирир: "Һәлә индијә кими халг бир шеји баша дүшмүрдү. Индијә кими халг дејирди: Мәрһаба Әбдүләзимин оғланларына! Машаллаһ! Бири Петербурулда елм тәһсил едиб, бири Истанбулда, бири Нәчәфүл-Әшрәфдә. Үчү

1. "Мола Нәсрәддин", 1906, N-2

дә, машаллаһ, охујуб алим олуб. Амма бундан сонра ағызларда сөјләнәчәк ки, һаман үч алимин бири хүсуф-күсуф дуасы јазыр, бири мәфаиүлүн-фаилатүн; бири дә... валлаһ, мән өзүм дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчијәм".

Үмумијјәтлә, јазычынын мәгсәди будур ки, белә зијалылар алдыглары тәһсил вә тәрбијә нәтичәсиндә халгдан бүсбүтүн узаглашмыш, анлашылмаз вә танынмаз һала дүшмүшләр. Халг да беләләринә ачы-ачы күлүр.

Драмын үчүнчү вә дөрдүнчү пәрдәләриндә ејни атанын, ејни ана вә вәтәнин, ејни халгын өвладлары олан үч гардаш арасында әгидә фәргләриндән ирәли кәлән тәзад кетдикчә дәринләшәрәк аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнир. Бир аиләнин вә онун әһатәсинин симасында дағылма, јадлашма, позулма просеси өзү дә бөјүк, дәрин бир мәтләбә ишарәдир. Халгы, тәмсил едән зијалыларын јад, зәрәрли, дүшмән мәфкурәләринин тә'сири алтында јадлашмасы үмумхалг мәнафејини, чәмијјәтин тәрәгги вә истиглалијјәтини тәһлүкә алтына салыр. Пјесдә Күлбаһар вә чобанлар рәғбәт вә мәһәббәтлә, лирик-емосионал үслубда тәсвир олунур. Ана вә Күлбаһар дәрин рәмзи мә'на дашыјан үмумиләшдиричи образдыр. Бунлар, һәр шејдән әввәл, доғма вәтәнин — Азәрбајчанын, онун әзәли вә кәләчәк варлығынын, мөвчудлугунун рәмзидирләр. Ана, атанын вәтәнә вә халга сәдагәт, әгидә бирлији һаггында мүгәддәс вәсијјәтләрини бүтүн руһу илә горујуб сахлајыр. Онун хошбәхтлик вә сәадәти бу мүгәддәс вәсијјәтләрин горунуб бәргәрар олунмасында, бәдбәхтлик вә фачиәси исә вәтән вә халгчылыг өрнәкләринин унудулмасында, позулмасында вә өвладларын бу јолдан сапыб јадлашмасындадыр. Оғланларын бу доғма јолдан чыхыб, хәјанәт јолуна дүшмәләри, ајрысечкилик салмалары ананы горхуја салыр, сарсыдыр.

Күлбаһар мүәјјән савада малик олан, намуслу, сәмими, халгын, вәтәнин, мүгәддәратыны, талејини дәриндән дүшүнән, ејни заманда чидди әзмкарлыг вә гејрәт көстәрән бир гыздыр. О, ата-анасыны, доғма гардашларыны севдији кими, вәтәнини вә халгыны бүтүн варлығы илә севир, гәлбән она тапыныр. Түфејли, мешшан, гејрәтсиз гардашлар вәтәнин мүгәддәратына, халгын талејинә јад олдуглары һалда, Күлбаһар јадлашманын

тәһлүкәсини вахтында анлајыр вә онун гаршысыны алмаға чалышыр.

"Анамын китабы"нда гаршылашан, бири дикәринә дабандабана зидд олан ики монументал-күтләви образ вардыр. Бунлардан бири халгы, онун тале вә мүгәддәратыны, кәләчәјини, јүксәлиш вә истиглалијјәт арзуларыны, мүбаризә әзмини көстәрән образлар топлусудур ки, онун бүтөвлүјүндән һасил олан монументал образ халгын өзүдүр.

Икинчи монументал-күтләви образ јадлашмыш, халг үчүн дүшмәнә чеврилмиш, баша бәла "образованны"лар образыдыр.

"Анамын китабы" мүасир идеаллы бир әсәрдир. Пјес јазылдығы дөврдә өз дәрин мәфкурәси илә әсрин идејаларына говушараг, Азәрбајчан халгынын милли истиглалијјәт, азадлыг вә демократија уғрунда апардығы мүбаризәсини, демократ зијалыларын идеалларыны јүксәк сәнәт дили илә көстәрир.

1917-1920-чи илләр арасында елә драм әсәрләри вар ки, онлар бәдии метод бахымындан бир-бириндән фәргли сәнәткарлар тәрәфиндән јазылса да, бә'зиләри үмуми, бирләшән вә говушан мөвзулары әһатә едир. Һүсејн Чавидин "Иблис", Ч.Мәммәдгулузадәнин "Каманча", Ч. Чаббарлынын "Ајдын" пјесләри идеал вә амалча говушан әсәрләрдир. Бәшәри шәр — даһа доғрусу дүнја мүһарибәләрини, милли гырғынлары, мүстәмләкә зүлмүнү төрәдән империја шәри, позгун еһтирасларын зоракылыг вә әхлагсызлыгын төрәтдији шәр бу әсәрләрин әсас мәғзини тәшкил едир.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин фәлакәтләри, һагсызлыг вә зоракылыг, башга романтикләр кими, Чавиддә дә мүәјјән мә'јуслуг әмәлә кәтирмишди. Бу мә'јуслуг бә'зән инамсызлыг кими һиссләр дә доғурурду.

"Иблис" фачиәси Һ. Чавидин һәмин илләрин тәәссүраты әсасында јарадылмыш мүкәммәл бир сәнәт өрнәјидир. Илк әсәрләринә нисбәтән даһа чанлы вә шахәли сүжет әлагәләриндән, мүрәккәб характерләрдән истифадә едән Чавид заманә вә инсанлыг һаггында дәрин, марағлы мүһакимәләр јүрүдүр, охучу вә тамашачыны дүшүндүрүр.

"Иблис" фачиәсиндә мүһарибәләр әлејһинә гүввәтли мотив, е'тираз вардыр. Бунунла бирликдә "Иблис"дә үмумиләш-

диричи хәтт мүчәррәд инсандыр, ону истигамәтләндирән, хеј-рә вә шәрә сөвг едән еһтирас вә нәфсдир. Чохшахәли, мүрәккәб Иблис образы бу әсәрдә јалныз Чавидин әср, заманә вә онун инсанлары һагтында гәнаәтләрини үмумиләшдирмәк үчүн бәдии бир васитәдир. Һәгиги, мөвһуми, ән'әнәви Иблис образы јаратмағы исә Чавид гаршысында мәгсәд гојмамышдыр. Мөвһуми Иблис образы Чавид үчүн мөвчуд олмајан бир һечдир. Әсәрин финалында Чавид бу образы јаратмагда мәгсәдини, онун әсл маһијјәтини чохмә'налы бир шәкилдә ифадә едир:

Иблис – Мән тәрк'едирәм сизләри ә'лан,
намә лазым.
Һечдән кәләрәк, һечлијә олмагдајым азим.

Даһа дәгиг вә дүрүст мә'нада исә Иблис мәфһуму, образы инсана мәхсус олан "хәјанәтләри", "хаинлији", бир сөзлә иблисләшмәни ачыб ифша етмәк үчүндүр. Јашамаг уғрунда мүбаризәдә алдадычы нәфсә тапынан, чох заман исә чашан, чыхыш јолуну тапа билмәјән, хәјанәтә вә зоракылыға, вәһши еһтираса гул олан муасир инсанын дәрин, сарсынтылы фачиәсини бүтүн дәһшәтләри илә костәрмәк Һүсејн Чавидин "Иблис"-дә башлыча гајәсидир.

"Иблис"дә бирбаша мүһарибә сәһнәләри тәсвир олунмур. Образлар мүһарибәнин, дағынтыларын јахынлығында топ, мәрми партлајышлары сәдалары алтында данышыб, һәрәкәт едирләр. Рә'нанын атасы хәјанәтлә өлдүрүлмүш, гардашлары бирбириндән хәбәрсиз диләркин дүшмүшләр. Билмәдән өз доғма бачылары Рә'наја ашиг олан Ариф вә Васиф бу мәһәббәтә наил олмаг үчүн гатили тапмаға чалышырлар. Гатил әрәб забити Ибн Јеминдир. Әсәрин сүжети бу әсас һадисә әтрафында гурулмушдур.

Мөвһуми Иблис образынын илк үмумиләшдиричи мүһакимәси инсан һагтындадыр. О, инсаны бүтүн мусибәтләри, бәшәрә үз верән бәдбәхтликләри, фачиәләри — мүһарибәләри, зоракылыг вә һәр чүр чинајәти төрәдән кими таныјыр:

Дәрјалара һөкм етмәдә туфан,
Сәһралары сарсытмада вулкан,

Селләр кими ахмагда гызыл ган,
Чанлар јахар, евләр јыхар инсан...

Јер үзүндә хејрин, әдаләт вә көзәллијин символу олан Мәләк образы Иблисин әлејһинәдир вә белә күман едир ки, шәрин, фәналығын баиси Иблисдир. Әсәрдә бу символлар арасында кедән мүбаһисә чәрәјан едән һадисәләрин өз маһијјәтиндән һасил олан мәнтиги нәтичә илә һәлл олунур. Јалныз әсәрин башланғычында көрүнән Мәләк хејирхаһ инсанларын шашгынлығыны, шәрин мүәммасыны ифадә едәрәк, јер үзүндә ону һөкм-фәрма едән Иблисә нә еһтијач суалы илә Аллаһа гаршы үсјан едир.

...Јох кимсәдә инсафу мүрүввәт,
Иблисәми ујмуш бәшәријјәт?
...Башдан-баша һәп јер үзү вәһшәт,
Иблис илә һәмрәнки сијасәт.

Алдымбашы чинајәт төрәдә-төрәдә елдән-елә гачан Ибн Јәмин шәрин инадкар рәмзидир. Иблислијин даһа бөјүк бир рәмзи вардыр. О әсәрдә иштирак етмир, лакин шәрин, мүһарибәләрин мәнбәји кими хатырланыр. Кичик забит Васифин дедији кими:

...Идракы сөнүк башчыларын гәфләти анчаг.
Етмиш, едәчәк милләти һәр әлдә ојунчаг.

Чавид мә'наландырдығы һәјаты, иблисин мәнбәјини әхлагы, әмәли, нијјәти пис инсанларда, ганлы дәрәбәјләрдә таныр вә билдирир ки, реал иблислик инсанын өз дахилиндәдир.

Әсәрин финал сәһнәсиндә бүтүн образлар бир араја јығылыр. Мүшаһидә вә мүһакимәләр бу сәһнәдә јекунлашдырылыб, һөкм вә нәтичәләр верилир. Ганлы мүһарибәләрин, дүнја малына сәчдәнин, хәјанәт вә јаланын, вәфасызлығын, үмумијјәтлә, бүтүн шәрин рәмзи олан "Иблис вә иблислик нәдир?" суалына дүрүст чаваб да бу сәһнәдә верилир. Ајдын олур ки, иблис мухтәлиф рүтбәли, мухтәлиф көрүнүшлү инсанын өзүдүр.

Һ. Ҹавидин "Шејда" вә "Иблис"и илә Ҹ. Ҹаббарлынын "Ајдын"ы арасында да мүәјјән бир јахынлыг вардыр. Кичик јашларындан јетим галан, ағыр күнләр кечирән, мәшәггәтли күнләрин силинмәз изләри һафизәсиндә галан, романтик, үсјанкар гәлби Ајдын залым мүһитдән интигам алмаг, ејни заманда јазыг баҹысыны севиндирмәк үчүн "варлы", һөрмәтли бир адам олмаг арзусу илә јашајыр. Бу арзу Чинкиз ханын вә Наполеонун һәјатыны өјрәндикдән сонра даһа да артыр. Ҹошғун романтик хәјаллы кәнҹ истәјир ки, "бүтүн дүнја онунла һесаблашсын", "әјилмәдән бир кимсә јанындан кечмәсин". Ајдынын илк ҹошғун севкиси дә романтик, хәјали арзулара ујғундур. О әввәлләр адиликдән, мүәјјән мәҹраја сыған, һәр ики тәрәфин арзуларына ујғунлашан "ади гајдалы", тәбии мәһәббәти дејил, гејри-ади, дилләрә дүшән, һејрәт долу говушмағы мүшкүл олан, бир аз да мүәммалы севки арзулајыр. Асанлыгла, хошбәхтликлә дүзәлән мәһәббәт бу ҹошғун хәјаллы, гајнар гәлбли кәнҹин үрәјинҹә дејил. Онун истәкләринин зирвәси даһа әлчатмаздыр. О, аләмдә көрүнмәмиш бир ингилаб јаратмағы, "бүтүн бәшәријјәтин онун фикринә тапынмасыны" арзу едир. Анҹаг мәшәггәтли мәһрумијјәтләрлә долу олан һәјат ону әлчатмаз, хәјали әнкилликләрдән јерә ендирир, бир чох амансыз һәгигәтләри анлатдырыр. Һәјатын әсл симасыны, синфи мә'нәви зиддијјәтләри, кәскин бәрабәрсизликләри көрән Ајдынын дүнјакөрүшүндә мүәјјән сарсынтылар әмәлә кәлир. Инди башга арзуја дүшүр: "Бүтүн јашајышда бир ингилаб јаратмаг!" Лакин һәлә әввәлки гејри-ади охшарсыз хәјали шөһрәт арзуларындан тамамилә әл чәкмәмишдир. Баҹысынын вә Күлтәкинин мәһәббәти ону сусдуруб тәслим олмаға мәҹбур едирсә дә, думанлы хәјаллар мүбаризәсинә дәгиглик, ајдынлыг кәтирмәјә мане олур. "...Шөһрәт вә бөјүклүк гапалы бир евдәдир ки, јијәси алтун, ачары тәсадүф, горучусу исә өлүмдүр", — дејән Ајдында мәгсәдә доғру кедән јолда ирадә вә мәтанәт чатмыр. О мәгсәдә чатмағы, арзуларын доғулмасыны јох, бу јолда мәшәггәтләрлә, гејри-адиликләрин шөһрәти илә зирвәјә чатмағы арзу едир. Ајдынын "романтик өлүм" арзусу да гејри-адидир. О, сәадәтә һәјатын јалныз сон анында шөһрәт вә әзәмәт кәтирән анында чатмаг истәјир. "...Галибијјәт вә ифтихар

севинҹләриндә боғулуб өлмәк!" Ајдынын арзуларынын әксинә оларг, һәјат хәјал аләминдән иҹтимаи мүһитә енмәјә мәҹбур едир. О, Күлтәкини, Күлтәкин дә ону сөнмәз бир мәһәббәтлә севир. О, Күлтәкинин севкисиндән, нәвазишләриндән безмәсә дә, бу севки ону "Һәјата тәслим едә билмир, гәлбиндә нә исә рам олмајан, чатмајан, чуғламаға мәҹра тапмајан бир гүввә вардыр. Ајдынын гәлбиндә гарышыг бојалар олса да, реал һәјаты, онун әсас вә башлыча зиддијјәтләрини доғру ачыгламаг һәссаслығы да вардыр. О, јашадығы мүһити, јығын-јығын инсанлары "бир нечә әркәсөјүн гудурғанын тәпији илә алт-үст едилән "гарышга" јувасына бәнзәдир.

Ајдынын чәтинликләриндән, әлачсызлығындан, зәифликләриндән суи-истифадә едән Довләт бәј Күлтәкини тәслим етмәјә наил олур. Һәм руһи, һәм физики бахымдан хәстә әрини аҹлыгдан гуртармаг үчүн һәјатын чиркинликләринә енмәли олан Күлтәкин "...мәкәр касыбларын, фәгирләрин намусу олмаз?" — дејә фәрјад едәрәк Довләт бәјдән онларын "јохсул, сакит мәишәтләрини позмамағы" диләјир. Лакин пулу Аллаһ сајан, "көрүрсән ки, пул шејтана намаз гылдырыр" дејән амансыз дөвләтбәјләрин даш гәлбләрини, мурдар еһтирасларыны һеч бир јалварыш, һычгырыг јумшалдыб сөндүрә билмир." Бүтүн бәшәријјәтә, бүтүн адәтләрә, бүтүн каината гаршы үсјан едән Ајдынын әсас диләји будур: "Јер үзүндә мәһкум, мәзлум көлмәләри дурдугҹа бәшәријјәт бир күләр үз көрә билмәз. Бу, "Ајдын" фаҹиәсинин әсас лејтмотивидир.

Азәрбајҹан истиглалы уғрунда донмаз мүбариз, иҹтимаи хадим, милли мүсават партијасынын лидерләриндән Мирзәбала Мәһәммәдзадә "Ајдын" пјесиндә дүнјәви шәр, чаризмин амансыз мүстәмләкә зүлмүнә гаршы кәскин бир е'тиразын олдуғуна ишарә едәрәк јазырды: "Ајдын" бир әмәлә һәјатындан алындығы үчүн бир болшевик әсәридирми? Мүтәвәллинин алтун вә сәрвәт күчү илә сәадәтләр вә һәјатлар јыхдыгларыны, евләр вә ханиманлар дағытдыгларыны, мә'сум гызлары сәфаләтә сүрүкләдикләрини тәсвир едәркән "Ајдын" бу хәстәликләрин тәдавијјәсини болшевизмдәми көрүрдү? Хајр, о бүтүн салон хәлгинин саатларча давам едән алгыш туфанлары алтында ајдын вә ашикар Азәрбајҹанда рус һакимијјәти, Әрәбис-

танда Османлы султанаты, Һиндистанда инкилис империализми әлејһинә "протесто" едәрәк дијорду ки, "мән истәрәм фәрд азад, милләт азад олсун, кимсә кимсәји истисмар етмәсин. Һеч бир милләт, дикәр бир милләтин әсири вә көләси олмасын!"...

Болшевикләрин мүсәлләһ үсјан, буржуазији, гәтл , фабрика вә мә'мурлары амансыз бир сурәтдә јыхмаг, тәләф етмәк үсуллары јеринә Ајдынын үсјан едән, мүсәлләһ гијамә галхан аркадашларына гаршы "јыкма, јакма" — дејә јалвармасы болшевизмин бүтүн фәлсәфә вә үсулларыны рәдд вә инкардан башга бир шејдими?"[1].

Мүдрикләрин, философларын дедикләри кими бә'зән тарихдә, онун һадисәләри дә чох охшар шәкилдә тәкрар олунур. Белә тәкрарланмалар, өзү дә амансыз, ибрәтли, фачиәләрлә долу тәкрар олунмалар Азәрбајчан түркләринин һәјатында дөнә-дөнә тәзаһүр етмишдир. Бунлардан ән ибрәтлиси вә ачыначаглысы әзәли Романовларла башламыш шәр империјасынын өз гарәтчилијини әбдиләшдирмәк наминә халглар вә милләтләр арасында салдығы милли гырғынлар вә зиддијјәтләрдир ки, чағдаш күнләримиз дә даһа амансыз, даһа ганлы шәкилдә давам едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин 1919-чу илдә тамамладығы "Каманча"да 20-чи илләрин әввәлләриндә чаризмин, ејни заманда болшевикләрин билаваситә тәһрики вә иштиракы илә төрәтдикләри ермәни-азәрбајчанлы гырғынынын ибрәтли тарихи бәдии әксини тапмышдыр.

"Каманча"нын әсас образларындан бири Гәһрәман јүзбашы халгымызын тарихи фачиәсини, "мәл'ун иблисин" — шәр империјасынын төрәтдији ганлы гырғыны икичә кәлмәлик бир оформзмдә чох ибрәтли шәкилдә мә'наландырмышдыр: "Еһ, намәрд дүнја!". Бу ачычә, кәлиши көзәл сөзләр дејилдир. Бу, кешмәкешли, ганлы-гадалы ачик халглары парчалајыб удмаг истәјән империјанын милли гырғын төрәтдији, һагты, әдаләти, хејри, шәри өз јериндә олмајан замана үчүн үмумиләшдиричи оформзмдир. Мүәллиф бунунла бир даһа охујучуја билдирир ки, Гәһрәман јүзбашы кими Азәрбајчан түркү һеч дә вәһши

1. Мирзәбала Мәһәммәдзадә. "Азәри түрк әдәбијјатынын дүнәни вә бу күнү. "Әдәбијјат гәзети", 1993, N-38.

еһтирасларын әсири олан јыртычы дејил, хејирхаһлығы, инсансевәрлији уча тутан мүсбәт адамларын образыдыр.

"Каманча"да Зејнәб сурәти чох гыса, лакин сон дәрәчә мә'налы, кәркин штрихләрлә верилсә дә, әсәрин бәдии трагизмини шәртләндирир. Санки, мүәллиф үзүнү охучуја тутараг демәк истәјир ки, еһтијатлы вә тәмкинли олун, әкәр адамларын фәлакәтини, Гәһрәман јүзбашынын, каманчачы Бахшынын фачиәсини олдуғу кими дәрк етмәк истәјирсинизсә, Зејнәбдән Ибрәт көтүрүн.Зејнәбин севимли, "пәһләван чүссәли" оғлу Ширәлини "ермәниләр өлдүрүб", ананын үрәјини дағлајыблар. Лакин ана гәлби дәрддән, оғул мүсибәтиндән парчаланса да, гәмәни чәкиб нәинки ермәнини өлдүрмүр, сарсыдычы, дәрин психоложи кәркинлијин тә'сири илә Гәһрәман јүзбашыны да ону өлдүрмәјә гојмур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә јаранмыш драматуркија һагтында јығчам елми мүлаһизәләрин мәнзәрәси көстәрир ки, бу дөврдә јаранан драм әсәрләри аз олса да, дөврүн ән актуал, кәрәкли, талејүклү проблемләрини јүксәк сәнәткарлыкла әкс етдирмишдир. Одур ки, һәмин әсәрләр бу күн дә Азәрбајчан драматуркијасынын тарихиндә лајигли, бәдии өрнәкләри кими дәјәрләндирилир.

ӘДӘБИ ТӘНГИД. Азәрбајчанын истиглалы милли-естетик дүшүнчәнин дә инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу дөврдә әдәби дүшүнчәни мәшғул едән проблемләр даһа да дәринләшмиш, уғурлу тәнгид өрнәкләри јаранмышдыр. Милли мүстәгиллик әлдә олунмасы әдәбијјатын вә мәдәнијјәтин јүксәлиши үчүн әлверишли шәраит јаратмышды. Тәсадүфи дејил ки, тәдгигатлардан бириндә мәдәнијјәт тарихимиздә 1905-чи илә гәдәрки дөвр "Һазырлыг дөврү", 1905-чи илдән 1918-чи илә гәдәрки дөвр "фикир вә идеал дөврү", 1918-20-чи илләр исә "истиглал дөврү — әмәл дөврү"[1] кими сәчијјәләндирилир.

Әдәби тәнгид өрнәкләринин јајылмасында, охучулара чат-

1. Ибраһим Јүксел. Азәрбајчанда фикир һајаты вә басын, Анкара, 1989, сәһ.11.

дырылмасында әсас трибуна ролу дөври мәтбуатын үзәринә дүшүрдү. Мараглыдыр ки, 1919-чу илдә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә һәср олунмуш ајрыча китабда нәшр олунмушдур.Һүсејн Чавид вә Абдулла Шаигин биркә тәртиб етдикләри "Әдәбијјат дәрсләри" адлы китаб бу саһәдә илк уғурлу аддым иди. Илк дәфә олараг бу китабда әдәбијјат терминләринин изаһы верилмишдир. "Гәванди-әдәбијјат" китабларына да бөјүк бир еһтијач олдуғуну[1] анлајан мүәллифләр сәнәт вә сәнајеји-нәфисә, әдәбијјат, ше'р, шаир, әдиб, мөвзу, мәал, мәчаз, тәшбиһ, истиарә, нәзм, нәср,әдәбијјатын нөвләри вә с. терминләрин олдугча анлашыглы бир дилдә шәрһини вермишләр. А. Шаигин "Түрк чәләнки", А. Шаиглә М. Маһмудбәјовун "Милли гираәт" китаблары да бу дөврдә чыхмышдыр.

Әдәби бирликләр дә тәнгидин инкишафына тә'сир көстәрмишдир. 1919-чу илдә јаранан, демократик истигамәтли, милли истиглалы севинчлә гаршылајан әдибләри әһатә едән "Јашыл гәләм" бирлијинин фәалијјәтиндә дә әдәби тәнгид мәсәләләри мүһүм јер тутурду. Чәмијјәтә XX јүзиллијин пешәкар тәнгидчиси Казымоғлунун — Сејид Һүсејнин рәһбәрлик етмәси онун фәалијјәтиндә әдәби тәнгид мәсәләләринин хүсуси јер тутмасыны шәртләндирән башлыча амилләрдән олмушдур. "Әдәби-елми чәмијјәт" кими танынан "Јашыл гәләм"ин әтрафында М. Ә. Рәсулзадә, Һ. Ағајев, Ү. Һачыбәјов, С. Һүсејн, Н.Вәзиров, Һ. Чавид, Ә. Чавад, А. Шаиг, Ч.Чаббарлы, С. Мүмтаз, Әли Јусиф, Чәннәти кими мүстәгилликдән сонра әдәбијјатда да донүш јаранаҹағына инанан сәнәт адамлары бирләшмишди. "Јашыл гәләм" үзвләринин әксәријјәти чохсаһәли јарадычылыг диапазонуна малик иди. Ичтимаи хадим, шаир, публисист, тәнгидчи кими танынан бу адамлар ичтимаи һәјатын вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә милли јүксәлиш јолунда чалышырдылар. Мәрамнамәсиндә көстәрилдији кими, "Чәмијјәтин мәгсәди Азәрбајчан халгынын фикрән јүксәлмәсинә чалышмаг вә Азәрбајчан әдәбијјатында мүшаһидә едилмәкдә олан јенилији гүввәтләндир-

1. Һ. Чавид, А. Шаиг. Әдәбијјат дәрсләри, Бакы, 1919, сәһ.5.

мәк, ону түркләјә вә садәләшмәјә сөвг етмәк"[1] кими мүәјјәнләшдирилмишдир. Көстәрилирди ки, чәмијјәт илк нөвбәдә әдәбијјатымыза тәһлил вә тарихи әдәбијјатымызы тәртиб едәчәк, јазычылыг сәнәтини тәшвиг вә тәрчиблә бу сәнәт һәвәскарларыны бир араја топлајачаг, онлары әдәби бир араја вә'з етмәклә, араларында јазы мүсабигәләри ачачаг, әдәбијјатымыза, елм вә фүнуна аид әсәрләрин топланыб нәшр олунмасына чалышачаг, нәшријјата әһәмијјәт верәчәк, әдәби мәчмуә вә гәзетәләр тәртиб едәчәк јени фикирләрин онларын арасында нәшв-нүмасына сә'ј едәчәк, кәнч гәләмләри јени әдәбијјат үсулу илә ашина едәчәк, халг үчүн лазымлы әсәрләрин дилимизә тәрчүмә едилмәсинә чалышачагдыр. "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин мәрамнамәси, гаршыја гојулан вәзифәләр әдәби тәнгидин дә инкишафына даир мүкәммәл бир програм һазырландығыны демәјә там әсас верир. Рус болшевикләринин Азәрбајчана ишғалы бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә имкан вермәди, "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин фәалијјәти јарымчыг галды. Милилик мөвгеләриндән јох, империја мөвгеләриндән әдәбијјата јанашма һаким принсипинә чеврилди. Гыса мүддәтли фәалијјәти дөврүндә чәмијјәтин ичласларында Сабир "Һоп-һопнамә"синин тә'б вә нәшри мәсәләси галдырылмыш, халг шаиринин јарадычылығы, Һ. Чавидин, А. Сәһһәтин, Т. Фикрәтин әсәрләри мүзакирә едилмиш, ермәни дашнаклары тәрәфиндән дағыдылмыш "Исмаилијјә" бинасы һаггында јазы мүсабигәси кечирилмишдир. "Јашыл гәләм" үзвләриндән Һүсејн бәј Мирзә Чамалов вә Мәһәммәд Ағајев "Истиглал" адлы музеј јаратмышлар.

Бүтөвлүкдә истиглал дөврү әдәби тәнгидинин нүмунәләрини нәзәрдән кечирдикдән сонра белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин гаршыја гојдуғу вәзифәләр тәнгиди дә дүшүндүрән башлыча мәсәләләр олмушдур. Бу илләрдә әдәбијјат тарихи мәсәләләринә марағын күчләнмәси өзүнү көстәрир. Азәрбајчан һөкумәтинин Истанбул сәфири, Јусиф Вәзирин "Азәрбајчан әдәбијјатына бир нәзәр", Азәрбајчан һөкумәтинин харичи ишләрназиринин мүавини Адилхан Зијад-

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 28 август, N-263

ханын "Азәрбајҹан һагтында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат" вә Әмин Абид Мүтәллибзадәнин "Азәри түркләринин әдәбијјат тарихи" әсәрләри мәһз бу дөврдә јаранмышдыр.

Јусиф Вәзирин фикринҹә, әдәбијјат тарихи милләти дүнја халглары арасында танытмаг үчүн ән әсас васитәләрдән иди. Әсрин әввәлләриндә илк әдәбијјат тарихимизин јарадычысы Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләсиндә о јазырды: "Һәр бир инсанын маһијјәти вә мәзмуну онун фикри вә иши илә бәлли олан кими, милләтин дә бүтүн исте'дад вә габилијјәти гүввеји-фикријјә вә хәјалијјәси онун әдәбијјатында бәјан олунур. Бир милләти өјрәнмәк үчүн онун тарихи илә бәрабәр әдәбијјатыны да өјрәнирләр"[1].

Јусиф Вәзир Көчәрлинин әсәрләри һагтында она көрә үрәк долусу, фәхрлә данышырды ки, онун фикринҹә бу шәхс әдәбијјат тарихимизи јазмагда бүтүн кечмишимизи дирилтди... Бизә китаб лазымдыр ки, бизи һәм өзүмүзә, һәм әҹнәбиләрә танытсын, бу китаб да бизим әдәбијјат тарихимиздир"[2].

Әмин Абид Мүтәллибзадәнин әсәри исә даһа гијмәтли бир ҹәһәти — Азәрбајҹан әдәбијјатынын үмумтүрк әдәбијјаты контекстиндә арашдырылмасы консепсијасынын ирәли сүрүлмәси илә јени иди, түркләшмәк идеалларынын естетик фикирдә тәсдиги кими сәсләнирди. О, Азәрбајҹан әдәбијјатыны үмумтүрк халглары мәдәнијјәтиндән ајры өјрәнмәји мүмкүнсүз сајырды.

Һәр бир вәтәнсевәр зијалыны халгын нүфуз вә сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә чалышмаға чағыран Адилхан Зијадхан исә өз әсәриндә даһа чох бүтөвлүкдә Азәрбајҹан мәдәнијјәти һагтында јығҹам билки вермәјә чалышмышдыр. Гыса мүддәт әрзиндә әдәбијјат тарихи мәсәләләринин актуаллашмасы, халгын милли сәрвәтинә гајғынын вә дигтәтин даһа да күҹләнмәси, шүбһәсиз милли мүстәгиллик әлдә олунмасы илә бирбаша бағлы иди.

Азәрбајҹанын бејнәлхалг нүфузунун јүксәлмәси, милли мә-

1. Јусиф Вәзиров. Көчәрлинин әсәрләри. "Азәрбајҹан" гәзети, 1919, 3 август, N-241.
2. Јенә орада.

дәнијјәтин, әдәбијјатын тәблиғи һәм ичтимаи фикри, һәм дә тәнгиди дүшүндүрән мәсәләләр иди. Мәгсәд мүстәгиллик әлдә етмиш Азәрбајҹанын милләтләр арасында лајиг олдуғу јери тутмасына чалышмаг иди. Үзејир бәј Һаҹыбәјли милли мәдәнијјәти кениш мигјасда јајмағы бејнәлмиләл аләмдә нүфуз газанмаг јолу сајырды. Мусигимизин үмумгафгаз милләтләринә зәвг вә ләззәти-руһани верән бир мусиги олдуғуну билдирирди.

XX әсрин әввәлләриндә артыг Азәрбајҹан әдәбијјаты консепсијасы Фиридун бәј Көчәрли, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, Абдулла Шаиг, Абдулла Сур кими сәнәткарларын әсәрләриндә системли-елми шәкилдә, дикәр мүәллифләрин әсәрләриндә (Сејид Һүсејн, М. Һади) исә мүлаһизәләр шәклиндә өз ифадәсини тапырды. Адилхан Зијадханын мә'лум тарихи сәбәбләр үзүндән сон доврә гәдәр објектив гијмәтини алмајан, тәдгигата чәкилмәјән "Азәрбајҹан һагтында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат" адлы әсәри бу бахымдан олдугча гијмәтли мәнбәдир. Әсәр 1919-ҹу илдә һәм ајрыҹа китаб һалында, һәм дә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә "Азәрбајҹан" — "Азербайджан" гәзетләриндә чап олунмушдур.

Һәмин дөврдә милли һөкумәтин хариҹи ишләр назиринин мүавини вәзифәсиндә чалышан, кәнҹәли Ҹавад ханын нәслиндән олан А. Зијадхан Ф. Көчәрлидән сонра Азәрбајҹан әдәбијјатыны рекионал шәкилдә өјрәнмәјә ҹәһд етмишдир. Профессионал әдәбијјат тарихчиси олмаса да, ерудисијасы, Азәрбајҹан вә дүнја халгларынын мәдәнијјәтинә јахындан бәләдлији милли әдәбијјатымыза, сәнәткарлара објектив мүнасибәти көз өнүнә кәлир. Онун фикирләри өз елмилијинә вә објективлијинә көрә бүкүнкү тәнгидин вә әдәбијјатшүнаслығын гәнаәтләри илә јахындан сәсләшир. Сонралар Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслары классик ирсин тәдгигиндә А. Зијадханын гәнаәтләринә сөјкәнмиш, анҹаг мәнбәји — мүәллифини көстәрмәмишләр.

О, әрәб вә фарс дилләриндә јаранмыш әдәби нүмунәләри Азәрбајҹан әдәбијјатынын ајрылмаз тәркиб һиссәси кими өјрәнмәји ваҹиб билмиш, ваһид Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти анлајышына хәләл кәтирмәдән ајры-ајры классикләрдән һәм дә арази-зона контекстиндә бәһс етмишдир. Кәнҹә, Гарабағ, Борчалы, Шәки маһалларында јашајыб-јаратмыш сә-

нəткарлардан бəhс едəркəн А. Зијадхан објектив мөвгедə дајанмыш, həм сəнəткарлар, həм дə онлары јетирəн ичтимаи-сијаси, чоғрафи мүhит hаггында тəсəввүр јаратмаға чалышмышдыр.

Китабда Кəнчə əдəби мүhити hаггында кениш билки верəн мүəллиф "бизим əдəбијјат вə мусиги хəзинəмиз" Гарабағ, Ширван, Шəки вə Бакы маhалларыдыр — гəнаəтинə кəлəрəк елə сəнəткарлардан вə əдəби hадисəлəрдəн бəhс едир ки, онларла бүтөв Азəрбајчан əдəбијјаты тəмсил олунур.

А. Зијадхан милли əдəбијјатдан өјүнəрəк сөз ачыр, Низаминин Шиллерə вə Шекспирə тə'сириндəн данышыр, Мирзə Шəфинин əсəрлəринин Авропада дəфəлəрлə басылдығыны ифтихарла хатырлајыр. М. Ф. Ахундов hаггында "дүнјада мәшhур олан Азəрбајчаныи јеканə намдар оғлу", А. Бакыханов hаггында "Азəрбајчанымызын əн дəрин фикир саhиблəри илə чијин-чијинə дура билəн" шəхсијјəт кими бəhс едилир.

А. Зијадханын "Азəрбајчан hаггында тарихи, əдəби вə сијаси мə'лумат" əсəри истиглал дөврү əдəби тəнгидинин дə спесифик нүмунəси кими нəзəри чəлб етмəкдəдир вə кениш арашдырмаја мөhтачдыр.

Авропа шаирлəриндəн кери галмајан шаирлəримизи, мүсəннифлəримизи, јазычыларымызы, алимлəримизи бирбəбир нишан вермəклə хүсуси бир мəдəнијјəтə малик олдуғумузу əјан вə ашкар етмəлијик"[1] — дејəн Үзејир бəј Һачыбəјли кими А. Зијадхан да милли мəдəнијјəтин өјрəнилмəсинə вə тəблиғинə хүсуси диггəт јетирмəји вачиб сајырды.

Јусиф Вəзиров исə "Фүјузат", "Шəлалə" кими мəчмуəлəри она көрə милли мəчмуə сајырды ки, бу журналлар түркчүлүк вə исламлашмаг идејаларына даhа чох үстүнлүк верирди: "Һиндистан вə Мисир чамелəринин тəсвирини гејд едəрəк үмум ислам алəминə аид шејлəр јазырдылар. Һалбуки бизи həвəслəндирəн биринчи мəсəлə Азəрбајчанымыз кəрəк олсун... Тарихимиз, əдəбијјатымыз, театро вə мусигимиз вə башга мəдəни мəhсулларымыз чох-чох вар. Бунлара даир јазылса, həм өзүмүз өзүмүзү, həм дə əчнəбилəр бизи танырјар"[2].

1 Ү. Һачыбəјли "Мүhүм мəсəлəлəр". "Азəрбајчан", 1 декабр, 1918, N-63
2 Азəрбајчан г., 1919, 29 ијул, N-237.

Милли дөвлəт гуручулуғу саhəсиндə илк аддымлар атылдығы бир вахт бу тəлəб тамамилə hаглы көрүнүрдү.

Түркчүлүк, исламчылыг идејаларындан даhа чох азəрбајчанчылыг идејалары тəнгиддə дə тез-тез ифадə олунурду. Дипломатик нүмајəндə кими Украјнада олдуғу мүддəтдə дə Јусиф Вəзир халгынын танынмасы јолунда аз иш көрмəмишдир. Бурада јашадығы, тəhсил алдығы заман о халгынын шөhрəтлəнмəси үчүн вар гүввəси илə чалышмышдыр. "Бизим вəзифəмиз вə гајəмиз бу олду ки, биринчи олараг əввəл Русија əфкари-үмумијјəсинə Азəрбајчаны танытаг. О замандан Азəрбајчан hаггында онун тарихи, əдəбијјаты, мəдəнијјəти hаггында тичарəт вə игтисадијјаты барəсиндə бир чох мəгалəлəр јаздыг, јаваш-јаваш Азəрбајчан шөhрəт тапмаға башлады. Һəр кəсдəн артыг Укрјна Азəрбајчана əhəмијјəт верирди. Онлар дејирди: биз həр хүсусда Азəрбајчана көмəк едəриз".[1]

Коркəмли әдибин рəhбəр тутдуғу "бир мəмлəкəт јашамаг үчүн өзүнү јашатмалыдыр. Дишарыдан тəзјиг көзлəмəмəлидир[2] — принсипи əдəби тəнгидин əсас тутдуғу принсиплəриндəн иди.

Тəнгидин даhа бир көркəмли нүмајəндəси М. Ə. Рəсулзадə əдəбијјаты вə инчəсəнəти əн күчлү силаhдан да кəсəрли билəрəк јазырды: "Азадлыг вə истиглалијјəт əсас сүнкүлəри илə јох, əдəбијјат вə инчəсəнəт васитəси илə əлдə олунур"[3]. Онларын халг арасында инкишафы вə тəблиғинин хидмəтчилəри јазычылар, журналистлəр, артистлəр hесаб олунур". Бу, əдəбијјатын ичтимаи ролуна верилəн əн јүксəк гијмəт, сəнəт — həјат үчүндүр тезисинин гаты шəкилдə ифадəси иди.

Тəнгид əдəбијјатын халгын истəк вə арзулары илə, ичтимаи-сијаси шəраитлə бағлылығыны јүксəк гијмəтлəндирир, јени həјаты, Азəрбајчанын мүстəмлəкə зүлмүндəн азад олунмасыны алгышлајан бəдии əдəбијјат нүмунəлəрини бəјəнирди. Халг руhу, истəклəри илə бағлылыг əдəбијјат үчүн башлыча хүсусијјəтлəрдəн сајылырды. М. Ə. Рəсулзадə Бакы-

1. Азəрбајчан г., 1919, 31 ијул, N-239.
2. Јенə орада, 7 ијул, 1919, N-218.
3. "Азəрбајчан" г., 1919, 7 ијул, N-218.

нын азад олунмасы мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә шаирләри, әдибләри јени варлығы, онун хүсусијјәтләрини әкс етдирмәјә, халгда һүррийјәт ешги тәлгин етмәјә чағырырды. Истиглал дөврү поезијасынын әксәр нүмунәләри санки бу чағырыша чаваб кими сәсләнирди. Бу мә'нада тәнгидин әдәби просесә тә'сири олдугча күчлү иди.

Дөврүнүн һәм дә нүфузлу тәнгидчиси олан М. Ә. Рәсулзадәнин мүхтәлиф јазыларында, мә'рузә вә чыхышларында да әсл әдәбијјат халг мәнафејини мүдафиә етмәлидир — фикри ирәли сүрүлүрдү. "Мәтбуатын, әдәбијјатын милләтин гәлбинә милләт вә истиглал тохуму сачан бир амил олдуғу мә'лумдур" дејән тәнгидчи "әдәбијјат үмумијјәтлә халг руһилә, халг фикрилә, үмумијјәт наминә јашајыр" тезисини мүдафиә едир, хәлгилији әдәбијјатын башлыча хүсусијјәти кими гијмәтләндирирди.

Тәнгид классикләрин, классик әдәбијјатын тәнгиди мәсәләләринә дә кениш јер верирди. "Гираәт дәрс китабларымыз" адлы силсилә мәгаләләриндә дә Рәшидбәј Әфәндијевин "Бәсирәтүл-әтфал", Абдулла Шаигин "Күлзар" вә Фәрһад Ағазадәнин "Әдәбијјат мәчмуәси" дәрсликләриндән бәһс едән Јусиф Гасымов Азәрбајчан халг классик әдәбијјатына аз јер ајрылмасыны һәмин дәрсликләрин әсас ногсанларындан бири кими көстәрир. Ф. Ағазадәнин "Әдәбијјат мәчмуәси" дәрслијиндә милли әдәбијјатымызын нүмајәндәләринә аз јер ајрылмасы илә разылаша билмирди: "Әчәба, нечә ола биләр ки, түрк әдәбијјатыны тәмсил үчүн тә'јин олунмуш бир китабда онун назәнин чичәкләриндән тәмсил едән Вагиф, Мирзә Фәтәли, Закир, Сејид Әзим, Сабир вә бу кими шүәрамыз унудулуб күшеји нисванә атылсын?"[1].

А. Шаигин "Күлзар" дәрслијини дә тәнгидчи бу чәһәтә көрә гүсурлу һесаб едирди. Шаигин, Ахундовун јалныз "Алданмыш кәвакиб" әсәрини дәрслијә дахил етмәси илә кифајәтләнмир. Ахундовун әдәбијјатымызда әсасән комедија жанрыны кәтирмәсилә јенилик етдијини нәзәрә алараг, тәләб

1 "Азәрбајчан" гәз., 1920, 30 март, N-63.

едирди ки, мүәллиф илк нөвбәдә Ахундовун комедијаларыны дәрслијә дахил етсин. Вә Јусиф Гасымов бу тәләбиндә һаглы иди: "Вә һалонки Мирзә Фәтәлинин варлығы, онун ады комедијалары илә дир. Милли әдәбијјат нүмунәләри илә ашина етмәк фикриндә олуб, әдәбијјатымызын Һачы Гара, Молла Ибраһим Хәлил Кимјакәр, Дәрвиш Мәстәли шаһ вә с. кими тип нөвләрини унутмаг бөјүк сәһв вә хәта дејилми?"[1].

Ола биләр ки, Јусиф Гасымовун бу фикирләри педагожи бахымдан гүсурлу олсун, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини әкс етдирмәсин, анчаг чох гијмәтли чәһәт ондадыр ки, тәнгидчи Азәрбајчан әдәбијјатынын вә онун көркәмли нүмајәндәләринин өјрәдилмәси вә тәблиғи мәсәләләрини ирәли сүрүрдү. Мәктәб гираәт дәрсликләриндә милли әдәбијјат нүмунәләринә аз јер верилмәсиндән шикајәтләнирди.

Әдәби тәнгиддә сәнәткара — классикә мүнасибәтин өлчүсү онун вәтәнинин, халгынын тәрәггисинә хидмәти иди. Бу дөврдә вәфат етмиш Аббас Сәһһәтин, Аббасаға Назирин, Мирзә Сәмәндәрин, Әлимишан Һүсејнзадәнин өлүмү мүнасибәтилә дәрч олунан мәгаләләр бу фикрә сүбут ола биләр. Мәһәммәд Һади Сәһһәтдән она көрә тәәссүф һисси илә јанығлы бир дилдә бәһс едирди ки, Аббас Сәһһәт бүтүн һәјаты боју, һәм јарадычылығы илә, һәм дә шәхси һәкимлик фәалијјәти илә мадди вә мә'нәви чәһәтдән халгынын тәрәггисинә хидмәт етмишдир. Белә көркәмли шәхсијјәтин вәфатынын мәтбуатда сүкутла гаршыланмасы, әсәрләринин кениш охучу күтләләринә чатдырылмамасы, чап олунмамасы Һадијә тә'сир етмиш вә о шаир достунун өлүмүнү әдәбијјатымыз вә халгымыз үчүн бөјүк итки кими дәјәрләндирәрәк "Аббас Сәһһәтин үфүри әбәдиси" адлы мәгаләни јазмышдыр. Сәһһәтин өлүмүндән сонра Тифлисдә нәшр олунмуш "Кәләчәк" гәзетиндә дә онун өлүмүнә некролог дәрч олунмушду. Некролог бу сөзләрлә башлајырды: "Бу күнләрдә Азәрбајчандан гара бир хәбәр кәлди. Әдәбијјат вә мәтбуат аләминдә Аббас Сәһһәт ады илә шөһрәт тапмыш Азәрбајчан түрк шаирләриндән Мирзә Аб-

1 "Азәрбајчан" гәз., 1920, 1 март, N-43.

басгулу Сәһһәт Меһдизадә вәбадан вәфат етмишдир”[1].

Әдәби тәнгид классикләри даим еһтирамла јад едир, онлара хүсуси гајғы илә јанашырды. Тәнгиди јазыларда Сабир “халг шаири”, Мәһәммәд Һади Гафгасијанын көркәмли шаирләриндән бири, Өмәр Фаиг “Милләтин малы”, Һүсејн Ҹавид “Азәрбајҹанын бенам шаири”, Аббас Сәһһәт “Һәм мадди, һәм дә мә’нәви хадими — милләт олан бир шәхсијјәт”, Әһмәд Ҹавад “милли бир шаир” кими тәгдим олунурду. Лакин тәнгид јалныз әдәбијјатын ән көркәмли нүмајәндәләри илә мәшғул олмурду. Академик К. Талыбзадәнин XX әср тәнгидиндән данышаркән һаглы олараг јаздығы кими; демократик тәнгид, јери кәләндә нәинки дөврүн көркәмли шаирләриндән, һәтта, “тәзә сәнкидә јазан” икинҹи, үчүнҹү дәрәҹәли шаирләрдән дә бәһс ачыр, онлары тәрғиб вә тәнгиб едирди”[2]. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јашамыш Аббас аға Назирин өлүмү мүнасибәтилә тәкҹә “Азәрбајҹан” гәзетиндә үч мәгалә чап олунмасы бу гәбилдәндир.

Тәнгидчи Јусиф Гасымов А. Назирин јарадыҹылығыны она көрә јүксәк гијмәтләндирирди ки, о, доғма халгынын тәрәггисинә, хошбәхтлијинә хидмәт етмишдир. Лакин бу сәнәткарын дәфнинин тәм-тәрагсыз олмасыны она һөрмәтсизлик, лагејдлик кими гијмәтләндирмишдир: “Нәдән исә бир шаирин, әдибин, үмумән әрбаби-гәләмин бәхти гара олур, она гәдир вә гијмәт гојан олмур”. Јусиф Гасымов шаирин:

Көзүн ач хаби-гәфләтдән ојан милләт, ојан милләт
Нәзәр гыл бирчә әтрафә, аман милләт, аман милләт –

мисраларыны хатырладыб, belә нәтиҹәјә кәлирди ки, “шаир өзүнү, һәјатыны милләтә вәгф етмиш олур, о онун үчүн көз јашы токүр, дәрдинә чарәләр арајыр”[3]. Ф. Ағазадә исә шаири она көрә гијмәтләндирирди ки, о, бүтүн јарадыҹылығы боју милли азадлыг, үмумијјәтлә инсани азадлыг тәрәфдары олмуш халгыны дәрин мәһәббәтлә севмишдир “Аббас аға Назир

1. “Кәләчәк” г., 27 ијул, 1918, N-5.
2. К. Талыбзадә. Азәрбајҹан әдәби тәнгидинин тарихи, Бакы, “Маариф”, 1984, сәһ. 213.
3 “Азәрбајҹан” г., 1920, 12 јанвар, N-10.

вәтәни вә милләтини севән бир Азәрбајҹан шаиридир.[1]

Ә. Гәмкүсар, Әлинишан Һүсејнзадә, Дәрбәндли Мирзә Сәмәндәр һагтында јазыларда тәнгид һәмин сәнәткарларын јарадыҹылығына објектив гијмәт верирди. Мәфкурә мүхтәлифлији, идеоложи фәрг һеч вахт ајрысечкилијә сәбәб олмурду. Әлигулу Гәмкүсар Азәрбајҹан һөкумәтинин фәалијјәтини тәнгид едән “Әл’әман” рәдифли сатирасыны болшевик мәтбуаты сәһифәләриндә дәрҹ етдирмишди. Лакин онун өлүмү һагтында һөкумәтин органы “Азәрбајҹан” гәзетиндә некролог дәрҹ олунмуш, онун вәфаты “әдәбијјатымыза вә сәһнәмизә дәјән ағыр итки” кими гијмәтләндирилмишди. Бу факт белә гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки, истиглал дөврүндә тәнгид сәнәткарларын вәтәнә, халга, сәнәтә хидмәтини әсас принсип кими көтүрүрдү, идеоложи јанашма мүшаһидә олунмурду.

Сејид Әзим әдәби мәктәбинин давамчысы Дәрбәндли Мирзә Сәмәндәрин өлүмүнә һәср олунмуш јазыда мүәллиф даһа чох сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышыр, Мирзә Сәмәндәри “јалныз Азәрбајҹанда дејил, бәлкә Түркүстанда вә Иранда танынмыш олан бир шаир” кими таныдырды. Јусиф Вәзир “Азәрбајҹан әдәбијјатына бир нәзәр” әсәриндә Сабирин мүасирләриндән данышаркән “көзәл тәбини һәҹвкулуға вә латајилә сәрф етди” — дејәрәк гајғыланырды. Јазы мүәллифи исә Мирзә Сәмәндәрин һәҹв жанрына салиг галмасыны тәгдир едирди: “Мирзә Сәмәндәр Һаҹы Сејид Әзим довру шаирләринин мә’руфларындан иди. О, там мә’насы илә бир шаир һәјаты кечирди, һәм дә орта әсрин Шәрг шаирләри һәјаты... Мирзә Сәмәндәр әски шаирләр арасында кәндисинин һәҹвләри илә мәшһурдур. О, Сејид Әзим кими даһи бир мүвәҹҹиби сусдурмушдур. Мүәллиф “сәнәт сәнәт үчүндүр” тезисини мүдафиә едирсә дә, белә мејлләр дөврүн тәнгиди үчүн сәҹијјәви дејилди, тәнгид “сәнәт һәјат үчүндүр” принсипини даһа чох мүдафиә едирди.

Мәтбуат тарихимиздә илк әдәбијјат вә инҹәсәнәт мәҹмуәси олан “Өврағи-нәфисә” журналында да Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәблиғинә кениш јер верилир, Вагиф, М. Ф. Ахундов,

1 “Азәрбајҹан” г., 1920, 12 јанвар, N-10.

Нәбати, Әлибәј Һүсејнзадә, Ә. Ваһид, Һ. Вәзиров вә башгаларынын тәрҹүмеји-һалы вә әсәрләриндән нүмунәләр чап олунурду.

Јени чап олунан әсәрләрә тәнгидин фәал мүнасибәти марағлыдыр. Ҹ. Ҹаббарлынын "Әдирнә фәтһи", Ә. Ҹавадын "Далға" әсәрләринин һаггында чап олунан ресензијалар бу бахымдан мараг доғурур. XX әсрин әввәлләриндә күчлү ичтимаи-сијаси дәјишикликләрин тә'сири алтында јаранан әдәбијјата тәнгидин мүнасибәти мүсбәт иди, никбин характер дашыјырды. М. Ә. Рәсулзадәнин белә бир фикри олдугча сәчијјәви сәсләнирди: "Јени түрк әдәбијјаты фәгәт халгын галын тәбәгәсинә енир вә јазыларын һәпси халг үчүн јазылыр"[1].

Бу илләрдә Бакыја кәлмиш түрк мүһәррири Рөвшән Әшрәф бәј дә јени әдәбијјата мүнасибәт билдирәркән демишди: "Әдәбијјат һәјата доғру гошујор, истигбал јолларыны ачан бир мәш'әл олујор"[2]. Тәнгидин гәнаәти чох вахт белә јекунлашырды ки, јени әдәбијјат илк нөвбәдә милли һәјатымызда баш верән јениликләри, халгын, милләтин талеји илә бағлы проблемләри, бир-бирини тә'гиб едән күчлү ичтимаи-сијаси дәјишикликләри, һадисәләри әкс етдирмәлидир. Епигончу поезијасындакы ејбәҹәрләшдирилмиш гадын тәсвирләри әдәбијјата јабанчыдыр. "Бир сәрв үзәриндәки ики ох-јајы олурса, киприкләр охлара бәнзәрсә вә бир башын сағындан, солундан бир кач тикә јылан асылмыш олурса, о гадында насыл бир көзәллик мејдана чыхаҹаг?!"[3].

Тәнгидин јени әдәбијјатда көрмәк истәдији әсас хүсусијјәт миллилик иди. Чүнки Азәрбајҹан тарихиндә фөвгәл'адә анлар јашанмагда иди. Әдәбијјатын халгын милли азадлығыны тәблиғ етмәси тамамилә тәбии иди. Бу мә'нада Әһмәд Ҹавадын "Далға" китабы истиглал дөврү поезијасынын ән сәчијјәви нүмунәләриндән иди.

"Далға" артыг камилләшмиш, гәләми бәркимиш бир шаирин дәрин илһам вә исте'дадынын вәһдәтиндән јаранмыш әсл сәнәт

1 "Азәрбајҹан" гәз., 1918, 20 нојабр. N-45.
2 Јенә орада, 1918, 30 октјабр. N-27.
3 Јенә орада.

нүмунәси иди. Бу китабда 1918-20-ҹи илләр Азәрбајҹанында баш верән әксәр ичтимаи-сијаси һадисәләрә шаирин мүнасибәти өз поетик ифадәсини тапмышды. Милли истиглал севинҹи көрүнмәмиш бир ҹошғунлугла тәрәннүм олунмуш, вәтән, милләт севкиси солмаз бојаларла ишләнмишди "Далға"да шаирин сәмимијјәти о гәдәр күчлү иди ки, сонралар социализми мәдһ етмәјә мәҹбур оланда, мәдһләринин гејри-сәмимилији вулгар-сосиоложи тәнгидин нәзәрини ҹәлб етмишди: һәмин мәдһијјәләри "бајрам ше'рләри" адландыран бир тәнгидчи јазырды: "илк әсәрләрдә олан сәмимијјәт, лириклик Ҹавадын инди јаздығы бајрам ше'рләриндә вә үмумијјәтлә индики ше'рләриндә тапыла биләрми?"[1].

— Бу суала мүсбәт ҹаваб јохду...

"Далға" әсәрини 1918-20-ҹи илләр әдәбијјатынын "еји бир нүмунәси" (Ә. Назим) адландыранда тәнгид, әлбәттә јанылмырды. Чап олундугдан аз сонра тәнгидин китаб һаггында рә'јлә чыхыш етмәси, ону тәгдир етмәси тамам тәбии иди.

Дөврүнүн танынмыш публисист тәнгидчиләриндән олан Әһмәд Һәмди Гара Ағазадә Ҹавады "милли бир шаир" кими тәгдир едәрәк, јарадыҹылығында " милли һәјатымызын әксләриндән" данышырды. Лиризми Ә. Ҹавад поезијасынын башлыҹа кејфијјәти сајырды. "Шаирдә лиризм о кадар гүввәтлидир ки, һисси-вәтәни вә милли илә јаздығы ше'рләриндә белә гејри-ихтијары, әхлаги бир лиризмә бојун әјир"[2].

Шаирин поезијасында ичтимаи-сијаси һәјат һадисәләринә мүраҹиәтин күчләнмәси һесабына лиризмин зәифләмәсини дә мүәллиф ганунаујғун тәбии һал кими мүшаһидә едир. Тәнгидчи бу гүсуру шаирин "вәтәнпәрвәр вә милләтчи олмасында, јә'ни халгын талеји, бу күнү, кәләҹәји илә бағлы мәсәләләрә тез мүнасибәт билдирмәсиндә көрүрдү. Тәнгидчи Ҹавад поезијасыны күчлү ше'ријјәтинә корә күрҹү шаири Важа Пшавела, түрк шаири Рза Тофиглә мүгајисә едирди, "о ән зијадә садәлијә вә тәбиилијә мүтәхәјјүлдүр" — дејәркән дә јанылмырды.

Ә. Ҹавад поезијасына верилән гијмәт һәм дә истиглал дөв-

1 "Азәрбајҹан" гәз., 1918, 30 октјабр. N-27.
2 Јенә орада, 11 нојабр, 1919, N-319.

рү поезијасына мүнасибәт кими анлашыла биләр.

Тәнгидин дүнја әдәбијјатына — ән чох ја Шәрг вә Түркијә әдәбијјатына марағы кәлимлидир. Тәнгиди јазылар да "бөјүк чаһан шаири Шекспир", "дүнја шаири Шиллер" кими ифадәләр ишләдилир. Лакин тәнгид белә сәнәткарлары чох вахт она көрә хатырладыр ки, онлар Низами кими гүдрәтли Шәрг классикинин тә'сири алтында јазыб-јарадырдылар. Бә'зән гәдим Шәрг мәдәнијјәтиндән ифтихарла бәһс едән мүәллифләр "мүасир мәдәни сәвијјәдән наразылыг ифадә едирдиләр. М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Бир заман Шәргдә әски бир мәдәнијјәт вар имиш, о да хас олуб, күн-күндән әзм-һала уғрады"[1].

Түрк ордусунун хиласкар кими чыхыш етмәси, ичтимаи-сијаси илкиләрин күчләнмәси тәнгидин јөнүнү бу халгын әдәбијјатына даһа чох дөндәрирди. 1918-чи илдә Бакыда тәшкил олунмуш "Түрк очағы" чәмијјәтинин әсас мәгсәди "түрк милләтини әхлаги мәишәт вә үрфанча јүксәлтмәк, османлы түркләри илә азәри түркләрини бир-биринә гарышдырмаг"[2] иди. Түрк руһунун Азәрбајчан руһуна һәдсиз јахынлыг вә доғмалығындан данышаркән Әһмәд Чавад јазырды: "Османлы түркүнү танымаг бизә бир еһтијачдыр. Әсрләрдән бәри бири-бириндән узаг дүшмүш бир нәнәнин овлады олан османлы түркләри илә азәри түркләри һәмд олсун бу күн пәк узун сүрән бир ајрылығын пәнчәсиндән јахајы гуртардылар."[3] Түрк әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә марағын күчләнмәси мәтбуатда хүсуси рубрикаларын фәалијјәтиндә дә өз әксини тапырды. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Түрк дујғулары" адлы рубрика мүнтәзәм фәалијјәт көстәрирди. Бу рубрикада һәм Намиг Камал, Мәммәд Әмин бәј кими бөјүк түрк классикләринин, һәм дә 1918-70-чи илләрдә Азәрбајчанда јашајан түрк шаирләринин — Фејзулла Сачидин, Рөвшән Әшрәф бәјин әсәрләринин нәшринә кениш јер верилирди. "Өврагі-нәфисә" журналы

1 "Азәрбајчан" гәз., 1919, 11 нојабр, N-319.

2 Чавад. Рөвшән Әшрәф бәј – "Азәрбајчан" г., 1918, 24 октјабр, N-21.

3 Јенә орада.

түрк классикләрини, түрк тарихи вә әдәбијјатыны даһа чох тәблиғ едирди. 1919-чу илдә Бакыда түрк шаирләринин әсәрләриндән ибарәт "Милли нәғмәләр" адлы мәчмуәнин вә түрк шаири Фејзулла Сачидин "Фәрјад" адлы ше'рләр китабынын нәшр олунмасы да Азәрбајчан-түрк әдәби илкиләринин күчләндијини көстәрирди.

1918-20-чи илләр әдәби тәнгидин XX әср Азәрбајчан тәнгидинин инкишафында хејли иш көрмүшдүр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР:

Редактордан 3

Чүмһуријјәтә гәдәрки әдәбијјатда милли интибаһ вә истиглал идејалары 10

Истиглал дүшүнчәси Халг Чүмһуријјәти дөврүндә: әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу 100

Ичтимаи керчәклик вә мә'нәви-идеоложи мүһит 168

Чари әдәби просес: мәтбуат, публисистика, поезија, нәср, драматуркија вә тәнгид 197

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти
(әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу)
Бакы, "Елм", 1998.

"Елм" Редаксија, Нәшријјат вә Полиграфија Мәркәзи

Мәркәзин директору: *Шириндил Алышанлы*
Компүтердә јығды: *Адилә*
Компүтер тәртибчиси вә техники редактору *Бахшәли Сулејманов*

Кағыз форматы: 84x108 1/32
Һәчми:
Тиражы: 500
Сифариш: 306
Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин "Гызыл Шәрг" ичарә мәтбәәсиндә һазыр диапозитивләрдән офсет үсулу илә чап олунмушдур.
(Бакы, Һ. Асланов күчәси, 80)